VICTOR HUGO

Mizerabilii

Volumul II

Editura Univers

clu

Coperta colecției de *Vasile Socoliuc*

Victor Hugo

MIZERABILII

**

Traducere de
LUCIA DEMETRIUS și TUDOR MĂINESCU
Note de N. N. CONDEESCU
Cuvînt înainte de ANGELA ION

București, 1985

Editura Univers

PARTEA A DOUA

COSETTE

CARTEA A ȘASEA

PETIT-PICPUS

I

ULIȚA PICPUS, NUMĂRUL 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obișnuită ca poarta cu numărul 62 de pe ulița Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsînd vederii două priveliști care n-aveau în ele nimic funebru : o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viță, și chipul unui portar care lenevește. Deasupra zidului din fund se zăreau vîrfurile unor arbori înalți.

Cînd o rază de soare înveselea curtea, și cînd portarul era înveselit de un pahar cu vin, era greu să treci prin fața numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ți răsară în minte un gînd vesel. Și totuși locul pe care îl întrezăreai era trist.

Pragul zîmbea, casa se ruga și plîngea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era de loc lesne, să treci dincolo de poartă — lucru aproape cu neputință pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te, Sesame !" [1] pe care trebuia să-l știi — după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau niște trepte strînse între doi pereți, și atît de înguste încît nu lăsau loc de trecere decît unei singure persoane ; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului și dunga cafenie, care

[1] Formulă magică din povestea arabă *Ali-Baba și cei patruzeci de hoți (1001 de nopți)* prin care hoții și, după dînșii, Ali-Baba făceau să se miște lespedea de la intrarea unei peșteri cu bogății.

acopereau scara, și dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungînd la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă și dunga cafenie te urmăreau cu o stăruință liniștită. Scara și coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură și se întuneca. După colț, mai făceai cîțiva pași și dădeai de o ușă cu atît mai tainică cu cît nu era zăvorîtă. O împingeai și te găseai într-o odăiță pătrată, de vreo șase picioare, pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc jumătate sulul. Lumina zilei, albă și mată, venea printr-o fereastră mare împărțită în ochiuri mici, care era la stînga și cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai și nu vedeai pe nimeni ; ascultai și nu auzeai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol ; camera nu era mobilată ; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în fața ușii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurînd cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrucișate, noduroase, rezistente, alcătuind alte pătrate, aproape cît niște ochiuri de împletitură, mai mici decît un deget și jumătate. Floricelele verzi ale hîrtiei de pe perete ajungeau liniștite și în bună rînduială pînă la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfiorește și să le răvășească. Dacă am presupune că o ființă vie ar fi fost atît de firavă încît să încerce să intre și să iasă prin această gaură pătrată, ar fi împiedicat-o totuși grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gîndise și la asta, deoarece o căptușise cu o fîșie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate și străpunsă de mii de găuri, mai mărunte decît acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri zăbrelite atîrna șnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de șnur, suna un clopoțel și se auzea o voce atît de apropiată de tine încît te făcea să tresari.

— Cine e acolo ? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blînd, atît de blînd încît părea lugubru.

Şi de data aceasta era un cuvînt magic pe care trebuia să-l ştii. Dacă nu-l cunoşteai, vocea tăcea şi peretele îşi redobîndea liniştea, ca şi cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoşătoare a mormîntului.

Dacă rosteai cuvîntul, glasul se auzea iar :

— Intraţi la dreapta.

Vedeai abia atunci, în faţa ferestrei, la dreapta, o uşă cu geamuri, vopsită în cenuşiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanţă, deschideai uşa şi încercai întru totul aceeaşi impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelele să fie date la o parte şi candelabrul să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pătrundea prin uşa cu geamuri : o încăpere strîmtă, mobilată cu două scaune vechi şi cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poţi rezema, se afla o tăbliţă neagră, de lemn. Loja era zăbrelită, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu nişte drugi de fier groaznici, monstruos împletiţi şi fixaţi în perete prin lipituri uriaşe, care semănau cu nişte pumni.

După cîteva minute, privirea începea să se obişnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniţă, şi încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decît cu vreo cîteva degete. Întîlnea bariera unui oblon negru, prins şi întărit cu bîrne de lemn, vopsite într-un galben de turtă dulce. Oblonul era alcătuit din stinghii lungi şi înguste, acoperind toată lărgimea grilajului. Era întotdeauna închis. După cîteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei şi-ţi spunea :

— Sînt aici, ce vreţi de la mine ?

Era vocea fiinţei iubite ; uneori vocea pe care o adorai. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzeai zgomotul unei răsuflări. Ţi se părea că e un glas care îţi vorbeşte de dincolo de mormînt. Dacă îndeplineai anumite condiţii, ceea ce se întîmpla rar, atunci o fişie îngustă a oblonului ţi se deschidea în faţă şi glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atît cît

îți îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decît gura și bărbia ; restul feței era acoperit cu un văl negru. Întrezăreai un văl de călugăriță și o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îți vorbea, dar nu te privea și nu-ți zîmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în așa fel încît chipul acela îți apărea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuși cu nesaț în deschizătura făcută în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveșmîntată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercînd să deslușească ceea ce se afla în jurul arătării. După cîtăva vreme îți dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceață de iarnă, amestecată cu aburi de mormînt, un fel de pace înfricoșătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mînăstiri. Era interiorul casei posomorîte și aspre, numită mînăstirea bernardinelor Veșnicei-Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mînăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemișcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărată de grilajul de fier și de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbrelită era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, și nici una spre mînăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfințit.

Exista totuși o lumină și dincolo de bezna aceea : era o viață și în această moarte. Cu toate că mînăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcîndu-l și pe cititor să pătrundă, și să spunem, păstrînd măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată și prin urmare nici nu le-au spus.

II

ORDINUL CĂLUGĂRESC AL LUI MARTIN VERGA

Mînăstirea, care exista cu mulți ani înainte de 1824 în ulița Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Așadar, bernardinele acestea nu țineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinate sfîntului Bernard, ci sfîntului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărți bisericești știe că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregație de bernardine-benedictine, care-și aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcala.

Congregația aceasta s-a ramificat în toate țările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sînt obișnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decît ordinul sfîntului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sînt afiliate alte patru congregații — două în Italia : Monte-Casino și Sfînta Justina din Padova ; două în Franța : Cluny și Sfîntul Maur — și nouă ordine : Valombrosa, Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, smeriții, olivatorii și silvestrinii, și, în sfîrșit, cistercienii ; pentru că însăși această tulpină a altor ordine nu e decît un lăstar al sfîntului Benedict. Cistercienii datează de la sfîntul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098 ; în schimb, diavolul care se retrăsese în deșertul Subiaco (îmbătrînind, poate se făcuse schivnic ?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529, de către sfîntul Benedict, pe atunci în vîrstă de șaptesprezece ani.

În afară de carmelite care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nuiele pe piept și nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sînt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sînt îmbrăcate în negru și poartă un pieptar care, după rînduiala lăsată dinadins de sfîntul Benedict, urcă pînă la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mîneci largi, un văl lung de

lînă, acel pieptar urcînd pînă la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, şi o fîşie de pînză albă, care le acoperă fruntea pînă la sprîncene. Totul e negru, numai fîşia de pînză e albă. Ucenicele poartă aceleaşi haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin au pe lîngă veşmîntul obişnuit, un şirag de mătănii atîrnat de brîu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veşnica închinare, la fel ca benedictinele sfîntului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris : una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Geneviève. De altfel, bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfîntului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Geneviève şi la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca şi felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfîntului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfînt potir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de aramă aurită. Maicile de la Petit-Picpus, nu purtau acest sfînt potir. Veşnica închinare, deşi comună mînăstirii de la Petit-Picpus, ca şi celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Între maicile sfîntului Potir şi bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce priveşte practicile ; tot aşa cum există o potrivire în ce priveşte cercetarea şi preamărirea tainelor, despre copilăria, viaţa şi moartea lui Isus Hristos şi a sfintei Fecioare, între alte două ordine deosebite şi uneori duşmane : Oratoriul Italiei, stabilit la Florenţa de către Filip de Neri [1] şi Oratoriul Franţei, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întîietatea întrucît Filip de Neri nu era decît sfînt, pe cînd Bérulle fusese cardinal.

Să ne întoarcem la aspra lojă spaniolă a lui Martin Verga.

---

[1] Preot florentin din secolul al XVI-lea, care a înfiinţat ordinul catolic al oratorienilor, introdus şi în Franţa la începutul secolului următor de către cardinalul Pierre de Bérulle.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare și în alte multe zile anume orînduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopții și rămîn pînă la trei dimineața să-și citească breviarul și să cînte rugăciunile utreniei ; se culcă în orice anotimp pe cearșafuri de lînă netoarsă și pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-și vorbesc decît în recreațiile care sînt de altfel foarte scurte, și poartă cămăși de dimie timp de șase luni, de la 14 septembrie, ziua înălțării sfintei cruci, pînă la Paști.

Aceste șase luni înseamnă o îmblînzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul ; dar această cămașă, cu neputință de îndurat pe căldurile verii, provoca febră și spasmuri nervoase. A trebuit să i se restrîngă folosința. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, cînd călugărițele își pun cămașa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare — iată legămîntul lor monahal, mult înăsprit de legile mînăstirii.

Starețа e aleasă pe trei ani de către călugărițele numite „maici cu glas", deoarece au drept de vot în sfatul mînăstirii. O stareță nu poate fi realeasă decît de două ori, așa că cea mai lungă domnie a unei starețe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujește ; acesta le rămîne mereu ascuns după o pînză întinsă, înaltă de șapte picioare. Cînd predicatorul se află în capelă, maicile își lasă vălul peste față. Ele sînt ținute să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pămînt și cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mînăstire : arhiepiscopul diocezei.

Mai e încă unul : grădinarul ; dar acesta e un moșneag, și ca să fie totdeauna singur în grădină, maicile ca să-l ocolească, sînt vestite de clopoțelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sînt supuse stareței printr-o ascultare totală și fără murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos : *ut voci Christi*, la cea dintîi mișcare și la primul semn : *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu rîvnă, cu supunere oarbă :

prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia, ca pila în mîna muncitorului : *quasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fără să le fie îngăduit anume : *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licentia*.

Fiecare din ele îndeplinește, la rîndul ei, ceea ce se numește o ispășire. Ispășirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greșelile, pentru toate abaterile, pentru toate pîngăririle, pentru toate nedreptățile, pentru toate crimele care se săvîrșesc pe pămînt. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă pînă la patru dimineața, sau de la patru dimineața pînă la patru după-masă, sora care îndeplinește ispășirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfîntului potir, cu miinile împreunate și cu funie la gît. Cînd oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu fața la pămînt și cu brațele întinse. Aceasta îi e singura ușurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toți păcătoșii lumii. Lucrul acesta e măreț pînă la sublim.

Deoarece actul acesta se săvîrșește în fața unui stîlp în vîrful căruia arde o lumînare, se spune fără deosebire „a face o ispășire" sau „a sta la stîlp". Călugărițele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului și a umilinței.

Ispășirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stîlp nu și-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În fața sfîntului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriță. Rugăciunea lor ține un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veșnica-închinare.

Stareţele și maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adînc înțeles, care amintesc nu sfinți și martiri, ci clipe din viața lui Isus Hristos, așa de pildă maica Nativité [1], maica Conception [2] maica Présentation [3], maica Passion [4]. Numele de sfinte nu sînt totuși oprite.

---

[1] Nașterea Domnului.
[2] Zămislirea.
[3] Intrarea în biserică.
[4] Patimile Domnului.

Cînd le priveşti nu le zăreşti decît gura. Toate au dinţii galbeni. Niciodată n-a pătruns în mînăstire o perie de dinţi. A-ţi spăla dinţii e un păcat care stă în vîrful scării, pe a cărei primă treaptă stă scris : pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea" sau „al meu". N-au nimic al lor şi nu trebuie să ţină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru" ; de pildă : vălul nostru, mătăniile noastre ; dacă ar vorbi vreodată despre cămaşa pe care o poartă ar spune „cămaşa noastră". Uneori se leagă de cîte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfinţită. Îndată ce-şi dau seama că încep să ţină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Îşi aduc mereu aminte de un răspuns pe care sfînta Tereza l-a dat unei doamne din lumea mare, care îi spusese în clipa cînd intrase în ordin : „Îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care ţin foarte mult". „Ah, ai ceva la care ţii ? Atunci locul dumitale nu-i printre noi".

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă în singurătate sau să aibă un colţ al ei, „o odaie". Ele trăiesc în celule deschise. Cînd se întîmpină una pe alta, cea dintîi zice : „Fie lăudat şi adorat preasfîntul potir al altarului !" Cealaltă răspunde : „Pururea !" Aceeaşi ceremonie cînd una bate la uşa celeilalte. Nici nu s-a deschis uşa şi de partea cealaltă se aude o voce blîndă care spune în grabă : „Pururea !" Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie maşinal, prin obişnuinţă. Maica de afară răspunde uneori „Pururea !" mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung : „Fie lăudat şi adorat preasfîntul potir al altarului !"

Călugăriţele vizitandine[1] cînd intră spun : „Ave Maria"[2], iar cele la care vin răspund : „Gratia plena"[3]. E „bună ziua" lor şi e într-adevăr „binecuvîntată".

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mînăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, stareţa, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele întrerup ceea ce spun, ceea ce gîndesc şi rostesc toate

---

[1] Maici care aparţin ordinului vizitării.
[2] Bucură-te, Maria.
[3] Binecuvîntată.

împreună, de pildă dacă e ceasul cinci: „La ora cinci și la oricare ceas al zilei fie lăudat și adorat preasfîntul potir al altarului!“ Dacă e ceasul opt: „La ora opt și la oricare ceas...“ și așa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gîndurilor și să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunități, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune: „La ora aceasta și la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima!“

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, își cîntă rugăciunile lor ca o psalmodiere gravă de cîntec gregorian pur, și totdeauna cu voce plină, cît ține serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză și spun încet: „Isus-Maria-Iosif“. Pentru slujba morților iau un ton mult mai jos, pînă unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant și tragic.

Maicile de la Petit-Picpus își făcuseră un cavou sub altar pentru mormîntul comunității. „Guvernămîntul“, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Așadar, cînd mureau, trebuiau să fie duse afară din mînăstire. Lucrul acesta le întrista și le înfricoșa ca o încălcare a legii.

Ca o măruntă consolare, li se dăduse voie să fie înmormîntate la o oră anumită, într-un colț din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparținuse odinioară comunității lor.

Călugărițele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia și toate slujbele, ca duminica. Ele țineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, și de care biserica făcea altădată atîta risipă în Franța și mai face și azi, în Spania și Italia. Priveghiurile lor la capelă sînt nesfîrșite. În ce privește numărul și durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici: „Rugăciunile postulantelor sînt înfricoșătoare, ale novicelor și mai teribile, iar rugăciunile profeselor sînt cele mai grozave“. Călugărițele se întrunesc o dată pe săptămînă; stareța prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rîndul ei, îngenunchează pe lespede și se spovedește cu glas tare în fața celorlalte, spunînd greșelile și păcatele pe care le-a săvîrșit în timpul

săptămînii. Maicile din sfat se strîng după fiecare spovedanie și împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sînt rezervate greșelile mai grave, pentru abaterile mărunte există ceea ce ele numesc „culpa". A te învinovăți înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu fața la pămînt înaintea stareței, pînă ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decît „maica noastră", o înștiințează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovățirea se face pentru orice și nimica toată. Un pahar spart, un văl sfîșiat, o întîrziere fără vrere de cîteva secunde la o slujbă, o notă falsă la biserică sînt de ajuns pentru a te învinovăți. Învinovățirea se face în mod spontan : *culpabila* însăși (cuvîntul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă și se pedepsește. În zilele de sărbătoare și duminicile, patru maici psalmodiază slujba în fața unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cîntărețe, cîntînd un psalm care începea cu *Ecce* [1], în loc de *Ecce* spuse tare notele acestea trei : *do, si, sol ;* se învinovăți pentru zăpăceala ei cît ținu toată slujba. Ceea ce agrava greșeala era faptul că întreg sfatul rîsese. Cînd o călugăriță e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareța, coboară vălul peste obraz, cum am mai spus, așa ca să nu i se vadă decît gura.

Numai stareța mînăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-și pot vedea decît rudele apropiate și nici pe acestea decît foarte rar. Dacă, din întîmplare, cineva din afară dorește să vadă o călugăriță pe care a cunoscut-o sau iubit-o în viața lumească, are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori ; maica e adusă și i se vorbește printre obloanele care nu se întredeschid decît pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rînduiala sfîntului Benedict, înăsprită de Martin Verga.

---

[1] Iată.

Călugăriţele juruite lui nu sînt niciodată vesele, rumene şi fragede, cum sînt adeseori surorile din alte ordine. Sînt palide şi grave. Între 1825 şi 1830 trei dintre ele au înnebunit.

III

ASPRIMI

Vreme de cel puţin doi ani, uneori chiar patru, călugăriţele sînt postulante ; alţi patru ani, novice. Legămintele pe toată viaţa nu pot fi rostite decît arareori înainte de douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani. În ordinul bernardinelor-benedictine văduvele nu sînt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupeşti nebănuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua cînd o novice îşi face „profesiunea de credinţă" e îmbrăcată cît se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie şi i se încreţeşte părul ; apoi se culcă pe pămînt, acoperită cu un văl mare negru şi i se cîntă slujba morţilor. Călugăriţele se despart în două şiruri : unele trec pe lîngă ea spunînd cu voce plîngătoare : „Sora noastră a murit", iar cele din al doilea şir răspund cu un glas răsunător : „Trăieşte întru Isus Hristos".

În anii cînd se petreceau aceste întîmplări, pe lîngă mînăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnişoarele de Saint-Aulaire, de Bélissen, şi o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereţi, creşteau dezgustate de lume şi de plăcerile vieţii. Una dintre ele spunea într-o zi : „Era destul să văd trotuarul unei străzi ca să tremur din cap pînă-n picioare". Purtau rochii albastre cu o bonetă albă şi un sfînt-duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept. În zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfînta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare şi supremă fericire să se îmbrace în călugăriţe şi să ia parte

la slujbele și rînduielile sfîntului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugărițele le împrumutau veșmintele lor negre. Gestul acesta păru profan și stareța îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decît novicelor. Dar travestirile acestea, tolerate fără îndoială și încurajate în mînăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire și o adevărată desfătare pentru eleve. Pur și simplu se distrau. „Era ceva nou : aducea o schimbare.“ Gîndiri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viața lumească, să pricepem fericirea de a ține în mînă un pămătuf și de a sta în picioare ceasuri întregi cîntînd, cîte patru, în fața unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mînăstirii, dacă nu și austerității ei. Am cunoscut o femeie tînără, întoarsă în lume, care după mulți ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobișnuiască de a spune la repezeală, ori de cîte ori cineva îi bătea în ușă : „Pururea !“ Elevele, ca și călugărițele, nu-și vedeau părinții decît la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată pînă unde mergea severitatea în privința asta : într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărășită de o surioară a fetei, în vîrstă de trei ani. Eleva plîngea, fiindcă voia să-și sărute sora. Interzis ! Se rugă s-o lase pe fetiță să-și treacă cel puțin mînuța printre zăbrele ca să i-o sărute. Dorința i-a fost refuzată cu indignare.

IV

BUCURII

Fetele acestea au umplut, totuși, casa aceea gravă cu amintiri încîntătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viață mînăstirii. Suna pentru recreație. O ușă se răsucea în țîțîni. Păsările ciripeau : Bucurați-vă ! Vin copiii ! O năvală de tinerețe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Fețe strălucitoare, frunți dalbe, ochi nevinovați, plini de

lumina veselă a zorilor de zi se împrăștiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată larma fetițelor, mai plăcută decît zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei și fiecare își aducea mierea ei. Se jucau, se strigau, se strîngeau la un loc, alergau; guri cu dințișori albi, frumoși, pălăvrăgeau prin colțuri; de departe, vălurile supravegheau rîsetele, umbrele pîndeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea?! Străluceau, rîdeau. Cei patru pereți lugubri erau în clipele acelea orbiți de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfrîngea în ei și acelui fermecător vîrtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un văl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugărițelor; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăția. Datorită copiilor exista o oră de prospețime printre atîtea ceasuri severe. Fetițele mici săreau, cele mari dansau. În mînăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încîntător și mai împărătesc decît toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo și să rîdă împreună cu Perrault [1]; era în grădina aceea neagră destulă tinerețe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, ca să descrețească frunțile tuturor străbunicilor din epopee și din poveste, de pe tron și din colibe, de la Hecuba [2] pînă la Mama-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decît oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălășie, care te fac totdeauna să rîzi cu un rîs înduioșat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiță de cinci ani a strigat într-o zi: „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mînăstire decît nouă ani și zece luni! Ce fericire!"

Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat:

O maică din sfat: De ce plîngi, fetițo?

Fetița (de șase ani; plîngînd în hohote): I-am spus lui Alix că știu istoria Franței. Ea zice că n-o știu, dar eu o știu.

---

[1] Scriitor francez din secolul al XVII-lea, cunoscut pentru povestirile sale *Motanul încălțat*, *Scufița roșie*, *Cenușăreasa*, *Prichindel* ș.a.

[2] Personaj legendar din *Iliada* lui Homer.

Alix (cea mare, de nouă ani) : Nu ! N-o știe.

Maica : Cum așa, fata mea ?

Alix : Mi-a spus să deschid cartea la întîmplare și să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.

— Ei, și ?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebat-o ?

— Am deschis cartea la întîmplare, așa cum a vrut ea și i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Și care era întrebarea ?

— Era : „Ce-a urmat după aceea ?"

Tot acolo a fost făcută această observație, adîncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei doamne pensionare :

— Ce drăguț e ! Mănîncă partea de deasupra a tartinei, ca un om !

De pe una dintre lespezile acestei mînăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vîrstă de șapte ani :

— Părinte, sînt vinovată de a fi fost zgîrcită.

— Părinte, sînt vinovată de a fi fost adulteră.

— Părinte, sînt vinovată de a mă fi uitat după bărbați.

Pe pajiștea acelei grădini, o gură trandafirie, de șase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaștri, de la patru, la cinci ani :

— Au fost odată trei cocoși într-o țară unde erau flori multe. Cocoșeii au cules florile și le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele și le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe și un lup, iar lupul din pădure a mîncat cocoșeii.

Un alt poem :

— Au fost odată un băț și o spinare...

— Paiața a luat bățul și a lovit spinarea pisicii.

— Pisicii nu i-a plăcut : a durut-o.

— Atunci a venit o cucoană și a trimis paiața la închisoare.

Tot acolo, o fetiță părăsită, un copil găsit, pe care mînăstirea îl creștea din milă, a spus cuvintele acestea blînde, dar care te umplu de tristețe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor și șopti în ungherul ei :

— Cînd m-am născut eu, mama mea nu era cu mine. Era acolo o portărească voinică, care forfotea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanțul de chei la brîu. O chema sora Agata. Cele „mari“ — care aveau mai mult de zece ani — o porecliseră Agatocle [1].

Prînzitorul, o încăpere lungă și dreptunghiulară, care primea lumina zilei pieziș, printr-o galerie cu arcade la înălțimea grădinii, era întunecos, umed și plin cu jivine. Toate locurile dimprejur își aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colțuri primise în limbajul fetelor de pension cîte un nume special și evocator. Exista astfel colțul Păianjenilor, colțul Omizilor, colțul Gîndacilor și colțul Greierilor. Colțul Greierilor era lîngă bucătărie și, din pricina aceasta, foarte prețuit. Acolo era mai puțin frig decît într-altă parte. Numele acestea trecuseră din prînzitor în pension și erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colțul unde își avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe cînd își făcea vizita pastorală, văzu o fetiță frumușică și rumenă, cu un păr blond încîntător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguță, cu obrajii rumeni, care se afla lîngă el:

— Cine e fetița asta?

— E un păianjen, monseniore.

— Ei! Dar asta?

— E un greiere.

— Și astălaltă?

— O omidă.

— Da? Și dumneata ce ești?

— Eu sînt un gîndac, monseniore.

Fiecare casă de acest fel are deprinderile și curiozitățile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen [2], era unul dintre locurile de acest fel, gingașe și aspre, unde fetele își trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească.

---

[1] Personaj din istoria antică, tiran al Siracuzei. Aici joc de cuvinte: Agatocle (pron. *Agatoclé)* pronunțat la fel ca *Agathe aux clefs* (Agata cu chei).

[2] Localitate la nord de Paris: posedă un frumos castel din timpul Renașterii; în secolul al XIX-lea se instalase într-însul un institut de fete, condus de călugărițe catolice; doamna Campan era directoarea pensionului.

La Ecouen, cînd pornea în alai procesiunea sfîntului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare" și „florărese". Altele se numeau „baldachine" și „cădelnițe", purtînd panglicile baldachinelor, sau cădelnițînd în jurul sfîntului Potir. „Florile" veneau de drept în sarcina florăreselor. Patru „fecioare" mergeau în frunte. În dimineața acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor :

— Care e fecioară ?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuțe" de șapte ani, adresate uneia „mari" de șaisprezece ani, care lua loc în frunte procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămînea la coadă :

— Tu ești fecioară, eu nu.

V

DISTRACȚII

În sala de mîncare, deasupra ușii, era scrisă cu litere mari și negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb*, și care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai :

„Tatăl nostru mic și alb pe care Dumnezeu l-a făcut, Dumnezeu l-a cuvîntat și Dumnezeu l-a pus în rai. Seara, cînd mă duceam să mă culc văzui trei îngeri culcați în patul meu, unul la picioare, doi la căpătîi, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc și să n-am nici o grijă. Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sînt frații mei, cele trei fecioare sînt surorile mele. Cu cămașa în care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept ; doamna fecioară porni pe cîmp, plîngînd pe Dumnezeu și îl întîlni pe sfîntul Ioan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii ? Viu de la Ave Salus[1]*. Nu știi dacă bunul Dumnezeu e acolo ? E în arborele crucii, picioarele îi atîrnă, mîinile îi sînt bătute în cuie și pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineața, va intra în rai."*

[1] Vecernie, slujbă de seară.

În 1827 rugăciunea aceasta atît de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se șteargă și din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sînt acum femei bătrîne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mîncare, a cărei singură ușă se deschidea, așa cum am spus, pare-mi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereții erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sînt singurele folosite în interiorul mînăstirilor. Prînzul era totdeauna frugal; pînă și hrana copiilor era severă. Un singur fel de mîncare: carne cu legume sau pește sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mîncare, rezervat fetelor de pension, era totuși o excepție. Copilele mîncau și tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămîna aceea, care, din cînd în cînd, dacă o muscă zbura și bîzîia împotriva regulamentului, deschidea și închidea cu zgomot o carte cu scoarțe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Viețile sfinților*, citate cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, așezată la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămîna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălțuite, în care elevele își spălau singure paharul de metal și tacîmurile, aruncînd uneori cîte un rest de zgîrci sau de pește stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă".

Fetița care tulbura tăcerea făcea o „cruce cu limba". Unde? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfîrșit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mînăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decît „într-un singur exemplar" și a cărei citire era oprită. E regulamentul sfîntului Benedict. O taină pe care nici un ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas, sen constitutiones nostras externis communi cabit.* [1]

---

[1] Nimeni nu va divulga străinilor regulile și regulamentul nostru (lat.).

Fetele din pension izbutiră într-o zi să șterpelească această carte și începură s-o citească cu nesaț. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decît cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante“ numai cîteva pagini, pe care nu le-au prea înțeles, și unde era vorba de păcatele băieților tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de cîțiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă și cu toată asprimea pedepselor, fetele izbuteau uneori, cînd vîntul scutura copacii, să ridice de pe jos, pe furiș, un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci și cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de..., una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai :

„Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Cînd urcăm să facem patul, în așteptarea cinei, le vîrîm sub pernă, iar seara le mîncăm în pat, și, cînd nu se poate altfel, la closet.“

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mînăstire, una dintre eleve, domnișoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorency, puse rămășag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanță, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atît de aspră. Fetele au ținut rămășagul, dar nici una dintre ele nu credea în el. În sfîrșit, sosi momentul cînd arhiepiscopul trecu prin fața elevelor. Domnișoara Bouchard, spre spaima nespusă a colegelor ei, ieși dintre rînduri și spuse : „Monseniore, o zi de vacanță“. Domnișoara Bouchard era înaltă și rumenă, cu cei mai drăguți obrăjiori de pe lume. Domnul de Guélen zîmbi și-i spuse : „Cum fata mea, o zi de vacanță ? Trei zile, dacă doriți ! Vă încuviințez trei zile.“ Stareța nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărîse. Scandal în mînăstire și bucurie în pension. Puteți să vă închipuiți ce-a urmat !

Mînăstirea aceasta posomorîtă nu era totuşi destul de bine zăvorîtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama şi chiar romanul să nu poată pătrunde pînă la ea. Drept dovadă ne vom mărgini să arătăm pe scurt un fapt adevărat şi neîndoios, care n-are, de altfel, prin el însuşi nici o legătură cu întîmplările pe care le istorisim. Il amintim numai pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mînăstirii.

În vremea aceea, trăia în mînăstire o făptură misterioasă, care nu era călugăriţă şi pe care toţi o priveau cu mult respect : o chema „doamna Albertine". Nu se ştia nimic despre ea, decît că era nebună şi că lumea din afară o socotea moartă. Se spunea că toată această poveste ascundea anumite socoteli de bani, pentru a înlesni o căsătorie cu zestre mare.

Femeia n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, şi privea în gol cu ochi mari şi negri. Vedea ceva ? Ceilalţi se îndoiau. Nu mergea, aluneca ; nu vorbea niciodată ; nimeni nu putea să spună cu siguranţă dacă răsuflă. Nările îi erau subţiri şi străvezii ca ale unui om care şi-ar fi dat sufletul. Cînd îi atingeai mîna, parcă ai fi atins zăpadă. Avea o mlădiere ciudată, de fantomă. Unde intra ea se făcea frig. Într-o zi, o soră văzînd-o trecînd îi spuse alteia : „Unii cred că e moartă". „Poate că şi este", răspunse cealaltă.

Se spuneau despre doamna Albertine sute de poveşti. Curiozitatea fetelor de pension e fără sfîrşit. În capelă era o strană numită „ochiul boului". Doamna Albertine lua parte la slujbă în această capelă, care n-avea decît o fereastră rotundă ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la înălţimea acelei strane putea să-l vadă pe predicator sau pe preotul care slujea, ceea ce era interzis călugăriţelor. Într-o zi, se urcase în amvon un preot tînăr, ducele de Rohan, pair al Franţei, ofiţer de muşchetari în 1815, pe cînd se numea principe de Léon, şi mort după 1830, ca arhiepiscop de Besançon şi cardinal. Domnul de Rohan predica pentru prima oară la mînăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici şi la slujbe cufundată într-o linişte adîncă şi într-o totală nemişcare. În ziua aceea, de îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se ridică pe jumătate şi spuse

tare, în liniștea capelei : „Uite ! Auguste !“ Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzu din nou în nemișcarea ei. Pe fața aceea stinsă și înghețată trecuse o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viață, apoi totul se stinsese și nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mînăstire. Cîte se cuprindeau în acel „Uite ! Auguste !“ Cîte destăinuiri ! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nici o îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoștea pe domnul de Rohan ; și era ea însăși o persoană sus-pusă, de vreme ce vorbea atît de familiar despre un aristocrat, și că între ea și el fusese o legătură, de rudenie poate, cu siguranță foarte strînsă, pentru că îi știa numele de botez.

Două ducese, nespus de grave, doamnele de Choiseul și de Serent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulțumită privilegiului *Magnates mulieres* [1], și înspăimîntau tot pensionul. Cînd treceau cele două doamne bătrîne, toate fetele tremurau și plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să știe, obiectul atenției fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în așteptarea episcopatului. Obișnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugărițelor de la Petit-Picpus. Nici una dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pînză, dar auzeau vocea lui blîndă, cam subțire, pe care ajunseră să o recunoască și să o deosebească. Fusese mușchetar, și se spunea despre el că e foarte elegant ; că își piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat ; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, și rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucru imaginației acestor fete de șaisprezece ani.

Nici un zgomot din afară nu pătrundea în mînăstire. Numai o dată s-a auzit, totuși, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, și fetele care erau atunci în pension și-l mai amintesc încă.

---

[1] Doamne nobile.

Un flaut cînta în vecinătate. Cînta totdeauna aceeași arie, o arie învechită pentru lumea de azi, *Zétulbé a mea, vino, stăpîna inimii mele...* repetînd-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele își petreceau ore întregi ascultînd-o, maicile din sfat erau tulburate, gîndurile alergau, pedepsele plouau. Flautul a cîntat cîteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puțin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că e Zétulbé. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur ; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tînărul" care cînta atît de fermecător din flaut și care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi. Cîteva se furișară pe o ușă dosnică și se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercînd să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers pînă acolo încît și-a trecut brațul deasupra capului, printre gratii, și a fluturat o batistă albă. Alte două fură și mai îndrăznețe. Găsiră un mijloc să se cațăre pînă pe un acoperiș, cutezară și izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tînărul" acela. Era un bătrîn nobil emigrant, orb și sărăcit, care cînta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urît.

VI

SCHITUL

În curtea mînăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite : mînăstirea cea mare, unde trăiau călugărițele, internatul, unde locuiau elevele, și, în sfîrșit, așa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugărițe bătrîne din diferite ordine, supraviețuitoare ale mînăstirilor distruse de revoluție ; o îmbinare pestriță de veșminte negre, albe și cenușii, din toate tagmele religioase și din toate ramurile posibile : ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mînăstire peticită, ca haina unei paiațe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzlețe și fără rost pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie; călugărițele de la Petit-Picpus le primiseră cu dragă inimă. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreație, să vină să le vadă; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique și a maicii Jacob.

Una din aceste refugiate se simțea la Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriță de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supraviețuia. Fosta mînăstire de călugărițe Sainte-Aure stăpînea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locașul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiașă ca să poată purta falnicul veșmînt al ordinului ei, o rochie albă cu scapular [1] stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor, și pe care, după moarte, l-a lăsat mînăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriță. Astăzi n-a mai rămas decît o păpușă.

În afară de aceste vrednice maici, cîteva femei bătrîne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obținuseră de la maica stareță îngăduința de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul și doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mînăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea cînd își sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis [2], care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenții, intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mînăstirea Petit-Picpus. Era recomandată de domnul duce de Orléans. Stupul fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăși că se leapădă de ele; și de-altminteri intrase în faza

[1] Pătrățel sau romb de postav purtat pe umăr de unele ordine călugărești catolice.

[2] Romancieră de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, educatoarea viitorului rege Ludovic-Filip.

cucerniciei celei mai adînci. Cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul prințului, fu primită. Peste șase sau opt luni plecă, susținînd că grădina n-avea destulă umbră. Călugărițele se arătară încîntate. Cu toate că era foarte bătrînă, mai cînta la harpă, și încă destul de bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstițioasă și latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum cîțiva ani se mai puteau vedea lipite de partea dinăuntru a unui dulăpior din chilia ei, unde își ținea banii și giuvaierele, aceste cinci versuri latinești, scrise de mîna ei cu cerneală roșie pe o bucată de hîrtie galbenă, și care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimînta pe hoți :

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis :
Dismas et Gesmas, media est divina potestas ;
Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.
Nos et res nostras conservet summa potestas.
Hos versus dicas, ne tu furto tuoa perdas. [1]

Versurile acestea scrise în latineasca veacului al VI-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tîlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobște, Dimas și Gestas sau Dismas și Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretențiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din acel nemernic tîlhar. De altminteri, puterea ce se atribuie acestor versuri e o credință a tuturor călugărițelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mînăstirii, construită în așa fel, încît să despartă, ca un adevărat zăgaz, mînăstirea cea mare de internat, era firește aceeași pentru internat, pentru mînăstirea cea mare, și pentru schit. Putea intra și publicul printr-un fel de ușă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orînduit, încît nici una dintre locuitoarele mînăstirii

[1] Trei trupuri cu merite neegale atîrnă pe cruci :
Dismas și Gesmas, dar la mijloc divinul stăpîn ;
Dismas se avîntă în sus, iar nefericitul Gesmas se lasă în jos
Cel-de-sus să ne aibă în pază pe noi și avuția noastră.
Repetă versurile acestea, să nu ți se fure lucrurile tale.

să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiți-vă o biserică în care spațiul destinat corului ar fi fost apucat de o mînă uriașă și sucit astfel încît să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obișnuite, ci un fel de sală sau de peșteră întunecoasă în dreapta preotului care slujește; închipuiți-vă această încăpere închisă cu perdeaua de șapte picioare înălțime, despre care am mai vorbit; înghesuiți în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugărițele din cor la stînga, și pe eleve la dreapta, pe maici și pe novice în fund, și veți putea să vă faceți o idee despre călugărițele de la Petit-Picpus care iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mînăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Cînd călugărițele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona liniște, lumea din biserică nu-și dădea seama de prezența lor, decît după zgomotul pe care-l făceau așezîndu-se în strane.

VII

CÎTEVA SILUETE DIN UMBRĂ

În timpul celor șase ani dintre 1819 și 1825, stareță la Petit-Picpus era domnișoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea *Vieții sfinților din Ordinul sfîntului Benedict*. Fusese aleasă stareță a doua oară. Era o femeie de vreo șaizeci de ani, scurtă, îndesată, „cîntînd ca o oală spartă“, cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mînăstire și, de aceea, iubită de toți.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintașei sale, Marguerite, o adevărată Dacier [1] a ordinului. Era cultă, învățată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de la-

[1] *Ana Dacier* (1651—1720); o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaștere a limbilor clasice, din care a făcut tălmăciri foarte apreciate.

tină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănînd mai degrabă cu un benedictin decît cu o benedictină.

Locțiitoarea stareței era o bătrînă călugăriță spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau : maica Sainte-Honorine, casierița ; maica Sainte-Gertrude, prima maestră a novicelor ; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră ; maica Anonciation, paraclisera ; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mînăstirea, apoi maica Sainte-Mechtilde (domnișoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu și la cealaltă mînăstire, du Trésor, care se află între Gisors și Magny ; maica Saint-Joseph (domnișoara de Cogolludo) ; maica Sainte-Adelaide (domnișoara d'Auverney) ; maica Miséricorde (domnișoara de Cifuentes, care n-a putut să reziste la asprimile vieții mînăstirești) ; maica Compassion (domnișoara de la Miltière, foarte bogată, primită la șaizeci de ani, împotriva regulamentului) ; maica Providence (domnișoara de Laudinière) ; maica Présentation (domnișoara de Siguenza) care a fost stareță în 1847 ; în sfîrșit, maica Saint-Céligne (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit ; maica Sainte-Chantal (domnișoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit.

Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încîntătoare, de douăzeci și trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborîtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnișoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.

Maica Sainte-Mechtilde care avea în seama ei cîntările și corul, se folosea bucuroasă de eleve. Își alegea de obicei o întreagă gamă, adică șapte eleve între zece și șaisprezece ani, potrivite în glas și la statură, pe care le punea să cînte în picioare, aliniate una lîngă alta după vîrstă, de la cea mai mică pînă la cea mai mare. Se înfățișau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan [1] alcătuit din îngeri.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, erau sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca

---

[1] Personaj mitologic : zeitate pastorală, înfățișată întotdeauna de vechii greci cu un nai.

încrucișarea acestora, alte opt alei mici, grupate două cîte două, așa încît, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce așezată peste o roată. Aleile, sfîrșindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufișuri de coacăze. În fund, un drum mărginit cu plopi înalți ducea de la ruinele vechii mînăstiri, care era în colțul străzii Droit-Mur, pînă la clădirea schitului, care se afla în colțul ulicioarei Aumarais. În fața schitului se afla așa-zisa grădiniță. Adăugați la acestea o curte unde se întîlneau unghiurile clădirilor interioare, ca niște ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăți sau perspective, linia lungă și neagră a acoperișurilor, care mărginea cealaltă parte a străzii Polonceau — și veți putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci și cinci de ani așezămîntul bernardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfînt așezămînt a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume"[1], faimos prin secolul al XIV-lea pînă în al XVI-lea și căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mii de draci".

Toate aceste străzi, de altminteri, sînt ale Parisului de altădată. Nume ca Droit-Mur și Aumarais sînt foarte vechi; străzile care le poartă sînt și mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit strada des Eglantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zîmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra[2].

IX

UN SECOL SUB VĂL DE CĂLUGĂRIȚĂ

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mînăstirea Petit-Picpus și întrucît am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut așezămînt, să ne dea voie cititorul să mai facem o

---

[1] Loc anume pentru un joc cu mingea și cu o rachetă scurtă.
[2] *Droit Mur*, în franceză „zidul drept", construit din piatră; *églantier* înseamnă „măcieș".

mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărți, dar caracteristică și folositoare pentru a ne da seama că și mînăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mînăstirea Fontevrault[1]. Înainte de revoluție făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiție sub Ludovic al XVI-lea, și despre soția președintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea și mîndria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunății despre mînăstirea Fontevrault, care era cît un oraș și avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Își înnoia în fiecare an jurămîntul solemn de supunere și neprihănire și, în clipa cînd trebuia să facă legămîntul îi spunea preotului : „Monseniorul Saint-François l-a încredințat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredințat monseniorului Saint-Eusèbe, monseniorul Saint-Eusèbe l-a încredințat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ți-l încredințez ție, părinte". Și elevele rîdeau pe înfundate sub văluri ; încîntătoare rîsuri scurte și înăbușite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprîncene.

Alteori centenara spunea povești. Susținea că „în tinerețea ei bernardinii nu erau mai prejos decît mușchetarii". Un secol vorbea prin gura ei : secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne și din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluție, de cîte ori vreun mare personaj, un mareșal al Franței, un prinț, un duce și pair trecea printr-un oraș din Bourgogne sau din Champagne, notabilitățile orașului veneau să-l salute și să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripție : *Vinul maimuței* ; pe cel de-al doilea : *Vinul leului* ; pe cel de-al treilea : *Vinul berbecului* ; iar pe cel de-al patrulea : *Vinul porcului*. Cele patru inscripții arătau cele patru trepte pe care le coboară bețivul : prima beție, cea care înveselește ; a doua, care întărîtă ; a treia, care năucește ; cea din urmă, în sfîrșit, care îndobitocește.

---

[1] Celebră mînăstire de călugărițe, fondată în secolul al XI-lea în localitatea Fontevrault, pe valea Loarei.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ținea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia — ceea ce regulamentul îi da voie — și se ascundea ori de cîte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblînd pe coridor, închidea cît putea de repede dulapul la loc, cu mîinile ei bătrîne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cît era de vorbăreață, tăcea. Chiar și cele mai curioase se dădură bătute în fața tăcerii ei, ca și cele mai stăruitoare în fața încăpățînării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mînăstire. Ce putea fi oare lucrul acela atît de prețios și secret, comoara centenarei ? Fără îndoială, vreo carte sfîntă ? Niște mătănii rare ? Niște moaște sfinte ? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bietei bătrîne dădură năvală toate la dulap, mai repede poate decît s-ar fi cuvenit, și-l descuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rînduri de cîrpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfățișînd niște amorași care zburau urmăriți de niște tineri spițeri înarmați cu seringi uriașe. Urmărirea era plină de giumbușlucuri și de atitudini hazlii. Unul dintre încîntătorii amorași a și fost tras în țeapă ; se zbate, dă din aripioare și încearcă să-și ia din nou zborul, dar măscăriciul rîde cu o figură drăcească. Morala : durerile de burtă au biruit amorul ! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă și care a avut poate cinstea să-l inspire pe Molière, mai exista în septembrie 1845 ; se afla de vînzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrînă cumsecade nu voia să primească nici o vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist".

X

OBÎRȘIA VEȘNICEI-ÎNCHINĂRI

Vorbitorul acesta atît de asemănător cu un mormînt, pe care am căutat să vi-l descriem, e cu totul unic și severitatea lui nu se mai întîlnește în nici o altă mînăstire.

La mînăstirea din strada Temple, care de drept aparţinea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, şi pe ai cărei pereţi se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu faţa descoperită, flori pictate şi chiar capul unui turc.

În grădina mînăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos şi cel mai mare din toată Franţa şi care avea printre bunii cetăţeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat".

Am spus că mînăstirea Temple era a benedictinelor Veşnicei-Închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Închinării-Veşnice, nu era prea vechi şi nu are o existenţă mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pîngărite, la interval de cîteva zile, în două biserici din Paris, la Saint-Sulpice şi la Saint-Jean en Grève, sacrilegiu înfricoşător şi cu totul neobişnuit, care a făcut să se înfioare tot oraşul. Părintele stareţ, mare vicar la Saint-Germain des Près, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuşi nunţiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, şi contesa de Châteauvieux nu se mulţumiră cu această ispăşire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar", deşi trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice şi ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decît printr-o „închinare veşnică" într-o mînăstire de călugăriţe. Amîndouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfîntului Potir, călugăriţă benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mînăstire a Ordinului sfîntului Benedict ; cea dintîi încuviinţare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiţia ca nici o fată să nu fie primită dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de şase mii de franci". După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patenta

cuvenită, iar în 1654 atît cartea abațială cît și patenta regelui fură ratificate de curtea de conturi și de parlament.

Aceasta e originea și consacrarea legală a așezămîntului benedictinelor Închinării-Veșnice a sfîntului Potir din Paris. Prima lor mînăstire fu „clădită din temelii" pe strada Cassette, din obolul doamnelor de Boucs și de Châteauvieux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era același cu al benedictinelor din Cîteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Près, așa cum călugărițele de la Sacré-Coeur depind de comandantul iezuiților, iar surorile de caritate de comandantul lazariștilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaș vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviințat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veșnică, întocmai ca benedictinele sfîntului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

XI

SFÎRȘITUL MÎNĂSTIRII PETIT-PICPUS

Chiar din primii ani ai restaurației, mînăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariției întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, piere ca toate ordinele religioase.

Așezămîntul din Petit-Picpus se destrăma repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrînele, nici elevele; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt* [1].

Canonul închinării veșnice e de o rigiditate care înspăimîntă; legămintele sînt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, cîteva maici slujitoare; dar călugărițe pentru cor, de loc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugărițe; acum cinsprezece ani nu mai rămăseseră decît douăzeci

[1] Și-au luat zborul (lat.).

și opt. Cîte-or mai fi astăzi ? În 1847 stareța era tînără, dovadă că cercul alegerii se micșora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor scade, ostenelile cresc ; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă ; se prevedea mai de mult ziua cînd nu vor mai fi decît o duzină de umeri suferinzi și încovoiați pentru a duce mai departe povara canoanelor sfîntului Benedict. Povara e neînduplecată și rămîne aceeași, fie că sînt puține, fie că sînt multe. Era apăsătoare altădată ; astăzi strivește. Călugărițele pier cu zile. Pe vremea cînd autorul cărții de față locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci și cinci de ani, cealaltă douăzeci și trei. Aceasta din urmă ar putea spune ca Julia Alpinula [1] : „*Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*“ [2]. Din pricina decăderii în care ajunsese, mînăstirea a renunțat de a mai face educația fetelor.

N-am putut trece prin fața acestei clădiri neobișnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm și fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărășesc și ne ascultă istorisind — poate spre folosul cîtorva — trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuși noi. E grădina zăvorîtă. *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunțime, dar cu respect, cel puțin atît cît respectul și amănuntele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ținem la aceeași distanță de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca și de rîsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea.

E o greșeală de logică din partea lui Voltaire — în treacăt fie zis ; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus așa cum l-a apărat pe Calas [3] ; iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomenești, ce reprezintă crucea ?

---

[1] *Julia Alpinula*, a cărei piatră de mormînt poartă inscripția *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*, a fost o tînără din aristocrația romană.

[2] Sînt îngropată aici, am trăit douăzeci și trei de ani (lat.).

[3] Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovățit pe nedrept că și-a ucis fiul trecut la catolicism și executat în 1762. Voltaire i-a luat apărarea și a demascat cu mult curaj fanatismul religios care împinsese la condamnarea bătrînului. Mulțumită campaniei sale perseverente, Calas a fost reabilitat (1765).

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvață de anumite credințe și fac binele avînd grijă ca, dezvățîndu-se de un lucru, să învețe altul. În inima omului nu rămîne nici un gol. Se fac dărîmări, și e bine că se fac, dar cu condiția să fie urmate de reclădiri.

Pînă una alta, să cercetăm pe cele care nu mai sînt. E nevoie să le cunoaștem, chiar dacă n-ar fi decît pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobîndesc nume false și se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, care e trecutul, obișnuiește să-și falsifice pașaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o față : superstiția ; și o mască : ipocrizia. Să-i arătăm adevărata față și să-i smulgem masca.

Cît despre mînăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizației care le condamnă ; o problemă a libertății care le ocrotește.

CARTEA A ŞAPTEA

O PARANTEZĂ

I

MÎNĂSTIREA, IDEE ABSTRACTĂ

Cartea de faţă e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Aşadar, întîlnind în drumul nostru o mînăstire, am fost nevoiţi s-o cercetăm. De ce ? Pentru că mînăstirea, pe care o întîlnim în Orient ca şi în Occident, în mahomedanism ca şi în creştinism, e unul din instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei ; cu toate astea, păstrînd absolut toate rezervele, limitele şi indignările, trebuie să mărturisim că, ori de cîte ori întîlnim în om infinitul, bine ori rău înţeles, ne simţim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam* [1], ceva respingător pe care-l urîm şi ceva sublim pe care-l adorăm. Cîtă contemplare a gîndirii şi ce vis fără temei : umbra lui Dumnezeu plutind peste omenire !

II

MÎNĂSTIREA, FAPT ISTORIC

Din punctul de vedere al istoriei, al raţiunii şi al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sînt prea numeroase, mînăstirile sînt piedici în sînul unei naţiuni, aşezăminte care stînjenesc :

[1] Colibă a pieilor roşii din America de Nord.

locuri de trîndăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă. Comunitățile călugărești sînt, față de marea comunitate socială, ceea ce e vîscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea și înflorirea lor înseamnează sărăcirea țării. Regimul monahal nu face decît să sleiască bărbăția popoarelor.

A trecut vremea călugăriei. Mînăstirile au împiedicat creșterea civilizației moderne și sînt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituție și ca mijloc de formare a omului, mînăstirile sînt de nesuferit în secolul al XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape pînă la os două admirabile națiuni : Italia și Spania — una lumina, cealaltă splendoa- Europei — timp de secole ; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulțumită sănătoasei și viguroasei igiene a lui 1789.

Mînăstirea, mai cu seamă vechea mînăstire de femei, așa cum se înfățișa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămîne una din cele mai întunecate realități ale evului mediu. Mînăstirea, mînăstirea aceasta, se află la răspîntia tuturor grozăviilor. Mînăstirea catolică în întregimea ei e plină de razele întunecate ale morții.

Mînăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înalță în întuneric, sub bolți înnegurate, sub cupole nedeslușite în umbră, altare grele, înalte ca niște catedrale ; acolo atîrnă de lanțuri, în beznă, imense crucifixe albe ; acolo hristoși de fildeș, mari și goi, se întind pe abanos, mai mult decît însîngerați, sîngerînzi, respingători și măreți, cu coatele colțuroase, cu rotulele lăsînd să se vadă țesătura osului, cu rănile carne vie, încununați cu spini de argint, țintuiți în cuie de aur, avînd pe frunte sînge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele și rubinele par umede și fac să plîngă, jos, în umbră, niște făpturi în văluri, cu coapsele învinețite de cămășile de păr de capră și de bicele cu șfichi de alice, cu sînii zdrobiți de rogojini, cu genunchii jupuiți de rugăciune ; femei ce se cred soții ale lui Hristos ; stafii care-și închipuie că sînt îngeri. Femeile astea gîndesc ? Nu. Au voință ? Nu. Iubesc ? Nu. Trăiesc ? Nu. Nervii lor s-au osificat ; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e țesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică respirație a mor-

ţii. Stareţa, un vierme ! Le sfinţeşte şi le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cruzime. Aşa sînt vechile mînăstiri din Spania. Vizuini ale evlaviei fioroase ; hrube cu fecioare ; lăcaşuri de groază.

Spania catolică era mai romană decît însăşi Roma. Mînăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simţea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar — agă al cerului — zăvora şi spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugăriţa era odaliscă [1] ; preotul era eunuc. Cele mai înflăcărate erau alese în vis şi-l posedau pe Hristos. Peste noapte, tînărul acela frumos şi gol cobora de pe cruce şi devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infidelitate. Înmormîntarea de viu ţinea locul unui sac de piele. Ceea ce în răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pămîntului.

Şi într-o parte şi într-alta erau femei care îşi frîngeau mîinile ; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte ; de o parte cele înecate, de alta cele înmormîntate. Paralelism monstruos. Astăzi, susţinătorii trecutului, neputînd tăgădui lucrurile acestea, se mulţumesc să zîmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios şi ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stînjenesc şi toate întunecimile. „Prilej pentru declamare", spun cei isteţi. „Vorbe goale !" repetă neghiobii. Jean-Jacques, declamator ; Diderot, declamator ; Voltaire, cînd vorbeşte de Calas, Labarre şi Sirven [2], declamator ; nu mai ştiu cine a constatat de curînd că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă şi că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofern [3]".

Cu toate acestea e anevoie să închizi gura faptelor ; ele sînt îndărătnice. Autorul cărţii de faţă a văzut cu ochii lui,

---

[1] La mahomedani, femeie de harem, din care i se interzicea să iasă.

[2] *Labarre şi Sirven* — victime ale fanatismului religios din secolul al XVIII-lea, apărate şi reabilitate de Voltaire. (Pentru *Calas*, vezi nota de la p. 39.)

[3] General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii ; ucis în somn de Judita, spre a-şi răzbuna poporul asuprit.

la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemîna orișicui : la mînăstirea din Villers se află groapa temnițelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mînăstirii, și pe malul rîului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pămînt, jumătate sub apă. Erau așa-numitele : *pace* [1]. Fiecare celulă mai păstrează o rămășită de ușă de fier, o latrină și o ferăstruică zăbrelită, care afară e la două picioare deasupra rîului, iar înăuntru, la șase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, rîul curge de-a lungul zidului. Pămîntul e totdeauna umed. Cel care locuia în acest *in-pace* avea drept pat pămîntul umed. Într-una din celule se mai vede o bucată de lanț prinsă în perete ; într-alta, un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strîmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O ființă omenească era vîrîtă acolo, iar pe deasupra i se punea o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace*, aceste balamale de fier ; aceste lanțuri ; această ferăstruică înaltă, la nivelul căreia curge rîul ; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormînt, cu singura deosebire că mortul era viu ; pămîntul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereții plini de igrasie — toate acestea sînt „vorbe goale“ ?...

III

ÎN CE CONDIȚII PUTEM RESPECTA TRECUTUL

Pentru civilizație, monahismul, așa cum exista în Spania și cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuținează nașterile. Claustrare ; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugați constrîngerile cu care se siluia conștiința, ființele închise în mînăstire fără voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mînăstire, dreptul primului născut revărsînd în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice *in-pace*, gurile amuțite, mințile zăvorîte, atîtea minți nefericite azvîrlite în celula

[1] Celule subterane pentru osîndiții pe viață.

jurămintelor eterne, călugărirea, înmormîntarea sufletelor vii. Adăugați torturile individuale, înjosirea unor națiuni întregi, și, oricine-ați fi, vă veți cutremura în fața hainei și-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morții născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privințe și în anumite locuri, în ciuda filozofiei și în dispreţul progresului, mentalitatea călugărească dăinuiește în plin secol al XIX-lea și o ciudată reînviere a ascetismului stîrnește în clipa de față mirarea lumii civilizate. Încăpăţînarea instituțiilor învechite de a dăinui mai departe e ca și cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mîncăm pește stricat, ne-ar îmbrăca, bărbați în toată firea, în haine de copil, e ca și cum noi, cei în viață, ne-am lăsa îmbrățișași cu duioșie de un cadavru.

„Nerecunoscătorilor, spune veșmîntul, v-am ocrotit pe vreme rea ; de ce nu mă mai vreți ?" „Vin din largul mării", spune peștele. „Am fost un trandafir", spune parfumul. „V-am iubit", spune cadavrul, „V-am civilizat", spune mînăstirea.

La toate astea, un singur răspuns : a fost odată !

A dori prelungirea fără sfîrșit a lucrurilor moarte și cîrmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacție, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mînăstirilor, a sfinți din nou moaștele, a reînvia superstițiile, a hrăni iarăși fanatismul, a pune mînere noi sfeșnicelor și săbiilor, a reînvia monahismul și militarismul, a crede în mîntuirea lumii prin înmulțirea păduchilor, a impune prezentului trecutul — ni se pare straniu. S-au găsit totuși teoreticieni și pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăștia, oameni deștepți altminteri, au un procedeu foarte simplu : pun peste trecut o spoială pe care o numesc orînduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoșilor, legi vechi, tradiție sfîntă, drepturi legitime, religie ; și merg strigînd : „Luați, sînt ale voastre, oameni buni !" E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoții romani care preziceau viitorul din măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră și spuneau : „E albă". *Bos cretatus* [1].

---

[1] Boul vopsit în alb cu creta (lat.), expresie împrumutată de la Iuvenal (Satira X).

În ceea ce ne privește, respectăm pe alocuri trecutul și sîntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiția să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm și ne străduim să-l răpunem.

Superstițiile, bigotismul, fățărniciile preoțești, prejudecățile, viermii aceștia, așa viermi cum sînt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinți și gheare de fum și trebuie să te lupți cu ei piept la piept, să le declari război și să-l duci fără o clipă de răgaz ; pentru că destinul l-a osîndit pe om să poarte o veșnică luptă cu stafiile. E greu să iei de gît năluca și s-o dobori.

O mînăstire din Franța în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufnițe înfruntînd lumina. O mînăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 și de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obișnuite, ca să desființezi un anacronism și ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în față calendarul. Dar sîntem în vremuri neobișnuite.

Să luptăm !

Să luptăm, dar să știm să deosebim. Însușirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze ? Sînt unele lucruri care trebuie nimicite și altele care se cer numai luminate și cercetate. Cîtă putere e într-o cercetare binevoitoare și serioasă ! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ținînd seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, sîntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atît în Asia cît și în Europa, în India ca și în Turcia. Cine spune mînăstiri, spune mlaștină. Putregaiul lor e vădit ; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăvește popoarele și le ofilește ; înmulțirea lor a ajuns o plagă a Egiptului... Nu putem să ne gîndim fără spaimă la țările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuții, talapoinii și dervișii [1] mișună într-un furnicar de păduchi.

---

[1] Pustnici, călugări și preoți ai altor religii decît cea creștină. *Fachiri* : asceți musulmani din Pakistan și India ; *bonzi* : preoți budiști la chinezi ; *santoni, derviși* : călugări musulmani ; *marabuți* : pustnici musulmani din Africa de Nord (Magreb) ; *talapoini* : preoți budiști din Siam (Tailanda).

Așadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare ; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

IV

MÎNĂSTIREA DIN PUNCT DE VEDERE AL PRINCIPIILOR

Un număr de oameni se strîng la ún loc și locuiesc împreună. În temeiul cărui drept ? În temeiul dreptului de asociație.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept ? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide și închide ușa lui.

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept ? În temeiul dreptului de a pleca și de a se întoarce, care cuprinde și dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac ?

Vorbesc în șoaptă ; lasă ochii în jos. Se leapădă de lume, de viața orașului, de plăcerile simțurilor și de alte bucurii, de deșertăciuni, de trufii și de cîștig. Se îmbracă în lînă groasă, ori în pînză aspră. Nici unul nu e stăpîn pe vreun lucru oricît de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are, dăruiește tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom și senior, e deopotrivă cu cel ce fusese țăran. Chilia e la fel pentru toți. Toți se supun tunderii părului în creștet, toți poartă aceeași haină călugărească, mănîncă aceeași pîine neagră, se culcă pe aceleași paie, mor în aceeași cenușă. Același sac în spinare, aceeași funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculț, merg desculți. Poate fi printre ei un prinț ; prințul e tot o umbră ca și ceilalți. Nu există titlu. Pînă și numele de familie au pierit. Nu mai au decît pronume. Toți se înclină sub egalitatea numelui de botez. S-au desfăcut de familia trupească și și-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sînt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Își spun între ei „frate".

Mă opriți și îmi strigați :„Dar iată mînăstirea ideală!"

E de ajuns ca mînăstirea să existe pentru a fi nevoit să țin seama de ea.

Așa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o mînăstire pe un ton respectuos. Lăsînd deoparte evul mediu, lăsînd deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică și de cea politică, privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii și numai cu condiția ca mînăstirea să fie cu totul de bunăvoie și să nu cuprindă decît consimțăminte — voi privi totdeauna comunitatea mînăstirească cu serioasă luareaminte și, în unele privințe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există *comuna ;* acolo unde există comuna, există și dreptul. Mînăstirea este un rod al lozincii : Egalitate, Fraternitate ! O, ce mare e libertatea ! Și ce transfigurare minunată ! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mînăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceștia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereți, se îmbracă în haină de dimie, sînt egali și se numesc frați ; e frumos ; dar mai fac și altceva ?

Da.

Ce ?

Privesc întunericul, cad în genunchi și-și împreună mîinile.

Ce înseamnă aceasta ?

V

RUGĂCIUNI

Sînt oameni care se roagă.

Cui ?

Lui Dumnezeu.

Ce înseamnă să te rogi lui Dumnezeu ?

Mai există și un infinit în afară de noi ? Iar acest infinit e oare unic, imanent, permanent, neapărat substan-

țial, fiindcă e infinit și dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini ? E neapărat inteligent pentru că e infinit și dacă i-ar lipsi inteligența ar avea un sfîrșit ? Acest infinit trezește în noi ideea de esență, în vreme ce noi nu ne putem atribui decît ideea de existență ? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul al cărui relativ sîntem noi ?

Dar dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit și în noi ? Aceste două infinituri (ce plural înfricoșător !) nu se suprapun ? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrîngerea, ecoul, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis ? Acest al doilea infinit are și el putere de înțelegere ? Cugetă ? Iubește ? Are voință ? Dacă cele două infinituri au amîndouă putere de înțelegere, fiecare dintre ele are o voință proprie ; există un eu în infinitul de sus, după cum există un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul ; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gîndire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus — înseamnă a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc ; a-l împuțina e o greșeală. Trebuie transformat. Anumite însușiri ale minții omenești sînt îndreptate spre Necunoscut : gîndirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conștiința ? Este busola drumului în Necunoscut. Gîndirea, visarea, rugăciunea sînt mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului ? În umbră ; prin urmare spre lumină.

Măreția democrației este de a nu nega și de a nu renega nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puțin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism și respectul adînc față de infinit, iată ce urmărește legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creației, contemplînd uriașele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie : să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînțelesul și să respingem absurdul, să nu recunoaștem din ceea ce nu se poate explica decît ceea ce e necesar, să însănătoșim credința, să îndepărtăm superstițiile din calea religiei, să-l curățăm de omizi pe Dumnezeu.

VI

BUNĂTATEA DESĂVÎRŞITĂ A RUGĂCIUNII

Cît despre felul rugăciunii, toate sînt bune, numai să fie sincere. Întoarceţi înapoi filele cărţii voastre şi veţi fi în infinit.

Ştim că există o filozofie care tăgăduieşte infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, şi care tăgăduieşte existenţa soarelui. Filozofia aceasta se numeşte : orbire.

A face dintr-un simţ pe care nu-l avem izvorul de cunoaştere al adevărului este o frumoasă cutezanţă de orb.

Sînt ciudate aerele trufaşe, de superioritate şi de compătimire, pe care şi le ia această filozofie care bîjbîie faţă de filozofia care-l vede pe Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cîrtiţă care strigă : „Mi-e milă de voi cînd vă aud vorbind despre soarele vostru !"

Ştim că există oameni străluciţi şi puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceştia, la drept vorbind, aduşi din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sînt nici ei prea siguri că sînt necredincioşi ; în realitate nu-i altceva decît o chestiune de definiţie şi, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuşi că sînt minţi luminate dovedeşte existenţa lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osîndim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atît e de admirat uşurinţa cu care unii se mulţumesc cu vorbe. O şcoală metafizică din nord [1], învăluită puţin în ceaţă, şi-a închipuit că revoluţionează înţelegerea omenească punînd în locul cuvîntului Putere cuvîntul Voinţă.

În loc de „planta creşte" se zice „planta vrea" ; am fi în adevăr mai cîştigaţi dacă am adăuga : „Universul vrea !" De ce ? Pentru că de aici ar reieşi că planta are voinţă, prin urmare are un eu ; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

---

[1] Aluzie la şcoala filozofului idealist german Arthur Schopenhauer (1788—1860), care în lucrarea sa principală *Lumea ca voinţă şi reprezentare* consideră că esenţa lumii este voinţa universală, concepută ca o voinţă oarbă, iraţională, absurdă.

Cît despre noi, care, totuşi, spre deosebire de această şcoală, nu tăgăduim nimic *a priori* [1], a recunoaşte o voinţă în plantă, cum susţin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decît a recunoaşte în univers voinţa pe care ei o tăgăduiesc.

A tăgădui voinţa infinitului, adică existenţa lui Dumnezeu, nu e cu putinţă decît tăgăduind infinitul însuşi. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la nihilism. Toate se reduc la o „creaţie a spiritului".

Cu nihilismul nu e cu putinţă nici o discuţie, deoarece nihilismul logic se îndoieşte de existenţa semenului său, după cum nu-i sigur nici de existenţa sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuşi decît „o creaţie a spiritului său".

Nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit, admite el însuşi în întregime, rostind doar acest cuvînt : spirit.

Într-un cuvînt, nici o cale nu rămîne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba : Nu.

Acestui : Nu, n-avem de dat decît un singur răspuns : Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrăneşte cu afirmaţii mai mult decît cu pîine.

A vedea şi a dovedi — nici atîta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie ; silinţa şi ştiinţa ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam şi să dea naştere lui Marc-Aureliu [2] ; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericirii pe omul înţelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul [2] lui Aristotel. Ştiinţa trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea ? Ce preocupare tristă şi ce rîvnă searbădă ! Să cugeţi, iată adevărata biruinţă a

---

[1] Înainte de experienţă, înainte de practică. Afirmaţia apriorică este o afirmaţie bazată numai pe speculaţiile abstracte ale raţiunii „pure" şi care nu se sprijină pe experienţă şi practică.

[2] Împărat roman şi filozof stoic (secolul al II-lea).

[3] Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) îşi aduna discipolii.

sufletului. Pe oamenii însetați să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoașterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrățească într-înșii conștiința cu știința, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate. Morala este un seceriș de adevăruri. Fapta izvorăște din cugetare. Absolutul, trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător și hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică : „Luați, mîncați, acesta e trupul meu ; luați și beți, acesta e sîngele meu !“ Înțelepciunea este o împărtășanie sfîntă. Numai cu această condiție ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru știință, spre a deveni mijlocul unic și cel mai înalt al apropierii dintre oameni, iar filozofia a fost înălțată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poți privi în voie, fără alt rezultat decît acela de a-ți satisface curiozitatea.

În ceea ce ne privește, amînînd dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulțumim a spune că nu înțelegem nici ca omul să fie punct de plecare și nici ca progresul să fie țelul fără cele două forțe care pun în mișcare lumea : credința și iubirea.

Progresul e ținta finală. Călăuza e idealul.

Ce e idealul ? E Dumnezeu !

Ideal, absolut, desăvîrșire, infinit — cuvinte întru totul la fel.

VII

SĂ FIM PREVĂZĂTORI ÎN MUSTRARE

Istoria și filozofia au aceleași veșnice îndatoriri, care totodată sînt și simple : să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon [1] împărțitor de dreptate, pe Trimalcion [2] legislator, pe Tiberiu împărat ; e lămurit,

---

[1] Legislator atenian din antichitate. Legile sale erau de o severitate excesivă.

[2] Personaj din romanul *Satyricon* al scriitorului latin Petroniu : bogătaș care dă un banchet fastuos, om cinic și corupt.

just și limpede, și nu dă loc la nici o neînțelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile și abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat și îngăduit. Schivnicia e o problemă a sufletului omenesc.

Atunci cînd vorbim de mînăstiri — unde sînt atîtea erori, dar și nevinovăție ; atîta rătăcire, dar și atîta bunăvoință ; atîta neștiință, dar și atît devotament ; atît chin, dar și atîta mucenicie — trebuie, aproape totdeauna, să spunem și da și nu.

O mînăstire este o contrazicere. Are ca scop mîntuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mînăstirea este cel mai mare egoism, sfîrșind în cea mai desăvîrșită uitare de sine.

A abdica pentru a domni — aceasta pare să fie lozinca monahismului.

În mînăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliță asupra morții. Îndură noaptea pămîntească în nădejdea dobîndirii luminii cerești. În mînăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moștenire asupra paradisului.

Cine îmbracă vălul și rasa de călugărie săvîrșește o sinucidere a cărei răsplată e veșnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi nimerită batjocura. Aici toate sînt serioase : binele ca și răul.

Omul drept încruntă din sprîncene, dar nu rîde disprețuitor. Mînia o înțelegem, răutatea nu.

VIII

CREDINȚĂ, LEGE

Încă ceva.

Osîndim biserica atunci cînd e plină de intrigi ; disprețuim neîmpăcata ei asprime față de cele lumești, dar cinstim pretutindeni pe omul care gîndește.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunche și se roagă.

Omul are nevoie de o credință. Vai de cel care nu crede în nimic!

A cugeta nu înseamnă a trîndăvi. Există o muncă văzută de toți și una care nu se vede.

A visa înseamnă a semăna: a gîndi înseamnă a făptui. Brațele încrucișate muncesc; mîinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acțiune.

Thales a stat patru ani nemișcat: a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sînt niște trîndavi, sihaștrii nu sînt niște leneși.

A-ți îndrepta gîndul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o necontenită cugetare asupra morții prinde bine celor în viață. Asupra acestei chestiuni, preotul și filozoful sînt de aceeași părere. Va trebui *să murim*. Starețul trapiștilor [1] e gînd în gînd cu Horațiu.

Să ții seamă în viață de permanenta prezență a mormîntului e legea înțeleptului și legea pustnicului. În această privință, pustnicul și înțeleptul se întîlnesc.

Există o bunăstare materială, pe care o dorim. Există și o măreție morală, la care ținem.

Capetele nechibzuite și pripite spun:

„La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în fața misterului? La ce slujesc? Ce fac?"

Vai! Față de întunericul ce ne înconjoară și ne așteaptă, fără să știm ce se va alege din noi în împrăștierea cea fără de margini, răspundem: „Poate că nu există operă mai sublimă decît aceea pe care o fac aceste suflete. Și adăugăm: nu există poate strădanie mai folositoare."

E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să știm cîtă gîndire cuprinde rugăciunea.

---

[1] Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franța, întemeiat în secolul al XVII-lea, cu un regulament deosebit de sever, dominat de obsesia morții.

Leibniz[1] în rugăciune e ceva măreț! Voltaire închinîndu-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire*[2].

Noi sîntem pentru religie împotriva religiilor.

Sîntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor și în frumusețea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, și care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta cînd atîția oameni stau cu fruntea plecată și sufletul prea puțin înălțat, printre atîtea alte ființe a căror morală e plăcerea și a căror preocupare sînt lucrurile vremelnice și urîte ale materiei, oricine se surghiunește ni se pare vrednic de respect. Mînăstirea e o renunțare. Sacrificiul fără rost e totuși un sacrificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpăcată eroare e o faptă care-și are măreția ei.

Privită în sine și în chip ideal, pentru a rămîne în fața adevărului pînă la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mînăstirea, mînăstirea de maici mai cu seamă — pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult și acest surghiun al schitului conține în ideea ei o protestare — mînăstirea de maici are fără îndoială oarecare măreție.

Această trăire în mînăstire, atît de severă și de posomorîtă, cum am înfățișat-o în cîteva trăsături, nu e nici viață, fiindcă e lipsită de libertate; nu e nici moarte, fiindcă nu e deplină; e locul straniu de unde se zărește, ca de pe creasta unui munte înalt, de o parte prăpastia în care sîntem, de cealaltă, prăpastia în care vom fi; e un hotar îngust și înnegurat care desparte două lumi, luminat și întunecat de amîndouă deopotrivă, și unde raza firavă a vieții se împletește cu raza nedeslușită a morții; e penumbra mormîntului.

Cît despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca și ele din credință, nu ne-am putut gîndi niciodată fără un fel de teamă religioasă și plină de duioșie, fără un fel de milă plină de invidie, la

[1] Filozof idealist german (1646—1716), care s-a străduit să împace biserica catolică și protestantă.
[2] Voltaire a înălțat-o lui Dumnezeu (lat.).

aceste făpturi cucernice, îngrozite și încrezătoare, la aceste suflete umile și mărețe, care îndrăznesc a trăi lîngă hotarul misterului, așteptînd — între lumea care le e închisă și cerul care nu li s-a deschis — cu fața spre lumina ce nu se vede, avînd doar mîngîierea de a crede că știu unde se află, năzuind spre prăpastie și spre necunoscut, cu privirea ațintită în bezna neclintită, îngenuncheate, pierdute, încremenite și înfiorate, pe jumătate înălțate de la pămînt la anumite ceasuri de suflul venit din adîncurile veșniciei.

CARTEA A OPTA

CIMITIRELE PUN STĂPÎNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I

UNDE E VORBA DE FELUL ÎN CARE SE INTRĂ ÎN MÎNĂSTIRE

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era — cum spusese Fauchelevent — „căzut ca din cer".

Sărise peste zidul grădinii din colțul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopții erau călugărițele care cîntau utrenia ; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul ; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-și făcea pocăința ; clopoțelul al cărui zgomot îl surprinsese atît de straniu era clopoțelul grădinarului, prins la genunchiul bătrînului Fauchelevent.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean și Fauchelevent, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brînză și cu un sfert de vin, lîngă un foc de vreascuri ; pe urmă, întrucît singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe cîte un maldăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise : „O să fiu nevoit să rămîn aici !" Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevent.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simțindu-se descoperit și cu Javert pe urma lui, Jean Valjean își dădea seama că el și Cosette ar fi pierduți dacă s-ar întoarce în oraș. De vreme ce vîntul rău care se abătuse din nou asupra lui îl azvîrlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decît un singur gînd : să rămînă pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mînăstirea era în același timp locul cel mai primejdios și cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă nici unui

bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfînt locaș, și dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină de netăgăduit ; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decît un pas de la mînăstire la închisoare ; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit și să rămînă în mînăstire, cui i-ar fi venit în gînd să-l caute aici ? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevent, pe de altă parte, își frămînta și el creierii. Ajunsese să-și spună că nu mai înțelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare ? Zidurile mînăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil ? Nu se poate trece peste un zid atît de înalt cu un copil în brațe. Ce e cu copilul ăsta ? De unde-or fi venind amîndoi ? De cînd era în mînăstire, Fauchelevent nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer și habar n-avea de cele ce se petrecuseră acolo. Moș Madeleine avea o înfățișare care nu te îndemna să-i pui întrebări ; de altfel, Fauchelevent își spunea : „Cum o să pui întrebări unui om sfînt ?“ Domnul Madeleine își păstrase în fața lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atît numai că, din cîteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptățit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele și era urmărit de creditori ; sau era pe semne amestecat în vreo chestiune politică, și se ascundea. Ca mulți dintre țăranii noștri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzîndu-se, domnul Madeleine își alesese ca adăpost mînăstirea, și dorința de a rămîne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, și lucrul la care Fauchelevent revenea mereu și-și bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo avînd și fetița cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea și nu-și credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese o taină. Fauchelevent dibuia, făcînd diferite presupuneri și n-avea în minte decît un singur gînd lămurit : „Domnul Madeleine mi-a salvat viața“. Acest singur fapt limpede îi era de ajuns și-l făcu să ia o hotărîre. Își zise în sinea lui : „Acum e rîndul meu. Și adăugă în cugetul său : Domnul Madeleine n-a stat atît de mult în cum-

pînă cînd a fost vorba să se vîre sub căruță ca să mă scoată de-acolo". Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, își mai puse cîteva întrebări și-și dădu singur răspuns : „Gîndind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoț, l-aș scăpa ? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaș, l-aș scăpa ? Sigur că da. Dar pentru că e un om sfînt, îl voi scăpa ? Sigur că da".

Ca să-l țină ascuns în mînăstire era însă o problemă grea ! În fața acestei încercări aproape himerice, Fauchelevent nu dădu înapoi ; nefiind decît un biet țăran din Picardia și neavînd alt îndreptar moral decît devotamentul, bunăvoința și puțin din acea bătrînă viclenie țărănească, pusă de rîndul acesta în slujba unui gînd generos, se hotărî să treacă peste opreliștile mînăstirii și peste asprele reguli ale sfîntului Benedict. Moș Fauchelevent era un bătrîn care toată viața fusese un egoist și care, la sfîrșitul zilelor sale, șchiop, beteag, nemaiavînd nici un rost pe lume, își făcu o plăcere din a fi recunoscător și, văzînd că poate săvîrși o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morții, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată și pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de cîțiva ani în mînăstire îi nimicise vechea personalitate și sfîrșise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărîrea de a rămîne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet țăran din Picardia". Denumirea e potrivită, dar nu e întreagă. La locul unde am ajuns cu povestirea de față, e necesar să vorbim puțin despre moș Fauchelevent. Era țăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemînarea de a căuta chichițe, iar simplicității sale, puterea de pătrundere. Nereușind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruțaș și salahor. Dar, cu toate înjurăturile și loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai stăruia în el, după cît se pare, o rămășiță din notarul comunal. Avea oarecare inteligență naturală ; nu spunea nici „e mulți", nici „ei face" ; știa să vorbească — lucru

rar la țară ; ceilalți țărani ziceau despre el : „Vorbește mai-mai ca un domn cu pălărie". Fauchelevent făcea în adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic și ușuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mîrlani", și pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „o leacă țărănoi, o leacă tîrgoveți ; sare și piper". Fauchelevent, deși foarte încercat și istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrînit și prăpădit, era totuși foarte vioi și binevoitor, însușiri prețioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile și vițiile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafață ; într-un cuvînt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrîn n-avea pe frunte nici una din acele zbîrcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Cînd se lumină de ziuă, după ce cugetase în fel și chip, moș Fauchelevent deschise ochii și-l văzu pe domnul Madeleine șezînd pe grămada lui de paie și privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevent se ridică în capul oaselor și îi zise :

— Acum, fiindcă vă găsiți aici, spuneți-mi : cum veți face ca să rămîneți de-a binelea ?

Vorbele acestea zugrăveau toată situația și-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrîni începură să se sfătuiască.

— Mai întîi, zise Fauchelevent, nu trebuie să puneți piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină și ne-am ars !

— Așa e !

— Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevent foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mînăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfîntă. De fapt, toți cei de-aici sînt niște sfinți. Singura deosebire dintre ele și mine este că ele spun : „chilia noastră", iar eu spun : „bordeiul meu". O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni ; pentru ce va fi mîine nu mai răspund.

— Totuşi, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vîrîtă într-un intrînd al zidului, ascunsă între ruine, înconjurată de copaci nu poate fi văzută din mînăstire.

— Şi eu mai spun şi altceva, că nici o călugăriţă nu se apropie vreodată de ea.

— Atunci ?

Tonul întrebător al acestui „atunci" însemna : „Mi se pare că aş putea să rămîn ascuns aici". La această întrebare Fauchelevent răspunse :

— Mai sînt şi cele mici.

— Care cele mici ? întrebă Jean Valjean.

Pe cînd Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

— A murit călugăriţa, spuse el. Acesta-i semnalul !

Şi-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

— E semnalul care vesteşte moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna aşa la fiecare minut, timp de douăzeci şi patru de ceasuri, pînă ce trupul va fi scos din biserică. Vedeţi ? Au ieşit să se joace. În timpul recreaţiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge pînă aici şi, cu toate că n-au voie, caută şi răscolesc peste tot. Sînt nişte draci, îngerii ăştia !

— Care anume ? întrebă Jean Valjean.

— Fetele. V-ar descoperi numaidecît. Ar striga : „Ia uitaţi-vă ! Un bărbat !..." Dar azi nu-i nici o primejdie. N-o să li se dea recreaţie. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziţi clopotul ? Aşa cum v-am spus : o lovitură la fiecare minut. Semnalul morţii.

— Am înţeles, moş Fauchelevent. Va să zică e şi un internat aici.

Şi Jean Valjean îşi spuse pentru el : „Am găsit şcoala potrivită pentru Cosette".

Fauchelevent izbucni :

— La naiba ! Fetele sînt fete ! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră ! Cum ar mai lua-o la goană ! A fi bărbat, în mînăstirea asta, e tot una cu a fi atins de ciumă ! Vedeţi bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleşit de gînduri. „Mînăstirea asta ne va salva", şopti el. Apoi cu glas tare :

— Da, toată greutatea e să putem rămîne.

— Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să puteţi ieşi.

Jean Valjean simţi că-i năvăleşte sîngele în inimă.

— Să putem ieşi ?

— Da, domnule Madeleine, ca să puteţi intra aici din nou, trebuie mai întîi să ieşiţi.

Şi după ce lăsă să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă :

— Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-aţi venit ? Pentru mine aţi căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugăriţe e neapărată nevoie să intraţi pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

— A ! zise Fauchelevent, sînt chemate maicile din sfat. Se duc la adunare. Se ţine totdeauna sfat cînd moare una din ele. Cea de azi a murit cînd se lumina de ziuă. Aşa se moare aici de obicei : cînd se luminează de ziuă. N-aţi putea să ieşiţi pe unde-aţi intrat ? Mă rog, iertaţi-mă că vă întreb, pe unde aţi intrat ?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gîndul de a coborî din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieşi dintr-o pădure plină de tigri şi, odată ajuns afară, să te pomeneşti cu un prieten care te sfătuieşte să te întorci înapoi ! Jean Valjean îşi închipuia că toată poliţia răscoleşte mahalaua, agenţii stau la pîndă, peste tot santinele, braţe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colţ la răspîntie.

— Peste putinţă ! zise el. Moş Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu adevărat !

— Nu e nevoie să mi-o mai spuneţi. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mînă ca să vă privească mai de-aproape şi pe urmă v-a dat drumul. Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mînăstire de călugări şi s-a înşelat. Hait, alt semnal ! E pentru portar, să se ducă să înştiinţeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalităţile morţii. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic

n-are nimic sfînt. Ridică vălul de pe față, ba cîteodată ridică și altceva. Ce repede l-au anunțat pe medic de data asta ! Ce poate fi ? Micuța dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă ?

— Cosette.

— E fata dumneavoastră ? Îi sînteți, cum s-ar zice, bunic ?

— Da.

— Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat și portarul îmi deschide. Iau coșul meu în spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moș Fauchelevent pleacă cu coșul ; nimic mai firesc. Să-i spuneți fetei să stea liniștită. O să stea sub învelitoarea coșului. O s-o las, atît cît trebuie, la o prietenă bătrînă, fructăreasă, în strada Chemin-Vert, care e surdă și unde se află și un pătuț. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea și s-o țină pînă mîine. După aceea, mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniți înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieșiți ?

Jean Valjean dădu din cap.

— Să nu fiu văzut de nimeni, moș Fauchelevent. Asta-i problema. Găsește un mijloc să mă scoți ca pe Cosette, într-un coș și sub o țoală.

Fauchelevent își scărpină sfîrcul urechii cu degetul mijlociu al mîinii stîngi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat și a spus : „A murit ! E-n regulă !“ După ce medicul iscălește pașaportul pentru rai, dricarii trimit sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul ; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar. Orice grădinar e și puțin gropar. Moarta e așezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă și în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre nici un bărbat. Pe ciocli și pe mine nu ne pun în rîndul bărbaților. Acolo bat cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia și... mînă birjar !... Așa se pleacă în cer.

Aduc o ladă în care nu e nimic și o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică o înmormîntare.

De profundis. [1]

O rază de soare mîngîia fața Cosettei, care deschisese puțin gura în somn și părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-și mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrînul grădinar își urmă liniștit sporovăiala :

— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaște regulamentul, n-are uniformă și o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemînă ! Am și eu un prieten acolo, pe moș Mestienne, groparul. Călugărițelor de-aici li se face un hatîr ; sînt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanță a prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întîmplări de ieri pînă azi ! Sora Crucifixion a murit, iar Moș Madeleine...

— E îngropat ! zise Jean Valjean, zîmbind cu tristețe.

Fauchelevent îi întoarse vorba :

— La naiba ! Dacă ai rămîne aici pentru totdeauna, ar fi într-adevăr înmormîntare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genuncherul cu clopoței și și-l potrivi pe genunchi.

— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareță. Bine, să strîng mai repede catarama. Domnule Madeleine, să nu vă mișcați de-aici și să așteptați ! S-a mai întîmplat ceva. Dacă vă e foame, aveți acolo vin, pîine și brînză. Și ieși din bordei zicînd : Vin ! Vin îndată !

Jean Valjean îl văzu străbătînd repede grădina, atît cît putea cu piciorul lui beteag, aruncîndu-și ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puțin de zece minute, moș Fauchelevent, al cărui clopoțel punea, în drumul lui, călugărițele pe goană, bătea încetișor la o ușă și o voce blîndă îi răspundea : „Pururea !“ adică : „Intră !“

[1] Prescurtare a începutului psalmului 129, zis al Penitenței : *De profundis clamavi...* (Strigat-am din adîncuri) ; psalmul exprimă căința și se cîntă la catolici în cursul înmormîntării.

Era uşa vorbitorului destinat dinadins grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lîngă sala unde se ţineau şedinţele sfatului. Maica stareţă stătea pe singurul scaun din vorbitor şi îl aştepta pe Fauchelevent.

II

FAUCHELEVENT ÎN FAŢA GREUTĂŢILOR

A lua un aer preocupat şi grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni şi pentru unele profesiuni, şi mai cu seamă pentru preoţi şi călugări. În clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareţei, care era acea încîntătoare şi învăţată domnişoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atît de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială şi rămase în pragul chiliei. Stareţa, care învîrtea între degete mătăniile, ridică ochii şi zise :

— A, dumneata eşti, moş Fauvent !

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mînăstire.

Fauchelevent salută din nou.

— Moş Fauvent, te-am chemat.

— Iată-mă, cuvioasă maică !

— Am de vorbit cu dumneata.

— Şi eu de asemenea, zise Fauchelevent cu o îndrăzneală de care se înfricoşa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareţa se uită la el.

— A, vrei să-mi faci o comunicare ?

— O rugăminte.

— Ei bine, vorbeşte !

Unchiaşul Fauchelevent, fostul notar comunal, era dintre ţăranii aceia cărora nu le lipseşte îndrăzneala. O oarecare neştiinţă mînuită cu îndemînare este o forţă ; nu te fereşti de ea şi te prinde. De peste doi ani de cînd locuia în mînăstire, Fauchelevent reuşise să-şi facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzîndu-şi de gră-

dinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decît să ştiricească ce se întîmplă. Departe cum era de toate acele femei cu văl care mergeau încoace şi-ncolo, nu vedea înaintea lui decît o perindare de umbre. Tot cercetîndu-le şi căutînd să le înţeleagă izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome şi, pentru el, moartele acestea trăiau. Ea ca un surd a cărui vedere se limpezeşte şi ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înţelesul fiecărui semnal şi a reuşit ; astfel încît mînăstirea aceasta ciudată şi tăcută n-avea nimic ascuns pentru el ; sfinxul îi şoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, ştiind totul, ascundea totul Era dibăcia lui. Toată mînăstirea îl credea tîmpit. Mare merit în credinţă ! Maicile din sfat îl preţuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de acesta, era ordonat şi nu ieşea decît pentru nevoile vădite ale livezii şi ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de a fi plăcea. Şi nu i-a fost uşor să facă pe doi oameni să flecărească : la mînăstire pe portar, cunoscînd astfel multe amănunte de-ale vorbitorului ; iar la cimitir pe gropar, aflînd ciudăţeniile înmormîntării. În felul acesta avea despre călugăriţe o îndoită cunoştinţă : una a vieţii şi alta a morţii. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ţinea la el. Bătrîn, şchiop, nevăzînd nimic, poate şi puţin surd, ce de însuşiri ! Ar fi fost greu de înlocuit.

În faţa cuvioasei stareţe, unchiaşul, cu siguranţa unuia care se ştie preţuit, începu o polilogie ca la el, la ţară, destul de lungă şi de încurcată. Vorbi mult despre vîrsta lui, despre beteşugurile lui, despre povara anilor, numărînd îndoit de aci-nainte pentru el, despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopţile de veghe, ca ultima, spre exemplu, cînd a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii şi sfîrşi prin a ajunge la următoarele : că avea un frate (stareţa tresări) — un frate care nu mai e tînăr (stareţa tresări din nou, dar tresări liniştitor) — că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute şi să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mînăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decît ar mai putea aduce el —

că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vîrstă, simțindu-se neputincios și neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, și, care crescută aici în frica lui Dumnezeu poate — cine știe? — într-o bună zi s-ar călugări.

Cînd sfîrși vorba, stareța se opri din frămîntarea mătăniilor între degete și-i spuse:

— Pînă diseară o să poți găsi un drug mare de fier?

— Pentru ce vă trebuie?

— Ca pîrghie.

— Da, preacuvioasă maică, răspunse Fauchelevent.

Stareța, fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră în camera de-alături, care era sala sfatului și unde de bună seamă toate maicile „cu glas" se aflau adunate. Fauchelevent rămase singur.

III

MAICA INNOCENTE

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareța se întoarse și se așeză din nou pe scaun.

Atît stareța cît și grădinarul păreau îngîndurați. Vom reda cît mai exact convorbirea dintre ei.

— Moș Fauvent?

— Preacucernică maică?

— Cunoști capela?

— Am acolo un colțișor al meu de unde ascult sfînta liturghie și rugăciunile.

— Dar în strană n-ai stat niciodată, cînd ai avut de lucru?

— De vreo două-trei ori.

— Va trebui să ridici o piatră.

— Grea?

— Lespedea pardoselii de lîngă altar.

— Piatra care acoperă cripta?

— Da.

— Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbați.

— Maica Ascension, care face cît un bărbat, o să-ți ajute.

— O femeie nu poate face niciodată cît un bărbat.

— Nu-ți putem da decît o femeie ca să-ți ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l disprețuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decît trei sute șaizeci și șapte de epistole de-ale sfîntului Bernard, pe cînd dom Mabillon ne dă patru sute șaptesprezece.

— Nici eu.

— Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mînăstirea nu e un șantier.

— Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om voinic.

— O să ți se dea și o pîrghie.

— E singurul soi de cheie care se potrivește la astfel de porți.

— Piatra are un belciug.

— O să trec drugul prin el.

— Lespedea e așezată în așa fel încît poate fi întoarsă pe muchie.

— Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.

— Cele patru maici din cor vor fi de față.

— Și după ce vom deschide cripta ?

— Va trebui s-o acoperi din nou.

— Asta-i tot ?

— Nu.

— Aștept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.

— Fauvent, avem încredere în dumneata.

— Sînt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.

— Și ca să nu vorbești nimic.

— Da, preacucernică maică.

— Așadar, după ce vei deschide cripta...

— O închid la loc.

— Dar mai înainte...

— Mai înainte ce, preacucernică maică ?

— Va trebui să cobori... ceva înăuntru.

Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareței părea să arate nehotărîre. Apoi stareța spuse :

— Moș Fauvent !

— Preacucernică maică ?
— Știi că azi-dimineață a murit o maică.
— Nu.
— Cum. N-ai auzit clopotul ?
— Nu s-aude pînă în fundul grădinii.
— Adevărat ?
— Abia dacă bag de seamă cînd mă sunați pe mine.
— A murit cînd se lumina de ziuă.
— Și pe urmă, azi-dimineață vîntul nu bătea înspre grădină.
— Maica Crucifixion, o preafericită.
Starețа tăcu, buzele i se mișcară cîteva clipe, ca și cum s-ar fi rugat în gînd, apoi urmă :
— Acum trei ani, o jansenistă [1], doamna de Bethune, s-a convertit numai văzînd-o pe maica Crucifixion cum se ruga.
— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.
— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.
— Știu.
— Afară de dumneata, nici un bărbat nu poate și nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă ! Atît ar mai lipsi : să intre un bărbat în camera moartelor !
— Zău că da.
— Cum ?
— Zău că da.
— Ce tot spui ?
— Zic : zău că da.
— Zău că da — ce ?
— Preacurată maică, eu nu zic : „Zău că da — ce", eu zic : „Zău că da !"
— Nu te-nțeleg. De ce spui „zău că da" ?
— Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.
— Dar eu n-am spus : „Zău că da".
— N-ați spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.
În clipa aceea bătu ora nouă.

[1] O adeptă a lui Jansenius, episcop olandez (1585—1638), care a formulat o doctrină ce tinde la limitarea liberului arbitru și a predestinării.

— În ceasul al nouălea al dimineții și în orice alt ceas, lăudate și slăvite fie preasfintele daruri ale altarului ! zise stareța.

— Amin ! zise Fauchelevent.

Ceasul bătuse la timp, retezîndu-l scurt pe „zău că da !“ Altminteri, poate că stareța și Fauchelevent n-ar mai fi ieșit niciodată din încurcătură.

Fauchelevent își șterse fruntea.

Stareța îngînă iarăși ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.

— În viață, maica Crucifixion a convertit necredincioși ; după moarte o să facă minuni.

— O să facă ! răspunse Fauchelevent, potrivindu-și vorba după a stareței, ca să n-o mai scrîntească din nou.

— Moș Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvîntare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérule slujind sfînta liturghie și să-și dea sufletul rostind cuvintele : *Hanc igitur oblationem* [1]. Dar, fără să aibă parte de atîta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvîntată. Și-a păstrat cunoștința pînă în clipa cea din urmă. Vorbea cînd cu noi, cînd cu îngerii. Ne-a împărtășit ultimele ei dorinți. Dacă dumneata ai avea mai multă credință și dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ți-ar fi lecuit piciorul numai atingîndu-l. Zîmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfîrșitul ei se simțea raiul.

Fauchelevent crezu că ascultă sfîrșitul unei predici.

— Amin, zise el.

— Moș Fauvent, trebuie să împlinim voia morților.

Stareța înșiră cîteva boabe pe firul mătăniilor. Fauchevent tăcea. Apoi continuă :

— Am întrebat în privința aceasta mai multe fețe bisericești care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, și au deprinderea celor sfinte.

— Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude mult mai bine de-aici decît din grădină.

— De altminteri, e mai mult decît o moartă : e o sfîntă.

[1] *Iată darul* (lat.) — cuvinte din liturghia catolică.

— Ca şi dumneavoastră, preacucernică maică.

— De douăzeci de ani dormea în coşciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfîntul nostru părinte Piu al VII-lea.

— Cel care l-a încoronat pe imp... Buonaparte.

Pentru un om isteţ ca Fauchelevent, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareţa, cufundată în gîndurile ei, nu-l auzi. Ea urmă :

— Moş Fauvent !

— Preacucernică maică ?

— Sfîntul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormîntul său numai acest cuvînt : *acarus*, care înseamnă vierme. Aşa s-a făcut. Este adevărat ?

— Da, preacucernică maică.

— Preafericitul Mezzocane, stareţul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spînzurătoare. Aşa s-a făcut.

— E-adevărat.

— Sfîntul Terenţiu, episcop de Port, oraş aşezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormîntul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorinţele celor morţi.

— De bună seamă.

— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franţa, lîngă Roche-Abeille, a fost aşezat, precum hotărîse el şi împotriva voinţei regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva ?

— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adeverit de Plantavit de la Fosse. Stareţa mai numără cîteva boabe de mătănii. Apoi spuse : Moş Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coşciugul în care dormea de douăzeci de ani.

— Aşa se cuvine.

— Va fi o prelungire a somnului ei.

— Atunci va trebui s-o punem în coşciugul acela ?

— Da.

— Şi vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre ?

— Chiar aşa.

— Sînt la ordinele preacucernicei comunităţi.
— Cele patru maici din cor te vor ajuta.
— Ca să bat în cuie sicriul? N-am nevoie de ele.
— Nu. Să-l cobori.
— Unde?
— În criptă.
— Care criptă?
— Cripta de sub altar.
Fauchelevent avu o tresărire.
— Cripta de sub altar?
— De sub altar.
— Dar...
— Ţi se va da un drug de fier.
— Da, dar...
— Vei ridica lespedea trecînd drugul prin belciug.
— Dar...
— Trebuie să împlinim voia morţilor. Cea din urmă dorinţă a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie aşezată în pămînt lumesc, ci să rămînă şi după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieţii. Ne-a cerut; ne-a poruncit acest lucru.
— Dar e un lucru oprit.
— Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.
— Dar dacă se află?
— Avem încredere în dumneata.
— O, eu sînt o piatră din zidul dumneavoastră!
— Capitlul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora le-am cerut părerea şi care continuă să delibereze, au hotărît ca maica Crucifixion să fie îngropată, aşa cum a dorit, în coşciugul ei, sub altarul nostru. Închipuie-ţi şi dumneata, moş Fauvent, dacă se vor săvîrşi aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate! Minunile răsar din morminte.
— Preacucernică maică, dar dacă agenţii serviciului de salubritate...
— Sfîntul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat[1] hotărîndu-şi singur locul de înmormîntare.

---

[1] Primul a fost papă, celălalt împărat bizantin — ambii în secolul al VII-lea.

— Totuşi comisarul de poliţie...

— Chonodmaire, unul din cei şapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropaţi în biserică, sub altar.

— Dar inspectorul prefecturii...

— În faţa crucii lumea nu mai însemnează nimic. Martin, cel de-al unsprezecelea general al călugărilor certosani [1], a dat ordinului său următoarea lozincă : *Stat crux, dum volvitur orbis* [2].

— Amin ! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de cîte ori auzea vorbindu-se latineşte.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulţumeşte cu orice ascultători. În ziua cînd a ieşit din închisoare, copleşit de dilemele şi de silogismele frămîntate acolo, Gymnastoras [3] s-a oprit în faţa primului pom pe care-l întîlni în calea lui, îi ţinu o cuvîntare şi-şi dădu toată silinţa să-l convingă. Stareţa, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gîndurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun şi lăsă să-i ţîşnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis :

— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stînga pe Bernard. Cine a fost Bernard ? A fost cel dintîi stareţ de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ţinut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născîndu-se. Pe tatăl lui îl chema Técelin, iar pe maică-sa Alèthe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux ; a fost hirotonisit stareţ de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur Saône ; a avut şapte sute de ucenici şi a întemeiat o sută şaizeci de mînăstiri ; a înfrînt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, şi pe Pierre de Bruys [4],

---

[1] Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor, înfiinţat la sfîrşitul secolului al XI-lea în Burgundia franceză.

[2] Crucea rămîne, în timp ce lumea trece (lat.).

[3] Retor grec din perioada alexandrină.

[4] Provansul din secolele XI—XII, precursor al reformei religioase, predica reîntoarcerea la creştinismul primitiv, condamnînd clericalismul şi monarhismul. A fost ars pe rug în 1126 ca eretic.

pe discipolul acestuia, Henry, și un alt soi de rătăciți cărora li se spunea „apostolici“ ; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia [1], l-a răpus pe călugărul Raoul, omorîtor al evreilor ; a ținut în frîu, în 1148, sinodul din Reims ; a făcut să fie osîndit Gilbert de la Porée [2], episcop de Poitiers, a făcut să fie osîndit Eon de l'Etoile [3], a pus capăt neînțelegerilor dintre prinți ; l-a îndrumat pe regele Ludovic cel Tînăr [4], l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orînduit Templul [5], a predicat pentru cruciadă, a făcut în viața sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci și nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict ? A fost patriarhul din Monte-Casino ; cel de-al doilea ctitor al sfințeniei mînăstirești ; Vasile al Apusului [6] ; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie șase sute de arhiepiscopi, patru mii șase sute de episcopi, patru împărați, douăsprezece împărătese, patruzeci și șase de regi, patruzeci și una de regine, trei mii șase sute de sfinți canonizați, și dăinuiește de o mie patru sute de ani. De o parte sfîntul Bernard, de alta agentul serviciului salubrității ! De o parte sfîntul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaielor ! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administrația,

---

[1] Reformator religios și politic italian din secolul al XII-lea. A provocat o revoltă la Roma împotriva papei, dar a fost înfrînt și ucis.

[2] Teolog scolastic francez din secolul al XII-lea, condamnat de către Conciliul din Reims, prezidat de papa Eugen al III-lea.

[3] Reformator religios breton din secolul al XII-lea. Învățătura sa, pronunțat anticlericală, a dus la condamnarea lui de către Conciliul din Reims.

[4] Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franței de la 1137 la 1180.

[5] E vorba de ordinul templierilor, înființat în 1118 în Palestina, alcătuit mai ales din francezi ; era monahal și militar totodată. Misiunea sa era să apere Palestina de arabi. După recucerirea Ierusalimului de către arabi (sfîrșitul secolului al XII-lea) s-a retras în Franța, unde poseda bogății imense.

[6] Benedict, creatorul ordinului călugăresc catolic al benedictinilor, a îndeplinit în biserica apuseană un rol asemănător cu al lui Vasile, zis cel Mare, episcop de Cesaria (Asia Mică, secolul al IV-lea), în biserica creștină din răsărit, unde se numără printre fondatorii vieții monahale.

ştim noi prea bine ce inseamnă asta! Primul trecător s-ar revolta văzînd cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim ţărîna noastră lui Isus Hristos! Salubritatea dumitale e o născocire revoluţionară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliţie — iată veacul nostru! Nici un cuvînt, Fauvent!

Sub duşul acesta, Fauchelevent nu prea se simţea bine. Stareţa continuă:

— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mînăstirii de a hotărî asupra înmormîntărilor. Numai fanaticii şi rătăciţii sînt în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu ştim ceea ce trebuie să cunoaştem şi cunoaştem ceea ce nu trebuie ştiut. Sîntem josnici şi fără credinţă. Sînt oameni în vremea noastră care nu fac nici o deosebire între marele sfînt Bernard şi Bernard zis „al săracilor catolici", un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin veacul al XIII-lea. Alţii păcătuiesc pînă-ntr-atît, încît pun eşafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decît rege. Să ne temem de Dumnezeu! Nu mai există nici drept nici nedrept. Cunoaştem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui César de Bus [1]. Totuşi César de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Périgord [2], cel din urmă arhiepiscop, nu ştia nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérulle. François Bourgoin lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoin şi părintele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault [3]. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai născo-

---

[1] Feudal francez din secolul al XVI-lea, care după o viaţă agitată s-a călugărit. A înfiinţat, în scopuri de propagandă catolică ordinul „fraţilor doctrinei creştine".

[2] *Cardinalul de Périgord*, numit Alexandre de Talleyrand-Périgord, rudă a cunoscutului ministru de externe al lui Napoleon. A fost arhiepiscop al Parisului pe vremea restauraţiei.

[3] *Gondren, Bourgoin, Sénault* etc. — superiori ai ordinului oratorienilor, din Franţa (secolul al XVII-lea) după cardinalul de Bérulle.

cească o înjurătură [1]. Sfîntul François de Sales [2] plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meşter în a măslui cărţile de joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce? Pentru că au existat preoţi păcătoşi, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, şi pentru că amîndoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au toate acestea? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours [3] să fie sfînt şi să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac? Sfinţii sînt prigoniţi. Închidem ochii în faţa adevărurilor. Ne-am obişnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sînt cele oarbe. Nimeni nu se gîndeşte la osînda veşnică. O, lume păcătoasă! „În numele regelui", înseamnează azi „în numele revoluţiei". Nu mai ştim ce datorăm nici celor vii, nici celor morţi. E oprit să mori ca un sfînt. Înmormîntarea a ajuns o chestiune de administraţie. E-ngrozitor! Sfîntul Leon al II-lea [4] a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire şi alta regelui vizigoţilor, pentru a combate şi a înlătura autoritatea exarhului [5] şi atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morţi. Gautier, episcop de Châlons, i-a ţinut piept în privinţa aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvîntul nostru chiar în treburile lumeşti. Stareţul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morţii noştri. Însuşi trupul sfîntului Benedict nu se află oare în

---

[1] *Pierre Coton*, iezuit francez (1564—1626), confesorul lui Henric al IV-lea şi al lui Ludovic al XIII-lea. Se spune că, mustrîndu-l într-o zi pe Henric al IV-lea pentru că, ori de cîte ori voia să înjure, exclama: „Jarnidieu!" *(Je renie Dieu)* îi propuse să înlocuiască această exclamaţie cu „Jarnicoton!" *(Je renie Coton)*. Adică, în loc de: „Îl tăgăduiesc pe Dumnezeu!", „Îl tăgăduiesc pe Coton!" Varianta plăcu regelui şi înjurătura ajunse la modă.

[2] Episcop francez din secolele XVI-XVII.

[3] Prelat gallo-roman din secolul al IV-lea, cunoscut pentru actele sale de caritate.

[4] Papă la sfîrşitul secolului al VII-lea; exarhul (locţiitorul împăratului combătut) este cel din Ravena, care administra pe atunci posesiunile bizantine din Italia: vizigoţii, popor germanic, înfiinţaseră un regat în Spania.

[5] Împuternicitul pentru Italia şi Africa al împăraţilor din Bizanţ.

Franța, la mînăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sîmbătă, în ziua de 21 a lunii martie din anul 543 ? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareți, mi-e scîrbă de eretici, dar aș disprețui și mai mult pe cel care ar susține că n-am dreptate. E de-ajuns să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Trithème, Maurolicus și pe părintele Luc d'Achery [1].

Stareța răsuflă o dată, pe urmă se întoarse spre Fauchelevent :

— Ne-am înțeles, moș Fauvent ?

— Ne-am înțeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata ?

— Voi face tot ce-mi cereți.

— Prea bine.

— Sînt preasupusul servitor al mînăstirii.

— Așa rămîne. Dumneata o să închizi coșciugul. Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morților. Pe urmă ne vom întoarce în mînăstire. Între orele unsprezece și miezul nopții o să vii cu drugul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decît cele patru maici din cor, maica Ascension și dumneata.

— Și sora de la stîlp.

— Ea n-o să ridice ochii.

— Dar o să audă.

— N-o să asculte. De altminteri, ce știe mînăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareța urmă : Scoate-ți clopoțelul ! N-are nici un rost ca sora de lîngă stîlp să știe că ești în capelă.

— Preacucernică maică !

— Ce mai e, moș Fauvent ?

— Medicul morților și-a făcut vizita ?

— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morților. Dar dumneata n-auzi nici un semnal ?

— Nu aud decît cel care sună pentru mine.

[1] Teologi benedictini din ultima perioadă a evului mediu.

— Așa și trebuie, moș Fauvent.

— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pîrghie de cel puțin șase picioare.

— De unde s-o iei ?

— Unde sînt gratii se găsesc și drugi de fier. Știu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.

— Nu uita : cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopții.

— Preacucernică maică...

— Ce mai e ?

— Dacă o să mai aveți vreodată treburi grele, să știți că am un frate voinic ca un turc !

— Să lucrezi cît mai iute cu putință !

— Eu nu prea pot merge iute. Sînt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sînt șchiop.

— A fi șchiop nu-i un neajuns ; poate fi chiar o binecuvîntare. Împăratul Henric al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore și l-a așezat din nou pe scaun pe Benedict al VII-lea, are două nume : cel sfînt și cel șchiop.

— E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.

— Cred, moș Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întreagă. Nu e prea mult. Să fii lîngă sfîntul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopții. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.

— Voi face totul ca să dovedesc comunității sîrguința mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la capelă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi și maica Ascension. Doi bărbați ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face ! O să aduc pîrghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul și vom închide cripta la loc. După care n-o să rămînă nici o urmă. Autoritățile nu vor bănui nimic. Preacucernică maică, e bine așa ?

— Nu.

— Dar ce mai e ?

— Mai e sicriul gol.

Urmară cîteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gîndea. Stareța se gîndea.

— Ce ne facem cu sicriul, moș Fauvent ?
— Să-l îngropăm.
— Gol ?
Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mîna stîngă un gest ca pentru a alunga un gînd tulburător.
— Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii ; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo ; și-am să acopăr sicriul cu giulgiul.
— Da, dar cînd îl vor așeza în dric și cînd îl vor coborî în groapă, cioclii au să-și dea seama că e gol.
— Ei, al dr... ! exclamă Fauchelevent.
Stareța porni să-și facă semnul crucii și se uită țintă la grădinar : „...acului !" îi rămase acestuia în gît. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.
— Preacucernică maică, o să pun pămînt în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.
— Ai dreptate. Pămînt sau om e-același lucru. Prin urmare, o să ai grijă și de sicriul gol.
— Puteți să vă bizuiți pe mine.
Fața stareței, tulburată și întunecată pînă atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevent semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevent porni spre ușă. În clipa cînd era gata să iasă, stareța ridică ușor glasul :
— Sînt mulțumită de dumneata, moș Fauvent. Mîine, după înmormîntare, să mi-l aduci pe fratele dumitale și spune-i să vină și cu fata.

IV

ÎN CARE JEAN VALJEAN PARE SĂ-L FI CITIT PE AUSTIN CASTILLEJO[1]

Pasul șchiopului e ca uitătura chiorului : nu ajunge prea repede la țintă. Nu numai atît, dar Fauchelevent se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la maghernița lui din grădină. Cosette

[1] Călugăr spaniol, biograf al lui Carol Cvintul (secolul al XVI-lea).

se trezise din somn. Jean Valjean o așezase lîngă foc. În clipa cînd intră Fauchelevent, Jean Valjean îi arăta pe perete atîrnat coșul de nuiele al grădinarului, și-i spunea :

— Ia seama la ce-ți spun, micuța mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi și o s-o ducem foarte bine. Moșneagul care locuiește aici o să te poarte în spate în coșul acela. O să mă aștepți la o cucoană. Am să vin să te iau. Și, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mîna pe tine, să fii cuminte și să nu scoți o vorbă !

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingînd ușa, Jean Valjean se întoarse :

— E bine ?

— E-n regulă și nu prea ! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mînăstire ; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e ușor.

— O iei cu dumneata ?

— Dar o să tacă ?

— De asta răspund eu.

— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine ? Și, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent exclamă : O să ieși, la urma urmei, pe unde ai intrat !

Jean Valjean se mulțumi să răspundă ca și întîia dată :

— Cu neputință !

Fauchelevent, vorbind mai mult pentru el însuși decît pentru Jean Valjean, îngăimă :

— Mai e ceva care mă frămîntă. Am spus c-o să pun pămînt. Dar mă gîndesc că pămînt în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să meargă, o să alunece, o să se miște. Oamenii au să bage de seamă. Înțelegeți, domnule Madeleine, autoritățile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezînd că aiurează.

Fauchelevent continuă :

— Cum dra... cu o să ieșiți de aici ? Trebuie să ne grăbim, pentru că mîine vreau să vă aduc înapoi. Stareța vă așteaptă.

Fauchelevent îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduința pe care o obținuse era răsplata unui serviciu pe care-l

făcea comunității ; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormîntări, că el bătea în cuie sicriele și-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugărița care murise de dimineață ceruse să fie așezată în sicriul care-i slujise drept culcuș și îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliției se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareța și maicile din sfat se socoteau datoare să împlinească dorința răposatei. El, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespedea, și o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareța primea în mînăstire pe fratele lui ca grădinar, și pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era Cosette. Stareța îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmormîntarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mînăstire ? Asta era prima încurcătură. Și pe urmă, mai era și altă încurcătură : sicriul gol.

— Despre ce sicriu gol e vorba ? întrebă Jean Valjean.

— Sicriul administrației.

— Care sicriu, care administrație ?

— Uite cum e : moare o călugăriță. Vine doctorul municipalității și spune : „A murit o călugăriță !" Cîrmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric și ciocli care să ia sicriul și să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul și nu găsesc în el nimic.

— Pune ceva înăuntru.

— Un mort ? Nu-l am.

— Nu ai.

— Atunci ce ?

— Un om viu.

— Pe cine ?

— Pe mine ! zise Jean Valjean.

Fauchelevent, care se așezase, sări în picioare ca și cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

— Pe dumneavoastră ?

— De ce nu ?

Jean Valjean avea unul din rarele lui zîmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

— Ți-aduci aminte, Fauchelevent, că mi-ai spus : „A murit maica Crucifixion !“ iar eu am adăugat : „Și a fost îngropat domnul Madeleine“. Așa o să se întimple.

— Ei, asta-i bună ! Dumneavoastră glumiți, nu vorbiți serios.

— Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici ?

— Fără îndoială.

— Nu ți-am spus să găsești și pentru mine un coș și o învelitoare ?

— Ei bine ?

— Coșul o să fie de brad, iar învelitoarea o pînză neagră.

— Mai întîi, că o să fie albă. Călugărițele sînt îngropate în alb.

— Fie și pînză albă.

— Domnule Madeleine, dumneavoastră nu sînteți un om ca toți ceilalți.

Asemenea născociri năstrușnice, născute de închipuirea sălbatică a unui fost ocnaș, desprinzînd pe Fauchelevent din atmosfera pașnică în care trăia și răvășindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mînăstirii“, îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strînsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă :

— Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar mai întîi, lămurește-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul ?

— Cel gol ?

— Da.

— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E așezat pe două capre de lemn și e învelit cu un giulgiu.

— Ce lungime are sicriul ?

— Șase picioare.

— Cum e sala moartelor ?

— O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbrelită dînd înspre grădină, și care se închide pe din afară cu

un oblon. Sînt două uşi : una care dă spre mînăstire, cealaltă spre biserică.

— Care biserică ?

— Biserica din stradă ; biserica pentru lumea din afară.

— Ai cheile celor două uşi ?

— Nu. Am numai cheia uşii dinspre mînăstire ; cheia uşii care dă spre biserică o ţine portarul.

— Cînd va deschide portarul uşa aceasta ?

— Numai cînd vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie uşa din nou.

— Cine bate în cuie sicriul ?

— Eu.

— Cine-l înfăşoară în giulgiu ?

— Eu.

— Le faci pe toate singur ?

— Nici un alt bărbat, afară de medicul poliţiei, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.

— La noapte, cînd toată mînăstirea va dormi, ai putea să mă ascunzi în camera aceea ?

— Nu. Dar v-aş putea ascunde într-o odăiţă întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat ; odăiţa e în grija mea şi cheia o ţin eu.

— La ce oră va veni mîine dricul să ia sicriul ?

— Cam pe la trei după-amiază. Înmormîntarea se face în cimitirul Vaugirard, puţin înainte de căderea nopţii. Nu mai curînd.

— O să stau ascuns în odăiţa dumitale cu uneltele toată noaptea şi dimineaţa următoare. Dar ce fac cu mîncarea ? O să mi se facă foame.

— O să v-aduc eu cele trebuincioase.

— Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu ?

Fauchelevent se dete înapoi, trosnindu-şi degetele.

— Dar e cu neputinţă !

— Ei, asta-i ! Să iei un ciocan şi să baţi nişte cuie într-o scîndură ?

Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situaţii şi mai grele. Cine a fost

închis cunoaște meșteșugul de a se face atît de mic, cît îngăduie spațiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, așa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduiește sau îl răpune. Evadarea înseamnă vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece ? Să se lase închis și dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcînd economie de respirație ceasuri întregi, să știe să se înăbușe fără să moară — toate acestea făceau parte din tristele îndemînări ale lui Jean Valjean.

De altfel, viclenia aceasta de ocnaș, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită și de-un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Cvintul [1] ca s-o aducă pe doamna Plombes în mînăstirea Saint-Just și pe urmă s-o scoată, atunci cînd, după renunțarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevent, care-și mai venise în fire, zise :

— Dar cum ai să faci ca să răsufli ?

— Am să răsuflu.

— În cutia aia ? Numai cînd mă gîndesc, mă înăbuș.

— Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc cîteva găurele în dreptul gurii, iar cuiele o să le bați fără să apeși prea mult capacul.

— Bine dar dacă vă vine să tușiți sau să strănutați ?

— Cine evadează nu tușește și nu strănută. Și Jean Valjean adăugă : N-am încotro, moș Fauchelevent, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaște obiceiul pisicilor de a se opri și de a se plimba dintr-o parte în alta, între canaturile unei uși întredeschise. Cine nu i-a spus în gînd, văzînd-o că nu se poate hotărî : „Hai, intră o dată !“ Sînt unii oameni care, puși deodată în fața unei întîmplări neașteptate, se arată șovăitori și nehotărîți, gata să fie striviți de soarta care le pecetluiește brusc sfîrșitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, și tocmai pentru că sînt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decît cei cutezători. Fauchelevent avea firea aceasta șo-

[1] Rege al Spaniei și împărat al Germaniei (1500—1558).

văitoare. Dar sîngele rece al lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui. Îngăimă :

— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.

Jean Valjean continuă :

— O singură întrebare mă neliniștește : ce-o să se petreacă la cimitir ?

— Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevent. Dacă dumneavoastră sînteți sigur s-o să puteți ieși din sicriu, eu sînt tot atît de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un bețiv, prieten cu mine, moș Mestienne. Un bătrîn din alte vremi. Groparul îi vîră pe morți în groapă, iar eu îl vîr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide poarta cimitirului. Dricul o să meargă pînă la groapă. Eu am să fiu în urma lui ; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o daltă și un clește. Dricul se oprește, cioclii înnoadă funia în jurul sicriului dumneavoastră și vă coboară în groapă. Preotul își spune rugăciunile, se închină, stropește cu agheasmă și o ia din loc. Am să rămîn singur cu moș Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două ; ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun : „Hai, să-i tragem o dușcă, cît mai e deschis la *Gutuia veselă*“ [1]. Îl iau cu mine, îl ametesc ; lui moș Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbete ; e totdeauna cu chef ; ți-l culc sub masă, îi șterpelesc legitimația cu care să pot pătrunde din nou în cimitir și mă întorc, singur. Nu mai aveți de-a face decît cu mine. Dacă e beat, îi spun : „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău !“ Mestienne pleacă și eu vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mîna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strîngă cu o mișcătoare prietenie țărănească.

— Ne-am înțeles, moș Fauchelevent ! Totul o să meargă strună !

„Numai să nu scîrțîie struna, gîndi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil !“

---

[1] *Au bon coing* : joc de cuvinte între *coin* (colț, colțișor) și *coing* (gutuie).

V

NU-I DE AJUNS SĂ FII BEȚIV CA SĂ FII NEMURITOR

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleți de pe bulevardul Maine se descopereau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucișate și cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla un sicriu acoperit cu o pînză albă, peste care se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăși o moartă mai înaltă cu brațele atîrnînd. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii și un copil din cor cu o tichie roșie pe cap. Doi ciocli în uniformă cenușie, cu găietane negre, mergeau la dreapta și la stînga dricului. În urmă pășea șchiopătînd un bătrîn în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului șchiop se zărea ieșind coada unui ciocan, vîrful unei dălți și cele două brațe ale unei perechi de clește.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Își ținea rînduielile lui deosebite, după cum avea două porți : una mare și una mijlocie, cărora bătrînii mahalalei, care țineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreților" și „poarta pedeștrilor". Călugărițele bernardine-benedictine dobîndiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colț al lor, la un ceas al asfințitului, întrucît odinioară acest teren fusese al comunității. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, și unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuși unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porțile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, și, măsura fiind impusă de autoritățile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca și celelalte. Poarta călăreților și poarta pedeștrilor, amîndouă zăbrelite, se aflau una lîngă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet și locuit de portarul cimitirului. Porțile zăbrelite se încuiau fără excepție de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întîrziat se găsea în clipa aceea în ci-

mitir, trebuia să arate, pentru a ieşi, legitimaţia eliberată de serviciul pompelor funebre. În oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul îşi arunca legitimaţia în cutie, portarul o auzea căzînd, trăgea de funie, şi poarta pedeştrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimaţia la el, îşi spunea numele, iar portarul — cîteodată culcat şi adormit — se scula, se ducea să-l recunoască şi descuia poarta cu cheia; groparul ieşea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudăţeniile lui, care călcau regulamentele, stînjenea bunul mers al administraţiei. După 1830 a fost desfiinţat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis şi cimitirul de răsărit, moştenind şi faimoasa cîrciumă care era zid în zid cu cimitirul şi deasupra căreia atîrna o gutuie zugrăvită pe-o scîndură cu firma *La gutuia veselă;* zidul făcea un unghi avînd o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădise mucegaiul, florile i se ofileau. Burghezii nu ţineau să fie îngropaţi la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Père-Lachaise, da! Să fii îngropat la Père-Lachaise era ca şi cum ai fi avut mobilă de mahon. Aşa se cunoştea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franţuzească. Alei drepte, merişori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrîne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespus de triste. Cimitirul se înfăşura în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa cînd dricul cu pînză albă şi cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma şchiopătînd nu era altul decît Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieşirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutăţi şi fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mînăstirii era un lucru cu prisosinţă vrednic de iertare. Sînt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugăriţele

o săvîrşiseră nu numai fără nici o tulburare, dar şi cu toată încuviinţarea conştiinţei lor. În mînăstire, ceea ce se înţelege prin „cîrmuire" nu-i altceva decît un amestec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc; cît despre legile lumeşti, rămîne de văzut. Oameni buni, faceţi oricîte legi poftiţi, dar păstraţi-le pentru voi ! Vama cuvenită stăpînirii nu e decît un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sînt mai puternice decît principii.

Fauchelevent şchiopăta foarte mulţumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două viclenii îngemănate, una cu călugăriţele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mînăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniştea hotărîtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpîniri de sine care cuceresc pe alţii. Fauchelevent nu se mai îndoia de izbîndă. Ceea ce mai rămînea de făcut era nimica toată. În doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moş Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voinţa şi bunul său plac. Capul lui moş Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevent. Fauchelevent nu-şi mai făcea nici o grijă...

În clipa cînd convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevent, încîntat, se uită la dric şi-şi frecă mîinile butucănoase, zicîndu-şi în şoaptă :

— Ce mai păcăleală !

Deodată, dricul se opri ; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizaţia de înmormîntare. Omul de la pompele funebre intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei tîrguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lîngă Fauchelevent. Era un fel de lucrător îmbrăcat într-o jiletcă cu buzunare mari şi cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevent se uită la necunoscut.

— Cine eşti dumneata ? întrebă el.

Omul răspunse ;

— Groparul.

Dacă ar putea supraviețui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care o făcut-o Fauchelevent.

— Groparul ?

— Da.

— Dumneata ?

— Eu.

— Groparul e moș Mestienne.

— A fost.

— Cum, a fost ?

— A murit.

La orice s-ar fi așteptat Fauchelevent numai la asta nu : că un gropar ar putea să moară. Și totuși e-adevărat : mor și groparii. Tot săpînd groapa altuia, o pregătești și pe-a ta.

Fauchelevent rămase năuc. Abia dacă putu să bîiguie :

— Dar asta nu-i cu putință.

— Ba da.

— Bine, zise el încetișor, dar gropar e moș Mestienne.

— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Țăranule, pe mine mă cheamă Gribier.

Galben ca ceara, Fauchelevent îl măsură cu privirea pe acest Gribier.

Era un om înalt, slab, pămîntiu, cu o înfățișare funebră. Semăna cu un medic care și-a greșit cariera și s-a făcut gropar.

Pe Fauchelevent îl pufni rîsul.

— A, ce de pozne se mai pot întîmpla ! A murit moș Mestienne ! Trăiască taica Lenoir ! Știi dumneata cine e taica Lenoir ? E ulcica cu rubiniu de șase gologani la botul calului ! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin ! Suresne din cel adevărat, de lîngă Paris. Și dumneata ești un băiat de viață, nu-i așa, prietene ? O să mergem să bem un pahar împreună.

Omul răspunse :

— Eu am învățat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.

Dricul pornise din nou și intrase pe aleea principală a cimitirului.

Fauchelevent își încetinise pasul. Șchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decît din beteșug.

Groparul mergea înaintea lui.

Fauchelevent mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care, deși tineri, par bătrîni și, cu toate că par slabi, sînt foarte voinici.

— Prietene ! strigă Fauchelevent.

Omul se întoarse.

— Sînt groparul mînăstirii.

— Sîntem colegi, zise omul.

Fauchelevent, care nu știa carte, dar era foarte isteț, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi :

— Va să zică moș Mestienne a murit...

Omul răspunse :

— De-a binelea ! Dumnezeu și-a cercetat catastiful lui cu soroace. Venise rîndul lui moș Mestienne. Și moș Mestienne a murit.

Fauchelevent spuse după el, fără voie :

— Dumnezeu...

— Dumnezeu, da ! zise omul, autoritar. Părintele cel veșnic pentru filozofi ; iar pentru iacobini, ființa supremă.

— Nu vrei să facem cunoștință ? bolborosi Fauchelevent.

— Ne cunoaștem foarte bine : dumneata ești țăran, iar eu sînt parizian.

— Nu ne putem cunoaște pînă n-am băut împreună o jumătățică. Cine golește paharul, își ușurează inima. Hai, vino să bei cu mine ! O asemenea invitație nu se refuză.

— Întîi să ne facem datoria.

Fauchelevent își spuse : „Sînt pierdut !“

Mai avea cîțiva pași pînă la poteca ce ducea spre colțul călugărițelor.

Groparul mai spuse :

— Țărane, am acasă șapte plozi cărora trebuie să le dau de mîncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mînca. Și adăugă cu mulțumirea omului serios care ticluiește o cugetare : Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoşi, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită şi se înfundase într-un tufiş. Ceea ce însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevent îşi încetinea pasul, dar nu putea să încetinească şi mersul dricului. Din fericire, pămîntul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roţile şi îngreuia mersul.

Fauchelevent se apropie din nou de gropar :

— Ştiu eu un vinişor de Argenteuil, minunat... murmură el.

— Ţărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée[1]. Mă destinase literaturii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă şi a pierdut. Am fost silit să renunţ la meseria de autor.

— A, va să zică nu eşti gropar ? se grăbi să spună Fauchevelent, agăţîndu-se de craca aceasta atît de şubredă.

— O ocupaţie n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez.

Fauchevelent nu pricepu cuvîntul din urmă.

— Hai să bem ! zise el.

E nevoie să facem o observaţie. Fauchelevent, oricît era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt : cine avea să plătească ? De obicei, Fauchelevent propunea, iar moş Mestienne plătea. Situaţia schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invitaţie la băutură, şi invitaţia trebuia s-o facă, dar bătrînul grădinar trecea dinadins sub tăcere — ca altădată Rabelais — chestiunea plăţii. Cît despre el, oricît de neliniştit era, Fauchelevent nici gînd n-avea să plătească.

Groparul urmă, cu un zîmbet încrezut :

— Burta cere mîncare. Am primit să iau locul lui moş Mestienne. Cînd ţi-ai terminat aproape toată învăţătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca braţelor. Am dugheana mea de jălbar în piaţa din strada Sèvres. Ştii ? Piaţa Umbrelelor. Toate bucătăresele hanului *La Crucea Roşie* vin la mine. Le ticluiesc biletele pentru ibovnicii lor de la oaste. Dimineaţa scriu răvaşe

[1] *Prytanée de la Flèche*, şcoală militară pentru fiii de nobili, instalată într-un vechi castel al lui Henric al IV-lea.

de dragoste, iar seara sap gropi. Așa e viața, măi țărane !

Dricul înainta. În culmea neliniștii, Fauchelevent se uita în toate părțile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

— Totuși, urmă groparul, nu poți sluji la doi stăpîni ; va trebui să aleg între cazma și condei. Cazmaua îmi strică mîinile.

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una din roțile dinainte ale dricului urcase puțin pe o movilă de pămînt, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală !" repetă Fauchelevent buimăcit.

VI

ÎNTRE PATRU SCÎNDURI

Cine era în sicriu se știe : Jean Valjean.

Jean Valjean își luase toate măsurile ca să nu se înăbușe în sicriu, și cît de cît, putea să respire. E ciudat cum liniștea conștiinței îți dă și siguranța izbînzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca și Fauchelevent, el se bizuia pe moș Mestienne. N-avea nici o îndoială în privința sfîrșitului. Nu se putea închipui în situație mai grea, nu se putea închipui o liniște mai desăvîrșită.

Cele patru scînduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimîntătoare. Părea că ceva din somnul morților se strecura în liniștea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, și urmărea încă, toată desfășurarea dramei înfricoșătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvise de bătut cuiele în scîndura care acoperea sicriul, Jean Valjean simți că e ridicat și purtat pe roate. Cînd zguduirile au devenit mai rare, înțelese că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trec podul Austerlitz. La cea

dintîi oprire își dădu seama că intră în cimitir ; la a doua oprire își spuse : „Aici e groapa".

Deodată, simți că niște brațe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scînduri ; înțelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse amețeala.

De bună seamă cioclii și groparul înclinaseră prea mult sicriul și-l coborîseră cu capul în jos. Își veni în fire, cînd se simți din nou orizontal și nemișcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simți cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece și solemn. Deosebi niște cuvinte latinești, pe care nu le înțelegea, dar se înșirau atît de încet, încît le putea prinde unul cîte unul :

— *Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt ; alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut vident semper* [1].

Un glas de copil rosti :

— *De profundis.*

Glasul cel grav începu iar :

— *Requiem aeternam dona ei, domine* [2].

Vocea de copil răspunse :

— *Et lux perpetua luceat ei.* [3]

Auzi ceva ca zgomotul ușor al unor picături de ploaie pe scîndura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Își spuse : „Se sfîrșește îndată. Încă puțină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevent o să-l ducă pe Mestienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevent o să se întoarcă singur și o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră".

Glasul grav continuă :

— *Requiescat in pace* [4].

Vocea de copil zise :

— *Amen.*

---

[1] Cei ce dorm în țărîna pămîntului se vor deștepta ; unii pentru viața veșnică, iar ceilalți pentru osînda veșnică ; să se țină minte totdeauna (lat.).

[2] Pace veșnică dăruiește-i, Doamne (lat.).

[3] Și lumina veșnică să strălucească în ea (lat.).

[4] Să se odihnească în pace (lat.).

Jean Valjean, cu auzul ațintit, desluși ceva ca niște pași care se depărtau.

„Se duc, își spuse el. Am rămas singur."

Deodată auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

Era o lopată de pămînt care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pămînt.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pămînt.

Apoi a patra.

Sînt lucruri mai tari decît omul cel mai tare. Jean Valjean își pierdu cunoștința.

VII

UNDE SE VA AFLA ORIGINEA ZICALEI : „CINE ARE CARTE, ARE PARTE"

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase și după ce preotul și copilul din cor, urcîndu-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecîndu-se și apucîndu-și lopata, care era înfiptă drept în movila de pămînt.

Fauchelevent luă atunci o hotărîre plină de curaj.

Se așeză între groapă și gropar, își încrucișă brațele și zise :

— Fac cinste !

Groparul îl privi mirat și răspunse :

— Ce spui, țărane ?

Fauchelevent zise :

— Plătesc eu !

— Ce ?

— Vinul.

— Care vin ?

— De Argenteuil.

— Unde găsești Argenteuil ?

— La *Gutuia veselă.*

— Du-te dracului ! zise groparul.

Și zvîrli o lopată de pămînt peste sicriu.

Coșciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevent simți că-i vine amețeală și că e gata să cadă el însuși în groapă. Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă :

— Prietene, să mergem pînă nu închide la *Gutuia veselă.*

Groparul mai luă o lopată de pămînt. Fauchelevent continuă :

— Plătesc eu ! Și-l apucă pe gropar de braț : Ascultă aici, prietene. Sînt groparul mînăstirii și-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută și mai la noapte. Hai întîi să bem un păhărel.

Și tot vorbind, tot agățîndu-se de stăruința asta deznădăjduită, se gîndea cu spaimă : „Și dacă o să bea, o să se-mbete ?"

— Tîrgovețule, zise groparul, dacă ții morțiș, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă ; în nici un caz înainte.

Și dădu să azvîrle pămîntul din lopată. Fauchelevent îl opri.

— E un Argenteuil pe cinste.

— Ei, se vede că ești clopotar ! zise groparul. Bing, bang, bing, bang ! Atîta știi. Slăbește-mă !

Și azvîrli a doua lopată.

Fauchelevent ajunsese să nu mai știe ce spune.

— Dar hai, omule, să bem ! strigă el. Eu plătesc !

— Să culcăm mai întîi copilul, zise groparul.

Aruncă a treia lopată.

Apoi înfipse lopata în pămînt și adăugă :

— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig și moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsăm neacoperită.

În clipa aceea, umplîndu-și lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puțin.

Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfințise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acelui buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui țăran din Picardia. Îi venise dintr-o dată un gînd.

Fără ca groparul, care-și vedea numai de lopata lui cu pămînt, să simtă ceva, îi vîri pe la spate mîna în buzunar și scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvîrli în groapă a patra lopată de pămînt.

În clipa cînd se întorcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o liniște desăvîrșită și-i spuse :

— Ia stai nițel, puișorule ! Ai cărțulia la dumneata ?

Groparul se opri din lucru.

— Care cărțulie ?

— Se duce soarele la culcare.

— Foarte bine ; să-și pună scufia de noapte.

— O să se încuie poarta cimitirului.

— Ei și ce-i cu asta ?

— Ai cărțulia cu dumneata ?

— A, cărțulia mea ? zise groparul.

Și se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraș, îl întoarse pe dos pe celălalt.

— Nu, n-am legitimația la mine. Să știi că am uitat-o acasă.

— Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevent.

Groparul se făcu vînăt la față. Cei care din fire au fața pămîntie în loc să se îngălbenească, învinețesc.

— Doamne, Isuse Hristoase ! Am făcut-o fiartă ! strigă el. Cincisprezece franci amendă !

— Trei piese de cîte cinci franci ! zise Fauchelevent.

Groparul scăpă lopata din mînă.

Îi venise rîndul lui Fauchelevent.

— Lasă, bobocule, nu-ți pierde firea ! zise Fauchelevent. Nu-i nevoie să te omori și să te arunci în groapă. Cincisprezece franci sînt cincisprezece franci, adevărat, dar ai putea să nu-i plătești. Eu sînt vechi pe-aici ; dumneata ești nou. Știu toate vicleșugurile, toate chichițele, toate sforăriile și toate șmecheriile. Am să-ți dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit, soarele apune, a coborît pînă deasupra turlei și peste cinci minute se încuie cimitirul.

— Așa e, răspunse groparul.

— În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adîncă al dracului, și n-o să poți să ieși și din cimitir înainte de a se închide poarta.

— Așa e.

— Prin urmare, cincisprezece franci amendă.

— Cincisprezece franci !

— Ai mai avea însă vreme... Unde stai ?

— La doi pași de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard numărul 87.

— Dacă îți iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieși din cimitir.

— Așa e.

— Ieși pe poartă, dai fuga pînă acasă, îți iei cărțulia, te întorci, și portarul cimitirului îți dă drumul. Dacă ai legitimația la dumneata, nu mai plătești nimic. Și-ți îngropi mortul. Pînă atunci, îl păzesc eu să nu fugă.

— Mi-ai scăpat viața, țărane !

— Șterge-o ! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoștință, îi strînse mîna și o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiș, Fauchelevent ascultă pînă ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă și zise cu jumătate de glas :

— Domnule Madeleine !

Nici un răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul sicriului și strigă :

— Sînteți aici ?

Nici un răspuns din sicriu.

Fauchelevent cu răsuflarea tăiată de emoție puse mîna pe daltă și ciocan și desprinse capacul. Chipul lui Valjean, palid, cu ochii închiși, se ivi la lumina slabă a asfințitului.

Fauchelevent simți că i se face părul măciucă ; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbușească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben și nemișcat.

Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere :

— E mort !

Apoi, ridicîndu-se şi încrucişîndu-şi braţele atît de tare încît îşi izbi umerii cu pumnii strînşi, strigă :

— Na, uite cum l-am salvat !

Bietul bătrînel se porni să plîngă cu hohote, vorbind singur ; e o greşeală să ne închipuim că monologul e un lucru nefiresc. Frămîntările adînci se rostesc adesea cu glas tare.

— Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară ? De ce a trebuit să crape aşa, fără măcar să ne dea de veste ? Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moş Madeleine zace în sicriu ! Ba e şi îngropat ! S-a sfîrşit. Ce rost au toate astea ? Of, Doamne, a murit ! Şi cu fetiţa lui ce-o să mă fac ? Ce-are să spună fructăreasa ? Cum Dumnezeu e cu putinţă să moară aşa, un om ca ăsta ? Cînd mă gîndesc cum s-a vîrît sub căruţa mea ! Moş Madeleine ! Moş Madeleine ! La naiba ! Am spus eu c-o să se înăbuşe. N-a vrut să mă creadă ! Uită-te acum ce scofală am făcut ! A murit un om atît de cumsecade ; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu ! Dar micuţa lui ? Nici nu mă mai întorc acasă, aici rămîn. Am făcut-o fiartă ! Ce folos că am albit amîndoi, dacă am înnebunit la bătrîneţe ? Dar cum o fi făcut să pătrundă în mînăstire ? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moş Madeleine ! Moş Madeleine ! Madeleine ! Domnule Madeleine ! Domnule primar ! Nu mă aude ! Poftim, mai ieşi acum din încurcătură dacă poţi.

Şi începu să-şi smulgă părul.

Un scîrţîit ascuţit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevent se aplecă spre Jean Valjean şi, deodată, făcu o săritură şi se dete înapoi, atît cît era cu putinţă într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii şi se uita la el.

Să vezi cum moare un om e înfricoşător ; să-l vezi cum învie e aproape acelaşi lucru. Tulburat de atîtea emoţii, Fauchelevent rămase împietrit, galben la faţă,

năuc, uitîndu-se la Jean Valjean care-l privea, și neștiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

— Adormisem, zise Jean Valjean.

Și se ridică în capul oaselor.

Fauchelevent căzu în genunchi.

— Doamne, maica Domnului ! Mi-ați tras o spaimă ! Pe urmă se ridică în picioare și zise : Mulțumesc, moș Madeleine !

Jean Valjean leșinase. Aerul proaspăt l-a trezit.

Cînd spaima se risipește, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atît de mult ca să-și vină în fire ca și lui Jean Valjean.

— Prin urmare, n-ați murit ! O, ce minte grozavă aveți ! V-am strigat atît pînă v-ați trezit ! Cînd v-am văzut cu ochii închiși mi-am spus : „Na ! S-a înăbușit !" Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis la Bicêtre. Ce mă făceam dacă mureați ? Dar micuța dumneavoastră ? Fructăreasa n-ar fi înțeles nimic din toate astea. Îi pui copilul în brațe, iar bunicul dă ortul popii ! Ce întîmplare, Dumnezeule sfinte, ce întîmplare ! Bine că sînteți viu ; ăsta e lucrul de căpetenie.

— Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevent la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-și reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-și de seama, aveau sufletul tulburat și simțeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

— S-o ștergem repede de-aici ! zise Fauchelevent.

Băgă mîna în buzunar și scoase o ploscă mică, de care se îngrijise la plecare.

— Mai întîi să tragem o dușcă ! zise el.

Plosca desăvîrși ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghițitură de rachiu și-și reveni cu totul în simțire.

Ieși din sicriu și-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea. erau amîndoi afară din groapă.

Fauchelevent era acum liniştit. Nu se mai grăbea. Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul" era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimaţiei, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motiv că se afla în buzunarul lui Fauchelevent. Fără legitimaţie nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevent apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua şi porniră amîndoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevent îi spuse lui Jean Valjean :

— Acum, s-o luăm din loc ! Eu duc lopata, dumneavoastră luaţi cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se mişte şi să umble. Înţepenise în sicriul unde era cît pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morţii între cele patru scînduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormîntului.

— Vi-s picioarele amorţite, zise Fauchelevent. Păcat că ale mele sînt ologite. Am lua-o la goană.

— Las' pe mine ! zise Jean Valjean. Patru paşi îmi sînt de ajuns ca să-mi dezmorţesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungînd în faţa porţii încuiate şi a căsuţei portarului, Fauchelevent, care ţinea în mînă legitimaţia groparului o aruncă în cutie ; portarul trase de funie, poarta se deschise şi ieşiră.

— Ce minunat merg toate ! zise Fauchelevent. Ce idee năstruşnică aţi avut, moş Madeleine !

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui citimir, o lopată şi-o cazma sînt ca două paşapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

— Moş Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveţi ochi mai buni decît mine. Să-mi spuneţi, vă rog, unde e numărul 87.

— E chiar aici, zise Jean Valjean.

— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Daţi-mi cazmaua şi aşteptaţi-mă două minute !

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă pînă sub acoperiş, călăuzit de instinctul care mînă totdeauna pe sărac în pod şi bătu pe întuneric la uşa unei mansarde.

— Intră !

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse uşa. Casa groparului era ca toate locuinţele sărmane, o chiţimie fără mobile, şi totuşi foarte încărcată. O ladă — poate un coşciug — ţinea loc de scrin ; o cană ţinea loc de cişmea ; o saltea de paie ţinea loc de pat ; podeaua ţinea locul scaunelor şi-al mesei. Într-un colţ, pe-o zdreanţă, care fusese altădată o bucată de covor, stăteau îngrămădiţi o puzderie de copii şi o femeie slabă. Tot interiorul sărăcăcios purta semnele unei grozave răsturnări. Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pămînt „local". Cratiţele erau azvîrlite care încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plînsă, copiii pesemne bătuţi ; erau urmele unei percheziţii înverşunate şi mînioase. Se vedea bine că groparul îşi căutase cu disperare legitimaţia şi-şi vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvăşită, de la ulcior pînă la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodămîntul întîmplării, ca să mai bage de seamă partea tristă a izbînzii sale. Intră şi spuse :

— Ţi-am adus cazmaua şi lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

— Dumneata eşti, ţărane ?

— Mîine dimineaţă să treci să-ţi iei legitimaţia de la portarul cimitirului.

Şi puse lopata şi cazmaua pe podea.

— Ce înseamnă asta ? întrebă Gribier.

— Asta înseamnă că legitimaţia îţi căzuse din buzunar şi am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ţi dea înapoi cărţulia şi n-ai să plăteşti cei cincisprezece franci. Aşa, nenişorule !

— Îţi mulţumesc, ţărane ! spuse Gribier ameţit. Data viitoare fac eu cinste.

VIII

UN INTEROGATORIU TRECUT CU BINE

Peste un ceas, doi bărbați și un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din ulița Picpus. Cel mai în vîrstă dintre bărbați ridică ciocanul și bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean și Cosette.

Cei doi bătrîni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasca din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun. Cosette petrecuse aceste douăzeci și patru de ore fără să priceapă nimic și tremurînd fără să scoată o vorbă. Tremura atît de tare, încît nu mai putea nici să plîngă. Nu mîncase nimic și nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade, îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decît o privire îndurerată, mereu aceeași. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise și văzuse de două zile încoace. Își dădea seama că se întîmplă ceva deosebit. Știa bine că trebuie „să fie cuminte". Cunoaște fiecare din noi puterea copleșitoare a acestor cuvinte șoptite cu tainic înțeles la urechea unui copil speriat : „Să nu scoți o vorbă !" Frica te face mut. Și nimeni nu știe să păstreze mai bine un secret decît copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci și patru de ore, în clipa cînd dădu iarăși cu ochii de Jean Valjean, fetița scoase un țipăt atît de puternic de bucurie, încît orice minte înțelegătoare ar fi ghicit că e țipătul unei ființe salvate din adîncul unei prăpăstii.

Fauchelevent făcea parte din mînăstire și cunoștea parola. Toate porțile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita și înfricoșătoarea problemă : a ieși din mînăstire și a intra în ea.

Portarul, care primise cuvenitele instrucțiuni, deschise portița de serviciu ce dădea din curte în grădină, și care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curții, drept în fața porții celei mari. Toți trei au fost lăsați să intre și au pătruns în vorbitorul din interiorul mînăstirii, unde Fauchelevent primise în ajun ordinele stareței.

Stareța, cu mătăniile în mînă, îi aștepta. O maică din sfat, cu vălul pe față, stătea în picioare lîngă ea.

O luminare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareța îl cercetă cu privirea pe Jean Valjean.

Ochii plecați sînt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările :

— Dumneata ești fratele ?

— Da, preacucernică maică, răspunse Fauchelevent.

— Cum te cheamă ?

Fauchelevent răspunse :

— Ultime Fauchelevent.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime și care murise.

— De unde ești ?

Fauchelevent răspunse :

— Din Picquigny, de lîngă Amiens.

— Cîți ani ai ?

Fauchelevent răspunse :

— Cincizeci.

— Ce meserie ai ?

— Grădinar, răspunse Fauchelevent.

— Ești bun creștin ?

Fauchelevent răspunse :

— În familia noastră toți sîntem credincioși.

— Fetița e a dumitale ?

Fauchelevent răspunse :

— Da, preacucernică maică.

— Ești tatăl ei ?

Fauchelevent răspunse :

— Bunic.

Maica din sfat îi șopti stareței :

— Răspunde bine.

Jean Valjean nu scosese nici un cuvînt.

Stareța se uită cu băgare de seamă la Cosette și-i șopti maicii din sfat :

— O să se facă urîtă.

Cele două maici stătură cîteva minute de vorbă încet, într-un colț al vorbitorului, pe urmă stareța se întoarse și zise :

— Moş Fauvent, ai să mai primeşti un genuncher cu clopoţel. Acum o să trebuiască două.

A doua zi s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoţei, iar călugăriţele nu se puteau opri să nu privească pe sub văl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni săpînd unul alături de altul. Fauvent şi încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugăriţele rupseră tăcerea, spunîndu-şi una alteia : „E-un ajutor de grădinar".

Maicile din sfat adăugau : „E un frate al lui moş Fauvent."

Jean Valjean îşi luase în adevăr slujba în primire ; avea genuncher de piele şi clopoţel ; de-aici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.

Ceea ce hotărîse, mai presus de toate, primirea lui fusese observaţia stareţei cu privire la Cosette : „O să se facă urîtă".

Stareţa, după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie şi o primi în internat ca elevă săracă.

Lucrul era cît se poate de firesc. Deşi în mînăstire nu există oglinzi, femeile îşi cunosc chipul lor ; şi nu-i de loc uşor să faci călugăriţe din fete care se ştiu drăguţe ; puterea credinţei fiind adesea în raport invers cu frumuseţea, biserica punea speranţe mai mari în cele urîte decît în cele frumoase. De-aci simpatia deosebită arătată celor slute.

Întîmplarea aceasta sporise autoritatea bătrînului Fauchelevent ; avusese o întreită izbîndă : pe Jean Valjean îl salvase şi-i găsise un adăpost ; groparul Gribier spunea : „M-a scăpat de amendă !" ; mînăstirea, mulţumită lui, păstrînd sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpînirea, dar mulţumea pe Dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard ; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă. Cît despre mînăstire, recunoştinţa faţă de Fauchelevent era fără margini. Fauchelevent ajunse cel mai vrednic dintre slujitori şi cel mai preţuit dintre grădinari. La cea dintîi vizită a arhiepiscopului, stareţa istorisi înălţimii-sale cele

întîmplate oarecum spovedindu-se, dar și lăudîndu-se. Întorcîndu-se de la mînăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacție și în taină întîmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai tîrziu arhiepiscop de Reims și cardinal. Admirația pentru Fauchelevent sporind mereu, ajunse pînă la Roma. Ne-a căzut în mînă o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca și el: Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rînduri: *„Se pare că într-o mînăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu“.*

Nimic din toată faima asta nu ajunse însă pînă la bordeiul lui Fauchelevent; el altoia, plivea și-și îngrijea pepenii, ca mai înainte, fără să aibă cunoștință de renumele și sfințenia sa. Nu-și dădea seama de celebritatea lui, așa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey [1] de apariția chipului său de *Illustrated London News* [2] cu mențiunea: *„Bou premiat la expoziția vitelor cornute“.*

IX

ÎN MÎNĂSTIRE

La mînăstire Cosette tăcea ca și mai-nainte.

Cum era și firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neștiind nimic, nu putea spune nimic și, orice s-ar fi întîmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că nici un dascăl nu-i învață mai bine pe copii să tacă decît nenorocirea. Cosette suferise atît de mult, încît se temea să vorbească și chiar să respire. De cîte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvînt! Abia de cînd era cu Jean Valjean începuse să se mai liniștească. Se obișnui destul de ușor

---

[1] Regiuni din Anglia, renumite pentru vitele lor.
[2] *Știri ilustrate din Londra*, revistă engleză de reportaje și ilustrații.

cu viața de mînăstire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună. Odată, totuși, i-a mărturisit lui Jean Valjean : „Tată, dacă aș fi știut, aș fi luat-o cu mine !"

Ca elevă a mînăstirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veșmintele de doliu pe care el însuși i le adusese cînd a părăsit cîrciuma soților Thénardier. Nu erau prea mult purtate. Jean Valjean puse bine rochițele acestea — laolaltă cu ciorapii de lînă și cu pantofii — presărînd peste ele camfor și alte mirodenii din cele care se găsesc din belșug prin mînăstiri — într-un geamantănaș de care izbutise să-și facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lîngă patul lui, și ținea totdeauna cheia la el.

— Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ții tu în cutia asta care miroase atît de frumos ?

Moș Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit și de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună ; mai întîi se simțea fericit că o săvîrșise ; în al doilea rînd, avea mult mai puțin de lucru, treaba fiind acum împărțită la doi. În sfîrșit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, și, folosindu-se de prezența domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decît înainte și cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugărițele nu-și însușiră numele de Ultime și-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent".

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de cîte ori era de făcut vreun drum în oraș pentru întreținerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vîrstă, beteagul cu picioarele strîmbe, și niciodată „celălalt" dar, fie că ochii îndreptați mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pîndească bine între ele, călugărițele nu dădură nici o atenție acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine stînd liniștit și rămînînd pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de-o lună.

Pentru Jean Valjean mînăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întreagă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-şi păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.

Începu din nou o viaţă cît se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrînul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, şi care mai exista pe la 1845, avea, cum se ştie, trei încăperi, toate goale, numai pereţi. Pe cea mai mare, moş Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care atîrnau genuncherul şi coşul de nuiele, era împodobit cu o hîrtie-monetă regalistă din '93, prinsă pe zid deasupra vetrei, şi pe care o reproducem aici întocmai.

ARMATA CATOLICĂ

În numele Regelui

BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE

pentru obiecte procurate armatei, rambursabil la încheierea păcii

Seria 3 Nr. 10390

ss/ Stofflet

şi REGALĂ

Acest asignat din Vandeea fusese prins în ţinte pe perete de grădinarul de mai-nainte, un fost şuan [1], care murise în mînăstire şi-al cărui loc îl luase Fauchelevent.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar şi se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceţi aminte că avea tot felul de reţete şi de secrete cu privire la lucrarea pămîntului. Le puse în aplicare. Mai toţi

[1] Nume dat răzvrătiţilor contrarevoluţionari din provinciile Vandeea şi Bretania în 1793—1799.

pomii din livadă erau pădureți ; el îi altoi, făcîndu-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră cu el. Și cum surorile erau triste, iar el bun, fetița vedea deosebirea și-l adora. La ora hotărîtă, da fuga spre bordei. Cînd intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se înveselea și simțea că bucuria lui sporește cu bucuria pe care, la rîndul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria pe care o dăruim altora, departe de a se micșora, ca tot ceea ce se răsfrînge, se întoarce spre noi și mai vie. În orele de recreație, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă și cum zburdă și-i deosebea rîsul din rîsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette rîdea.

Chiar și fața Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorîtă. Rîsul e ca soarele : alungă iarna de pe chipul oamenilor.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încîntătoare. Spunea o mulțime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfîrșitul recreației, cînd Cosette se întorcea la lecție, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu își are căile sale ; mînăstirea, ca și Cosette, ajutaseră să mențină și să desăvîrșească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încape îndoială că una din urmările virtuții e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avînta pe această punte, atunci cînd providența îl azvîrlise în mînăstirea Petit-Picpus. Atîta vreme cît nu se comparase decît cu episcopul, se socotise nevrednic și rămăsese umil ; dar de cîtva timp începuse să se compare cu oamenii, și trufia își făcea drum. Cine știe ? Poate ar fi sfîrșit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mînăstirea îl opri pe acest povîrniș.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinerețea lui, care însemnase pentru el începutul vieții,

ca și mai în urmă, pînă de curînd, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăimîntător, ale cărui asprimi i se păruseră totdeauna că sînt nedreptăți ale dreptății și fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mînăstire ; și gîndindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viața lui în ocnă, și că azi era un spectator al mînăstirii, le asemuia în mintea lui cu neliniște.

Uneori se oprea din săpat și aluneca încet pe cărările șerpuite ale visării.

Își aducea aminte de foștii lui tovarăși. Cît erau de nenorociți. Se sculau în zorii zilei și munceau pînă noaptea tîrziu ; abia dacă erau lăsați să doarmă ; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului ; purtau bluze roșii, îngrozitoare ; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepțional, să poarte pantaloni de pînză, iar cînd era ger, să îmbrace o vestă de lînă ; nu li se dădea vin și nici carne decît atunci cînd se duceau la „munci grele". Trăiau fără să li se rostească numele, purtînd niște simple numere și preschimbați oarecum în cifre, cu ochii plecați, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiți, rușinea lumii.

Gîndul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în fața ochilor.

Făpturile astea erau și ele cu părul tuns, cu ochii plecați, cu glasul stins — nu rușinea lumii, ci batjocura ei ; nu cu spatele învinețit de ciomag, ci cu umerii zdrobiți de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau un nume ca ceilalți oameni ; aveau numai nume călugărești. Nu mîncau niciodată carne și nu beau niciodată vin ; rămîneau adesea nemîncate pînă seara ; nu purtau bluze roșii, ci un fel de giulgiu negru, de lînă, prea gros pentru vară, prea subțire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavînd nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veșmînt de pînză sau cu o rochie de lînă și purtînd șase luni pe an cămăși de dimie în care se înfierbîntau pînă la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai

aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată ; nu se culcau pe saltele de două degete, ci pe paie. În sfîrşit, nu erau lăsate nici să doarmă ; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci cînd se odihneau mai bine, în clipa cînd adormeau şi începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat şi să se ducă să se roage într-o capelă îngheţată şi întunecoasă, stînd cu amîndoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, cînd îi venea rîndul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în şir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu faţa la pămînt şi cu braţele în cruce.

Cei dintîi erau bărbaţi ; acestea erau femei.

Ce făcuseră bărbaţii aceia ? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorîseră. Erau tîlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigaşi, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea ? Nu făcuseră nimic.

De o parte tîlhăria, frauda, înşelăciunea, violenţa, desfrîul, omuciderea, tot felul de pîngăriri, toate ticăloşiile ; de cealaltă parte, un singur lucru : nevinovăţia.

Nevinovăţia desăvîrşită, avîntată într-o tainică înălţare, legată încă de pămînt prin virtute, dar făcînd parte din cer prin sfinţenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în şoaptă ; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Şi ce crime ! Şi ce păcate !

De o parte miasma ; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ţinută sub ameninţarea tunului şi mistuindu-şi încet ciumaţii ; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeaşi văpaie. Acolo, beznă ; aici, umbră ; dar o umbră plină de lumini şi lumini pline de străluciri.

Două locaşuri de robie, dar în cel dintîi eliberarea e cu putinţă, pe lîngă care mai există şi evadarea. În cel de-al doilea, veşnicia ; şi drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului, acea singură licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintîi nu eşti legat decît în lanţuri ; în celălalt te înlănţuie propria ta credinţă.

Ce se desprindea din cel dintîi ? Un blestem uriaș, scrîșnetul dinților, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mînie împotriva societății omenești, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea ? Binecuvîntarea și iubirea.

Și-n aceste două locuri atît de asemănătoare și-atît de deosebite, două feluri de făpturi atît de diferite se aflau pentru același lucru : ispășirea.

Jean Valjean înțelegea ispășirea celor dintîi : ispășirea propriilor păcate, ispășirea pentru sine însuși. Dar n-o înțelegea pe-a celorlalte, pe-a făpturilor acestora fără vină și fără pată, și se întreba cutremurîndu-se : „Ispășirea pentru ce ? Ce fel de ispășire ?"

Un glas îi răspundea din adîncul cugetului său : „Ispășirea pentru altul, cea mai înălțătoare dintre mărinimiile omului".

Ne ferim să ne spunem aici o părere personală : nu sîntem decît un povestitor ; privim lucrurile cu ochii lui Jean Valjean și tălmăcim gîndurile lui.

Avea în fața lui culmea cea mai înaltă a uitării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putință ; nevinovăția care iartă oamenilor păcatele, ispășindu-le în locul lor ; robia și cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de sufletele fără prihană, pentru a-i scuti de suferință pe cei ce-au căzut în păcat ; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrîndu-se totuși întreagă și fierbinte ; blînde făpturi plăpînde, îndurînd mizeriile celor pedepsiți și avînd pe buze zîmbetul celor ce se simt răsplătiți.

Și-și aducea aminte că el cutezase să se plîngă.

În toiul nopții se scula adesea ca să asculte cîntecele de recunoștință ale acestor făpturi nevinovate copleșite de asprimi, și-i înghețа sîngele în vine, gîndindu-se că aceia care erau pedepsiți pe drept nu ridicau glasul spre cer ca să blesteme, și că el, păcătosul, amenințase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adînc ; un fel de prevestire pe care i-o șoptea însăși providența ; se cățărase pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase

jocul cu moartea, urcușul anevoios și aspru, toate sforțările pe care le făcuse ca să iasă dintr-un loc de ispășire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său ?

Casa aceasta era și ea tot o închisoare și semăna în chip tragic cu cea din care fugise — și totuși de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăși gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească — pe cine ? Pe niște îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oițelor.

Era un locaș de ispășire, nu de pedeapsă, și cu toate astea era și mai aspru, și mai întunecat, și mai neînduplecat decît celălalt. Fecioarele acestea erau mai împovărate decît ocnașii. Un vînt rece și tăios, vîntul care-i înghețase tinerețea, străbătea groapa zăbrelită și ferecată a vulturilor ; un crivăț mai aspru și mai dureros, sufla în colivia porumbițelor. De ce oare ?

Gîndindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbușea în fața unei taine pline de măreție.

Cînd se adîncea în gînduri, trufia lui se destrăma. Se frămînta în fel și chip ; se simțea slab și adesea îl podidea plînsul. Tot ce pătrunsese în viața lui de șase luni încoace — Cosette, prin dragoste, și mînăstirea, prin umilință — îl întorceau spre îndemnurile sfinte ale episcopului.

Cîteodată, seara în amurg, cînd grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în fața ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămînînd cu ochii îndreptați spre locul unde își amintea că se prosternase în rugăciune călugărița care-și săvîrșea ispășirea. Îngenunchind astfel, se ruga în fața călugăriței.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în fața lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura : grădina liniștită, mireasma florilor, copiii veseli și gălăgioși, femeile grave și simple, mînăstirea tăcută, îl pătrundeau pe nesimțite, și sufletul lui se întregea încet-încet, din tăcere ca și mînăstirea, din parfum, ca și florile, din pace, ca și grădina, din simplicitate, ca și maicile, din bucurie, ca și copiii. Își spunea că două lăcașuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rînd în cele două

clipe mai grele ale vieții sale : cel dintîi, atunci cînd i se închideau toate ușile și cînd semenii săi îl alungau — cel de-al doilea, atunci cînd societatea îl urmărea din nou și cînd ocna își deschidea iarăși porțile în fața lui ; fără cel dintîi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea la chin.

Își simțea sufletul copleșit de recunoștință și plin de tot mai înaltă iubire.

Trecură astfel cîțiva ani. Cosette creștea.

PARTEA A TREIA

MARIUS

CARTEA ÎNTÎI

PARISUL VĂZUT ÎN ATOMUL LUI

I

PARVULUS[1]

Parisul are un copil şi pădurea o pasăre. Pasărea se cheamă vrabie ; copilul se numeşte ştrengar.

Împerecheaţi aceste două noţiuni : una care cuprinde toată văpaia vieţii, cealaltă, toată lumina zorilor ; atingeţi aceste scîntei, Parisul şi copilăria, şi va ţîşni o mică făptură — *Homuncio*, ar spune Plaut.

Această mică făptură e veselă. Nu mănîncă în fiecare zi, însă, dacă i se năzare, se duce la teatru în fiecare seară. N-are cămaşă pe el, nici ghete în picioare, nici adăpost. E ca păsările cerului, care nu cunosc nimic din toate acestea. Are între şapte şi treisprezece ani, trăieşte în ceată, bate străzile, locuieşte în aer liber, poartă nişte pantaloni vechi (ai lui taică-său), care-i cad peste călcîie, o pălărie veche (a altui tată), care-i cade peste urechi, şi o singură bretea de şiret galben ; aleargă, pîndeşte, caută, pierde vremea, trage din lulea, înjură ca un birjar, colindă cîrciumile, cunoaşte toţi hoţii, se tutuieşte cu femeile de stradă, vorbeşte graiul apaşilor, cîntă cîntece deşănţate şi n-are nici un dram de răutate în inimă. Fiindcă poartă în suflet un mărgăritar — nevinovăţia ; şi mărgăritarele nu se topesc în noroi. Cît timp omul e copil, Dumnezeu îl vrea nevinovat.

Dacă ai întreba uriaşul oraş : „Cine-i acesta ?“ el ţi-ar răspunde : „E copilul meu“.

---

[1] Diminutivul cuvîntului latin *parvus*, înseamnă foarte mic.

II

CÎTEVA SEMNE PARTICULARE

Ştrengarul Parisului este piticul uriaşului.

Să nu exagerăm, acest heruvim al mocirlei are cîteodată o cămaşă, dar numai una ; are cîteodată pantofi, dar fără pingele ; are cîteodată o locuinţă şi ţine la ea fiindcă o găseşte acolo pe maică-sa, dar îi place mai mult strada, fiindcă acolo se întîlneşte cu libertatea. Îşi are jocurile lui, răutăţile lui, hrănite de ura împotriva burghezilor ; metaforele lui : a fi mort, pe limba lui se zice — *să miroşi florile de la rădăcină ;* meseriile lui : să aducă o birjă cînd trebuie, să coboare scara trăsurilor, să ia dijmă pentru a trece pe cineva dintr-o parte a străzii într-alta, cînd plouă cu găleata, spunînd că *face pod,* să strige proclamaţiile autorităţilor în favoarea poporului francez, să scotocească printre pietrele străzii ; are şi moneda lui, făcută din toate bucăţile de aramă, rotunjite, care se găsesc pe drum. Cursul acestor ciudate monezi, care se numesc zdrenţe, e bine supravegheat şi statornic în mica boemă a copiilor.

În fine, îşi are fauna lui, pe care o cercetează cu luare-aminte prin toate ungherele ; boul lui Dumnezeu, păduchele „cap-de-mort", păianjenul de cîmp şi „drăcoaica", o insectă neagră care te ameninţă răsucindu-şi codiţa înarmată cu două coarne. Îşi are balaurul lui din poveşti, cu solzi pe burtă şi care nu e şopîrlă, cu bube pe spinare şi totuşi nu e broască, o lighioană care locuieşte în găurile cuptoarelor de var sau în canalele părăsite, neagră, păroasă, cleioasă, tîrîtoare, cînd iute, cînd domoală, şi care nu ţipă, dar te priveşte şi e atît de groaznică, încît nimeni n-a văzut-o încă. Dihania asta o numeşte „surdul". A căuta „surzi" printre pietre este plăcerea cutezătorilor. O altă plăcere este să salţi o piatră de caldarîm şi să găseşti corcolaci. Fiecare colţişor al Parisului e vestit prin descoperirile interesante pe care le poţi face acolo. Se găsesc urechelniţe pe şantierul ursu-

linelor [1], dai de miriapozi la Pantheon, se găsesc mormoloci în șanțurile de pe Cîmpul lui Marte.

Cît privește vorbele de spirit, acest copil le are și el pe ale lui, întocmai ca Talleyrand. Nu este mai puțin cinic, dar e mai cinstit. E de o veselie nebănuită. Îi zăpăcește pe negustori cu rîsul lui nebun. Gama lui trece cu voioșie de la comedia înaltă la farsă.

Iată o înmormîntare. Printre cei care-l petrec pe mort e și un medic.

— Ia te uită, strigă ștrengarul, au început doctorii să-și ducă operele la groapă !

Un altul, din mulțime, e surprins de un bărbat grav, împodobit cu ochelari și ceasornic, care se întoarce spre el supărat :

— Derbedeule, te-am prins ! Mi-ai luat nevasta de mijloc !

— N-am luat nimic, domnule. Caută-mă !

III

ARE HAZ

Cu cei cîțiva gologani de care face rost întotdeauna, *homuncio*, omulețul, se duce seara la teatru. Cum a trecut de pragul fermecat, se schimbă deodată la față. Nu era decît un puști, acum e ștrengarul din Paris. Teatrele sînt ca niște nave răsturnate cu fundul în sus. În acest fund de corabie se înghesuie băiatul Parisului. Băiatul Parisului e față de puști ceea ce e fluturele pe lîngă larvă ; aceeași făptură, căreia i-au crescut aripi și care plutește. E de ajuns să fie acolo, cu strălucitoarea lui fericire, cu puterea lui de avînt și de bucurie, să bată din palme cum ar bate din aripi, pentru ca acea încăpere strîmtă, rău-mirositoare, întunecoasă, murdară, hidoasă, nesănătoasă, respingătoare, să se preschimbe în paradis.

---

[1] Pensionul din Cartierul latin al acestui ordin călugăresc a fost dărîmat pe vremea restaurației pentru a face loc unor locuințe.

Dați-i unei făpturi tot ce e de prisos și luați-i tot ce e de trebuință, și-l veți avea pe ștrengar.

Ștrengarul nu e lipsit de oarecare simț literar. N-are, o spunem cu toată părerea de rău cuvenită, gustul clasic. E din fire prea puțin academic. Astfel, ca să dăm o pildă, popularitatea domnișoarei Mars [1], în publicul acesta mic și furtunos de copii, era înveselită cu o ironie. Ștrengarul o numea domnișoara *Mironosița*.

Făptura aceasta răcnește, batjocorește, glumește, se războiește, e peticită ca un țînc și zdrențăroasă ca un filozof, pescuiește prin canaluri și haznale, face haz pînă și de scîrnăvii, răscolește cu vorba lui piețele, ustură și mușcă, fluieră și cîntă, aclamă și înjură, trece de la *Aleluia* la *Matanturlurette*, îngînă toate cîntecele, de la *De profundis* pînă la *Face-n pat*, găsește fără să caute, știe ce n-a învățat, e spartan pînă la pungășie, e nebun pînă la înțelepciune, e liric pînă la murdărie ; ar spurca și Olimpul, se tăvălește în gunoaie și iese de-acolo acoperit de stele. Ștrengarul Parisului e un mic Rabelais.

Nu-i plac pantalonii scurți, dacă n-au buzunăraș pentru ceas.

Nimic nu-l miră și nimic nu-l sperie. Își bate joc de superstiții, dezumflă exagerările, zeflemisește misterele, scoate limba la strigoi, despodobește ifosele, caricaturizează declamările epice. Nu pentru că ar fi prozaic ; nicidecum ; dar el înlocuiește viziunea solemnă prin farsa fantasmagorică. Dacă i s-ar arăta Adamastor [2], ștrengarul i-ar zice : „Uite, căpcăunul !"

IV

POATE FI FOLOSITOR

Parisul începe de la gură-cască și sfîrșește la ștrengar, două făpturi pe care nu le găsești în nici un alt

---

[1] Actriță franceză din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

[2] Personaj fabulos din poemul epic *Os Lusiadas* al poetului portughez Luis de Camoës (1525—1580).

oraș ; să le primești pe toate fără împotrivire, mulțumindu-te să le privești, sau să ai în tine o îndrăzneală nemărginită ; Prudhomme [1] și Fouilloux. [2] Numai la Paris afli așa ceva. Întreaga monarhie se întemeiază pe gură-cască. Și toată anarhia fierbe în ștrengar.

Acest copil firav al mahalalelor Parisului trăiește și se dezvoltă, așteaptă și se deșteaptă în suferință, între realitățile sociale și lucrurile omenești, ca un martor care gîndește. El însuși se crede nepăsător, dar nu e. Privește în jurul său, gata să facă haz ; dar e deopotrivă gata și la altceva. Oricine ați fi și oricum v-ați numi : Prejudecată, Abuz, Mîrșăvie, Împilare, Părtinire, Despotism, Nedreptate, Fanatism, Tiranie, păziți-vă de ștrengarul acesta !

Copilul va crește mare.

Din ce lut e plămădit ? Din cea dintîi mocirlă care s-a ivit pe lume. Un pumn de tină, o suflare, și iată-l pe Adam. E de ajuns ca Dumnezeu să treacă pe-aproape. Dumnezeu a trecut totdeauna pe lîngă ștrengar. Soarta are grijă de făptura aceasta. Prin „soartă" înțelegem o leacă de aventură. Frămîntat din pămîntul acesta mare, al tuturor, acest pigmeu neînvățat, analfabet, zăpăcit, mojic, mitocan fi-va oare un ionian sau un beoțian [3] ? Aveți răbdare, *currit rota* [4], și spiritul Parisului, acest duh care zămislește pe copiii întîmplării și pe oamenii destinului, va face, spre deosebire de olarul latin, o amforă dintr-un ulcior.

---

[1] Personaj creat de H. Monnier (*Memoriile lui J. Prudhomme*, 1857) și devenit repede popular. Întruchipează prostia și îngîmfarea micului burghez parizian care se acomodează cu orice regim, ba îl și justifică în chip ridicul prin fraze goale, debitate solemn.

[2] Feudal din secolul al XVI-lea, celebru prin aventurile sale galante și vînătorești. A scris și un tratat de vînătoare, *La Vénerie...* (1560), retipărit adesea pînă pe vremea lui Victor Hugo, care vede în autor un tip de om cu inițiative îndrăznețe.

[3] Grecii vechi, pe drept ori pe nedrept, rîdeau de cei din Beoția că sînt proști.

[4] Se-nvîrte roata (lat.).

V

HOTARUL LUI

Ștrengarului îi place deopotrivă și orașul, și singurătatea, fiindcă e un înțelept. *Urbiss amator*, ca Fuscus ; *ruris amator*, ca Flaccus. [1]

A rătăci visînd, adică a hoinări, este pentru filozof o bună folosire a timpului ; îndeosebi pe un cîmp ca acesta cam împestrițat, destul de urît, dar tot atît de ciudat și alcătuit din acele două naturi, care înconjură anumite orașe mari și mai cu seamă Parisul. A cerceta împrejurimile unui oraș înseamnă a cerceta o amfibie. Hotarele unde sfîrșesc arborii și încep casele, unde iarba încetează și se arată caldarîmul, unde brazdele se opresc și răsar prăvăliile, unde urmele carelor pier și mijesc patimile, unde murmurul dumnezeiesc se stinge și se înfiripă larma omenească — toate acestea stîrnesc un interes neobișnuit.

Iată rostul plimbărilor ce par fără nici o țintă, ale visătorului, prin aceste locuri nu prea atrăgătoare, și pentru totdeauna pecetluite de trecător cu vorba : *triste*.

Cel ce scrie aceste rînduri a hoinărit multă vreme pe la barierele Parisului, izvor de amintiri adînci. Iarba cosită, potecile pietruite, gropile acestea de var și argilă, monotonia aspră a cîmpurilor înțelenite și pline de mărăcini, răsadurile celor dintîi zarzavaturi ce se ivesc dintr-o dată dintr-un fund de zare, acest amestec de sălbăticie și așezări orășenești, locurile virane întinse și pustii unde se aude uruitul tobelor soldățești, îngînînd parcă o bătălie adevărată, deșerturile din timpul zilei, bîntuite noaptea de ucigași, moara deșirată ce-și învîrte brațele în vînt, rotițele ce scot nisip din cariere, cîrciumile de la colțurile cimitirelor, farmecul misterios al zidurilor înalte și mohorîte, tăind dintr-o dată maidanele fără sfîrșit, năpădite de soare, pline de fluturi — toate acestea îl atrăgeau.

---

[1] Aluzie la o epistolă a poetului latin Horațiu (I, 10). Flaccus este poetul însuși (Quintus Horatius Flaccus) care elogiază plăcerile vieții de la țară (*ruris amator*) ; spre deosebire de el, celălalt personaj, Fuscus, preamărește avantajele vieții orășenești.

Aproape nimeni pe lume nu cunoaște locurile acestea ciudate. La Glacière, La Cunette, groaznicul zid al Grenelle-ei, sfîrtecat de urmele ghiulelelor, Montparnasse-ul, la Fosse-aux-Loups, Aubiers pe malul Marnei, Montsouris, Tombe-Issoire, Pierre Plate de Châtillon [1], unde se află o carieră veche și părăsită în care nu mai cresc decît ciuperci, și a cărei intrare e astupată cu un chepeng de scînduri putrezite. Cîmpia Romei exprimă o idee ; împrejurimile Parisului, altă idee. A nu vedea în tot ce cuprinde orizontul nimic altceva decît cîmpuri, case sau copaci, înseamnează a nu adînci lucrurile. Toate cîte se văd sînt gînduri ale lui Dumnezeu. Locul unde o cîmpie se îmbină cu un oraș este întotdeaunta îmbibat de nu știu ce melancolie pătrunzătoare. Natura și omul îți vorbesc aici deodată. Toată înfățișarea deosebită a acestor locuri iese la iveală. Cel ce a rătăcit, ca noi, prin aceste paragini din preajma mahalalelor noastre, pe care le-am putea numi zările Parisului, a văzut ici și colo, în locul cel mai părăsit, în clipa cea mai neașteptată, în dosul unei uluci șubrede sau la colțul unui zid respingător, cete de copii zgomotoși, palizi, plini de praf și de noroi, zdrențăroși, zbîrliți, jucînd rișca și purtînd o coroniță de albăstrele pe cap. Toți sînt copii de oameni săraci. Bulevardul de la marginea orașului este lumea în care trăiesc la largul lor ; ale lor sînt împrejurimile. Acolo trag veșnic la fit de la școală. Acolo cîntă cu nevinovăție cîntece deșucheate. Se bucură de viață. Acolo, departe de orice privire, în lumina blîndă de mai sau de iunie, îngenuncheați împrejurul unei gropi făcute în pămînt, aruncînd bilele cu degetul cel mare, sfădindu-se pentru o para, ei trăiesc fără să dea socoteală nimănui, plecați de acasă, lăsați în plata Domnului, fericiți ; de-abia te-au zărit și își aduc aminte că au o meserie și că trebuie să-și cîștige pîinea. Îți arată, spre vînzare, un ciorap vechi de lînă plin de cărăbuși, sau un mănunchi de liliac. Întîlnirea cu acești copii ciudați este una dintre plăcerile fermecătoare și în același timp sfîșietor de triste ale împrejurimilor Parisului.

---

[1] **Cartiere populare din sudul Parisului, cuprinse în zona orașului abia între 1830—1850.**

Uneori în ceata băieţilor sînt şi fetiţe — surorile lor ? — fete măricele, slăbuţe, neastîmpărate, cu miinile pîrlite de soare, ca şi cum ar purta mănuşi, cu feţele pistruiate, cu cununi de spice de secară şi maci, vesele, sperioase, desculţe. Le vezi mîncînd cireşe prin lanul de grîu. Cetele astea, luminate puternic de soarele cald al amiezii sau abia zărite în umbra înserării, dau mult de gîndit visătorului, şi toate vedeniile acestea se amestecă cu gîndurile lui.

Parisul e centrul, împrejurimile lui sînt circumferinţa ; iată întreg pămîntul, pentru aceşti copii. Niciodată n-ar lua-o razna mai departe. Nu pot ieşi din atmosfera Parisului, cum nu pot peştii să iasă din apă. Pentru ei, la cîteva poşte de bariere nu mai e nimic. Ivry, Gentilly, Arcueil, Belleville, Aubervilliers, Ménilmontant, Choisy-le-Roi, Billancourt, Meudon, Issy, Vanvre, Sèvres, Puteaux, Neuilly, Gennevilliers, Colombes, Romainville, Chatou, Asnières, Bougival, Nanterre, Enghien, Noisy-le-Sec, Nogent, Gournay, Drancy, Gonesse [1] — aici e capătul lumii.

VI

PUŢINĂ ISTORIE

La epoca, de altfel foarte apropiată de a noastră, cînd se petrec cele povestite aci, nu exista, ca astăzi, un gardist la fiecare colţ de stradă (o binefacere pe care nu e momentul să o discutăm acum) ; Parisul era plin de copii vagabonzi. Statisticile timpului dau un număr mijlociu de două sute şaizeci de copii fără adăpost, culeşi de raziile poliţiei în fiecare an de pe terenurile virane, de prin casele în construcţie şi de sub arcadele podurilor. Într-unul din aceste cuiburi, rămas de pomină, s-au găsit aşa-numitele „rîndunele de la podul Arcole" [2]. E cel mai

[1] Localităţi din jurul Parisului, unele, ca Belleville şi Ménilmontant, cuprinse încă de pe la 1840 în raza oraşului.

[2] Pod din Paris peste Sena. Poartă numele uneia din victoriile lui Napoleon asupra austriecilor în timpul primei campanii din Italia (1796).

rău-prevestitor simptom social. Toate crimele bărbatului de mai tîrziu încep cu vagabondajul copilului.

Să facem totuşi pentru Paris o excepţie, care, într-o oarecare măsură, e întemeiată, chiar dacă ţinem seamă de cele pomenite mai sus. Pe cînd în orice alt oraş mare un copil vagabond e un om pierdut, pe cînd aproape pretutindeni copilul rămas de capul lui e oarecum osîndit şi lăsat pradă unei prăbuşiri morale de neînlăturat, care nimiceşte în el cinstea şi conştiinţa, copilul Parisului, trebuie s-o spunem, oricît de necioplit şi stricat ar părea, îşi păstrează sufletul aproape neîntinat. Un lucru minunat, pe care nu trebuie să-l uităm, şi pe care îl dovedeşte în chip strălucit admirabila bună-credinţă a revoluţiilor noastre populare, e că ideile care plutesc în atmosfera Parisului sînt într-o bună măsură tot atît de curate ca şi sarea care se găseşte în apa oceanului. Aerul Parisului păstrează sufletul proaspăt.

Cele spuse aici nu înlătură cu nimic strîngerea de inimă pe care o simţi de cîte ori întîlneşti pe vreunul din aceşti copii în jurul cărora parcă vezi cum flutură legăturile de familie sfărîmate. În civilizaţia actuală, atît de nedesăvîrşită încă, nu-i un lucru prea neobişnuit să vezi familii risipindu-se în întuneric, nemaiştiind ce li s-au făcut copiii şi azvîrlindu-şi inima lor în mijlocul drumului. Iată pricina atîtor ursite fără noroc. După o zicală anume ticluită, aceasta înseamnă „să fii lepădat pe străzile Parisului“.

În treacăt fie spus, lepădarea copiilor nu era cîtuşi de puţin împiedicată de fosta monarhie. Oarecare obiceiuri egiptene, boeme, în păturile de jos conveneau cercurilor înalte şi intrau în socoteala celor puternici. Ura împotriva învăţămîntului pentru copiii din popor era o lege. Ce să faci cu „semidocţii“ ? Acesta era cuvîntul de ordine. Iar copilul vagabond nu e decît o consecinţă a copilului neştiutor de carte.

De altminteri, monarhia cînd avea uneori nevoie de copii, îi lua de pe stradă, ca spuma de pe oală.

Ludovic al XIV-lea, pentru a nu merge mai departe, a vrut cu drept cuvînt să creeze o flotă. Ideea era bună. Dar să vedem mijloacele. Nu poţi avea o flotă dacă na-

vei cu pînze, jucărie a vîntului, nu-i dai, pentru a o remorca la nevoie, vasul care merge încotro îl porți cu vîsle sau cu aburi. Pe atunci galerele erau pentru marină ceea ce este astăzi vaporul. Trebuiau deci galere; dar galera nu se mişca decît vîslită de galerieni [1]. De aici, aşadar, nevoia de galerieni. Colbert [2] punea să i se furnizeze de către autoritățile de provincie şi tribunale cît mai mulți ocnaşi pentru galere. Magistratura se arăta foarte înțelegătoare. Dacă cineva nu-şi scotea pălăria în fața unui alai bisericesc — atitudine de hughenot [3] — era trimis la galere. Trecea pe stradă un copil; era destul să aibă cincisprezece ani şi să fie fără adăpost, pentru a fi trimis la galere.

Mare rege! Mare secol!

Sub Ludovic al XV-lea copiii dispăreau din Paris. Îi vîna poliția, nu se ştie în ce scopuri tainice. Se vorbea în şoaptă, cu groază, despre băile de sînge ale regelui. Barbier [4] pomeneşte cu seninătate de aceste lucruri. Se întîmpla uneori ca, în lipsa copiilor fără căpătîi, ofițerii de poliție să ia dintre cei ce aveau părinți. Părinții, deznădăjduiți, atacau pe polițişti. Tribunalul intervenea şi osîndea la spînzurătoare. Pe cine? Pe ofițerii de poliție? Nu, pe părinți.

VII

ŞTRENGARUL PARIZIAN ŞI-AR AVEA LOCUL ÎN CASTELE INDIEI

Ştrengarii parizieni alcătuiesc un fel de castă. S-ar putea spune: nu oricine poate face parte din ea.

---

[1] Răufăcători osîndiți să vîslească la galere.

[2] Ministru de finanțe — cîtva timp şi al marinei — sub Ludovic al XIV-lea.

[3] Calvinist, protestant; aceşti aşa-zişi „eretici" față de biserica romano-catolică erau crunt persecutați sub Ludovic al XIV-lea.

[4] Avocat parizian din secolul al XVIII-lea. A notat zi cu zi, într-un *Jurnal istoric şi anecdotic*, evenimentele şi comentariile publice din timpul domniei lui Ludovic al XV-lea.

Cuvîntul acesta, *ştrengar* [1], a fost tipărit întiia oară şi a trecut din graiul popular în limba literară în 1834. El şi-a făcut apariţia într-o cărticică intitulată *Claude Gueux* [2]. Scandalul a fost mare. Cuvîntul a rămas.

Respectul pe care şi-l arată ştrengarii între ei se datoreşte unor însuşiri foarte felurite. Noi am cunoscut şi ne-am împrietenit cu unul care era foarte preţuit şi admirat, pentru că văzuse un om căzînd de pe turnul catedralei Notre-Dame ; un altul, pentru că izbutise să pătrundă în curtea de din dos, unde erau depozitate vremelnic statuile Domului Invalizilor şi să „şterpelească" ceva plumb din ele ; un al treilea, pentru că a fost de faţă cînd s-a răsturnat o diligenţă ; iar altul, pentru că a „cunoscut" un soldat care era cît pe-aci să-i crape capul unui civil.

Aşa se explică exclamaţia unui ştrengar parizian, apostrofă plină de înţeles, de care cei proşti rîd fără s-o priceapă : „Doamne-Dumnezeule ! De ce n-am şi eu baftă ? Cînd te gîndeşti că n-am ajuns să văd şi eu pe unul căzînd de la al cincilea !"

Desigur că e plină de duh vorba ţăranului, care, la întrebarea : „Moş Cutare, ţi-a murit femeia şi era de-atîta timp bolnavă ; de ce n-ai trimis după doctor ?" a răspuns : „Ce vrei, domnule, oamenii săraci mor singuri". Dar dacă resemnarea ironică a ţăranului e cuprinsă în această vorbă, apoi de bună seamă că anarhia liber-cugetătoare a ştrengarului de mahala e cuprinsă în ceastălaltă : un osîndit la moarte îşi ascultă duhovnicul în căruţa ce-l duce spre ghilotină ; micul parizian exclamă : „Uite fricosul ! Vorbeşte cu popa !"

O anumită îndrăzneală faţă de religie îl înalţă pe ştrengar. A fi necredincios e lucru de seamă.

Nu lipsesc de la nici o execuţie. Îşi arată unul altuia ghilotina şi rîd. Îi dau tot felul de porecle gingaşe : *Ciorba rece, Morocănoasa, Mama cerului, Ultima înghiţitură* etc., etc. Pentru a nu pierde nimic din spectacol, sar peste

---

[1] *Gavroche.*

[2] Povestire de Victor Hugo, o primă schiţă a *Mizerabililor*, în care scriitorul denunţă asprimea pedepselor dictate de legile societăţii burgheze atunci cînd se aduce vreo „atingere" proprietăţii private ; se ridică împotriva regimului neomenos din închisorile timpului.

ziduri, se cațără pe balcoane, se urcă în copaci, încalecă garduri, se agață de hornuri. Ștrengarul se naște tinichigiu și marinar. Un acoperiș nu-l sperie mai mult decît un catarg. Nici o paradă nu prețuiește pentru el, ca cele din Place de la Grève [1]. Samson și abatele Montes [2] sînt numele cele mai populare printre ștrengari. Îl huiduiesc pe condamnat ca să-i dea curaj. Uneori îl admiră. Lacenaire [3], pe cînd era copil, văzîndu-l pe groaznicul Dautun [4] murind cu fruntea sus, a spus vorbele acestea care cuprind în ele un întreg viitor : „Îl invidiam !" Ștrengarul n-a auzit de Voltaire, dar îl cunoaște pe Papavoine. „Politicii" sînt amestecați de el în aceeași legendă cu ucigașii. Amintirea celui din urmă veșmînt al fiecărui osîndit stăruie în mintea lui. Știe că Tolleron avea o șapcă de fochist, Avril o căciuliță de lutru, Louvel o pălărie rotundă, că bătrînul Delaporte era chel și cu capul gol. Castaing era rumen la față și foarte drăguț. Boriès avea o bărbuță romantică și Jean Martin își păstrase bretelele, iar Lecouffé se certa cu maică-sa. „Nă vă mai ciorovăiți pentru un coș !" [5] le strigă un ștrengar. Un altul, ca să-l vadă trecînd pe Debacker [6], cum era prea mic de statură, a zărit un felinar pe chei și s-a cățărat pe el. Jandarmul din post încruntă din sprîncene. „Lasă-mă să mă sui, domnule jandarm, spune ștrengarul. Și, pentru a îmblînzi autoritatea, adăugă : „N-am să cad." „Puțin îmi pasă dacă ai să cazi", răspunde jandarmul.

---

[1] Nume purtat pînă în 1830 de Piața Primăriei din Paris, rezervată pentru execuții.

[2] Călăul și duhovnicul condamnaților la moarte în timpul restaurației.

[3] Falsificator și criminal din vremea tinereții lui Victor Hugo, executat în 1836. Aparținea unei familii burgheze din Lyon. Debutase în literatură prin versuri și vodeviluri ; a scris de asemenea articole de presă. Iată de ce procesul lui a stîrnit mare vîlvă la Paris.

[4] Criminal executat la Lyon, în primii ani ai restaurației.

[5] Coșul în care cădea capul celui ghilotinat.

[6] Papavoine, Tolleron, Avril, Louvel, Delaporte, Castaing, Boriès, Jean Martin, Lecouffé, Debacker — criminali sau escroci celebri în prima jumătate a secolului trecut.

Între ştrengari, un accident care lasă urme trage mult în cumpănă. Se bucură de o mare cinste cel care s-a tăiat adînc „pînă la os".

Pumnul nu e dispreţuit pentru a fi respectat. Unul dintre lucrurile pe care ştrengarul le spune cu mai multă plăcere este : „Hei, să vezi ce muşchi am eu !" Stîngacii sînt foarte pizmuiţi. Şi a te uita cruciş, e un lucru preţuit.

VIII

ÎN CARE VOM CITI UN CUVÎNT FERMECĂTOR AL ULTIMULUI REGE

Vara, ştrengarul se face broască ; iar seara, cînd se lasă întunericul, în dreptul podurilor Austerlitz şi Iena [1] se aruncă de pe şlepurile de cărbuni şi de pe bărcile spălătoreselor, cu capul în jos în Sena, săvîrşind toate încălcările cu putinţă la legile pudoarei şi ale poliţiei. Gardiştii veghează, iar de aci decurg situaţii de mare dramatism, care au dat loc o dată unui strigăt frăţesc de alarmă de neuitat. Strigătul acesta, care şi-a avut faima lui pe la 1830, e un semnal strategic de la ştrengar la ştrengar ; el se scandează ca un vers din Homer, cu o transcriere aproape tot atît de greu de rostit ca şi melopeea eleuziacă [2] a Panatenelor [3], şi la el regăsim Evoché- [4]-ul antic. Iată-l : „Păzea, puştilor, păzea, că vine sticletele şi e rost de mardeală. Luaţi-vă buļendrele şi spălaţi putina în canal !"

Uneori gîza asta — el singur îşi spunea aşa — ştie să citească ; ştie cîteodată să şi scrie. Toţi ştiu să mîzgălească. E gata să-şi însuşească, prin nu ştiu ce tainică învăţă-

[1] Poduri din partea de răsărit a Parisului. Apa Senei fiind socotită acolo mai curată, numeroase spălătorese se îngrămădeau odinioară între cele două poduri pentru a-şi limpezi rufele.

[2] La Eleusis (nord-vestul Atenei) se află un templu al lui Ceres, unde se oficiau misterele vestite în toată Grecia.

[3] Serbări ateniene în cinstea zeiţei Minerva.

[4] Strigăt al bacantelor în cinstea lui Dionisos (Bachus), zeul vinului la grecii antici, în timpul bachanalelor din toamnă, sărbătoarea culesului viilor.

tură între ei, toate talentele care pot folosi cauzei publice: de la 1815 la 1830 el imita cloncănitul curcanului, de la 1830 la 1848 zgiria cu cărbunele pe ziduri o pară. Într-o seară de vară, Ludovic-Filip, întorcîndu-se pe jos la palat, a văzut pe unul, un pici cît o şchioapă, care asudase leoarcă tot întinzîndu-se să deseneze cu un tăciune o pară uriaşă pe un stîlp al grilajului de la Neuilly [1]. Regele, cu acea simplitate moştenită de la Henric al IV-lea, veni în ajutorul ştrengarului, sfîrşi desenul şi dădu copilului un ludovic spunîndu-i: „Şi aici e desenată o pară". Ştrengarul aleargă oriunde aude puţin tărăboi şi nici păruiala nu-i displace. Nu-i poate suferi pe „popi". Într-o zi pe strada Universităţii, unul din aceşti mici poznaşi dădea cu tifla spre poarta de la numărul 69. „Ce-ai cu poarta?" îl întrebă un trecător. Copilul răspunse: „Aici stă un popă". În adevăr, acolo locuieşte nunţiul papal. Totuşi, oricît ar fi el de necredincios, dacă i se dă prilejul să cînte în strană, s-ar putea să primească, şi face slujba cuviincios. Sînt două lucruri care-l chinuiesc ca pe Tantal, şi pe care le doreşte mereu, fără a ajunge vreodată la ele: să răstoarne guvernul şi să-şi vadă pantalonii cîrpiţi.

Dacă e ştrengar cum se cuvine cunoaşte pe toţi gardiştii din Paris şi cînd întîlneşte vreunul ştie totdeauna cu cine are de-a face. Îi numără pe degete. Le iscodeşte obiceiurile şi are observări speciale pentru fiecare. Citeşte în sufletul poliţiei ca într-o carte deschisă. Îţi spune fără să stea pe gînduri şi fără să se înşele: „Cutare e *vînzător*; cutare e *al naibii*; cutare e *găligan*; cutare *e de rîs*". (Toate cuvintele acestea: vînzător, al naibii, găligan, de rîs, au în gura lui un înţeles cu totul deosebit). Ăsta îşi închipuie că Pont-Neuf [2]-ul e moşia lui şi nu lăsă *lumea* să se plimbe pe parapet; ăla are prostul obicei să tragă *oamenii de urechi*, şi aşa mai departe.

---

[1] Oraş în nord-vestul Parisului, unde se află un castel din secolul al XVIII-lea. Para desenată de un copil pe unul din stîlpii porţii castelului reprezenta caricatura figurii de obez a regelui.

[2] Primul pod de piatră din Paris, construit pe la 1600. Multă vreme pe acest pod spaţios se îngrămădeau saltimbancii şi negustorii ambulanţi, atraşi de marea afluenţă de acolo.

IX

SUFLETUL DE ALTĂDATĂ AL GALIEI

Era ceva din copilul acesta în Poquelin [1], fiu al Halelor ; în Beaumarchais de asemenea. Ștrengăria e o sclipire a spiritului galic. Amestecată cu bunul-simț, îl întărește cîteodată, așa cum alcoolul dă puteri vinului. Uneori e un cusur. Homer e un pisălog, fie ; dar tot așa de bine s-ar putea spune că Voltaire e un ștrengar. Camille Desmoulins era un mahalagiu. Championnet [2], care își bătea joc de minuni, se ridicase de pe străzile Parisului ; de cînd era de-o șchioapă, stropise pridvoarele bisericilor Saint-Jean de Beauvais și Saint-Étienne du Mont ; rostise destule necuviințe în fața raclei sfintei Genoveva ca să aibă dreptul să se răstească la potirul sfîntului Ianuarie.

Ștrengarul Parisului e cuviincios, zeflemist și obraznic. Are dinții stricați, fiindcă e prost hrănit și pentru că suferă de stomac ; are ochi frumoși, pentru că e deștept. Ar urca, sărind într-un picior, treptele raiului, în fața lui Iehova. E iute de picior. Nimic nu-i prea sus pentru el ; se joacă în băltoaca ulițelor și lupta de stradă îl face viteaz ; obrăznicia lui nu se rușinează nici în fața gloanțelor ; era o haimana, acum e un erou ; ca și micul teban [3], scutură pielea leului ; toboșarul Bara [4] era un ștrengar al Parisului : strigase : „Înainte !" așa cum calul din scrip-

---

[1] Numele de familie al lui Molière, născut în 1622, în cartierul Halelor din centrul Parisului.

[2] General în timpul revoluției franceze. Însărcinat de directoriu, în 1799, să transforme regatul Neapolului în „republică partenopeană", a luat unele măsuri împotriva clerului catolic și a demascat propaganda obscurantistă, ca cea privitoare la potirul cu sîngele sfîntului Ianuarie, patronul orașului Neapole.

[3] Herakles (Hercules) numit astfel fiindcă era fiul lui Zeus (Jupiter) și al Alcmanei, soția lui Amfitrion, strateg al tebanilor ; „scutură pielea leului" — aluzie la prima vitejie a lui Herakles ; uciderea leului din Nemeea.

[4] Copil de trupă în timpul revoluției din Franța. În 1793 a însoțit una din armatele care operau împotriva rebelilor contrarevoluționari din Vandeea. Căzut în mîinile acestora și somat să strige : „Trăiască regele !", a preferat să moară eroic strigînd : „Trăiască republica !"

tură spune : „Vah“, și într-o clipă plodul s-a preschimbat în uriaș.

Acest copil al mocirlei e și un copil al idealului. Măsurați întinderea de aripi de la Molière la Bara.

Într-un cuvînt, ștrengarul petrece fiindcă e nenorocit.

X

ECCE PARIS, ECCE HOMO[1]

Tot într-un singur cuvînt, ștrengarul de azi al Parisului, ca și *graeculus* al Romei de altădată, întruchipează poporul-copil purtînd pe frunte cutele lumii bătrîne.

Ștrengarul e o binecuvîntare pentru națiune și în același timp o boală. O boală care trebuie vindecată. Cum ? Prin lumină.

Lumina însănătoșește.

Lumina dă putere inimii.

Toate pornirile sociale generoase pleacă de la știință, literatură, artă, învățătură. Creați oameni, creați oameni !

Luminați-i, ca să vă încălzească ! Mai curînd sau mai tîrziu, minunata problemă a învățămîntului pentru toată lumea se va impune cu autoritatea de neînvins a adevărului absolut. Și-atunci, cei ce vor cîrmui în numele ideii franceze vor trebui să aleagă : copiii Franței sau ștrengarii Parisului ? Flăcări ridicîndu-se în lumină, sau licurici în întuneric ?

Ștrengarul înfățișează Parisul, și Parisul lumea.

Parisul e un întreg. Parisul e pragul cel mai înalt al neamului omenesc. Orașul acesta uimitor e o reproducere în mic a moravurilor moarte și a moravurilor vii. Cine privește Parisul poate spune că vede dedesubturile întregii istorii, sub un cer semănat cu stele. Parisul are un Capitoliu : Primăria ; un Partenon : Notre-Dame ; un

---

[1] „Iată Parisul, iată omul“ — după cunoscuta locuțiune latină „Ecce homo“, folosită pentru a se anunța pe sine sau a anunța pe cineva.

munte Aventin : cartierul Saint-Antoine ; un Pantheon [1] : Pantheonul ; o Cale Sfîntă : bulevardul Italienilor ; o roză a vînturilor : opinia publică ; și înlocuiește denunțul fărădelegilor prin ridicol. *Majo* [2]-ul său se numește fante ; transteverinul [3] său e mahalagiul, hamalii lui sînt cărătorii din Hale ; *lazzaronele* [4] său e pungașul, *cockney* [5]-ul său poartă numele de filfizon. Tot ce a existat în alte părți se găsește sau s-a găsit la Paris. Precupeața lui Durmarsais [6] se poate lua la întrecere cu zarzavagioaica lui Euripide [7] ; discobolul Vejanus [8] trăiește din nou în dănțuitorul pe sîrmă Forioso ; Therapontigonus Miles [9] ar merge la braț cu grenadirul Vadeboncoeur ; Damasippe [10], negustorul de vechituri s-ar simți fericit în dughenele noastre cu lucruri de ocazie ; Socrate ar fi fost azvîrlit la Vincennes [11], tot așa cum Agora [12] ar fi trimis la închisoare pe Diderot ;

---

[1] Capitoliu, Pantheon, Aventin etc. — monumente sau cartiere din Roma antică. Pe colina Capitoliului se afla templul lui Jupiter, unde erau încoronați comandanții de oaste triumfători. Pantheonul era un templu consacrat tuturor zeilor. Pe colina Aventinului s-a retras plebea romană în timpul luptelor duse împotriva patricienilor.

[2] Cuvînt spaniol care desemnează pe omul din popor cu pretenții de eleganță.

[3] Locuitorul de dincolo de Tibru.

[4] Denumirea lumpenproletariatului napolitan.

[5] Termen englezesc care înseamnă argou vorbit în împrejurimile Londrei și, prin extensiune, tînăr care afectează din snobism să vorbească argou.

[6] Autor purist de studii și tratate de gramatică (secolul al XVIII-lea).

[7] Era chiar mama lui Euripide, căruia i s-a imputat adesea, în aristocrația ateniană, originea lui populară.

[8] Personaj dintr-o comedie a scriitorului latin Plaut. *Discobol* — aruncător cu discul ; atlet profesionist foarte apreciat în antichitate.

[9] Soldat vesel în comediile scriitorului latin Plaut.

[10] Personaj dintr-o satiră a lui Horațiu, tipul amatorului de vechituri cumpărate fără discernămînt.

[11] Este vorba de castelul din această localitate situată în sud-estul Parisului. Reședință regală în evul mediu, devenise în secolele XVII—XVIII închisoare pentru deținuți politici.

[12] Piața publică din vechea Atenă, loc de adunare a poporului în vederea unui plebiscit (mai ales cînd i se cerea să voteze pentru sau contra exilării ori condamnării vreunui personaj politic).

Grimond de la Reynière [1] a descoperit mușchiul fript în seu, așa cum Curtillus [2] născocise ariciul fript. Sub balonul arcului de l'Etoile reapare trapezul lui Plaut, mîncătorul de spade din Poecila [3], cunoscut de Apuleu [4], înghite săbii pe Pont-Neuf ; nepotul lui Rameau [5], și Curculion [6] parazitul sînt o bună pereche ; Ergasile [7] ar ruga pe Aigrefeuille [8] să-l prezinte lui Cambacérès [9] ; cei patru tineri eleganți ai Romei, Alcesimarchus, Phoedromus, Diabolus și Argyrip coboară din Courille în diligența lui Labatut ; Aulus-Gelius [10] nu zăbovea în fața lui Congrio [11] mai mult decît Charles Nodier în fața lui Polichinelle ; Marton [12] nu-i o tigroaică, dar nici Pardalisca [13] nu era un balaur ; Pantolabus [14] mucalitul face glume la *Café Anglais* [15] pe socoteala lui Nomentanus [16] chefliu ; Hermogen [17] tenor pe Champs-Elysée și Thrasius, haimanaua, de-

---

[1] Gastronom francez din secolul al XVIII-lea ; a trăit pînă-n vremea tinereții lui Hugo.

[2] Mîncău rafinat care se străduiește să creeze feluri noi de mîncare (v. Horațiu, *Satire*, II, 8).

[3] Portic în Atena veche sub care se întruneau adepții filozofiei stoice, loc de întrunire, de asemenea, al scamatorilor și saltimbancilor.

[4] Poligraf latin din secolul al II-lea.

[5] Nepotul compozitorului Jean-Philippe Rameau (secolul al XVIII-lea). Diderot i-a asigurat nemurirea, notînd conversațiile avute cu el în scrierea *Nepotul lui Rameau*, în care personajul apare ca un parazit cinic și amoral.

[6] Tip de parazit, într-adevăr, din comedia cu același titlu a scriitorului latin Plaut.

[7] Tip de împricinat din comedia greacă și latină.

[8] Procesoman din timpul revoluției și al imperiului.

[9] Jurist francez în timpul revoluției franceze și al dictaturii napoleoniene. A fost deputat în Convențiunea Națională, apoi principal redactor al codului civil și, în sfîrșit, „arhicancelar" al imperiului.

[10] Erudit latin din secolul al II-lea.

[11] Personaj comic (bucătar) din comedia lui Plaut, *Aulularia*.

[12] Derivat de la numele Martine : individualizare a femeilor de moravuri ușoare.

[13] Femeie de moravuri ușoare din comedia *Casina* ; numele ei înseamnă, în grecește „bălțata".

[14] Tipul palavragiului glumeț (vezi Horațiu, *Satire*, I, 8).

[15] Cunoscută cafenea din Paris.

[16] Tipul omului care-și risipește averea în chefuri (vezi Horațiu, *Satire*, I, 1).

[17] Cîntăreț vestit din Roma antică (vezi Horațiu, *Satire*, I, 3).

ghizat în Bobèche [1], fac chetă ; pisălogul care te oprește la Tuileries, apucîndu-te de nasturele de la haină, te face să repeți după două mii de ani apostrofa lui Thesprion : *Quis properantem me prehendit pallio ?* [2] Vinul de Suresnes [3] parodiază vinul de Alba, paharul plin al lui Désaugiers [4] se întrece cu marea cupă a lui Balatron [5] ; Père-Lachaise licărește noaptea pe ploaie cu aceleași luminițe, ca și Esquiliile [6], și groapa săracului, cumpărată pe cinci ani, face cît coșciugul, luat cu chirie, al sclavului.

Căutați vreun lucru pe care să nu-l aibă Parisul. Zăcătoarea lui Trophunius [7] conține tot ce se găsește în hîrdăul lui Mesmer [8] ; Ergaphilas [9] reînvie în Cagliostro [10] ; brahmanul Vasaphanta se încarnează în contele de Saint-Germain [11] ; cimitirul de la Saint-Médard [12] face minuni la fel ca și moscheea Umumié din Damasc.

[1] Pseudonimul de circ al unui clovn celebru din Paris pe vremea restaurației, care organiza spectacole în parcuri sau bîlciuri.

[2] Cine mă ține de togă cînd mă grăbesc ? (Lat.).

[3] Localitate din vestul Parisului. Pînă la mijlocul secolului trecut, dealurile sale erau acoperite cu vii, care produceau un vin de calitate mediocră.

[4] Cupletist și autor de farse din timpul primului imperiu și al restaurației, care trecea drept mare chefliu.

[5] Unul din participanții la banchetele lui Maecena, renumit prin capacitatea lui de ingurgitare (vezi Horațiu, *Satire*, II, 8).

[6] Cartier din Roma antică locuit de plebei.

[7] Personaj din mitologia greacă ; i se atribuie construirea unui templu subteran în Beoția, căutat de amatorii de oracole ; emanațiile acelei hrube îi adormeau și aparițiile din visele lor erau interpretate drept prevestiri divine.

[8] Medic german din secolul al XVIII-lea, autorul teoriei magnetismului animal. Încerca să vindece bolile nervoase prin hipnoză. Un hîrdău cu apă în fundul căruia se afla sticlă pisată și pilitură de fier era aparatul principal al terapeuticii sale.

[9] Nume elocvent în limba greacă veche : însemna „iubitor de muncă" ; a fost dat ironic unui tip de escroc din comedia greacă.

[10] Aventurier italian din secolul al XVIII-lea. A trăit multă vreme la Paris și era foarte prețuit în aristocrația franceză a vremii pentru leacurile sale miraculoase. Sub pretext de ocultism, s-a dedat la multe intrigi și escrocherii.

[11] Aventurier care și-a făcut, în mijlocul secolului al XVIII-lea, apariția pe la toate curțile suveranilor timpului, lăudîndu-se că posedă un elixir de prelungire a vieții.

[12] Cimitir din sudul Parisului, care în secolul al XVIII-lea a devenit un loc de pelerinaj pentru bigoți, de cînd fusese înmormîntat acolo diaconul Paris. Se pretindea că mormîntul acestuia vindeca în mod miraculos.

Parisul are un Esop care se numește Mayeux [1] și o Canide [2] în domnișoara Lenormand [3]. El se cutremură ca Delfi în fața realităților orbitoare ale viziunii ; mișcă mesele cum mișcă Dodona [4] trepiedele. Înalță pe tron femeia ușoară, așa cum Roma a ridicat-o pe curtezană ; și, la urma urmei, dacă Ludovic al XV-lea e mai rău decît Claudiu [5], Madame du Barry [6] e mai cumsecade decît Messalina. Parisul îmbină într-o formă de necrezut, care a trăit aievea și pe care am întîlnit-o, goliciunea greacă, suferința ebraică și gluma gasconă. Amestecă pe Diogene cu Iov și cu Paiața ; îmbracă un spectru în numere vechi din *Constituționalul* și ni-l dă pe Chodruc-Duclos [7].

Cu toate că Plutarc spune : „Tiranul nu îmbătrînește niciodată", Roma sub Sylla, ca și sub Domițian, se resemna și punea apă în vin. Tibrul era ca un rîu al uitării, dacă trebuie să credem lauda cam doctrinară pe care i-o aducea Varus Vibiscus [8] : *Contra Gracchos Tiberim habemus, Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci* [9]. Parisul bea un milion de litri de apă pe zi, dar aceasta nu-l împiedică să sune alarma și să tragă clopotele la vreme de primejdie.

---

[1] Tipul burghezului mărginit și șovin în publicistica liberală a monarhiei din iulie (1830—1848). Caricaturile îl reprezentau ghebos, întocmai ca pe Esop fabulistul grec.

[2] Vrăjitoare menționată de Horațiu în *Epode (III, 8)*.

[3] Ghicitoare vizitată de doamnele din „înalta societate" pe vremea restaurației:

[4] *Delfi, Dodona* — localități cu temple celebre din Grecia antică, unde se dădeau oracole.

[5] Împărat roman (41—54). Valeria Messalina a fost prima lui soție, repudiată din pricina vieții scandaloase pe care o ducea.

[6] Burgheză de origine a căpătat titlul de contesă de la Ludovic al XV-lea, a cărei ultimă favorită a fost.

[7] Aventurier francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pe timpul tinereții lui Victor Hugo era văzut zilnic pe bulevardele și în grădinile publice din centrul Parisului în haine excentrice, de unde porecla de „Diogene modern".

[8] Agitator roman, adversar al legilor agrare propuse de frații Grachi ; printr-un joc de cuvinte sinistru propunea ca Tiberius Grachus să fie aruncat în Tibru (a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.).

[9] Împotriva Grachilor avem Tibrul. Să bei din Tibru înseamnă să uiți de răscoală (lat.).

Altminteri, Parisul e băiat bun. Le primește pe toate cu mărinimie. Cînd îl ispitește Venus, nu face nazuri : Venera sa, Callipyge [1], e hotentotă ; Parisul rîde și iartă ; urîțenia îl înveselește, sluțenia îl face să se prăpădească de rîs, vițiul îl distrează ; dacă ai haz, poți să fii și o secătură ; nici fățărnicia, cel mai respingător cinism, nu-l revoltă ; e atît de literar, încît nu strîmbă din nas în fața lui Don Basilio, și rugăciunea lui Tartuffe nu-l supără mai mult decît îl speria pe Horațiu „sughițul" lui Priap. Nici o trăsătură a feței lumii nu lipsește de pe chipul Parisului. Balul Mabille nu e dansul polymnian de pe Janicul, dar codoașa de la toaletă nu slăbește din ochi „fetele", întocmai cum proxeneta Staphylo o pîndea pe fecioara Planesium [2]. La Barrière du Combat [3] nu e un Coliseu, dar luptătorii sînt tot atît de cruzi ca și cînd ar sta sub privirile lui Cezar. Gazda siriană are mai multă grație decît bătrîna Saguet, dar dacă Virgil zăbovea prin cîrciumile Romei, David d'Angers, Balzac și Charlet [4] se ospătau bucuros prin bodegile Parisului. Parisul domnește. Geniile lui strălucesc, paiațele trăiesc bine. Adonai [5] trece în carul lui cu douăsprezece roți de tunete și fulgere ; Silen [6] își face intrarea călare pe măgar. Silen e Ramponneau [7].

---

[1] Celebra statuie antică a zeiței iubirii Venera ; *Venera sa... e hotentotă* — se mulțumește și cu o negresă.

[2] *Staphylo* și *Planesium* — personaje din Plaut ; prima este o ademenitoare de minore, cealaltă victima ei.

[3] Bariera dinspre orașul Clichy, în nordul Parisului, azi cartier al orașului ; în 1814, garda lui Napoleon a dat acolo ultima bătălie, înainte de cedarea capitalei în mîinile trupelor aliate, venite să-l detroneze pe Napoleon.

[4] Marele scriitor francez Balzac era bun prieten cu sculptorul David d'Angers și cu desenatorul Nicolas Charlet, autor de tablouri cu subiecte militare din vremea imperiului.

[5] Stăpîn, în limba ebraică veche ; nume dat lui Isus de primii lui discipoli evrei.

[6] Divinitate a vechilor frigieni din Asia Mică ; mitologia greacă l-a transformat în părinte adoptiv al lui Dionisios, zeul vinului ; era reprezentat călare pe un asin.

[7] Patronul unui cunoscut cabaret din Paris cu firma *La Halba mare* (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) ; tip de chefliu ; a condus și un teatru de păpuși.

Parisul și Cosmosul sînt același lucru. Parisul e Atena, Roma, Sybaris [1], Ierusalim, Pantin [2]. Toate civilizațiile și toată barbaria sînt concentrate în el. Parisul ar fi nemulțumit fără ghilotină.

Place de la Grève, cît de cît, e un lucru bun. Ce gust ar avea toată petrecerea aceasta fără sfîrșit, dacă i-ar lipsi dramul de sare al ghilotinei? Legile noastre au avut această înțeleapteaască grijă și, datorită lor, cuțitul ghilotinei picură sînge peste alaiul carnavalului.

XI

A GLUMI, A DOMNI

Parisul nu cunoaște margini. Nici un oraș n-a mai împărățit în chipul acesta, bătînd-și joc uneori de cei pe care-i subjugă. „Vreau să vă fiu pe plac, atenieni!" exclama Alexandru. Parisul creează mai mult decît legea; creează moda. Parisul creează mai mult decît moda; creează rutina. Parisul poate fi și neghiob, dacă așa-i place; cîteodată își îngăduie acest lux, și atunci întreg universul e neghiob ca el; pe urmă se trezește, se freacă la ochi și spune: „Dar prost am mai fost!" și izbucnește în rîs, în nasul omenirii. Un astfel de oraș e o minune! Lucru ciudat e că în Paris măreția și caraghioslîcul pot trăi într-o atît de bună vecinătate, că această măreție nu e stingherită de parodia ei, și că aceeași gură poate sufla astăzi în trîmbița judecății din urmă și mîine din trișcă. Parisul are voioșie atotstăpînitoare. Veselia lui e trăsnet, iar farsa lui ține în mînă un sceptru. Furtunile lui pornesc uneori dintr-o strîmbătură de nas. Izbucnirile lui, zilele lui revoluționare, capodoperele lui, minunile lui, epopeele lui străbat pînă la capătul lumii, ca și năzbîtiile pe care e în stare să le facă. Rîsul lui e o gură de vulcan care se revarsă peste

[1] Colonie greacă din Italia de sud, distrusă la sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n. Locuitorii acestei cetăți erau renumiți pentru moliciunea și lipsa lor de moralitate.

[2] Orășel din sud-estul Parisului. În argoul răufăcătorilor din secolul al XIX-lea Pantin însemna Parisul însuși.

întreg pămîntul. Glumele Parisului sînt scîntei. El își impune deopotrivă popoarelor caricaturile și idealurile sale ; cele mai înalte înfăptuiri ale civilizației îi acceptă ironiile și se resemnează ca veșnicia lor să fie ținta glumelor lui deșucheate. E măreț ! Trăiește un minunat 14 iulie care liberează lumea : impune tuturor națiunilor jurămîntul revoluționar din sala *Jeu de Paume* ; noaptea de 4 august [1] spulberă în trei ore o mie de ani de feudalitate ; logica lui făurește brațul voinței tuturor ; îmbracă toate formele sublimului ; lumina sa umple sufletele lui Washington, Kosciuszko, Bolivar, Batzaris [2], Riego [3], Bem [4], Manin [5], Lopez [6], John Brown [7], Garibaldi. Oriunde mijește flacăra viitorului e de față ; la Boston în 1779, în insula Leon în 1820, la Pesta în 1848, la Palermo în 1860 ; pretutindeni șoptește puternicul cuvînt de ordine *Libertate ;* la urechea antisclavagiștilor americani strînși pe bacul din Harper's Ferry [8] și la urechea patrioților din Ancona [9], adunați pe ascuns la Archi, înaintea hanului Gozii, la marginea mării ; naște pe Canaris [10], pe Quiroga [11], pe Pisa-

---

[1] Constituanta a votat atunci desființarea regimului feudal (1789).

[2] Unul din eroii războiului de independență al Greciei (1821—1829).

[3] Conducătorul insurecției democratice spaniole din 1823 împotriva tiraniei lui Ferdinand al VII-lea.

[4] General maghiar, comandant al armatelor revoluționare în 1848.

[5] Conducătorul rezistenței venețienilor împotriva dominației austriece.

[6] Dintre numeroasele personalități politice spaniole cu acest nume, Victor Hugo s-a gîndit desigur la Ioachim Lopez, unul din capii mișcării liberale din 1820—1823.

[7] Luptător pentru desființarea sclavagismului în S.U.A.

[8] Episod al tulburărilor care au precedat războiul de secesiune din S.U.A. ; în 1859, un grup puternic de partizani ai desființării sclavagismului au atacat statul Virginia, condus de mari proprietari de sclavi negri.

[9] Patrioți din Ancona (oraș italian pe coasta Adriaticii) s-au organizat în 1849 spre a rezista atacurilor, apoi asediului unei armate austriece de represiune.

[10] Unul din conducătorii militari în războiul de independență al Greciei (1821—1829).

[11] General spaniol, partizan al regimului constituțional (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

cane[1]; răspîndește în largul lumii tot ce e măreț; mergînd către ținta spre care îi mînă elanul, Byron moare la Missolonghi și Mazet[2] moare la Barcelona; se face tribună sub picioarele lui Mirabeau și vulcan sub ale lui Robespierre, cărțile sale, teatrul său, arta sa, știința sa, literatura sa, filozofia sa sînt cărțile de școală ale neamului omenesc; a dat omenirii pe Pascal, Régnier, Corneille, Descartes, Jean-Jacques, Voltaire pentru toate zilele și pe Molière pentru toate veacurile; gura universului vorbește în limba lui, iar această limbă e Cuvîntul; zămislește în toate spiritele ideea de progres; doctrinele liberatoare pe care le călește sînt săbiile generațiilor viitoare, și din sufletul cugetătorilor și poeților săi s-au făurit de la 1789 încoace eroii tuturor popoarelor; dar toate acestea nu-l împiedică să rămînă un ștrengar și, în timp ce schimbă lumea la față prin lumina sa, geniul acesta uriaș, pe care îl numim Paris, mîzgălește cu cărbune nasul lui Bouginier pe zidurile templului lui Teseu[3] și scrie pe piramide: *Crêdeville boțul.*

Parisul își arată totdeauna colții; cînd nu mîrîie, rîde.

Așa e Parisul. Fumul hornurilor sale sînt ideile universului. Grămadă de noroi și de pietre, dacă voiți, dar, mai presus de toate, ființă morală. E mai mult decît mare, e imens. De ce? Pentru că îndrăznește.

Să îndrăznești, acesta e prețul progresului.

Toate cuceririle mărețe sînt, mai mult sau mai puțin, premii de îndrăzneală. Ca să biruiască revoluția n-a fost de-ajuns ca Montesquieu s-o presimtă, Diderot s-o propovăduiască, Beaumarchais s-o vestească, Condorcet s-o calculeze, Arouet s-o pregătească, Rousseau s-o premediteze, a fost nevoie ca revoluționarii să îndrăznească.

---

[1] Patriot și luptător italian pentru unificarea țării sale (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

[2] Patriot catalan, ucis în timpul unei revolte împotriva dominației spaniole (1832), urmărită îndeaproape de presa franceză a vremii. Catalonia este o provincie din nord-estul Spaniei, la sud de Pirinei.

[3] Templul lui Teseu se află în Atena; Teseu a fost un rege legendar al acelei cetăți; i se atribuie mai multe fapte vitejești, printre care uciderea minotaurului în labirintul din insula Creta (mitologie).

Strigătul : *Îndrăzneală !* e un *Fiat Lux*. Pentru mersul înainte al omenirii e nevoie mereu de mîndre lecții de curaj date de pe culmi. Faptele îndrăznețe străfulgeră istoria și se numără printre marile lumini ce călăuzesc omenirea. Lumina zorilor, cînd răsare, îndrăznește. Să încerci, să sfidezi, să stăruiești, să fii statornic, să-ți fii credincios ție însuți, să te iei la trîntă cu destinul, să uimești dezastrele cu sîngele tău rece, să înfrunți puterea nedreaptă, să insulți biruința care s-a îmbătat, să nu-ți pierzi cumpătul și să ții piept — iată pilde de care au nevoie popoarele și lumina care le electrizează. Același fulger năprasnic începe cu facla lui Prometeu și sfîrșește cu luleaua lui Cambronne.

XII

VIITORUL MOCNIND ÎN POPOR

Poporul parizian, cu toate că e bărbat în toată firea, a rămas tot ștrengar ; zugrăvind pe copil, zugrăvești orașul ; de aceea am căutat să vedem pe vultur în vrabia aceasta ușoară.

Firea pariziană, o spunem din nou, se arată mai cu seamă la periferie ; acolo e sîngele curat, acolo își dezvăluie chipul cel adevărat ; acolo poporul muncește și suferă, iar suferința și munca sînt cele două fețe ale omului. E un vălmășag nemaipomenit de ființe necunoscute, în care mișună cele mai ciudate tipuri, de la hamalul ce trudește la Râpée pînă la hingherul de la Montfaucon [1]. *Fex urbis*, exclamă Cicero ; *mob*, adaugă Burke [2] revoltat; pleavă, mulțime, prostime. Ușor de spus. Așa să fie. Ei, și ? Ce-i dacă sînt desculți ? Nu știu să citească ? Cu atît mai rău. Dar să-i lași în părăsire din pricina asta ? Din restriștea lor cumplită să faci un blestem ? Oare lumina să nu poată străbate în gloatele acestea ? Să ne întoarcem la strigătul :

[1] În tinerețea lui Hugo, Montfaucon era un imens maidan cu murdării și bălți pestilențiale.

[2] Om politic și publicist reacționar englez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Lumină ! Să repetăm cu înverşunare : *Lumină ! Lumină !* Cine ştie dacă întunericul cel nepătruns nu va deveni cristal ! Revoluţiile nu sînt schimbări la faţă ? Haideţi, înţelepţilor, răspîndiţi învăţătura, luminaţi, aprindeţi torţele, gîndiţi cu glas tare, vorbiţi să se audă pînă departe, alergaţi voioşi în soare, înfrăţiţi-vă cu pieţele publice, răspîndiţi vestea cea bună, dăruiţi abecedare, proclamaţi drepturile omului, cîntaţi *Marseiezele*, semănaţi entuziasmul ! Smulgeţi stejarilor ramurile verzi ! Faceţi din idee un vîrtej ! Mulţimea aceasta poate fi sublimă. Să învăţăm a ne sluji de această uriaşă înflăcărare de principii şi virtuţi care scînteiază, izbucneşte şi ne înfioară în anumite clipe ! Picioarele desculţe, braţele goale, zdrenţele, ignoranţa, ticăloşia, bezna pot să slujească la cucerirea idealului. Cercetaţi poporul şi veţi găsi adevărul. Aruncaţi în cuptor nisipul netrebnic pe care-l călcaţi în picioare, să se topească şi să clocotească pînă se va preschimba în cristal strălucitor şi, mulţumită lui, Galileu şi Newton vor putea descoperi stele noi !

XIII

MICUL GAVROCHE

La vreo opt sau nouă ani după întîmplările cuprinse în partea a doua a acestei povestiri, trecătorii puteau vedea pe bulevardul Temple şi în jurul Castelului de apă un băieţel de unsprezece-doisprezece ani, care ar fi putut întruchipa destul de bine tipul ideal de ştrengar schiţat mai sus, dacă, în ciuda rîsului copilăresc care-i flutura pe buze, inima nu i-ar fi fost întunecată şi pustie. Copilul era îmbrăcat la întîmplare, cu nişte pantaloni bărbăteşti pe care nu-i avea de la taică-său şi o bluză de femeie ce nu era a maică-si. Nu ştiu cine îl îmbrăcase în zdrenţe, de milă. Cu toate astea, avea şi tată şi mamă. Dar tată-său n-avea grija lui, iar maică-sa nu-l iubea. Era unul dintre acei copii vrednici de plîns, care au tată şi mamă, şi cu toate acestea sînt orfani.

Băiatul nu se simțea nicăieri mai bine decît pe stradă. Pentru el caldarîmul era mai puțin nesimțitor decît inima maică-si.

Părinții îl aruncaseră în viață cu un picior în spate.

Și el își luase zborul.

Era un băiat vorbăreț, palid, sprinten, dezghețat, glumeț, nițel răutăcios, cu o înfățișare vioaie și totuși bolnăvicioasă. Umbla de colo pînă colo, cînta, juca țurca, răscolea prin noroi, fura cîte ceva, dar numai în joacă, întocmai ca pisicile și păsărelele ; rîdea cînd îi ziceai ștrengar, se supăra cînd îl făceai golan. N-avea culcuș, nici pîine, nici foc, nici dragoste, dar era vesel pentru că era liber.

Cînd aceste biete făpturi ajung bărbați în toată firea, se prăvale peste ei piatra de moară a ordinii sociale și îi zdrobește ; dar, cîtă vreme sînt copii, izbutesc să scape, pentru că sînt mici. Se ascund ca în gaură de șarpe.

Totuși, așa părăsit cum era acest copil, se întîmpla cîteodată ca la două-trei luni să spună : „Azi mă duc s-o văd pe mama !“ Atunci lăsa în urmă bulevardul, Circul, Poarta Saint-Martin, cobora pe chei, trecea podul, ajungea în marginea mahalalei la Salpetrière, și pe urmă, unde ? Tocmai la acel număr 50—52, pe care cititorul îl cunoaște, la Casa Gorbeau.

Hardughia de la numărul 50—52, de obicei goală, purtînd anunțul „Cameră de închiriat“ era pe vremea aceea — lucru rar — locuită de mai mulți inși, care, de altfel, cum se întîmpla totdeauna la Paris, nu aveau nici o legătură unul cu altul și nici nu se cunoșteau între ei. Toți făceau parte din clasa aceea nevoiașă, care începe cu ultimul mic-burghez strîmtorat și se întinde din mizerie în mizerie pînă la cele din urmă trepte ale societății, la acele două ființe în care se strîng toate rămășițele civilizației : măturătorul care curăță noroaiele și peticarul care culege zdrențele. „Chiriașa principală“ din timpul lui Jean Valjean murise și fusese înlocuită de una aidoma. Nu știu ce filozof a spus : „Nu vom duce niciodată lipsă de babe“.

Această bătrînă se numea doamna Burgon și nu avea nimic mai de preț în viață decît o dinastie de trei papagali, care domniseră pe rînd asupra sufletului ei.

Cei mai calici dintre locatarii acestei cocioabe erau membrii unei familii de patru persoane, tatăl, mama și două fete măricele, toți patru cuibăriți în aceeași mansardă păcătoasă, una din chichinețele despre care am mai vorbit.

Această familie nu arăta la prima vedere nimic deosebit afară de groaznica ei sărăcie ; cînd închiriaseră odaia, tatăl spusese că se numește Jondrette. Nu trecuse multă vreme de la mutarea lui, care după expresia vrednică de ținut minte a chiriașei principale fusese „intrarea în casă a lui coate-goale“ — acest Jondrette i-a spus femeii care, ca și cea dinaintea ei, mai era și portăreasă și mătura și scările : „Cumătră Cutare, dacă din întîmplare vine cineva să întrebe de un polonez, de un italian, sau de un spaniol, să știi că pe mine mă caută“.

Această familie era și familia băiețelului zglobiu și desculț. Trecea pragul și găsea sărăcia, lipsa cumplită și, ceea ce e mai trist, nici un zîmbet ; frig în vatră și ingheț în inimă. Cînd intra îl întrebau : „De unde vii ?“ El răspundea : „De pe uliță“. Cînd plecau îl întrebau : „Unde te duci ?“ El răspundea : „Pe uliță“. Iar mama lui îl întreba : „De ce-ai venit ?“

Copilul trăia lipsit de iubire, ca ierburile serbede care cresc în pivnițe. Nu suferea din pricina asta și nu purta pică nimănui. Nu prea știa cum ar trebui să fie un tată și o mamă. De altfel, maică-sa își iubea mai mult fetele.

Am uitat să spunem că pe bulevardul Temple copilul acesta era numit : micul Gavroche. De ce Gavroche ? Poate pentru că pe tatăl său îl chema Jondrette.

Schimbarea numelui pare a fi cîteodată un instinct al familiilor sărace.

Camera pe care familia Jondrette o închiriase în hardughia Gorbeau era ultima, la capătul coridorului.

Odăița de alături era locuită de un tînăr foarte sărac, căruia i se spunea domnul Marius.

Să spunem cine era acest domn Marius.

CARTEA A DOUA

UN MARE BURGHEZ

I

NOUĂZECI DE ANI ŞI TREIZECI ŞI DOI DE DINŢI

Pe străzile Boucherat, Normandie şi Saintonge mai trăiesc şi astăzi cîţiva bătrîni care îşi mai aduc aminte de un om cumsecade, numit Gillenormand, şi le place din cînd în cînd că aducă vorba despre el. Acest om de ispravă era bătrîn pe vremea cînd erau ei tineri. Amintirea lui, pentru cei ce privesc cu o uşoară tristeţe furnicarul nelămurit de umbre pe care-l numim trecut, mai dăinuieşte încă prin străduţele înguste şi întortocheate de pe lîngă Temple, care sub Ludovic al XIV-lea purtau numele provinciilor Franţei, aşa cum străzile noului cartier Tivoli poartă în zilele noastre numele tuturor capitalelor Europei, semn, în treacăt fie zis, de vădit progres.

Gillenormand în 1831 era încă un om plin de viaţă ; una din acele fiinţe pe care le privim cu uimire, pentru că au trăit prea mult, şi ni se par ciudate, pentru că altădată erau la fel cu toată lumea, iar acum nu mai seamănă cu nimeni. Era într-adevăr un bătrîn deosebit, un adevărat om al vremurilor trecute, un adevărat, un desăvîrşit burghez din secolul al XVIII-lea, puţin cam infumurat, mîndrindu-se cu vechea lui origine burgheză, aşa cum marchizii îşi purtau titlul lor de marchizi.

Trecuse de nouăzeci de ani, se ţinea drept, vorbea tare, vedea bine, bea zdravăn, mînca, dormea şi sforăia. Nu-i lipsea nici un dinte. Nu purta ochelari decît la citit. Fusese de felul lui iubăreţ, dar de vreo zece ani, zicea

el, se lăsase, hotărît și de-a binelea, de femei. N-ar mai fi putut să placă, spunea el, dar nu adăuga: sînt prea bătrîn, ci: sînt prea sărac. Zicea: „Dacă n-aș fi sărăcit... ehei!" Nu-i rămăsese, în adevăr, decît un venit de vreo cincisprezece mii de franci. Visul lui era să moștenească o rudă bogată, să aibă o sută de mii de franci venit, ca să-și ia o țiitoare. După cum se vede, nu era dintre acei octogenari hodorogiți, care, ca domnul Voltaire, erau totdeauna cu un picior în groapă; nu avea viața lungă a hîrbului crăpat; unchiașul acesta vesel fusese totdeauna sănătos tun. Vedea lucrurile cam de deasupra, era iute și se înfuria ușor. Se lua la ceartă din orice și, de cele mai multe ori, n-avea dreptate. Dacă i te împotriveai, ridica bastonul; lovea cu el ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Avea o fată, nemăritată, trecută de cincizeci de ani, pe care o snopea în bătăi cînd îl apucau furiile și pe care ar fi fost în stare s-o croiască și cu biciul. I se părea că e tot un copil de opt ani. Își pălmuia zdravăn slugile, strigîndu-le: „Tîrfelor!" Una din înjurăturile lui obișnuite era: „Papucii papucilor!" Alteori era ciudat de liniștit. Se bărbierea în fiecare zi; venea să-l radă un bărbier care fusese la balamuc și care nu-l putea suferi, fiind gelos din pricina soției sale, o frizeriță frumoasă și ușuratică. Gillenormand se minuna singur de priceperea sa în toate și spunea că e foarte iscusit. Iată una din vorbele lui de duh: „Am, orice s-ar zice, puțină dibăcie: cînd mă pișcă un purice, pot spune de la care femeie l-am luat". Cuvintele pe care le spunea mai des erau: *simțirea omului* și *natura*. El nu da acestui din urmă cuvînt înțelesul cuprinzător pe care-l are astăzi pentru noi. Dar îl întrebuința într-un fel al său, în micile lui satire debitate la gura sobei, prin saloane: „Pentru ca civilizația să aibă de toate, zicea el, natura îi dă unele adaosuri de barbarie distractivă. Europa aduce mostre din Asia și din Africa, dar într-un format redus. Pisica e un tigru de salon, șopîrla — un crocodil de buzunar. Dansatoarele de la Operă sînt niște sălbatice cu pielea trandafirie. Ele nu mănîncă oameni, dar îi ronțăie între dinți. Sau, ca niște vrăjitoare, îi preschimbă în stridii și-i

înghit. Caraibii[1] nu lasă decît oasele ; ele, numai scoica. Acestea sînt moravurile noastre. Nu ne mîncăm, numai ne roadem : nu sfîşiem, zgîriem."

II

•

LA AŞA STĂPÎNI, AŞA CASĂ

Bătrînul locuia în cartierul Marais[2], strada Filles-du-Calvaire nr. 6. Casa era proprietatea lui. Între timp, a fost dărîmată şi clădită din nou, numărul a fost şi el schimbat, probabil, în aceste revoluţii de numerotare prin care trec străzile Parisului. Ocupa un apartament vechi şi încăpător, la etajul întîi, între stradă şi grădini, acoperit pînă la tavan cu tapiserii de Gobelin şi Beauvais, înfăţişînd păstori şi păstoriţe. Înfloriturile de pe tavan şi de pe pereţi se repetau, în mic, pe fotolii. Îşi înconjura patul cu un paravan mare, cu nouă feţe, lustruit cu lac de Coromandel[3]. Perdele lungi şi largi atîrnau la ferestre în falduri mari, minunat drapate. Ferestrele, înalte cît nişte uşi, dădeau spre grădină, iar în colţ o altă fereastră se deschidea la capătul unei scări de vreo douăsprezece-cincisprezece trepte, pe care moşul le cobora şi le urca sprinten. Afară de biblioteca de lîngă odaia lui de culcare, mai avea un salonaş la care ţinea foarte mult, cuib drăguţ, îmbrăcat cu un minunat tapet de pai împletit, împodobit cu floricele mici şi cu flori de crin, lucrat pe galerele lui Ludovic al XIV-lea şi comandat ocnaşilor de către domnul de Vivonne[4] pentru iubita lui. Domnul Gillenormand îl moştenise de la o străbună a mamei lui,

---

[1] Triburi primitive, antropofage, astăzi dispărute, care au locuit în Insulele Antile şi în nordul Venezuelei.

[2] În secolul al XVII-lea — cartierul nobilimii ; în secolul al XVIII-lea a devenit burghez.

[3] Regiune din India renumită în secolul al XVIII-lea pentru obiectele de artă orientală ce se aduceau de acolo.

[4] Comandant al flotei din Mediterană sub Ludovic al XIV-lea. Era şi comandantul galerelor pe care-şi ispăşeau pedepsele condamnaţii la muncă silnică.

o femeie amarnică și care trăise o sută de ani. Fusese însurat de două ori. Purtarea lui era pe jumătate a unui nobil de la curte, ceea ce nu fusese niciodată, pe jumătate a unui magistrat, ceea ce ar fi putut să fie. Era vesel și prietenos cînd voia. În tinerețe făcuse parte dintre oamenii aceia mereu înșelați de neveste și niciodată de iubite, pentru că sînt, în același timp, cei mai morocănoși bărbați și cei mai fermecători amanți. Se pricepea la pictură. Avea în odaia lui minunatul portret al unui necunoscut, zugrăvit de Jordaens în trăsături mari de penel, cu mii și mii de amănunte, și care părea totuși lucrat fără multă silință, ca la întîmplare. Îmbrăcămintea domnului Gillenormand nu mai era haina de pe vremea lui Ludovic al XV-lea, nici măcar cea de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea ; era cea a tinerilor filfizoni din timpul directoratului. Pînă atunci se crezuse foarte tînăr și se ținuse de modă. Haina lui era de postav subțire, cu revere largi, cu o coadă lungă de pește și cu nasturi mari de oțel. Purta pantaloni strînși pe picior și pantofi cu cataramă. Ținea mereu mîinile în buzunar și spunea foarte de sus : „Revoluția franceză e o adunătură de haimanale".

III

LUC-ESPRIT

La vîrsta de șaisprezece ani avusese onoarea, într-o seară, la Operă, să atragă în același timp privirile a două femei cîntate de Voltaire, frumoase și celebre, dar pe atunci cam trecute, anume Camargo și Sallé. Prins între două focuri, bătuse eroic în retragere spre o mică dansatoare, numită Nahenry, care avea șaisprezece ani ca și el, nebăgată în seamă ca o pisicuță, și de care s-a îndrăgostit. Își aducea mereu aminte de ea, spunînd : „Cît era de frumoasă această Guimard-Guimardini-Guimardinette, ultima oară cînd am văzut-o la Longchamps [1], cu părul

[1] Hipodrom din Paris.

ondulat după ultima modă, cu garnituri de peruzele uită-te la mine, cu rochia de culoarea îmbogăţiţilor şi cu manşonul ei neastîmpărat !“ Purtase în tinereţea lui o haină de postav englezesc de care vorbea mereu şi cu plăcere. „Eram îmbrăcat ca un turc din Levantul levantin“, zicea el. Cunoscîndu-l o dată din întîmplare, doamna de Boufflers [1] spusese : „E un nebun fermecător“. Toate numele pe care le vedea ridicîndu-se în politică şi la guvern erau pentru el nedemne şi de rînd. Citea ziarele : *fiţuicile cu noutăţi, gazetele !* cum le spunea el, pufnind în rîs. „Of ! Cine-or mai fi şi ăştia ? Corbière ! Humann ! Casimir Périer ! [2] Ăştia miniştri ! Ce-ar fi să apară într-un ziar : Domnul Gillenormand, ministru ! Ar avea haz. Sînt atît de proşti, încît s-ar prinde !“ Spunea lucrurilor pe şleau, fără ocol şi nu se sfia în faţa femeilor. Spunea grosolănii, măscări şi murdării cu un aer atît de liniştit şi de firesc, încît părea elegant. Aşa erau purtările cam libere ale acelui veac. Trebuie să ţinem seama că pe vremea cînd în versuri se vorbea pe ocolite, în proză se vorbea fără perdea. Naşul său îi prorocise că va fi un om de geniu şi îi dăduse aceste două nume pline de înţeles : Luc-Esprit.

IV

SPRE O SUTĂ DE ANI

În copilărie fusese premiat de mai multe ori la colegiul din Moulins, oraşul unde se născuse, şi cununa i-o aşezase pe frunte însuşi ducele de Nivernais [3], pe care îl numea ducele de Nevers. Nici Convenţiunea, nici moartea lui Ludovic al XVI-lea, nici Napoleon, nici reîntoarcerea Burbonilor, nimic nu putuse şterge amintirea

---

[1] Una din elegantele aristocraţiei franceze din ajunul revoluţiei de la 1789.

[2] Miniştri din primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip.

[3] Diplomat şi bibliofil francez din secolul al XVIII-lea.

acestei încoronări. Pentru el ducele de Nevers era marele om al vremii sale. Ce om de lume fermecător, spunea el, și ce bine-i ședea marelui senior cordonul albastru [1]! În ochii domnului Gillenormand, Ecaterina a II-a își răscumpărase vina împărțirii Poloniei, cumpărînd cu trei mii de ruble de la Bestujev [2] secretul elixirului de aur. „Elixirul de aur, striga el, tinctura galbenă a lui Bestujev, picăturile generalului Lamotte, erau în veacul al XVIII-lea la prețul de un galben sticluța de o jumătate de uncie [3], marele leac pentru nefericirile dragostei, arma fără greș împotriva Venerei. Ludovic al XV-lea i-a trimis papei două sute de sticluțe." L-ai fi înfuriat și l-ai fi scos din sărite dacă i-ai fi spus că picăturile de aur nu sînt altceva decît perclorură de fier. Domnul Gillenormand era mort după Burboni și se îngrozea gîndindu-se la 1789. De cîte ori avea prilejul povestea cum se strecurase în timpul Teroarei și cum, cu multă veselie și multă istețime, a reușit să scape cu capul netăiat. Dacă vreun tînăr îndrăznea să laude, în fața lui, republica, se învinețea de mînie, gata să leșine. Uneori aducea vorba despre cei nouăzeci de ani ai săi, zicînd: „Trag nădejdea că nu voi mai vedea un al doilea „93". Spunea tuturor că are de gînd să trăiască o sută de ani.

V

BASQUE ȘI NICOLETTA

Bătrînul avea teoriile lui. Să vă spun una dintre ele: „Cînd un bărbat iubește cu patimă femeile, iar nevastă-sa e una care-l lasă rece, urîtă, ursuză, fudulă de drepturile ei de soață legitimă, călare pe lege, ba uneori și geloasă,

---

[1] Panglică lată servind de insignă unei înalte decorații.

[2] Contele Alexei Petrovici Bestujev-Riumin, cancelar al imperiului țarist în secolul al XVIII-lea, celebru pe atunci prin mai multe dizgrații și exiluri, urmate de spectaculoase reintrări în favoare.

[3] Măsură egală cu 30,50 grame.

nu e decît un mijloc s-o scoată la capăt, și să fie lăsat în pace : să-i dea banii pe mînă. Această renunțare îi aduce libertatea. În felul acesta femeia e ocupată, minuiește banii cu patimă și își cocleşte degetele numărîndu-i, îi muştruluieşte pe ţărani, îi ţine în frîu pe arendaşi, ţine sfat cu avocaţii, îi sîcîie pe notari, îi dăscăleşte pe jălbari, stă pe capul judecătorilor, se ţine de procese, face contracte, își impune voința în orice învoială, se simte stăpînă, vinde, cumpără, hotărăşte, porunceşte, făgăduieşte, strică afacerile, le face și le desface, dă, ia și dă iar, rînduiește și răscolește, strînge și risipește ; face prostii, fericire deplină numai a ei, și care o mîngîie de toate. În timp ce bărbatul o lasă în părăsire, ea are mulţumirea de a-l sărăci." Își pusese teoria în practică, și aceasta era chiar povestea vieții lui. Soția lui, cea de-a doua, îi gospodărise așa de bine averea, încît atunci cînd într-o bună zi domnul Gillenormand s-a pomenit văduv, abia îi mai rămăsese cu ce să trăiască, rostuindu-și o rentă viageră de cincisprezece mii de franci, din care trei sferturi aveau să dispară o dată cu el. Nu șovăise în fața acestei situații, fiindcă puțin îi păsa dacă lasă ceva după moartea lui. Văzuse de altfel că averile sînt și ele nesigure, că deveneau „bunuri naționale", de pildă. Văzuse cu ochii lui ce se alesese din așa-zisa treime și nu prea avea încredere în condica de datorii a statului. „Toate astea sînt șmecherii de zaraf", spunea el. Casa din strada Filles-du-Calvaire, cum am mai spus, era proprietatea lui. Avea două slugi : un bărbat și o femeie. Cînd tocmea o slugă nouă, îi schimba numele. Pe bărbat îl boteza după numele provinciei din care venea : Nimois, Comtois, Poitevin, Picard. Ultimul lui servitor era un om de vreo cincizeci de ani, gras și șontorog, care suferea de năduf și nu era în stare să fugă nici douăzeci de pași ; pentru că era născut la Bayonne, domnul Gillenormand îi spunea Basque. Cît despre femei, toate purtau numele de Nicoletta, pînă și Magnon, despre care se va vorbi mai jos. Într-o zi i se înfățișă o bucătăreasă țanțoșă, foarte pricepută și dintr-un neam mare de portari. „Cît ceri pe

lună ?" o întrebă domnul Gillenormand. „Treizeci de franci." „Cum te cheamă ?" „Olimpia." „O să primești cincizeci și o să te cheme Nicoletta."

VI

ÎN CARE SE VA POMENI DE MAGNON ȘI DE CEI DOI COPII AI EI

La domnul Gillenormand durerea se prefăcea în mînie ; de cîte ori avea un necaz era furios. Avea o mulțime de prejudecăți invechite și își îngăduia orice. Unul din lucrurile cu care se mîndrea în fața lumii și care alcătuia mulțumirea sa lăuntrică era, cum am spus, acela de a fi rămas încă verde și de-a trece neapărat drept crai. Spunea că are „un renume regesc". Acest renume îi aducea cîteodată plocoane ciudate. Într-o zi s-a pomenit că-i vine acasă, într-o coșarcă lunguiață, ca acelea în care se vînd stridiile, un băiețel grăsun, nou-născut, țipînd de mama focului și bine înfofolit în scutece, pe care o servitoare dată afară cu șase luni mai înainte i-l punea pe seamă. Domnul Gillenormand avea atunci optzeci și patru de ani bătuți pe muche. Mare larmă și supărare la cei din jurul lui. Pe cine își închipuia că păcălește ticăloasa asta ? Ce îndrăzneală ! Ce calomnie ticăloasă ! Domnul Gillenormand nu se supără de loc.

Măsură din ochi pruncul, cu surîsul unui om măgulit de-o învinuire nedreaptă, și spuse în gura mare : „Ei, și ? Ce-i cu asta ? Ce s-a întîmplat ? Stați cu gura căscată și vă minunați ca proștii, nu zău ! Domnul duce d'Angoulême [1], copilul din flori al maiestății-sale Carol al IX-lea, s-a însurat la optzeci și cinci de ani cu o fetișcană de cincisprezece ; domnul Virginal, marchiz de Alluye, fratele cardinalului de Sourdis, arhiepiscopul de Bourdeaux, a făcut la optzeci și trei de ani cu jupîneasa

[1] (1573—1650) S-a căsătorit a doua oară, în 1644, cu Françoise de Nargonne, deci la vîrsta de 71 de ani, nu 85 ; soția sa avea atunci 23 de ani, nu 15.

doamnei Jacquin, nevasta președintelui, un băiat, un copil din flori, care a ajuns cavaler de Malta și consilier de stat ; altul dintre oamenii mari ai veacului nostru, părintele Tabaraud, e fiul unui bărbat de optzeci și șapte de ani. Asemenea lucruri se întîmplă în fiecare zi. Dar în Biblie ? Și-acum vă fac cunoscut că domnișorul ăsta e al meu. S-aveți grijă de el ! Nu-i vina lui !" Acest fel de a se purta era cam prea îngăduitor. Fata aceea pe care o chema Magnon îi mai trimise un chilipir și în anul următor. Era tot băiat. De astă dată domnul Gillenormand a închinat steagul. Trimisese mamei înapoi amîndoi plozii, luîndu-și însărcinarea să plătească pentru creșterea lor cîte optzeci de franci pe lună, dacă va făgădui să n-o mai ia de la capăt. Adăuga : „Țin ca mama lor să-i îngrijească bine. Am să mă duc să-i văd din cînd în cînd." Ceea ce și făcu. Avusese un frate preot care timp de treizeci și trei de ani a fost rector al Academiei din Poitiers și a murit la șaptezeci și nouă de ani. „L-am pierdut de tînăr", zicea el. Fratele acesta, despre care se știe prea puțin, era un om zgîrcit și singuratic, care, preot fiind, se credea dator să dea de pomană tuturor săracilor care-i ieșeau în cale, dar nu dădea niciodată decît bănuți mărunți sau gologani ce nu mai umblau, găsind astfel mijlocul de a ajunge în iad pe calea raiului. Cît despre domnul Gillenormand cel mai în vîrstă, nu se tîrguia la pomeni, dădea bucuros și cu mînă largă. Era binevoitor, sever, milostiv și, dac-ar fi fost bogat, i-ar fi plăcut, în toate, grandoarea. Ținea ca tot ceea ce-l privește pe el să fie făcut în stil mare, chiar și șmecheriile. Într-o zi, cu prilejul unei moșteniri, fiind jefuit de un om de afaceri în chip vădit și grosolan, a zvîrlit vorba aceasta plină de demnitate și de mîndrie : „Ptiu, ce murdărie ! Mi-e rușine de coțcăriile astea. În veacul nostru toate au degenerat. Chiar și pungășia. Ce dracu, nu se fură așa un om ca mine ! Sînt jefuit ca în codru, dar prostește. *Sylvae sint consule dignae !* [1]" Fusese, cum am spus, însurat de două ori. Din prima căsătorie avusese o fată care rămăsese

[1] Pădurile să fie demne de un consul (lat.).

nemăritată, din cea de-a doua încă una, moartă la treizeci de ani; aceasta se măritase din dragoste, din întîmplare sau din altă pricină, cu un soldat, care se ridicase prin meritele sale, servind în armatele republicii și ale imperiului, decorat la Austerlitz și colonel la Waterloo. „E rușinea familiei mele", spunea despre el bătrînul burghez. Trăgea cu patimă tabac pe nas și își potrivea cu multă eleganță, dintr-o lovitură ușoară cu dosul mîinii, cravata de dantelă. Nu prea credea în Dumnezeu.

VII

REGULĂ: NU PRIMEȘTE DECÎT SEARA

Acesta era domnul Luc-Esprit Gillenormand, care nu chelise încă și care-și pieptăna părul, mai mult cărunt decît alb, lăsîndu-l să cadă peste urechi, ca niște urechi de cîine. Oricum, era totuși vrednic de respect.

Se potrivea aidoma veacului al XVIII-lea: ușuratic și măreț.

În primii ani ai restaurației, domnul Gillenormand, pe atunci încă tînăr — în 1814 nu avea decît șaptezeci și patru de ani — locuise în cartierul Saint-Germain, pe strada Servandoni, lîngă biserica Saint-Sulpice. Nu se mutase în cartierul Marais decît o dată cu retragerea lui din lume, mult după ce împlinise optzeci de ani.

Părăsind societatea, se închisese în obiceiurile lui. Cel mai de seamă, cel din care nu-l scotea nimeni, era acela de a-și ține ușa zăvorită în timpul zilei și de a nu primi niciodată decît seara, oricine ar fi fost musafirul și pentru orice pricină ar fi venit. Își lua cina la ora cinci, pe urmă ușa îi era deschisă. Era un obicei al vremii lui, și ținea la el morțiș: „ziua e vulgară, spunea el, și nu merită altceva decît să lași oblonul în nasul ei. Oamenii subțiri aprind luminile minții abia cînd cerul își aprinde stelele." Și se încuia în casă pentru toată lumea, chiar și pentru rege, de-ar fi fost. Vechi eleganțe ale vremii sale.

VIII

DOUĂ SURORI CARE NU SEAMĂNĂ UNA CU ALTA

Despre cele două fiice ale domnului Gillenormand am pomenit mai înainte. Erau născute la zece ani una de alta. În tinerețe semănaseră foarte puțin între ele, atît la chip, cît și la fire, și erau cum nu se poate mai puțin surori. Cea mică era un suflet fermecător, înclinat spre tot ce e lumină ; îi plăceau florile, poeziile și muzica, zburdînd parcă într-un văzduh însorit, plină de avînt, de gingășie și logodită încă din copilărie, în închipuire, cu o nelămurită plăsmuire de făt-frumos din basme. Cea mare își avea și ea visul ei. Vedea în albastrul cerului un furnizor, un mare furnizor de muniții, foarte bogat, cel mai nătărău dintre soți, un milion cu față de om, sau dacă nu, un prefect ; serbările de la prefectură, aprodul la ușă cu lanțul la gît, balurile oficiale, cuvîntările din sala primăriei, mîndria de a fi „doamna prefect" — toate acestea se roteau în mintea ei ca un vîrtej. Așa rătăceau cele două surori, fete tinere, fiecare cu visul ei. Amîndouă aveau aripi, una de înger, alta de gîscă.

Nici o năzuință nu se îndeplinește pe de-a-ntregul ; în lumea pămîntească, cel puțin. Nici un rai nu coboară pe pămînt în zilele noastre. Cea mică se măritase cu omul visurilor ei, dar murise. Cea mare nu s-a măritat niciodată.

În clipa cînd o întîlnim în povestirea noastră e o fată bătrînă, plină de virtuți stătute, mironosiță rece, unul din nasurile cele mai ascuțite și una din mințile cele mai tocite ce se pot găsi. Un amănunt care spune multe : afară de cercul strîmt al familiei; nimeni n-a știut vreodată cum o cheamă pe numele ei de botez. I se spunea *domnișoara Gillenormand cea mare*.

Cît privește ipocrizia, întrecea chiar pe-o englezoaică. Era pudoarea dusă la limită. Avea și o amintire groaznică în viață : un bărbat îi văzuse într-o zi jartiera. Era, pe zi ce trece, mai rușinoasă cînd venea vorba de vîrsta ei. Corsajul său de dantelă era totdeauna prea străveziu și niciodată nu se urca destul de sus. Îngrămădea ace și

copci acolo unde nimeni nu se gîndea să se uite. Mironosița pune întotdeauna cu atît mai multe santinele cu cît e mai puțin amenințată.

Totuși — să lămurească cine poate aceste bătrîne taine ale nevinovăției — se lăsa bucuros îmbrățișată de un ofițer de lăncieri, nepotul ei, un anume Théodule.

Cu tot hatîrul făcut acestui lăncier, numele de *Mironosiță*, pe care i l-am dat, i se potrivea de minune. Domnișoara Gillenormand era un fel de suflet în amurg. Pudoarea e jumătate virtute, jumătate vițiu. La fățărnicia ei se adăuga bigotismul, care merg mînă-n mînă. Făcea parte din Asociația Sfintei Fecioare, purta un văl alb la anumite sărbători, îngîna anumite rugăciuni, proslăvea „sîngele sfînt", se închina la *Inima Precistei* și ședea ceasuri întregi cu ochii pierduți în fața unui altar rococo-iezuit [1], într-o capelă unde nu puteau intra ceilalți credincioși, și-și lăsa sufletul să plutească printre nori străvezii de marmură și lungi raze de lemn poleit.

Avea o prietenie de biserică : o fată bătrînă ca și ea : domnișoara Vaubois, năucă de-a binelea, și față de care domnișoara Gillenormand avea plăcerea de a părea un vultur. În afară de *Agnus Dei* și *Ave Maria* domnișoara Vaubois nu mai știa decît cîteva rețete de dulcețuri. Domnișoara Vaubois, desăvîrșită în felul ei, întruchipa puritatea stupidității, fără nici o pată de inteligență pe veșmîntul ei de hermină.

Trebuie să spunem că, îmbătrînind, domnișoara Gillenormand mai mult cîștigase decît pierduse. Așa se întîmplă cu firile slabe. Nu fusese niciodată rea, cu alte cuvinte avea oarecare bunătate ; și apoi, vremea netezește muchiile, și fata bătrînă se șlefuise ca orice lucru vechi. Era tristă, de-o tristețe nelămurită, pe care nici ea singură n-o înțelegea. În ființa ei era acea amorțire a unei vieți sfîrșite înainte de-a fi început.

Avea în seamă gospodăria tatălui ei. Domnul Gillenormand o ținea lîngă el, ca și monseniorul Bienvenu pe sora lui. Astfel de gospodării cu un babalîc și-o fată bă-

[1] În stilul arhitectural rococo, caracterizat printr-un exces de ornamentații aurite ; a fost la modă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea în bisericile clădite de călugării iezuiți.

trînă nu sînt rare și au totdeauna o anumită duioșie : două slăbiciuni ce se sprijină una pe alta.

În afară de această fată bătrînă și moșneag se mai afla în casă și un copil, un băiețel care tremura în fața domnului Gillenormand și nu putea să scoată nici un cuvînt. Domnul Gillenormand nu-i vorbea niciodată acestui copil decît cu o voce aspră și uneori cu bastonul ridicat : „Unde ești, domnișorule ?“ „Ștrengarule !“ „Pușlama ! Vino încoace !“ „Răspunde, caraghiosule !“ „Acum să te văd, netrebnicule !“ etc., etc. Îl iubea ca pe ochii din cap. Era nepotul lui. Vom avea ocazia să ne mai întîlnim cu copilul ăsta.

CARTEA A TREIA

BUNICUL ȘI NEPOTUL

I

UN SALON DE ALTĂDATĂ

În vremea cînd locuia pe strada Servandoni, domnul Gillenormand era nelipsit din cîteva saloane, foarte distinse și foarte aristocratice. Deși burghez, era totuși primit în societatea nobililor. Socotit de două ori om de duh, întîi prin spiritul pe care-l avea în adevăr și apoi prin cel ce i se punea pe seamă, era chiar căutat și sărbătorit. Nu se ducea decît acolo unde se simțea superior celorlalți. Sînt oameni care vor cu orice preț să aibă trecere și, oriunde s-ar afla, să se țină seama de ei. Acolo unde nu pot face pe profeții, fac pe caraghioșii. Domnul Gillenormand nu era dintre aceștia. Marea sa autoritate în saloanele regaliste unde se ducea nu-i știrbea nimic din demnitate. Peste tot vorba lui era sfîntă. I se întîmpla să țină piept domnului de Bonald [1] sau chiar domnului Bengy-Puy-Vallée [2].

Cam prin 1817, își petrecea regulat două după-amieze pe săptămînă într-o casă din vecinătate, în strada Férou, la doamna baroană de T., persoană serioasă și vrednică de respect, al cărei soț fusese ambasador al Franței la Berlin sub Ludovic al XVI-lea. Baronul de T., care pe cînd era în viață credea cu patimă în spiritism și extaze magnetice, murise în emigrație, în cea mai mare sărăcie,

---

[1] Publicist francez reacționar, apărător al regimului feudal în timpul revoluției burgheze și al dictaturii napoleoniene. Lucrarea sa *Teoria puterii politice și religioase în societatea civilă* (1796) era, pe vremea restaurației, baza ideologică a ultraregaliștilor.

[2] Deputat ultraregalist din vremea restaurației.

lăsînd drept moştenire nişte foarte ciudate memorii asupra lui Mesmer şi a hîrdăului său, în zece volume scrise de mînă, legate în marochin roşu şi aurite pe margini. Doamna de T. nu le publicase din orgoliu şi trăia dintr-o mică rentă care scăpase ca prin minune. Se ţinea departe de curte — lume prea amestecată, zicea ea — într-o izolare nobilă, mîndră şi săracă. Cîţiva prieteni se adunau de două ori pe săptămînă în jurul căminului ei de văduvă şi acest lucru făcuse din casa ei un salon regalist desăvîrşit. Musafirii beau ceai, şi, după cum bătea vîntul, a jale sau a laudă, scoteau suspine sau strigăte de groază şi indignare împotriva „secolului", a Chartei, a buonapartiştilor, a bucătarilor de lux care se înjoseau să servească la mesele burgheziei, a iacobinismului lui Ludovic al XVIII-lea şi se vorbea în şoaptă de speranţele ce se puneau în prinţul moştenitor, Carol al X-lea de mai tîrziu.

Făcînd un haz nespus, ascultau cîntecele grosolane în care Napoleon era numit *Nicolas*. Unele ducese, cele mai gingaşe şi mai încîntătoare femei din lumea bună, rîdeau din toată inima auzind cuplete ca acestea, adresate „federaţilor" :

> *Să-ţi vîri cămaşa în nădragi*
> *Să nu* atîrne *nici un fald :*
> Să nu arăţi *că patrioţii*
> *Au arborat drapelul alb.*

Făceau haz de vorbe cu două înţelesuri, care li se păreau teribile ; de jocuri de cuvinte, pline de venin : de catrene sau chiar numai de distihuri ; precum cel despre ministrul Dessolles, guvern foarte moderat din care făceau parte domnii Decazes şi Deserre :

De vrei să aperi astăzi tronul primejduit, ajunge-atît :
De sol, *de* casă *şi de* seră, *să te desparţi numaidecît.*

Se întocmea lista Camerei Pairilor, o adunare înspăimîntător de iacobină ; se încercau potriviri de nume care să dea, de pildă, auritmii ca acestea : *Damas, Sabran, Gouvion, Saint-Cyr* [1].

---

[1] Oameni politici din timpul restauraţiei.

Oamenii aceştia vechi maimuţăreau revoluţia. Ar fi vrut şi ei să trezească ura în suflete, dar în sens invers. Şi ei cîntau micul lor „*Ça ira*" [1] :

O să meargă, dang, dang,
Buonapartiştii la ştreang.

Cîntecele sînt ca şi ghilotina. Cu aceeaşi nepăsare taie azi un cap, mîine altul. Numai numele lor se schimbă.

În procesul Fualdès [2], care s-a ţinut chiar în vremea aceea, la 1816, lumea lua partea lui Bastide şi Jausion, pentru că Fualdès era „buonapartist". Liberalilor li se spunea *fraţi şi prieteni*. Era cea mai urîtă vorbă de ocară.

Salonul doamnei de T. avea, întocmai ca unele clopotniţe de biserică, doi cocoşi. Unul era domnul Gillenormand, celălalt, contele de Lamothe-Valois, despre care se şoptea cu un fel de stimă : „Ştii ? E Lamothe, cel cu afacerea colierului [3]". Partidele politice acordă asemenea amnistii foarte ciudate.

Mai e ceva : în burghezie, situaţiile înalte se pot pierde prin legături prea uşuratice ; trebuie să iei seama pe cine primeşti în casă. Tot aşa cum trupul îşi pierde din căldură atunci cînd stă pe lîngă altele cuprinse de frig, îţi poţi pierde stima oamenilor dacă te înconjuri de fiinţe dispreţuite. Vechea lume bună se socotea deasupra acestei legi, ca şi deasupra tuturor celorlalte. Marigny, fratele doamnei de Pompadour, era primit la alteţa-sa prinţul de

---

[1] Cîntec popular pe vremea revoluţiei franceze.

[2] Magistrat francez, asasinat de ultraregalişti în timpul teroarei albe din primii ani ai restauraţiei (1817). Bastide şi Jausion sînt asasinii lui Fualdès.

[3] Unul din scandalurile publice din „lumea mare" care au compromis curtea lui Ludovic al XVI-lea şi nobilimea în ajunul revoluţiei. O escroacă, zisă contesa de la Mothe, l-a convins pe cardinalul de Rohan să cumpere pentru Maria Antoaneta un colier pe un preţ fabulos, asigurîndu-şi în felul acesta favorurile reginei. Cardinalul a predat colierul noaptea, unei femei voalate, pe care escroaca a dat-o drept Maria Antoaneta. Cum bijuteria nu fusese achitată în întregime, bijutierii au reclamat cazul autorităţilor şi scandalul a izbucnit, opinia publică bănuind că primitoarea fusese într-adevăr regina.

Soubise[1]. Cu toate că... Ba nu, tocmai de aceea ! Du Barry, naşul fostei Vaubernier, era binevenit la mareşalul de Richelieu[2]. Lumea aceasta e la fel cu Olimpul. Mercur ca şi prinţul de Guémenée[3] sînt ca la ei acasă. Orice pungaş e primit, numai să fie zeu.

Contele de Lamothe era în 1815 un moşneag de şaptezeci şi cinci de ani, neavînd altă însuşire decît înfăţişarea sa tăcută şi gravă, chipul său colţuros şi rece, purtarea sa foarte politicoasă, haina închisă pînă la nodul cravatei şi picioarele lui lungi, totdeauna încrucişate, vîrîte în nişte pantaloni mari şi largi, de culoarea cărămizii arse, aceeaşi care îi îmbujora şi faţa.

Domnul Lamothe era „cineva" în acel salon, datorită „celebrităţii" sale şi, lucru ciudat, tocmai din pricina numelui de Valois.

Cît despre domnul Gillenormand, trecerea sa era pe deplin îndreptăţită. Era ascultat fiindcă ştia să se impună. Aşa uşuratic cum era, şi fără ca această slăbiciune să-i tulbure voia bună, avea un fel de-a fi impunător, demn, onest şi de-o semeţie burgheză, la care se adăuga şi vîrsta lui foarte înaintată. Nu oricine împlineşte un veac. Anii sfîrşesc prin a-ţi aşeza în jurul capului o cunună vrednică de respect.

Avea şi vorbe de duh, ca nişte scăpărări din cremene veche. Bunăoară, cînd regele Prusiei, după ce-l ajutase pe Ludovic al XVIII-lea să-şi recapete tronul, veni să-l viziteze, sub numele de contele de Ruppin, fu primit de urmaşul lui Ludovic al XIV-lea cum ai primi pe un marchiz de Brandenburg şi totodată cu cea mai delicată obrăznicie. Domnul Gillenormand aprobă această atitudine : „Orice rege care nu e regele Franţei, spuse el, e un rege de provincie". Intr-o zi, auzi următoarea întrebare şi următorul răspuns : „La ce a fost condamnat

[1] Prinţ celebru, în ultimul secol al monarhiei absolute, prin fastul desfăşurat în palatul său din Paris. Oaspetele său, Marigny, fratele favoritei lui Ludovic al XV-lea, marchiza de Pompadour, era foarte căutat în saloanele vremii ; proteja teatrul şi actorii.

[2] Nepot al cardinalului ; personaj important la curtea lui Ludovic al XV-lea.

[3] Mare feudal francez din secolul al XVIII-lea.

redactorul *Curierului francez*"? „Să fie suspendat." „*Sus e de prisos*[1]", spuse domnul Gillenormand. Vorbe de felul ăsta fac cuiva o situație.

La un *tedeum* pentru aniversarea întoarcerii Burbonilor, pe cînd trecea domnul de Talleyrand, exclamase: „Iată-l pe excelența-sa Necuratul!"

Domnul Gillenormand venea de obicei întovărășit de fiica sa, acea domnișoară deșirată, care împlinise patruzeci de ani și părea de cincizeci, și de-un băiețel drăgălaș de șapte ani, bălai, rumen și fraged, cu ochii plini de fericire și încredere, care nu intra o dată în salon fără să audă toate glasurile bîzîind în jurul lui: „Ce drăguț e! Păcat de el! Bietul copil!" Copilul acesta era cel despre care v-am amintit în treacăt adineauri. Îi ziceau „bietul copil" pentru că tatăl lui era „un tîlhar de pe Loire".

Tîlharul de pe Loire era ginerele domnului Gillenormand, despre care am vorbit și pe care domnul Gillenormand îl socotea rușinea familiei.

II

UNUL DINTRE STRIGOII ROȘII AI TIMPULUI

Cine ar fi trecut pe-atunci prin orășelul Vernon și s-ar fi plimbat pe podul monumental care, cum nădăjduim, va fi înlocuit în curînd cu un oribil pod de fier, ar fi putut vedea, dacă și-ar fi aruncat privirea de la înălțimea parapetului, un bărbat de vreo cincizeci de ani, cu o șapcă de piele pe cap, îmbrăcat cu un pantalon și o haină de postav gros, cenușiu, pe care era cusut un petec gălbui ce fusese cîndva panglica roșie a Legiunii de onoare, încălțat cu saboți, ars de soare, cu fața aproape neagră și cu părul alb, pe frunte cu urma unei răni adînci ce se întindea pînă pe obraz, încovoiat, gîrbov, îmbătrînit înainte de vreme, plimbîndu-se mai toată ziua,

[1] Joc de cuvinte: *suspendu* — dat afară; *pendu* — spînzurat.

cu o cazma și un cosor în mînă, pe unul din acele peticele de pămînt împrejmuite cu ziduri, din vecinătatea podului și care, ca un lanț de terase, tivesc malul stîng al Senei ; fermecătoare locuri îngrădite, pline de flori, și pe care le-am numi, dacă ar fi ceva mai mari, grădini, iar dac-ar fi mai mici, grădinițe. Fiecare avea de o parte rîul, de cealaltă o casă. Omul în surtuc și saboți de care am vorbit mai sus locuia pe la 1817 pe fîșia cea mai îngustă de pămînt și în casa cea mai sărăcăcioasă dintre toate. Trăia acolo retras și singur, în tăcere și lipsuri, cu o femeie nici tînără, nici bătrînă, nici frumoasă, nici urîtă, nici țărancă, nici tîrgoveață, care-l slujea. Peticul de pămînt, pe care-l numea grădina lui, era vestit în tot orașul pentru frumusețea florilor sale. Florile erau singura lui îndeletnicire.

Prin muncă și stăruință, cu băgare de seamă și multe găleți cu apă, izbutise să creeze pe urmele Creatorului, adăugînd unele dalii și lalele pe care natura le uitase. Era iscusit ; o luase înaintea lui Soulange-Badin[1] cu alcătuirea acelor movilițe de pămînt negru, pentru cultivarea arbuștilor rari și de preț, aduși din America și din China. Vara, diș-de-dimineață, îl puteai zări prin aleile grădiniței lui, sădind, tunzînd, plivind, udînd, pășind printre flori, cu o înfățișare blajină și tristă, uneori dus pe gînduri și stînd nemișcat ore întregi, ascultînd cîntecul unei păsărele într-un copac, gunguritul unui copil într-o casă, cu ochii ațintiți pe vreun firicel de iarbă, pe vreun strop de rouă pe care soarele îl preschimba în rubin. Pe masa lui foarte săracă era mai mult lapte decît vin. Orice țînc putea face din el ce voia ; slujnica adesea îl certa. Era atît de sfios, încît părea sălbatic ; ieșea rareori în oraș și nu vedea pe nimeni în afară de săracii care-i băteau la ușă și de preotul lui, părintele Mabeuf, un bătrîn cumsecade. Dacă însă, oamenii de la oraș, sau un străin, oricine ar fi fost el, erau doritori să-i vadă lalelele și trandafirii, el le deschidea surîzînd. Acesta era tîlharul de pe Loire.

[1] Naturalist francez din prima jumătate a secolului al **XIX-lea** ; **a contribuit** la sporirea colecțiilor Grădinii Botanice (Jardin des Plantes).

Dacă cineva ar fi citit tot pe atunci memoriile militare, biografiile, *Monitorul* [1] și buletinele marii-armate, ar fi fost izbit de un nume ce se repeta destul de des în acele pagini: Georges Pontmercy. Foarte tînăr, acest George Pontmercy fusese soldat în regimentul din Saintonge. Izbucni revoluția. Regimentul din Saintonge a făcut parte din armata Rinului. Vechile regimente își păstraseră numele provinciei lor chiar după căderea monarhiei și abia în 1794 au fost regrupate. Pontmercy luptă la Spire, la Worms, la Neustadt, la Turkheim, la Alzey, la Mayence, făcînd parte din cei două sute care alcătuiau ariergarda lui Houchard. Ținu piept întregului corp de armată al prințului de Hessa, fiind dintre cei doisprezece care au rezistat în dosul vechiului meterez de la Andernach și nu se retrase spre grosul armatei decît după ce tunul dușman făcu o spărtură de la creasta parapetului pînă la taluz. Sub comanda lui Kléber a luptat la Marchinnes și a luat parte la bătălia de la Mont-Palissel, unde un glonț de pușcă i-a sfărîmat brațul. Trecu pe urmă la granița Italiei și fu unul din cei treizeci de grenadiri care apărară cu Joubert pasul de la Tende. Joubert fu făcut general-adjunct, iar Pontmercy sublocotenent. A fost alături de Berthier [2], în bătaia gloanțelor, în ziua aceea de la Lodi, care l-a făcut pe Bonaparte să spună: „Berthier a fost în același timp tunar, cavalerist și grenadir". L-a văzut căzînd la Novi pe fostul general Joubert, în clipa cînd acesta, cu sabia afară, striga: „Înainte!" Îmbarcat cu compania lui, după cerințele războiului, pe o corabie ușoară ce plecase din Genova spre nu știu care alt port mic de pe coastă, căzu într-un viespar de șapte sau opt vase engleze. Comandantul genovez voia să arunce tunurile în mare, să ascundă soldații între cele două punți și să se strecoare prin întuneric, trecînd drept navă de comerț. Pontmercy puse să se ridice tricolorul la catarg și trecu mîndru în bătaia tunurilor de pe fregatele britanice. Douăzeci de leghe mai departe, din ce în ce mai în-

---

[1] Ziarul oficial al imperiului, publica buletine și amănunțite reportaje militare.

[2] *Houchard, Kléber, Joubert, Berthier* — generali francezi care s-au distins în timpul războaielor revoluției burgheze și mai ales în războaiele napoleoniene.

drăzneț, atacă și captură cu vasul său o corabie mare de transport engleză, care ducea trupe în Sicilia, ticsită de oameni și de cai. În 1805 făcu parte din acea divizie a lui Malher care smulse arhiducelui Ferdinand orașul Günzburg. În brațele sale căzu la Wettingen, sub o ploaie de gloanțe, colonelul Maupetit, rănit de moarte, în fruntea celui de-al nouălea regiment de dragoni. Se distinsese la Austerlitz în timpul acelui marș nemaipomenit executat sub focul dușmanului. Cînd cavaleria gărzii imperiale ruse zdrobi un batalion al Regimentului 4 de infanterie, Pontmercy fu dintre cei care-l răzbunară, nimicind-o. Împăratul îi dădu crucea [1]. Pontmercy îi văzu încercuiți, rînd pe rînd, pe Würmser în Mantua, pe Mélas în Alexandria, pe Mack [2] în Ulm. Făcu parte din al optulea corp al marii-armate, comandat de Mortier [3], care cuceri Hamburgul. Apoi trecu în Regimentul 55 de infanterie, care era fostul regiment de Flandra. La Eylau se afla în cimitirul în care viteazul căpitan Louis Hugo, unchiul autorului acestei cărți, se împotrivise singur, cu compania sa de optzeci și trei de oameni, timp de două ore, atacului întregii armate dușmane. Pontmercy a fost unul din cei trei luptători care au scăpat cu viață din acest cimitir. A luat parte la lupta de la Friedland. Apoi a luptat la Moscova, Berezina, Lutzen, Bautzen, Dresda, Wachau, Leipzig și în trecătorile Gelnhausen [4]; pe urmă, la Montmirail, Château-Thierry, Craon, pe malurile Marnei, ale Aisnei și în temuta poziție întărită de la Laon [5]. La Arnay-le-Duc, pe cînd era căpitan, a spintecat zece cazaci, ca să scape, nu pe generalul său, ci un caporal. A fost ciuruit de gloanțe cu acest prilej și i s-au scos douăzeci

---

[1] Crucea Legiunii de onoare.

[2] *Würmser, Mélas, Mack* — generalii austrieci învinși de Napoleon.

[3] Mareșal al imperiului care s-a distins în campania din 1806 împotriva Prusiei. Mai tîrziu, Napoleon l-a însărcinat cu ocuparea orașelor hanseatice din Germania de Nord, spre a împiedica comerțul englez cu Europa centrală.

[4] *Lutzen, Bautzen, Dresda, Wachau, Leipzig, Gelnhausen* — bătălii din campania anului 1813, cînd, după dezastrul din Rusia, aliații au urmărit pas cu pas trupele franceze în retragere.

[5] Victorii fără consecințe ale lui Napoleon în 1814, cînd aliații pătrunseseră în Franța și înaintau spre Paris.

și șapte de schije numai din brațul stîng. Cu opt zile înainte de capitularea Parisului, făcuse schimb cu un camarad și intrase în cavalerie. Avea ceea ce se numea sub vechiul regim o „mînă dublă", adică îndemînarea de-a mînui ca soldat deopotrivă sabia sau pușca, și de a comanda, ca ofițer, un escadron sau un batalion. Din acest fel de îndemînare, desăvîrșită prin educația militară, au ieșit unele trupe speciale ca, de pildă, dragonii, care sînt călăreți și infanteriști totodată. Îl însoți pe Napoleon în insula Elba. La Waterloo era șef de escadron de cuirasieri în brigada Dubois. El a fost acela care a luat drapelul batalionului din Lunnebourg și l-a aruncat la picioarele împăratului. Era plin de sînge. Primise, pe cînd smulgea drapelul, o lovitură de sabie în obraz. Plin de mulțumire, împăratul îi strigă : „Te fac colonel, te fac baron, te fac ofițer al Legiunii de onoare !" Pontmercy răspunse : „Sire, vă mulțumesc din partea văduvei mele". Un ceas mai tîrziu, cădea în rîpa de la Ohain. Și-acum, să spunem cine era acest Georges Pontmercy ? Era tîlharul de pe Loire.

Cîte ceva din viața lui am povestit și mai-nainte. După Waterloo, scos, după cum ne amintim, din rîpa de la Ohain, Pontmercy izbutise să ajungă din urmă armata și, din ambulanță în ambulanță, se tîrîse pînă la cantonamentul de pe Loire.

Restaurația l-a scos la pensie cu solda pe jumătate, pe urmă i-a hotărît domiciliul la Vernon, adică l-a pus sub supraveghere. Regele Ludovic al XVIII-lea, anulînd toate decretele date în timpul celor o sută de zile, nu-i recunoscuse nici calitatea de ofițer al Legiunii de onoare, nici gradul de colonel, nici titlul de baron. El însă nu se iscălea altfel decît *colonel baron Pontmercy*. N-avea decît o singură haină, albastră, veche, și nu ieșea niciodată fără să-și prindă pe ea rozeta de ofițer al Legiunii de onoare. Procurorul regelui îi pusese în vedere că parchetul e în drept să-l urmărească pentru „port ilegal de decorații". Cînd înștiințarea aceasta îi fu adusă la cunoștință în chip aproape oficial, Pontmercy răspunse cu un zîmbet amar : „Nu știu dacă nu mai înțeleg eu sau dacă dumneata nu mai vorbești franțuzește ; ceea ce e sigur e că nu pricep nimic". Opt zile în șir, a ieșit după aceea cu decorația pe

piept. Nimeni n-a îndrăznit să se atingă de el. De două-trei ori ministrul de război și generalul comandant al garnizoanei scrisese pe adresă : *Domnului maior Pontmercy*. El înapoiase scrisorile nedeschise. Tot pe-atunci, Napoleon, la Sfînta Elena, făcea la fel cu scrisorile lui sir Hudson Lowe, adresate *generalului Bonaparte*. Pontmercy ajunsese, îngăduiți-mi expresia, să scuipe la fel ca și împăratul său.

La fel se întîmpla la Roma cu prizonierii cartaginezi care refuzau să-l salute pe Flaminius [1] și care păstrau în ei ceva din sufletul lui Hannibal.

Într-o dimineață îl întîlni pe procurorul regal pe o uliță din Vernon, se duse la el și-i spuse : „Domnule procuror regal, mi-e îngăduit să port cicatricea pe obraz ?"

Afară de amărîta lui de jumătate de soldă cuvenită gradului de șef de escadron nu avea nici un venit. Luase cu chirie la Vernon cea mai mică locuință pe care o putuse găsi. Trăia acolo singur, așa cum am văzut. În timpul imperiului, avu răgazul, între două războaie, să se însoare cu domnișoara Gillenormand. Bătrînul burghez, jignit în sufletul lui, își dădu consimțămîntul oftînd și spuse : „Iată la ce sînt constrînse și cele mai bune familii". În 1815, doamna de Pontmercy, ființă aleasă și vrednică de soțul ei în toate privințele, murise, lăsînd un copil. Acest copil ar fi fost bucuria colonelului în singurătatea lui ; dar bunicul își ceruse cu hotărîre nepotul, spunînd că-l va dezmoșteni dacă nu i-l dă. Spre binele copilului, tatăl se învoise, și, lipsit de zîmbetul lui, începuse să iubească florile. De altfel, nici nu voia să mai știe de nimic. Nici nu se împotrivea, nici nu uneltea. Își împărțea gîndurile între lucrurile nevinovate cu care se îndeletnicea acum și faptele mari pe care le săvîrșise odinioară. Își petrecea timpul așteptînd să înflorească o garoafă sau depănîndu-și amintirile de la Austerlitz.

Domnul Gillenormand rupsese orice legătură cu ginerele lui. Pentru el, colonelul era un „tîlhar", iar pentru colonel socrul său era „un zaharisit". Domnul Gillenor-

[1] Consul roman din timpul celui de-al doilea război punic (secolul al III-lea î.e.n.).

mand nu vorbea niciodată de colonel decît ca să-și bată joc de „baronia“ lui. Smulsese lui Pontmercy făgăduiala de a nu încerca niciodată să-și vadă fiul, nici să-i vorbească, sub amenințarea de a i-l trimite înapoi, gonit și dezmoștenit, dacă nu s-ar ține de cuvînt. Pentru familia Gillenormand, Pontmercy era un ciumat. Ei înțelegeau să-i crească copilul după placul lor. Colonelul greșise poate primind aceste condițiuni, dar se supuse în totul, crezînd că face bine, de vreme ce se jertfește numai pe el. Moștenirea bătrînului Gillenormand nu era mare lucru, dar a domnișoarei Gillenormand nu era de disprețuit. Această mătușă, rămasă fată bătrînă, era foarte bogată de pe urma maică-si, iar fiul surorii ei urma s-o moștenească.

Copilul, care se numea Marius, știa că are un tată, dar nimic mai mult. Nimeni nu-i pomenea de el. Totuși, în lumea în care îl ducea bunicu-său, șoaptele, privirile și vorbele cu înțeles îi ajunseseră cu timpul la ureche; începuse să înțeleagă cîte ceva. Și cum încet, pe nesimțite, ideile și părerile în mijlocul cărora trăia i se strecurau și lui în suflet, ajunsese să nu se mai gîndească la tatăl său decît cu rușine și cu inima strînsă.

În timp ce copilul creștea, colonelul pleca pe ascuns la Paris, la două-trei luni o dată, ca un osîndit scăpat din temniță, și se ducea să pîndească la Saint-Sulpice clipa în care domnișoara Gillenormand îl ducea pe Marius la liturghie. Acolo, tremurînd de teamă să nu-l zărească mătușa, ascuns după un stîlp, nemișcat, își privea copilul ținîndu-și răsuflarea. Acestui viteaz îi era frică de o fată bătrînă.

De aici pornise prietenia lui cu părintele Mabeuf, preotul din Vernon.

Acest preot de ispravă era fratele unui epitrop de la Saint-Sulpice, care-l zărise în mai multe rînduri cum îl sorbea din ochi pe copil; îi văzuse cicatricea de pe obraz și lacrimile din ochi. Omul cu înfățișare atît de bărbătească și care plîngea ca o femeie îl tulburase. Chipul lui îi rămăsese în minte. Într-o zi, ducîndu-se la Vernon să-și vadă fratele, întîlni pe colonelul Pontmercy pe pod și-l recunoscu. Epitropul vorbi preotului despre acel om, și, împreună, căutară un prilej pentru a-i face

colonelului o vizită. Această vizită fu urmată de altele. Colonelul, la început foarte tăcut, pînă la urmă își deschise inima și așa ajunseră preotul și epitropul să afle toată povestea și pricina pentru care Pontmercy își jertfise fericirea ca să asigure viitorul odraslei lui. De atunci, preotul îl respecta și-l iubea, iar colonelul, la rîndul său, prinse dragoste de el. De altfel, nici o prietenie nu se încheagă mai strîns și mai ușor decît aceea dintre un preot bătrîn și un bătrîn ostaș, atunci cînd, din întîmplare, amîndoi sînt buni și sinceri. La drept vorbind, fac parte dintr-unul și același fel de oameni. Soldatul își închină viața patriei de pe pămînt, preotul patriei din cer ; altă deosebire nu e.

De două ori pe an, la 1 ianuarie și de Sfîntul Gheorghe, Marius se socotea dator să scrie tatălui său cîte o scrisoare dictată de mătușă și copiată parcă după un formular ; era tot ce îngăduia domnul Gillenormand ; tatăl răspundea cu scrisori pline de duioșie, pe care bunicul le vîra în buzunar fără să le citească.

III

REQUIESCANT [1]

Salonul doamnei T. era pentru Marius Pontmercy întreaga lume. Era singura fereastră prin care putea să privească viața. Întunecată ca un ochi de pivniță, lăsa să treacă prin ea mai mult frig decît căldură, mai mult întuneric decît soare. Copilul acesta, care fusese numai bucurie și lumină atunci cînd intrase în lumea aceea ciudată, ajunsese în scurtă vreme să fie trist și — ceea ce era și mai nepotrivit cu vîrsta lui — serios. Înconjurat de oamenii aceia impunători și ciudați, privea în juru-i cu o uimire gravă. Tot mai numeroase erau lucrurile ce-i sporeau uimirea. În salonul doamnei de T. veneau bătrîne doamne nobile, foarte respectabile, care se numeau Mathan, Noé, Lévis (se pronunță Lévi), Cambis (se pronunță

[1] *Requiescant in pace* (lat.), la înmormîntările catolice : odihnească în pace.

Cambiz). Aceste chipuri străvechi și aceste nume biblice se amestecau în mintea copilului cu Vechiul Testament, pe care-l învăța pe de rost, iar cînd le vedea pe toate cum ședeau în jurul focului ce se stingea, abia luminate de o lampă acoperită cu un văl verde, cu chipurile lor aspre, cu părul cărunt sau alb, cu rochiile lungi din alte vremuri, din care nu se mai deosebeau decît culori mohorîte, cînd le auzea cum lăsau să cadă, din cînd în cînd, cuvinte deopotrivă de aprige și de mărețe, micul Marius se uita la ele cu ochi speriați, crezînd că vede nu femei, ci patriarhi și magi, nu ființe adevărate, ci stafii.

Printre stafiile acestea se aflau și cîțiva preoți, oaspeți obișnuiți ai vechiului salon, și cîțiva gentilomi ; marchizul de Sassenay, secretarul doamnei de Berry, vicontele de Valory, care sub pseudonimul Charles-Antoine publica ode pe-o singură rimă, prințul le Beauffremont, care, deși destul de tînăr încă, avea părul cărunt și o soție drăguță și plină de duh, ale cărei rochii de catifea roșie, foarte decoltate, cu ciucuri de aur, speriau întunecimile acestor locuri, marchizul de Coriolis d'Espinouse, omul care cunoștea cel mai bine din toată Franța „politețea după măsură", contele d'Amendre, un om de treabă, plin de bunăvoință, și cavalerul de Port-de-Guy, stîlp al bibliotecii Luvrului, căreia i se zicea „cabinetul regelui". Domnul de Port-de-Guy, mai mult îmbătrînit decît bătrîn, povestea că în 1793, la vîrsta de șaisprezece ani, fusese închis ca nesupus și aruncat în lanțuri împreună cu un moșneag de optzeci de ani, episcopul de Mirepoix, și el nesupus, dar nu ca soldat, ci ca preot. Se aflau la Toulon. Corvoada lor era să meargă noaptea și să strîngă de pe eșafod capetele și trupurile celor ghilotinați peste zi ; luau în spate trunchiurile acelea însîngerate, iar zeghea lor roșie de pușcăriași avea în dreptul cefei o scoarță de sînge, uscat dimineața, și seara jilav. Se spuneau o mulțime de povești tragice în salonul doamnei de T. ; și tot blestemîndu-l pe Marat, ajungeau să-l aplaude pe Trestaillon [1]. Cîțiva deputați, cum nu se poate mai conformiști, veneau să joace cărți ; Thibord din Chalard, Lemarchand de Gomi-

[1] Șeful unei bande regaliste ; în perioada teroarei albe, de la începutul restaurației, a prădat și ucis numeroși foști iacobini și bonapartiști.

court și vestitul zeflemist de dreapta Cornet-Dincourt. Judecătorul de Ferrette, cu pantalonii lui strînși pe picior și picioarele lui subțiri, venea cîteodată, în trecere, mergînd la Talleyrand. Omul acesta fusese tovarăș de chefuri al domnului conte d'Artois și, spre deosebire de Aristot cel călărit de Campaspa [1], pusese pe faimoasa Guimard să meargă-n patru labe, arătînd astfel veacurilor un filozof răzbunat de un magistrat. Preoții care veneau aici erau abatele Halma, același căruia domnul Larose, colaboratorul său de la *Fulgerul* îi spunea: „Ei, cine n-are azi cincizeci de ani? Poate cîțiva mucoși!", abatele Latourneur, predicatorul regelui, abatele Frayssinous, care nu era încă nici conte, nici episcop, nici ministru, nici pair și care purta o sutană veche fără nasturi, și abatele Keravenant, preot la Saint-Germain-des-Prés; apoi nunțiul papal, pe atunci monseniorul Macchi, arhiepiscop de Nisibis, mai tîrziu cardinal, cu nasul lui lung și gînditor, și un alt monsenior ce se intitula abatele Palmieri, confesor particular, unul din cei șapte protonotari ai sfîntului scaun, canonic al bisericii liberiene, apărător al sfinților, *postulatore di santi*, un fel de consilier de stat pentru departamentul raiului; în sfîrșit, doi cardinali, domnul de la Luzerne și domnul de Clermont-Tonnerre. Cardinalul de la Luzerne era scriitor, și cîțiva ani mai tîrziu va avea cinstea să iscălească articole în *Conservatorul*, alături de Chateaubriand; domnul de Clermont-Tonnerre era arhiepiscop de Toulouse și venea adesea să petreacă vreo cîteva zile la Paris, la nepotul său, marchizul de Tonnerre, fost ministru de război și al marinei. Cardinalul de Clermont-Tonnerre era un bătrînel vesel, căruia i se vedeau ciorapii roșii pe sub poalele sutanei; avea două metehne: ura pe enciclopediști și juca biliard cu patimă; lumea care trecea pe vremea aceea în serile de vară pe strada Madame, unde era pe atunci casa Clermont-Tonnerre, se

---

[1] Aluzie la o legendă din antichitate repovestită în versuri de Henri d'Andeli (secolul al XIII-lea), după care filozoful grec Aristotel, educatorul lui Alexandru cel Mare, regele Macedoniei, încercase să-l îndepărteze pe suveran de farmecele unei indiene, Campaspa. La instigația lui Alexandru, aceasta însă îl seduse și pe filozof, și-l înrobi pînă într-atîta, încît consimți să-i servească drept cal, mergînd în patru labe, cu frîul în gură.

oprea să asculte ciocnitul bilelor și vocea ascuțită a cardinalului strigînd colegului său din conclav, monseniorul Cottret, episcop *in partibus* [1] al Carysteei: „Scrie, părinte, încă un carambol". Cardinalul de Clermont-Tonnerre fusese adus la doamna de T. de prietenul său cel mai apropiat, domnul de Roquelaure, fostul episcop de Senlis, și unul din cei patruzeci [2]. De Roquelaure era bine cunoscut pentru statura sa înaltă și pentru prezența sa regulată la Academie; prin ușa cu geamuri a sălii vecine cu biblioteca, unde Academia Franceză își ținea pe atunci ședințele, curioșii puteau admira în fiecare joi pe fostul episcop de Senlis, stînd de obicei în picioare, proaspăt pudrat, cu ciorapi violeți și cu spatele spre ușă, parcă ar fi vrut să-și arate mai bine frumosul guler al hainei. Acești oameni ai bisericii, deși cei mai mulți erau în aceeași măsură oameni ai curții, făceau ca salonul doamnei de T. să fie mai impunător, iar cinci pairi ai Franței, marchizul de Vibraye, marchizul de Talaru, marchizul d'Herbouville, vicontele Dambray și ducele de Valentinois, îi dădeau o înfățișare și mai aristocratică. Acest duce de Valentinois, cu toate că era prinț de Monaco, adică un suveran străin, avea o părere așa de înaltă despre Franța și despre instituția pairilor, încît vedea totul numai prin prisma lor. El e cel care a spus: „Cardinalii sînt pairi ai Franței și ai Romei, lorzii sînt pairi ai Franței și ai Angliei". Dar, pentru că în veacul acesta revoluția trebuie să fie peste tot, acest salon feudal era, după cum am spus, dominat de un burghez. Cel care domnea acolo era domnul Gillenormand.

Acesta era sîmburele și miezul societății pariziene „albe". Celebritățile erau ținute în carantină, chiar cînd era vorba de regaliști. Renumele are totdeauna ceva anarhic. Chateaubriand, dacă ar fi intrat în acel salon mic, s-ar fi bucurat de altă primire ca „moș Duchesne" [3]. Cîțiva

---

[1] *In partibus infidelium*, adică „în părțile necredincioșilor": în toate episcopatele desființate de arabi și de turci în Orientul apropiat, papii de la Roma au continuat să numească titulari, cu funcții onorifice, bineînțeles; aceștia sînt episcopi *in partibus*.

[2] Numărul membrilor Academiei Franceze.

[3] *Le père Duchesne* — titlul unui ziar din timpul revoluției, scris și editat de Hébert.

convertiţi pătrundeau totuşi ca toleraţi în această lume ortodoxă. Era primit şi contele Beugnot, pentru a fi adus pe calea cea bună. Saloanele nobile nu mai seamănă cu cele din vremea aceea. Cartierul Saint-Germain de azi miroase a făţărnicie. Regaliştii de acum sînt, fie zis spre lauda lor, demagogi.

În casa doamnei de T., lumea fiind aleasă, gustul era fin şi dispreţuitor, sub o înfăţişare de desăvîrşită politeţe. Fără voie, deprinderile dobîndiseră tot felul de rafinamente, care întruchipau regimul cel vechi, înmormîntat, şi totuşi viu. Cîteva din aceste deprinderi, mai ales în vorbire, păreau ciudate. Cunoscătorii superficiali ar fi luat drept provincial ceea ce nu era decît arhaic. Unei femei i se spunea „doamna general"; chiar şi „doamna colonel" nu era ceva neobişnuit. Fermecătoarea doamnă de Léon, desigur în amintirea duceselor de Longuevile şi de Chevreuse [1], prefera această denumire decît titlul de prinţesă. Marchiza de Créquy îşi spunea şi ea „doamna colonel".

Această măruntă lume-mare născocise la Tuileries rafinata deprindere de a se adresa totdeauna regelui neoficial, cu vorba „regele" spusă la persoana a treia şi niciodată „maiestatea-voastră", titlu „pîngărit de uzurpator".

Lumea aceasta mică judeca evenimentele şi oamenii. Lua vremile noi în zeflemea, ceea ce o scutea de a le înţelege. Îşi lămureau unii-altora nedumeririle, luminînd pe ceilalţi cu ceea ce ştiau ei. Mathusalem îl învăţa pe Epimenid [2]. Surdul îl lămurea pe orb. Timpul de la Coblentz [3] încoace trecuse zadarnic. Aşa cum Ludovic al

---

[1] Femei din aristocraţia feudală a secolului al XVII-lea, celebre pentru spiritul lor de aventură.

[2] *Mathusalem*, personaj biblic, unul din patriarhii izraeliţi renumiţi prin lungimea vieţii lor; aici este luat drept simbol al bătrîneţii, rămăşiţă a unei generaţii de mult trecute. *Epimenid*, filozof legendar din Grecia antică, despre care se spunea că ar fi dormit peste o jumătate de veac într-o peşteră. Aici, simbol al emigranţilor nobili din timpul revoluţiei burgheze, care se înapoiau în Franţa după 22—25 de ani petrecuţi în străinătate.

[3] Localitate din Germania; în timpul revoluţiei din Franţa a fost centrul politic al emigraţilor feudali, care puneau la cale de acolo intervenţii armate împotriva republicii.

XVIII-lea împlinise prin grația lui Dumnezeu douăzeci și cinci de ani de domnie, tot așa și emigrații erau în drept să se socotească în al douăzeci și cincilea an al adolescenței lor.

Totul era armonios; nimic prea viu; vorba abia o șoaptă; jurnalul, la fel cu salonul, semăna cu un papirus. Vedeai și oameni tineri, dar și ei păreau ieșiți din groapă. Slugile de la ușă erau și ele bătrîne. Lumea aceasta dărăpănată era servită de slugi aidoma cu ea. Toate păreau că trăiseră în altă vreme, dar se împotriveau mormîntului. A conserva, conservare, conservator, acestea le erau aproape toate cuvintele. Trebuia să miroși a tămîie. Erau pline de miresme, în adevăr, părerile acestei lumi venerabile, dar ideile ei duhneau a naftalină. Erau ca niște moaște — stăpînii îmbălsămați, iar slugile împăiate.

O bătrînă marchiză respectabilă, emigrată și ruinată, care nu mai ținea decît o singură servitoare, zicea mereu: „slugile mele".

Ce se făcea în salonul doamnei de T.? Toți se sileau să fie *ultra*.

A fi *ultra*: cuvîntul acesta, deși s-ar putea ca ceea ce reprezintă să nu fi dispărut cu totul, nu mai are azi nici un sens. Să-l lămurim. A fi *ultra* înseamnă a depăși; a ataca sceptrul în numele tronului și mitra în numele altarului; a lovi trăsura pe care o tragi; a da cu copita în oiște; a găsi o vină rugului că nu dă destulă căldură pentru a frige pe eretici; a învinui pe idol că nu se închină idolilor; a batjocori din prea mult respect; a fi mai catolic decît papa, mai regalist decît regele și a găsi că noaptea are prea multă lumină; înseamnă a fi nemulțumit de albastru, de zăpadă, de lebădă și de crin, în numele albului; a ține la ceva pînă la dușmănie, a ține atît de mult la un lucru, încît să fii împotriva lui.

Spiritul acesta *ultra* domnea mai cu seamă la începutul restaurației.

Niciodată în istorie nu s-a mai pomenit ceva care să semene cu acel sfert de oră ce începe în 1814 și sfîrșește pe la 1820 o dată cu venirea domnului de Villèle [1], omul realist al reacțiunii. Acești șase ani au fost un moment

[1] Șeful ultraregaliștilor francezi sub restaurație.

vesel și posac, luminat ca de strălucirea zorilor și învăluit în același timp de negurile marilor dezastre, care încetul cu încetul se cufundă în trecut, dar care mai cuprind încă zarea. Printre aceste umbre și lumini, o mică lume de oameni noi și vechi, amăriți și ridicoli, tineri și în același timp bătrîni, se frecau la ochi uluiți ; nimic nu seamănă mai mult cu trezirea din somn ca întoarcerea acasă ; ei priveau îmbufnați spre Franța, și Franța îi privea ironic ; străzile erau pline cu bufnițe bătrîne de marchizi, cu cei întorși care păreau niște strigoi, cu „foști", uimiți de tot ce vedeau, gentilomi nobili și de treabă, zîmbind și plîngînd de bucurie că sînt în Franța, încîntați că-și revăd țara, nenorociți că nu-și mai regăsesc monarhia ; vechii nobili ai cruciadelor huiduindu-i pe cei noi ai imperiului, adică pe cei care își cîștigaseră noblețea prin sabie ; cei care purtau nume înscrise în istorie nu mai înțelegeau istoria ; strănepoții ostașilor lui Carol cel Mare îi dispre-țuiau pe ostașii lui Napoleon. Spadele se înfruntau una pe alta, așa cum am spus : cea de la Fontenoy era o rugină vrednică de luat în rîs, iar odioasa spadă de la Marengo [1] nu era decît o sabie ca oricare alta. Ce-a fost Mai-Demult nu vrea să știe de ce-a fost Ieri. Nu se mai deosebea ce-i măreț de ce-i caraghios. S-a găsit unul care să-i zică lui Napoleon : Scapin [2]. Lumea aceasta s-a stins. Nimic, o spunem din nou, n-a mai rămas din ea. Cînd, din întîmplare, dezgropăm vreun chip de-al ei și încercăm să-i dăm viață cu gîndul, el ne pare straniu, ca și cînd ar fi dinainte de potop. E adevărat că un potop a înghițit-o și pe ea. A pierit în două revoluții. Ideile sînt și ele ca niște valuri. Ce grabnic acoperă tot ce trebuie să sfarme și să îngroape, cu cîtă repeziciune sapă prăpastii înspăimîntătoare !

---

[1] La Fontenoy, sat din Belgia, mareșalul Mauriciu de Saxa a învins, în 1745, trupele anglo-olandeze. A fost ultima mare bătălie cîștigată de armatele franceze sub regimul monarho-feudal. Marengo este localitatea unde Napoleon i-a învins pe austrieci în timpul celei de a doua campanii din Italia (1800).

[2] Personaj din comedia italiană, tip de valet inteligent și descurcăreț, devenit popular în Franța mai ales prin comedia lui Molière, *Vicleniile lui Scapin*.

Iată care era înfăţişarea saloanelor în acele timpuri îndepărtate şi nevinovate, cînd domnul Martainville[1] avea mai mult spirit decît Voltaire.

Saloanele acestea îşi aveau literatura şi politica lor. Credeau în Fiévée. Spusele domnului Agier erau lege. Se comentau scrierile domnului Colnet[2], anticarul de pe cheiul Malaquais. Napoleon era nici mai mult, nici mai puţin decît căpcăunul din Corsica. Mai tîrziu a trebuit să se facă o concesie părerilor epocii, aşa încît domnul marchiz de Buonaparte, locotenent-general al armatelor regelui, a fost primit în istorie.

Aceste saloane n-au rămas multă vreme neîntinate. Încă de prin 1818 începuseră să scoată capul cîţiva doctrinari : semn îngrijorător ! Erau regalişti, dar parcă îşi cereau iertare că sînt. Tocmai ceea ce făcea mîndria celor *ultra* îi cam ruşina pe doctrinari. Erau deştepţi ; ştiau să tacă ; credinţa lor politică era scrobită cu destulă prestanţă ; trebuiau să izbutească. Purtau totdeauna, şi nici nu le venea rău, numai cravată albă şi haina îmbumbată pînă pe sub bărbie. Greşeala, sau poate nenorocul partidului doctrinar, a fost că a născocit tinereţea bătrînă. Făceau pe înţelepţii. Visau să altoiască pe principiul absolut şi excesiv o cîrmuire moderată. Uneori, cu o rară isteţime, ridicau în faţa liberalismului, care pornea să dărîme, un liberalism care voia să păstreze. Îi auzeai spunînd : „Fiţi îndurători cu regalitatea ! A adus destule foloase. Ne-a dat tradiţia, evlavia, religia, respectul. Ea reprezintă credinţa, bravura, cavalerismul, iubirea, statornicia. Îmbină, chiar dacă o face cu părere de rău, măreţia nouă a naţiunii cu măreţia de veacuri a monarhiei. Greşeşte cînd nu înţelege revoluţia, imperiul, gloria, libertatea, ideile cele noi, generaţiile tinere, veacul cel nou. Dar aşa cum greşeşte el faţă de noi, nu greşim oare şi noi cîteodată faţă de el ? Revoluţia, ai cărei moştenitori sîntem, trebuie să aibă înţelegere pentru toate. A lovi în regalitate înseamnează lipsă de liberalism. Ce greşeală şi ce orbire ! Franţa revoluţionară nu respectă Franţa

---

[1] Ziarist din timpul restauraţiei, directorul ziarului regalist *Le drapeau blanc* (Drapelul alb). Se alăturase Burbonilor după căderea lui Napoleon, pe care-l slujise mai înainte.

[2] Ziarişti şi scriitori reacţionari din vremea restauraţiei.

istorică, adică nu-şi respectă mama, nu se respectă pe sine însăşi. După 5 septembrie, nobleţea monarhiei e tratată aşa cum era, după 8 iulie [1], nobleţea imperiului. Ei au fost nedrepţi cu vulturul, noi sîntem nedrepţi cu floarea de crin. Mereu avem ceva de proscris ! E de vreun folos că ştergem aurul de pe coroana lui Ludovic al XIV-lea, să răzuim blazonul lui Henric al IV-lea ? Rîdem de domnul de Vaublanc [2] care ştergea *N*-urile de pe podul Iena ! Dar ce făcea el atunci ? Ceea ce facem şi noi azi. Bouvines [3] e al nostru, ca şi Marengo. Florile de crin sînt ale noastre ca şi *N*-urile. Sînt bunurile noastre. De ce să le micşorăm ? Nu trebuie să ne lepădăm de patrie, nici în trecut, nici în prezent. De ce să ne ciuntim istoria ? De ce să nu iubim Franţa în întregul ei ?"

Astfel criticau şi apărau doctrinarii regalismul, dar acesta era deopotrivă de nemulţumit cînd era criticat, şi de furios cînd era apărat.

Aşa-numiţii *ultra* înseamnă întîia epocă a regalismului. În a doua epocă au venit congregaţiile religioase. După elan a venit dibăcia. Să încheiem aici schiţa noastră.

În cursul acestei povestiri, autorul cărţii de faţă a întîlnit în drumul lui clipa aceasta ciudată din istoria contemporană ; a trebuit să arunce în treacăt o privire asupra ei şi să însemneze cîte ceva din ciudatele trăsături ale unei lumi astăzi necunoscute. Dar a făcut-o în treacăt

---

[1] Date din istoria restauraţiei Burbonilor : la 8 iulie 1815, cînd Ludovic al XVIII-lea s-a înapoiat pentru a doua oară în Franţa, după înfrîngerea lui Napoleon la Waterloo, s-a dezlănţuit teroarea albă împotriva bonapartiştilor ; cînd, la 5 septembrie 1816, acelaşi Ludovic al XVIII-lea a dizolvat prima Cameră a noului regim, speriat de excesele reacţiunii acestei adunări compuse aproape exclusiv din ultraregalişti, s-a inaugurat o scurtă perioadă de liberalism, în timpul guvernului Decazes, în spiritul conciliatoriu al doctrinarilor evocaţi de V. Hugo.

[2] Ultraregalist fanatic din timpul restauraţiei, după ce-l servise pe Napoleon. A fost ministru de interne îndată după a doua restauraţie (1815), în care calitate a ordonat ştergerea iniţialei N (Napoleon) de pe monumentele Parisului...

[3] Localitate unde, în 1214, regele Franţei Filip al II-lea August a învins armatele unei coaliţii îndreptate împotriva sa de împăratul german Otto al IV-lea şi contele Ferrand al Flandrei. Victoria s-a datorat mai ales trupelor trimise regelui de către municipalităţile libere din Franţa.

și fără nici un gînd amar sau batjocoritor. Amintiri dragi și pline de evlavie îl leagă de acest trecut, în care a trăit și mama sa. De altfel, trebuie să spunem că această lume mică își avea și ea măreția ei. Putem zîmbi gîndindu-ne la ea, dar n-o putem nici urî, nici disprețui. Era Franța de altădată.

Marius Pontmercy a făcut, ca toți copiii, oarecare studii. Cînd a ieșit din mîinile mătușii Gillenormand, bunicul său l-a încredințat unui vrednic profesor, de cea mai curată nevinovăție clasică. Acest suflet tînăr, care de-abia se deschidea, trecu din mîinile unei mironosițe în ale unui pedant. Marius își făcu liceul și pe urmă intră la Facultatea de drept. Era regalist convins și cumpătat. Își iubea prea puțin bunicul, ale cărui glume și al cărui cinism îl jigneau, și-și păstra sufletul închis față de tatăl său.

Era, de altfel, un băiat înfocat și totuși stăpînit, nobil, generos, mîndru, evlavios, plin de avînt, serios pînă la asprime și neprihănit pînă la sălbăticie.

IV

SFÎRȘITUL TÎLHARULUI

Marius și-a terminat studiile clasice o dată cu retragerea din lume a domnului Gillenormand. Moșneagul își luă rămas bun de la cartierul Saint-Germain și de la salonul doamnei de T. și se mută în cartierul Marais, în casa din strada Filles-du-Calvaire. Avea drept slugi, afară de portar, pe jupîneasa Nicoletta, care o înlocuise pe Magnon, și pe Basque, cel care se ineca și gifiia, despre care am mai vorbit.

În 1827 Marius împlinise șaptesprezece ani. Într-o seară, întorcîndu-se acasă, îl văzu pe bunicul său cu o scrisoare în mînă.

— Marius, îi spuse domnul Gillenormand, mîine vei pleca la Vernon.

— De ce ? întrebă Marius.

— Ca să-l vezi pe tatăl tău.

Marius începu să tremure. La orice se așteptase, dar nu se gîndise niciodată că ar putea veni o zi în care să-l cunoască pe tatăl său. Nimic nu putea fi pentru el mai neașteptat, mai surprinzător și, la drept vorbind, mai neplăcut. Depărtarea se vedea silită la o apropiere. Nu era mîhnire, era o corvoadă.

În afară de antipatia politică ce i-o purta, Marius era încredințat că tatăl său, acel „soldățoi", cum îi zicea domnul Gillenormand în zilele lui bune, nu-l iubea ; despre aceasta nu se putea îndoi, pentru că-l părăsise, lăsîndu-l pe mîinile altora. Nesimțindu-se iubit, nu iubea nici el. Nimic mai ușor de înțeles, își spunea el.

Fu atît de uimit, încît nu întrebă nimic pe domnul Gillenormand. Bunicul reluă :

— Se pare că e bolnav. Te cheamă. Iar după o clipă de tăcere, adăugă : Du-te mîine dimineață. Cred că pleacă la șase, de la Cour des Fontaines, o diligență care ajunge seara. Ia-o. S-ar zice că trebuie să te grăbești.

Apoi mototoli scrisoarea și o vîrî în buzunar. Marius ar fi putut pleca chiar în seara aceea și a doua zi dimineața ar fi fost lîngă tatăl său. O diligență din strada Bouloi făcea pe atunci drumul la Rouen în timpul nopții și trecea prin Vernon. Nici domnul Gillenormand, nici Marius, nu s-au gîndit să-ntrebe.

A doua zi, pe înserat, Marius sosea la Vernon. Tocmai se aprindeau luminile. Întrebă pe primul trecător care-i ieși în cale unde e „casa domnului Pontmercy".

Căci în gîndul lui era de partea restaurației ; nu recunoștea nici el că tatăl său ar fi baron și colonel.

I se arătă locuința. Sună. O femeie veni să-i deschidă cu o lampă mică în mînă.

— Domnul Pontmercy, spuse Marius.

Femeia rămase nemișcată.

— Aici stă ? întrebă Marius.

Femeia făcu semn că da.

— Aș putea să-i vorbesc ?

Femeia făcu semn că nu.

— Sînt fiul lui, reluă Marius. Mă așteaptă.

— Nu vă mai așteaptă.

Atunci băgă de seamă că femeia plîngea.

Îi arătă cu degetul ușa unei încăperi scunde. Marius intră.

În odaia aceasta, luminată de o luminare de seu, așezată pe cămin, se aflau trei bărbați. Unul în picioare, altul în genunchi, iar altul, în cămașă, întins pe podea. Era colonelul. Cu trei zile mai înainte fusese lovit de o congestie cerebrală. La începutul bolii, avînd o presimțire rea, scrisese domnului Gillenormand chemîndu-și fiul. Boala se înrăutățise. Chiar în seara sosirii lui Marius, bolnavul începuse să aiureze și cu toată împotrivirea servitoarei, se ridicase din pat strigînd : „Nu vine băiatul ! Mă duc să-i ies în cale".

Apoi ieșise din odaie și căzuse pe podeaua din anticameră. Își dăduse sufletul.

Femeia a chemat doctorul și preotul. Doctorul sosise prea tîrziu, preotul sosise prea tîrziu. Fiul sosise și el prea tîrziu.

În lumina slabă a luminării, pe obrazul colonelului, lungit la pămînt și galben ca ceara, se zărea o lacrimă ce se prelinsese din ochiul lui mort.

Ochiul se stinsese, dar lacrima nu se uscase. Lacrima aceasta era întîrzierea fiului său.

Marius privi lung la omul acela pe care-l vedea pentru prima și ultima oară, la chipul lui bărbătesc, vrednic de respect, la ochii deschiși care nu mai priveau, la părul alb, la trupul puternic, pe care se zăreau ici și colo dungi negre, urma unor tăieturi de sabie și un fel de stele roșii care erau găuri lăsate de gloanțe. Se uită lung la groaznica cicatrice, care punea pe acest chip pecetea vitejiei, pe chipul unde Dumnezeu pusese pecetea bunătății. Se gîndi că acest om a fost tatăl lui și că murise. Totuși rămase rece.

Mihnirea pe care o simțea era mihnirea pe care ar fi simțit-o în fața oricărui alt om pe care l-ar fi văzut întins, mort la pămînt.

Jalea, o jale sfîșietoare, domnea în odaia aceea. Slujnica bocea într-un colț, preotul se ruga plîngînd, doctorul își ștergea ochii, pînă și mortul plîngea.

Doctorul, preotul și femeia, în durerea lor, se uitau la Marius fără o vorbă ; era un străin. Marius, prea puțin

mişcat, se simţi stîngaci şi ruşinat de purtarea sa ; îşi ţinea pălăria în mînă ; îi dădu drumul jos, ca să pară că durerea îi luase puterea s-o mai ţină.

În acelaşi timp simţea ca o remuşcare şi se dispreţuia pentru nepăsarea sa. Dar ce era el de vină ? Nu-şi iubea părintele, iată totul !

Colonelul nu lăsase nici o avere. Din vînzarea lucrurilor din casă abia s-au plătit cheltuielile de înmormîntare. Servitoarea găsi un petic de hîrtie pe care i-l dădu lui Marius.

Erau aceste cuvinte scrise de mîna colonelului :

„Pentru fiul meu. Pe cîmpul de luptă de la Waterloo Împăratul m-a făcut baron. Deoarece restauraţia îmi tăgăduieşte acest titlu pe care l-am plătit cu sîngele meu, fiul meu îl va lua şi-l va purta. Sînt sigur că va fi demn de el.“

Pe dos, colonelul adăugase :

„Tot în lupta de la Waterloo, un sergent mi-a scăpat viaţa. Omul acesta se numeşte Thénardier. În vremea din urmă mi se pare că ţinea un han într-un sat din împrejurimile Parisului, la Chelles sau la Montfermeil. Dacă fiul meu îl va întîlni vreodată, să facă tot ce va putea pentru el.“

Nu din evlavie pentru tatăl său, ci din acel nelămurit respect în faţa morţii, care stăpîneşte inima oricărui om, Marius luă hîrtia şi o puse bine.

De pe urma colonelului nu mai rămase nimic. Domnul Gillenormand puse să i se vîndă la haine vechi sabia şi uniforma. Vecinii îi pustiiră grădina şi îi jefuiră florile rare. Celelalte, năpădite de spini şi mărăcini, pieriră.

Marius nu stătuse decît patruzeci şi opt de ore la Vernon. După înmormîntare se întorsese la Paris, reluîndu-şi studiile lui de drept, fără să se mai gîndească la tatăl său, ca şi cum acesta n-ar fi trăit niciodată. Colonelul fusese îngropat în două zile şi uitat în trei.

Marius purta doliu la pălărie. Atîta tot.

V

CA SĂ AJUNGI REVOLUȚIONAR E BINE SĂ MERGI LA BISERICĂ

Marius păstrase din copilărie deprinderea de a merge la biserică. Într-o duminică, ducîndu-se să asculte liturghia de la Saint-Sulpice, în aceeași capelă a sfintei fecioare, unde îl ducea mătușa lui cînd era copil, se oprise mai visător și mai distrat decît de obicei, în dosul unui stîlp și îngenunchease, fără să bage de seamă, pe un scaun îmbrăcat în catifea pe al cărui spătar era scris numele acesta : „Domnul Mabeuf, epitrop". Abia începuse slujba, cînd iată că un bătrîn se apropie și-i spuse lui Marius :

— Domnule, acesta e locul meu.

Marius se ridică îndată și bătrînul își luă scaunul.

După sfîrșitul slujbei, Marius rămase îngîndurat în biserică, la cîțiva pași de el ; bătrînul se apropie din nou și-i spuse :

— Domnule, vă cer iertare că v-am supărat adineauri și că vă supăr și acum ; dar trebuie să vă lămuresc, deoarece cu siguranță că m-ați luat drept un om cîrcotaș...

— Nu e nevoie, domnule, zise Marius.

— Ba da, răspunse bătrînul, nu vreau să aveți o părere rea despre mine. Vedeți dumneavoastră, eu țin la locul acesta. Mi se pare că slujba e mai frumoasă cînd o ascult de aici. De ce ? Am să vă spun. În locul acesta am văzut venind, ani de-a rîndul, nelipsit, la două-trei luni o dată, pe un biet părinte tare cumsecade, care nu avea nici un alt prilej și nici un alt mijloc să-și vadă copilul, pe care anumite hotărîri ale familiei îl împiedicau să-l vadă. Stătea aici, la ora cînd știa că copilul este adus la liturghie. Micuțul nu bănuia că tatăl lui era acolo. Părintele își privea copilul și plîngea. Bietul om ! Îl iubea atît de mult ! Toate acestea le-am văzut cu ochii mei. Locul acesta e pentru mine ca și sfințit ; și m-am obișnuit să ascult liturghia de aici. Îmi place mai mult decît strana juruită în care aș avea dreptul să stau ca epitrop. Am și cunoscut întrucîtva pe acest nefericit. Avea un socru, o mătușă bogată, rude, nu le prea știu bine, care amenințau că vor

dezmoșteni copilul, dacă tatăl lui va încerca să-l vadă. Se jertfise pentru ca odată și odată copilul lui să fie bogat și fericit. Îl despărțiseră de el din pricina părerilor politice. Eu înțeleg politica, dar sînt unii oameni care nu știu unde să se oprească. Doamne! Pentru că un om a luptat la Waterloo nu înseamnă că e o fiară; nu desparți pentru atîta lucru pe un copil de tatăl său. Era un colonel de-al lui Bonaparte. Cred că a murit. Locuia la Vernon unde am un frate și se numea Pontmarie sau Montpercy, așa ceva... Avea o strașnică tăietură de sabie.

— Pontmercy? spuse Marius pălind.

— Tocmai! Pontmercy! L-ați cunoscut cumva?

— Domnule, zise Marius, a fost tatăl meu.

Bătrînul epitrop strigă, împreunîndu-și mîinile:

— Ah, dumneata ești copilul? Da, așa e. Acum trebuie să fie om în toată firea. Ei bine, bietul meu copil, poți să spui că ai avut un tată care te-a iubit nespus.

Marius îl luă de braț pe bătrîn și-l petrecu pînă acasă. A doua zi spuse domnului Gillenormand:

— Am pus la cale cu niște prieteni o partidă de vînătoare. Îmi dați voie să lipsesc vreo trei zile?

— Patru! îi răspunse bunicul. Petrecere bună! Și, făcînd cu ochiul, zise încet către fiică-sa: „Are o drăguță!"

VI

CE SE ÎNTÎMPLĂ CÎND TE ÎNTÎLNEȘTI CU UN EPITROP

Se va vedea ceva mai departe unde s-a dus Marius.

Marius lipsi trei zile; apoi se înapoie la Paris, merse de-a dreptul la biblioteca Facultății de drept și ceru colecția *Monitorului*.

Citi *Monitorul*, toată istoria republicii și a imperiului, *Memorialul de la Sfînta Elena* [1], toate memoriile, gazetele,

[1] Document important asupra lui Napoleon și a timpului său. Cuprinde comentariile și confidențele lui Napoleon asupra vieții și faptelor sale, înregistrate de istoricul Emmanuel de Las Cazes, care l-a însoțit pe împărat în insula Sfînta Elena.

buletinele, proclamațiile, pe nerăsuflate. O săptămînă întreagă l-au ținut frigurile după ce dăduse pentru întîia oară peste numele tatălui său în buletinele marii-armate. Se duse să vadă generalii sub ordinele cărora servise Georges Pontmercy, între alții pe contele H. [1]

Epitropul Mabeuf, pe care-l revăzuse, îi povesti de traiul de la Vernon, locul unde se retrăsese colonelul, de florile lui, de singurătatea lui.

Marius ajunsese să cunoască bine pe omul acesta minunat care fusese tatăl său ; leu și miel totodată, măreț și blînd.

În tot timpul acesta, prins de cercetările sale care-i luau fiecare clipă și fiecare gînd, aproape că nu se mai întîlnea cu familia Gillenormand. Venea la ora mesei, pe urmă îl căutau, dar nu-l mai găseau. Mătușa bombănea. Bătrînul Gillenormand zîmbea : „Eh ! Se ține după fete !" Cîteodată moșneagul adăuga : „Drace ! Credeam că e vorba de ceva trecător, dar văd că e o pasiune adevărată !"

În adevăr, era o pasiune.

Marius începea să-și iubească părintele cu patimă.

O schimbare neașteptată se făcuse în același timp în ideile lui. Fazele acestei schimbări fură numeroase și s-au desfășurat treptat. Credem că este folositor să urmărim pas cu pas aceste faze, arătîndu-le pe toate, pentru că ele se regăsesc la mulți oameni din vremea noastră.

Istoria pe care își aruncase ochii l-a înfricoșat.

A fost mai întîi ca o lumină orbitoare.

Pentru el republica, imperiul nu fuseseră pînă atunci decît niște cuvinte hidoase. Republica, o ghilotină, într-un amurg ; imperiul, o sabie în noapte. Privise acum mai de aproape, și acolo unde se aștepta să găsească numai o beznă înfiorătoare, văzu, cu un fel de surprindere nemaisimțită, în care se amesteca și teamă și bucurie, strălucind aștri ca Mirabeau, Vergniaud, Saint-Just, Robespierre, Camil Desmoulins, Danton [2], și răsărind un soare, Na-

---

[1] Contele H. este chiar tatăl autorului : Leopold-Sigisbert Hugo, fost ofițer în armata lui Napoleon. A participat la multe campanii, mai ales la cele împotriva Spaniei revoltate.

[2] Oratori și oameni politici din timpul revoluției. Vergniaud a fost în primele nouă luni ale Convențiunii Naționale liderul partidului girondinilor, care susținea interesele marii burghezii. Louis de Saint-Just, unul din partizanii cei mai credincioși ai lui

poleon. Nu mai știa pe ce lume trăiește. Se da înapoi orbit de lumină. Puțin cîte puțin, după ce-i trecuse prima uimire, se obișnui cu razele ei. Privi faptele păstrîndu-și cumpătul și cercetă oamenii fără groază; revoluția, imperiul răsăreau luminoase în fața ochilor săi de vizionar; două mănunchiuri de oameni și de întîmplări uriașe: văzu republica în suveranitatea drepturilor cetățenești redate mulțimilor; imperiul, în suveranitatea ideii franceze impuse Europei; văzu înălțîndu-se din revoluție mărețul chip al poporului și din imperiu măreața figură a Franței. Și-și spuse în fundul cugetului său că toate au fost cum trebuiau să fie.

Ceea ce ochii lui orbiți de lumină nu ajungeau să vadă într-o înfățișare a evenimentelor mult prea sumară, nu credem că e locul să arătăm aici. Constatăm numai evoluția în starea lui de spirit. Progresele nu se înfăptuiesc dintr-o dată. Spunînd acestea, o dată pentru totdeauna, privitor la cele de mai sus și la cele ce urmează, pornim mai departe.

Marius își dădu seama că pînă atunci nu înțelesese nici patria, nici părintele. Nu-și cunoscuse nici tatăl, nici țara, și-și lăsase de bună voie un fel de ceață pe ochi. Acum vedea bine; începea pe de o parte să admire, pe de alta să iubească.

Inima îi era chinuită de remușcări și de păreri de rău și se gîndea cu deznădejde că tot ce purta în suflet acum nu mai putea împărtăși decît unui mormînt. O, dacă tatăl său ar fi trăit, dacă l-ar mai fi avut, dacă Dumnezeu, în îndurarea și bunătatea lui, ar fi îngăduit ca tatăl său să mai trăiască, cum ar fi alergat la el, cu ce avînt ar fi alergat înaintea lui și i-ar fi strigat: „Tată, iartă-mă! Eu sînt! Am aceeași inimă ca și tine! Sînt fiul tău!“ Cum i-ar f sărutat părul alb și l-ar fi scăldat în lacrimi, cum s-ar fi uitat la rana lui, cum i-ar fi strîns mîinile, cum i-ar fi iubit hainele, cum i-ar fi sărutat pi-

---

Robespierre; membru al Comitetului salvării publice în timpul dictaturii iacobine (1793—94). A organizat apărarea frontierei Rinului împotriva armatelor austro-prusace și a inspirat decretele din martie 1794, care prevedeau extinderea micii proprietăți la toți cetățenii francezi, prin împărțirea tuturor averilor mari. A pierit sub ghilotină o dată cu Robespierre (1794).

cioarele! Ah! De ce i-a fost dat părintelui acestuia să moară atît de curînd, înainte de vreme, înainte de a i se face dreptate, înainte de a fi fost iubit de copilul său! Inima lui Marius era plină mereu de un suspin care spunea: „Vai!“ la fiece bătaie. În acelaşi timp devenea mai serios, mai grav, mai sigur de credinţele şi de gîndurile lui. În fiecare clipă luminile noi ale adevărului îi întregeau judecata. Parcă ar fi crescut ceva într-însul. În toată fiinţa lui se simţea acum sporit prin aceste două lucruri noi pentru el: părintele şi patria.

Toate se dezvăluiau acum în faţa lui, ca şi cum ar fi găsit o cheie ascunsă; îşi lămurea ceea ce urîse, pătrunse ceea ce privise cu groază; desluşea acum limpede înţelesul providenţial, dumnezeiesc şi omenesc al lucrurilor măreţe, pe care învăţase să le urască pînă atunci, şi al oamenilor mari, pe care fusese îndemnat să-i blesteme. Cînd se gîndea la părerile lui dinainte, care nu erau decît cele din ajun şi care totuşi îi păreau acum atît de vechi, se înfuria, apoi zîmbea.

Pe nesimţite, de la reabilitarea tatălui său trecuse în chip firesc la reabilitarea lui Napoleon.

Totuşi, trebuie s-o spunem, nu fără o oarecare greutate.

Încă din copilărie, mintea lui fusese îmbuibată cu ideile partidului lui 1814 asupra lui Bonaparte. Toate prejudecăţile, toate interesele şi instinctele restauraţiei tindeau să-l desfigureze pe Napoleon. Restauraţia îl ura mai grozav chiar decît pe Robespierre. Regaliştii se foloseau cu multă îndemînare de istovirea naţiunii şi de ura maselor. Bonaparte ajunsese un fel de dihanie din basme, şi, ca să-l zugrăvească în închipuirea poporului, partidul lui 1814 îl înfăţişa într-o mie de chipuri cumplite, începînd cu ce era groaznic şi totuşi măreţ şi sfîrşind cu ce era groaznic pînă la grotesc, de la Tiberiu[1] pînă la Căpcăunul mîncător de oameni. Astfel, dacă vorbeai de Bonaparte, erai liber să plîngi cu hohote sau să pufneşti în rîs, cu condiţia ca ura să dea isonul. Marius nu avusese niciodată alte păreri despre „omul acela“ — cum i se spunea. Ele se împletiseră cu dîrzenia firii lui. Zăcea în el un omuleţ încăpăţînat care-l ura pe Napoleon.

---

[1] Al doilea împărat roman (prima jumătate a secolului I), tip de tiran sîngeros.

Citind istoria, cercetînd-o mai cu seamă din acte și documente, încetul cu încetul, vălul care-l acoperea pe Napoleon se sfîșiase și ochii lui Marius putură să-l privească în voie. El întrezări ceva nemăsurat de mare și bănui că pînă atunci se înșelase asupra lui Napoleon ca și asupra tuturor celorlalte ; în fiecare zi se lămurea mai bine și începu să urce încet, pas cu pas, la început aproape cu părere de rău, apoi îmbătat și parcă purtat de o vrajă neînfrîntă, mai întîi treptele pline de umbră, apoi cele abia luminate, în sfîrșit, pe cele înalte și strălucitoare ale entuzismului.

Într-o noapte se afla singur în odăița lui de sub acoperiș. La flacăra luminării citea cu coatele pe masă, lîngă fereastra deschisă. Tot felul de visuri, coborîte parcă din văzduh, se împleteau cu gîndurile lui. Ce spectacol îți oferă noaptea ! Auzi zgomote înfundate care nu știi de unde vin, îl vezi pe Jupiter, planetă de o mie două sute de ori mai mare decît Pămîntul, scînteind ca focul ; azurul e negru ; stele strălucesc ; e minunat.

Citea buletinele marii-armate ca niște ode eroice scrise pe cîmpul de luptă. Din cînd în cînd dădea peste numele tatălui său ; al împăratului era pretutindeni. Marele imperiu îi răsărea înaintea ochilor ; simțea un val ce creștea și i se înălța în suflet ; îi părea cîteodată că tatăl lui trecea pe lîngă el ca o adiere și-i vorbea la ureche ; încetul cu încetul, se petrecea în el ceva ciudat ; i se părea că aude răpăitul tobelor, bubuitul tunului, chemarea trîmbițelor, pasul cadențat al batalioanelor, galopul surd și îndepărtat al cavaleriei ; din cînd în cînd își ridica ochii spre cer și vedea strălucind în adîncuri fără fund constelațiile uriașe ; apoi îi pleca din nou pe carte și vedea mișcîndu-se nedeslușit alte lucruri nemăsurat de mari. I se strîngea inima. Se simțea luat și purtat departe, fremătător și scuturat de friguri, fără să-și dea seama ce se petrece în el și de care poruncă ascultă ; se ridică în picioare, întinse amîndouă brațele afară pe fereastră, privi țintă întunericul, tăcerea, veșnica nemărginire și strigă : „Trăiască împăratul !"

Din această clipă, totul se sfîrși. Căpcăunul corsican, uzurpatorul, tiranul, monstrul care fusese amantul suro-

rilor sale, cabotinul care lua lecţii de la Talma [1], otrăvitorul Jaffei, tigrul, Buonaparte — toate pieriră şi făcură loc în cugetul său unei străluciri nedesluşite ce lumina dintr-o înălţime ameţitoare palida fantomă a statuii lui Cezar. Pentru Pontmercy împăratul fusese căpitanul preaiubit, pe care-l admiri şi pe care-l urmezi cu credinţă; pentru Marius el era acum ceva mai mult. Era ziditorul predestinat al puterii franceze, sortită să stăpînească lumea, după cea romană. Era arhitectul făcător de minuni, construind pe ruinele unei prăbuşiri, păşind pe urma lui Carol cel Mare, a lui Ludovic al XI-lea, a lui Henric al IV-lea, a lui Richelieu, a lui Ludovic al XIV-lea, a Comitetului salvării publice [2]. A avut desigur păcatele lui, greşelile lui şi chiar crima lui, căci a fost om; dar a fost împărătesc în greşeală, strălucitor în petele sale, puternic în crimă. A fost mai mult decît atît. A fost întruchiparea Franţei, cucerind Europa prin spada pe care-o purta şi lumea prin lumina pe care-o răspîndea. Marius văzu în Bonaparte fantasma orbitoare de care se va ridica întotdeauna la hotare şi ne va străjui viitorul. Despot, dar dictator; despot ieşit dintr-o republică şi cuprinzînd în el o revoluţie. Napoleon devenise pentru el omul-popor.

Ca orice nou adept al unei religii, se îmbătase de propria lui convertire. Se avînta prea mult şi mergea prea departe. Aşa era firea lui; odată ajuns pe povîrniş, îi era aproape cu neputinţă să se înfrîneze. Fanatismul sabiei îl cucerea, îngemănîndu-se în cugetul lui cu ideea de care era înflăcărat. Nu-şi da seama că, pe lîngă geniu, el admira forţa. În multe privinţe începea să se înşele şi altfel. Le înţelegea pe toate. Exista un fel de a te întîlni cu eroarea, mergînd în căutarea adevărului. Avea un fel de bună-credinţă năvalnică ce amesteca totul de-a valma. Pe calea cea nouă pe care apucase, judecînd greşelile

---

[1] Actor foarte admirat pe vremea lui Napoleon. Excela în tragedii clasice. Aşa-zisele lecţii de ţinută şi dicţiune pe care le da împăratului sînt o legendă.

[2] Organ suprem al puterii executive în timpul Convenţiunii Naţionale, a treia adunare revoluţionară (1793—1795). Însufleţit de Robespierre şi Saint-Just, comitetul a salvat atunci Franţa prin măsurile energice luate împotriva reacţiunii din interior, precum şi împotriva duşmanilor care ameninţau frontierele, din exterior.

vechiului regim şi măsurînd gloria lui Napoleon, trecea cu vederea împrejurările uşurătoare.

Oricum ar fi fost, făcuse un pas nemăsurat de mare. Acolo unde odinioară văzuse prăbuşirea monarhiei, acum vedea înălţarea Franţei. Îşi schimbase punctul de vedere. Ce fusese pentru el apusul era acum răsăritul. Luase un alt drum.

Toate prefacerile acestea adînci se împlineau în sufletul lui fără ca familia să-şi dea seama.

După ce, printr-o străduinţă bine ascunsă, îşi lepădase vechea sa piele de credincios al Burbonilor şi de *ultra*, după ce se lepădase de aristocraţie, de clericalism şi de regalism, cînd fu de-a binelea revoluţionar, adînc democrat şi aproape republican, se duse la un vapor de pe cheiul Orfèvres şi-şi comandă o sută de cărţi de vizită cu numele : *Baronul Marius Pontmercy*.

Era o urmare foarte întemeiată a schimbării ce se petrecuse în el şi care se datora întru totul tatălui său. Numai că, necunoscînd pe nimeni şi neavînd la ce uşă să-şi lase cărţile de vizită, le vîrî pe toate în buzunar.

Printr-o altă urmare firească, pe măsură ce se apropia de tatăl său, de amintirea lui şi de toate cele pentru care colonelul luptase vreme de douăzeci şi cinci ani, Marius se îndepărta de bunicul său. După cum am mai spus, încă demult toanele domnului Gillenormand nu-i plăceau de loc. Îi despărţeau toate nepotrivirile dintre un tînăr serios şi un bătrîn uşuratic. Veselia lui Géronte jigneşte şi scoate din fire mîhnirea lui Werther [1]. Atît timp cît împărtăşeau aceleaşi păreri politice şi aceleaşi idei, acestea durau o punte între Marius şi domnul Gillenormand. Cînd puntea se prăbuşi, se căscă prăpastia. Mai presus de toate, Marius simţea o revoltă nespusă împotriva domnului Gillenormand la gîndul că dintr-o pricină atît de neghioabă îl smulsese fără milă de lîngă colonel, lăsînd astfel pe tată fără copil şi pe copil fără tată.

Din dragoste pentru tatăl său începu aproape să-l urască pe bunic. Nici unul din aceste gînduri, cum am mai spus-o, nu i se arătau la faţă. Atîta numai că era din ce

[1] Primul, personaj din comedia clasică franceză, tipul bătrînului zănatic ; celălalt, eroul romanului *Suferinţele tînărului Werther* de Goethe (1774), tipul tînărului sentimental.

în ce mai reținut, la masă vorbea puțin, iar în casă se arăta rar. Cînd mătușa lui îl dojenea, era foarte blînd și spunea că era ocupat cu studiile, cursurile, examenele, conferințele ș.a.m.d. Bunicul rămase neclintit la părerea lui fără greș : „E îndrăgostit ! Cunosc !"

Marius lipsea din cînd în cînd de acasă.

— Unde se tot duce ? întreba mătușa.

Într-una din aceste călătorii, totdeauna foarte scurte, se dusese la Montfermeil pentru a împlini dorința tatălui său și-l căutase pe fostul sergent de la Waterloo, pe hangiul Thénardier. Thénardier dăduse faliment, hanul se închisese și nimeni nu mai știa nimic despre hangiu. În timpul acestei cercetări, Marius lipsise patru zile de acasă.

— Hotărît, nu e în mințile lui ! conchise bunicul. Li se păruse că purta pe piept, sub cămașă, ceva legat de gît cu o panglică neagră.

VII

O FUSTĂ OARECARE

Am pomenit de un lăncier.

Era un strănepot al domnului Gillenormand din partea tatălui său și ducea o viață de garnizoană departe de familie și de orice cămin. Locotenentul Théodule Gillenormand îndeplinea toate condițiile cerute pentru a fi ceea ce se cheamă un ofițer chipeș. Avea un mijloc de domnișoară, un fel vitejesc de a-și tîrî sabia și purta mustața răsucită. Venea foarte rar la Paris ; atît de rar, încît Marius nu-l văzuse niciodată. Cei doi veri nu se cunoșteau decît din nume. Théodule, credem că am mai spus-o, era slăbiciunea domnișoarei Gillenormand, care-l prefera, fiindcă nu-l vedea. Cînd nu vezi pe cineva, poți să crezi că e desăvîrșit.

Într-o dimineață, domnișoara Gillenormand-cea-mare se întorsese acasă tulburată, atît cît firea ei nepăsătoare putea să i-o îngăduie. Marius ceruse din nou voie bunicului său să facă o scurtă călătorie, adăugînd : „Cred că

voi pleca chiar în seara asta". „Du-te, răspunsese bunicul și adăugase pentru sine, ridicînd a uimire sprîncenele : Iar doarme într-altă parte !" Domnișoara Gillenormand urcase în camera ei foarte intrigată și aruncase de pe scară acest semn de exclamare : „E prea mult !" și acest semn de întrebare : „Unde s-o fi ducînd ?" Bănuia o aventură amoroasă mai mult sau mai puțin îngăduită ; umbra unei femei, o întîlnire de dragoste, o taină — și nu-i displăcea să-și vîre nasul. Descoperirea oricărui mister are farmecul noutății, unui scandal, și ființele curate nu disprețuiesc această distracție. Sufletele bisericoase nutresc în ascunzișurile lor o anumită curiozitate pentru lucrurile neîngăduite.

Era deci pradă unei pofte nedeslușite de a cunoaște secretul unei aventuri amoroase.

Pentru a lupta cu această curiozitate, care o îndepărta de îndeletnicirile ei, recursese la un talent de al său și începuse să lucreze fir cu fir una din acele broderii de pe vremea împăratului și a restaurației, unde sînt multe roți de cabrioletă ; lucru posomorît, lucrătoare ursuză. Stătea de cîteva ore nemișcată pe scaun cînd se deschise ușa. Domnișoara Gillenormand ridică ochii ; locotenentul Théodule se afla în fața ei și o saluta milităreşte. Scoase un strigăt de fericire. Oricît ai fi de bătrînă, de rușinoasă, de bisericoasă și de mătușă, tot îți place să vezi intrînd un ofițer la tine în odaie.

— Tu aici, Théodule ? întrebă ea.

— În treacăt, mătușică.

— Atunci sărută-mă !

— Poftim, făcu Théodule.

Și o sărută. Mătușa Gillenormand se duse spre scrin și-l deschise.

— Stai la noi cel puțin o săptămînă ?

— Mătușă, plec diseară.

— Nu se poate.

— Precis.

— Te rog să rămîi, Théodule puiule !

— Inima ar spune da, dar datoria nu. Povestea e simplă. Schimb garnizoana. Eram la Melun și mă trimit la Gaillon. Ca să plec din vechea garnizoană la cea nouă

a trebuit să trec prin Paris. Mi-am spus : ia să mă duc s-o văd pe mătuşă-mea.

— Iată pentru osteneala ta.

Domnişoara Gillenormand îi puse în mînă zece ludovici de aur.

— Vrei să spui pentru bucuria mea, dragă mătuşică.

Théodule o sărută a doua oară şi domnişoara Gillenormand avu plăcerea să-şi simtă gîtul zgîriat de fireturile uniformei.

— Te duci călare cu regimentul ? întrebă ea.

— Nu, mătuşică. Am ţinut să te văd. Am o permisiune specială. Calul mi-l duce ordonanţa. Eu plec cu diligenţa. Şi, fiindcă veni vorba, aş vrea să te întreb.

— Ce anume ?

— Vărul meu, Marius Pontmercy, pleacă şi el ?

— De unde ştii ? spuse mătuşa nemaiputînd de curiozitate.

— Îndată ce am ajuns la Paris, m-am dus să-mi reţin un loc.

— Şi ?

— Un călător venise înaintea mea şi reţinuse un loc pe imperială. Am văzut pe foaie numele lui.

— Ce anume ?

— Marius Pontmercy.

— Stricatul ! strigă mătuşa. A, vărul tău nu e un băiat cuminte ca tine. O noapte întreagă în diligenţă !

— Ca şi mine.

— Dar tu din datorie, el din destrăbălare.

— Ei, drace !

I se întîmplă domnişoarei Gillenormand-cea-mare ceva cu totul neaşteptat : avu o idee. Dac-ar fi fost bărbat, s-ar fi lovit cu palma peste frunte. Îl întrebă pe Théodule :

— Ştii că vărul tău nu te cunoaşte ?

— Eu l-am văzut, dar el n-a binevoit să mă bage în seamă.

— A, aşadar, o să călătoriţi împreună ?

— El pe imperială, eu înăuntru.

— Unde merge diligenţa ?

— La Andelys.

— Va să zică acolo se duce Marius ?

— Dacă n-o să se oprească cumva în drum, ca mine. Eu mă dau jos la Vernon, ca să iau legătura cu Gaillon. Nu cunosc drumul lui Marius.

— Marius! Ce nume urît! Cine-o fi avut ideea să-i pună numele Marius? Pe tine cel puțin te cheamă Théodule.

— Mi-ar plăcea mai mult să mă cheme Alfred, spuse ofițerul.

— Ascultă, Théodule!

— Ascult, mătușă.

— Ia bine seama!

— Iau.

— Bine de tot.

— De tot.

— Ei bine, de la o vreme Marius lipsește cam des.

— Ei, drăcie!

— Călătorește într-una.

— Vai! Vai!

— Nu doarme acasă.

— O! O!

— Am vrea să știm care e pricina.

Théodule răspunse cu liniștea unei statui:

— O fustă oarecare! Și cu acel rîs în doi peri care arăta siguranța celui care vorbește, adăugă: O fetișcană!

— Desigur! exclamă mătușa, care crezu că-l aude vorbind pe domnul Gillenormand și simți cum o convingere nestrămutată țișnește din cuvîntul *fetișcană*, rostit aproape în același fel de unchiul cel bătrîn, ca și de nepotul cel tînăr. Fă-mi o plăcere, reluă ea. Urmărește-l puțin pe Marius. Nu te cunoaște și o să-ți fie ușor. Fiindcă e o fată la mijloc, încearcă s-o vezi. Să ne scrii despre ce e vorba. Asta o să-l distreze pe bunic.

Lui Théodule nu-i plăceau asemenea urmăriri; dar era foarte mișcat de cei zece ludovici de aur și credea că vor fi urmați și de alții. Primi însărcinarea și spuse:

— Cum vrei dumneata, mătușă. Și adăugă în sinea lui: „Iată-mă acum și guvernantă".

Domnișoara Gillenormand îl îmbrățișă.

— Théodule, tu n-ai face asemenea prostii. Tu te supui disciplinei, ești robul regulamentului, ești omul exacti-

tății și al datoriei ; tu nu ți-ai părăsi familia pentru o fustă oarecare.

Lăncierul făcu aceeași mutră satisfăcută pe care ar fi făcut-o probabil și Cartouche [1] dac-ar fi fost lăudat pentru cinstea lui.

În seara care urmă după această convorbire, Marius se urcă în diligență fără a bănui că e supravegheat. Cît despre supraveghetor, primul lucru pe care l-a făcut, a fost să adoarmă. Somnul îi fu adînc și conștiincios. Argus a sforăit toată noaptea.

Cînd se făcu ziuă, conducătorul diligenței strigă :

— Vernon, stația Vernon ! Călătorii pentru Vernon !

Și locotenentul Théodule se deșteptă.

— Bun, mormăi el pe jumătate adormit, aici cobor.

Pe urmă, memoria limpezindu-i-se încetul cu încetul, se trezi de-a binelea și se gîndi la mătușa lui, la cei zece ludovici și la raportul pe care se însărcinase să-l facă despre faptele și destrăbălările lui Marius. Gîndul acesta îl făcu să rîdă.

„Poate că nici nu mai e în diligență, își zise, în timp ce-și încheia nasturii de la tunica uniformei de mică ținută. S-o fi oprit la Poissy, ori la Triel, dacă nu s-o fi dat jos la Meulan ; s-o fi coborît la Mantes, sau poate la Rolleboise, sau s-o fi dus pînă la Pacy, putînd s-o ia la stînga spre Evreux sau la dreapta spre Laroche-Guyon. Ține-te după el, mătușă ! Ce naiba o să-i scriu bătrînei ?“

În clipa aceea o pereche de pantaloni negri care coborau de pe imperială se arătară la geamul diligenței.

„O fi Marius ?“ își spuse locotenentul.

Era el.

Jos, lîngă trăsură, o țărăncuță, vîrîtă printre cai și vizitii, întindea flori călătorilor.

— Flori pentru cuconițele dumneavoastră.

Marius se apropie de florăreasă și cumpără cele mai frumoase flori pe care le avea în coș.

„Deocamdată, își spuse Théodule sărind din trăsură, iată un amănunt care îmi ațîță curiozitatea. Cui naiba îi duce florile ? Trebuie să fie o femeie. Un buchet atît de frumos nu poate să fie decît pentru o femeie frumoasă. Aș vrea s-o văd și eu.“

---

[1] Bandit parizian, tras pe roată în 1721.

Şi nu numai pentru îndeplinirea însărcinării primite, ci şi din curiozitate personală, începu să-l urmărească pe Marius, ca un copoi care vînează pe socoteala lui. Marius nu luă seama la Théodule. Femeile elegante coborau din diligenţă ; nu se uita la ele. Parcă nu vedea nimic împrejurul lui.

„Cît e de îndrăgostit !“ se gîndi Théodule.

Marius se îndreptă spre biserică.

„De minune ! îşi zise Théodule. Biserică ! Asta e ! Întîlnirile de dragoste stropite cu niţică agheazmă sînt cele mai bune. Nimic nu e mai delicios decît o ocheadă care trece pe deasupra lui Dumnezeu.“

Ajuns la biserică, Marius nu intră înăuntru, ci o luă pe la spatele ei, pierzîndu-se într-unul din ungherele zidurilor din dosul altarului.

„Se întîlnesc afară, îşi spuse Théodule. Să vedem fetişcana !“

Şi înaintă în vîrful picioarelor spre ungherul unde dispăruse Marius.

Ajuns acolo, se opri buimăcit.

Marius, cu fruntea în mîini, îngenunchease în iarbă pe un mormînt peste care împrăştie toate florile. La căpătîiul mormîntului, în dreptul unei movile de pămînt se afla o cruce de lemn negru, pe care scria cu litere albe numele : COLONELUL BARON PONTMERCY. Îl auzea pe Marius cum plînge în hohote. Iubita era un mormînt.

VIII

MARMURA ÎMPOTRIVA GRANITULUI

Aici venise Marius cînd lipsise întîia oară din Paris. De aci venea de cîte ori domnul Gillenormand spunea : „N-a dormit acasă“.

Locotenentul Théodule îşi pierdu cu totul cumpătul cînd văzu că e vorba de un mormînt. Simţi ceva neplăcut şi ciudat, de care nu putea să-şi dea seama şi care se amesteca cu respectul pentru un mormînt, şi cu respectul pentru un colonel. Se retrase, lăsîndu-l singur pe Marius

în cimitir, și execută această retragere ca un soldat disciplinat. Moartea i se arăta cu epoleți și-era gata s-o salute militărește. Neștiind ce să-i scrie mătușă-si, se hotărî să nu-i mai scrie de fel ; și, de bună seamă, n-ar fi ieșit nimic din descoperirea făcută de Théodule asupra dragostelor lui Marius, dacă printr-o potrivire tainică, ce se întîlnește foarte des în viață, întîmplarea de la Vernon n-ar fi avut aproape îndată o urmare la Paris. Marius se întoarse de la Vernon a treia zi ; dis-de-dimineață ajunse acasă la bunicu-său, obosit de cele două nopți petrecute în diligență și, simțind nevoia să alunge oboseala nesomnului înotînd, se urcă repede în odaia lui, stătu numai cît îi trebui ca să-și lepede haina de drum și panglica neagră de la gît, și se duse la baie.

Domnul Gillenormand, sculat dis-de-dimineață, ca toți bătrînii sănătoși, îl auzi întorcîndu-se. Se grăbi să urce, cît putu de repede, cu picioarele lui bătrîne, scara mansardei în care locuia Marius. Voia să-l îmbrățișeze și, în vreme ce-l îmbrățișa, să-l descoase de unde venea.

Dar tînărului îi trebuise mai puțină vreme să coboare decît i-a trebuit bătrînului să urce, și, cînd domnul Gillenormand intră în mansardă, Marius nu mai era.

Patul era nedesfăcut și pe el se vedeau aruncate fără grijă haina și panglica neagră.

— Asta îmi place ! spuse domnul Gillenormand.

Și după o clipă intră în salon, unde se afla domnișoara Gillenormand lucrînd la roțile ei de cabrioletă.

Intrarea fu triumfală.

Domnul Gillenormand ținea într-o mînă redingota, în cealaltă panglica de la gît, strigînd :

— Victorie ! Vom descoperi taina. Vom cunoaște adevărul adevărat. Vom afla isprăvile acestui prefăcut. Plutim în plin roman ! Uite și portretul.

În adevăr, de panglică atîrna o cutiuță de piele neagră care aducea cu un medalion.

Bătrînul luă cutia și-o privi cîtva timp, fără s-o deschidă, cu acea plăcere încîntată și mînioasă totodată, pe care ar avea-o un biet flămînd pe sub nasul căruia ar trece niște minunate bucate pentru alții.

— Fără îndoială, zic, aici e un portret. Mă pricep eu ! E un talisman care se poartă lîngă inimă. Niște nă-

țărăi ! Cine știe ce slută ! Tinerii de azi au gusturi atît de îndoielnice.

— Ei, și dumneata, tată, zise fata bătrînă.

Cutia se deschidea apăsînd pe un resort. Nu găsiră înăuntru nimic altceva decît o hîrtie împăturită cu grijă.

— De la aceeași către același, spuse domnul Gillenormand pufnind în rîs. Știu eu ce știu. Un bilet de dragoste.

— Hai să-l citim ! spuse mătușa.

Și-și puse ochelarii. Deschiseră și citiră următoarele :

„*Pentru fiul meu. Pe cîmpul de luptă de la Waterloo împăratul m-a făcut baron. Deoarece restaurația îmi tăgăduiește acest titlu pe care l-am plătit cu sîngele meu, fiul meu îl va lua și-l va purta. Sînt sigur că va fi demn de el*".

Sentimentul pe care-l avură tatăl și fiica nu se poate descrie.

Se simțiră înghețați ca de respirația unui cadavru. Nu schimbară o vorbă. Numai domnul Gillenormand spuse în șoaptă, ca și cum ar fi vorbit cu sine :

— E scrisul soldățoiului ăluia !

Mătușa se uită la hîrtie, o întoarse pe toate fețele, pe urmă o puse din nou în cutie.

Tocmai atunci căzu dintr-un buzunar al redingotei un pachet dreptunghiular, înfășurat în hîrtie albastră. Domnișoara Gillenormand îl ridică și desfăcu hîrtia albastră. Erau cele o sută de cărți de vizită ale lui Marius. Îi dădu una domnului Gillenormand, care citi : *Baronul Marius Pontmercy*. Bătrînul sună. Nicoletta veni. Domnul Gillenormand luă panglica, cutia și redingota, le aruncă pe toate în mijlocul salonului și spuse :

— Ia zdrențele astea !

Trecu un ceas lung în cea mai mare liniște.

Bătrînul și fata bătrînă se așezară unul cu spatele la altul. Fiecare se gîndea de bună seamă la același lucru. După ce trecu acest ceas, mătușa Gillenormand zise :

— Frumos !

Nu mult după aceea se întoarse și Marius. Înainte de-a păși pragul salonului, îl zări pe bunicu-său, care ți-

nea în mînă o carte, de vizită de-a lui și care, cînd îl văzu, strigă la el, strivindu-l cu trufia lui burgheză și batjocoritoare :

— Ia te uită ! ia te uită, ia te uită ! Ești baron acum. Felicitările mele ! Ce-nseamnă asta ?

Marius se roși puțin și răspunse :

— Înseamnă că sînt fiul tatălui meu !

Domnul Gillenormand se opri din rîs și spuse aspru :

— Tatăl tău sînt eu.

— Tată-meu, răspunse Marius cu ochii în jos și cu o înfățișare severă, a fost un om modest și viteaz, care a slujit în chip glorios republica și Franța, un om mare în cea mai măreață istorie pe care au făcut-o cîndva oamenii. A fost un om care a trăit un sfert de veac pe cîmpul de bătaie, ziua sub gloanțe și ghiulele, noaptea în zăpadă, în noroi, în ploaie, un om care a cucerit două steaguri, care a fost rănit de douăzeci de ori, care a murit uitat și părăsit și care n-a avut decît un singur cusur, acela de-a fi iubit doi ingrați : țara și pe mine.

Era mai mult decît putea s-audă domnul Gillenormand. La cuvîntul „republică", el se ridică, sau, mai bine zis, sări în picioare. Fiecare cuvînt pe care-l rostea Marius îmbujora obrazul bătrînului regalist asemenea unor foale care suflă în cărbuni aprinși. Din întunecat cum era se făcu roșu, din roșu — purpuriu, și din purpuriu — ca flacăra.

— Marius ! strigă el. Copil blestemat ! Nu știu ce-a fost tatăl tău. Nu vreau să știu. Habar n-am. Ceea ce știu e că acești oameni n-au fost niciodată altceva decît niște mizerabili, niște golani, niște ucigași, niște revoluționari, niște hoți. Am spus toți, toți, toți ! Nu cunosc nici unul ; am spus toți ! Ai auzit, Marius ? Ia seama bine, ești tot atît de baron cît e și papucul meu ! Toți sînt niște bandiți care l-au slujit pe Robespierre, niște tîlhari care l-au slujit pe Bu-o-na-parte ! Toți niște trădători care-au vîndut, l-au vîndut pe regele lor legitim, toți niște lași care-au fugit din fața prusacilor și a englezilor la Waterloo. Iată ce știu. Dacă și domnul tatăl tău e printre ei, n-am cunoștință, îmi pare rău, cu-atît mai rău ! Sluga dumitale !

De data asta parcă Marius ar fi fost jeraticul, și domnul Gillenormand foalele. Marius tremura tot, nu știa ce să

facă, își simțea fruntea încinsă de flăcări. Era ca un preot care vede sfînta împărtășanie aruncată în vînt, ca un fachir ce vede un necredincios scuipînd pe idolul lui. Nu se putea ca astfel de vorbe să fie rostite în fața lui și să rămînă nepedepsite. Dar ce să facă ? Tatăl său fusese călcat în picioare în fața sa, și de cine ? De bunicul său. Cum era să-l răzbune pe unul, fără să-l jignească pe celălalt ? Nu era chip să-și insulte bunicul, dar nici să nu-și răzbune tatăl nu se putea. De o parte era un mormînt sfînt, de altă parte părul alb. Cîteva clipe se simți ca un om beat ce se clatină și-n capul căruia joacă un vîrtej. Ridică ochii, își privi țintă bunicul și strigă cu voce tunătoare :

— Jos Burbonii și porcul de Ludovic al XVIII-lea !

Ludovic al XVIII-lea murise de patru ani, dar puțin îi păsa.

Din stacojiu cum era, bătrînul se făcu deodată mai alb decît îi era părul din cap. Se întoarse spre un bust al ducelui de Berry [1], care se afla pe cămin, și se înclină adînc, cu un fel de măreție ciudată. Apoi trecu de două ori încet și în tăcere de-a lungul odăii, de la cămin la fereastră și de la fereastră la cămin, făcînd să scîrțîie parchetul sub picioarele lui, ca un om de piatră care ar umbla. A doua oară se plecă spre fiica sa, care fusese de față la această ciocnire și stătea încremenită în loc, ca o oaie bătrînă, și-i spuse surîzînd, cu un zîmbet aproape liniștit :

— Un baron ca domnul și un burghez ca mine nu pot sta sub același acoperiș. Apoi deodată, ridicîndu-se, palid, tremurînd, teribil, cu fruntea mărită parcă de răsfrîngerea înspăimîntătoare a mîniei, întinse brațul spre Marius și-i strigă : Ieși afară !

Marius părăsi casa.

A doua zi, domnul Gillenormand spuse fiicei sale :

— Veți trimite acestui băutor de sînge cîte șase sute de franci la fiecare șase luni și să nu mai aud niciodată vorbindu-se despre el.

Și ca să-și verse focul ce-l mistuia, vreme de trei luni și mai bine îi spuse fiicei sale *dumneavoastră*.

---

[1] Al doilea fiu al contelui d'Artois (regele Carol al X-lea în 1824) ; a fost asasinat în 1820 de un meseriaș, Louvel, fapt pentru care era considerat martir în cercurile ultraregaliste.

Marius, pe de altă parte, ieșise tot atît de furios. O împrejurare despre care trebuie să vorbim îi mărise și mai mult îndîrjirea. Totdeauna se ivesc asemenea mici întîmplări menite să încurce și mai tare dramele de familie. Îndîrjirea crește, cu toate că vina rămîne aceeași. Luînd la repezeală „zdrențele“ lui Marius ca să i le ducă în odaie, așa cum poruncise bunicul, Nicoletta scăpase, fără să bage de seamă, pe scara întunecoasă de la mansardă, medalionul de piele neagră în care era peticul de hîrtie scris de colonel. Nici hîrtia, nici medalionul nu s-au mai găsit.

Marius era încredințat că „domnul Gillenormand“ — din ziua aceea nu-i mai spuse altfel — aruncase în foc „testamentul tatălui său“. Știa pe dinafară cele cîteva rînduri scrise de colonel și prin urmare nu pierduse nimic. Dar scrisul, hîrtia, aceste moaște sfinte, erau însăși inima lui. Ce au făcut cu ele ?

Marius plecase fără să spună unde se duce și fără să știe unde merge, cu 30 de franci în buzunar, cu ceasul și cîteva rufe într-un sac de călătorie. Se urcase într-o trăsură de piață luată cu ora și se îndreptase, la întîmplare, spre Cartierul latin.

Ce se va întîmpla cu Marius ?

CARTEA A PATRA

PRIETENII A.B.C.-ULUI

I

UN GRUP CARE AR FI PUTUT SĂ INTRE ÎN ISTORIE

Epoca aceea, calmă în aparență, era străbătută de un fior revoluționar abia simțit. În văzduh pluteau adieri pornite din adîncurile lui '89 și '92. Tineretul se afla tocmai în perioada aceea cînd, să ni se îngăduie cuvîntul, năpîrlește. Oamenii se schimbau, aproape fără să-și dea seama, prin însăși trecerea timpului. Minutarul care se mișcă pe cadran, se mișcă și în suflete. Fiecare făcea înainte pasul pe care îl avea de făcut. Regaliștii deveneau liberali, liberalii deveneau democrați.

Era ca un flux încărcat de mii de refluxuri. Fluxul are darul să amestece apele ; așa se explică unele contopiri foarte ciudate de idei ; lumea iubea în același timp și pe Napoleon și libertatea. Noi facem aici istorie. Acestea erau amăgirile timpului de atunci. Părerile trec prin felurite faze. Regalismul voltairian, o varietate bizară, a avut o pereche nu mai puțin ciudată : liberalismul bonapartist.

Erau și alte tabere care cugetau mai serios. Unele adînceau principiile, altele prețuiau dreptul. Se pasionau pentru absolut, întrezărind realizări nesfîrșite ; absolutul, prin însăși rigiditatea lui, împinge cugetele spre largul zării și le face să plutească în nemărginire. Nimic nu poate zămisli visul mai bine decît doctrina. Și nimic nu poate zămisli viitorul mai bine decît visul. Utopia de azi va fi mîine carne și oase.

Părerile înaintate aveau îndoite temeiuri. Un început de mister amenința „ordinea stabilită", care era vicleană și suspectă. Un semn cît se poate de revoluționar. Gîndul

ascuns al guvernului și cel al poporului se întîlnesc în încercarea de a se săpa unii pe alții. Pregătirea răzvrătirilor dă un răspuns premeditării loviturilor de stat.

Pe atunci nu existau încă în Franța organizații vaste și subversive de felul *Tugenbund* [1]-ului german sau al carbonarismului italian. Ici și colo existau totuși nucleuri ascunse care își întindeau mai departe ramificațiile lor. „Coucourge" începuse să se închege la Aix. La Paris, între alte asociații de acest fel, se născuse societatea Prietenii A.B.C.-ului.

Ce erau Prietenii A.B.C.-ului ? În aparență, o societate pentru educația copiilor ; în realitate, pentru ridicarea bărbaților în putere.

Își ziceau Prietenii A.B.C.-ului. „Abeceul" [2], adică începutul învățăturii, era poporul neștiutor. Prietenii lui se străduiau să-l lumineze. Un joc de cuvinte care nu e de luat în rîs. Jocurile de cuvinte sînt uneori foarte serioase în politică ; dovadă : *Castratus ad castra*, care a făcut din Narses [3] un general de armată ; dovadă : *Barbari et Barberini* [4] ; dovadă : *Fueros y Fuegos* [5] ; dovadă : *Tu es Petrus et super hanc petram* [6], și atîtea altele.

Prietenii A.B.C.-ului erau puțini. Era o societate secretă încă în fașă, am spune un fel de clan, dacă un clan ar putea sfîrși prin a da eroi. Se adunau la Paris în două

---

[1] „Liga virtuții", organizație secretă prusacă, alcătuită din reprezentanți ai nobilimii liberale și ai intelectualității burgheze. A fost constituită în 1803 pentru a lupta împotriva lui Napoleon.

[2] A.B.C. în franțuzește e pronunțat ca și *abaissé* : înjosit, aplecat.

[3] Unul din comandanții de oști ai împăratului Justinian (prima jumătate a secolului al VI-lea) ; a recucerit o parte din Italia ocupată de ostrogoți. Era eunuc. *Castratus ad castra*, joc de cuvinte care se făcea la Roma pe seama generalului bizantin, înseamnă : „un castrat în funcția unei tabere".

[4] Familie italiană (florentină) din secolele XVI—XVII ; unii din membrii ei au devenit cardinali, iar Maffeo Barberini, papă.

[5] Primul termen înseamnă în limba spaniolă culegeri de jurisprudențe și de hrisoave regale care acordau privilegii orașelor și provinciilor : *fuegos* înseamnă *focuri*. Victor Hugo apropie cele două cuvinte, sugerînd că asemenea arhive monarho-feudale sînt destinate focului.

[6] Verset din *Evanghelia lui Matei* : „Tu ești Petre și pe această piatră voi zidi biserica mea" (lat.).

locuri : lîngă Hale, într-o cîrciumă numită *Corint*, despre care vom vorbi mai tîrziu, și lîngă Pantheon, într-o cafenea mică din piața Saint-Michel, numită cafeneaua *Musain*, azi dărîmată. Cel dintîi din aceste locuri de întîlnire se afla în apropiata vecinătate a muncitorilor, cel de-al doilea — a studenților.

Întrunirile obișnuite ale Prietenilor A.B.C.-ului se țineau într-o sală, din dosul cafenelei *Musain*. Sala amintită, destul de departe de cafenea și legată de ea printr-un coridor foarte lung, avea două ferestre și o ieșire aproape secretă, pe o scară care dădea în stradela Grès. Obișnuiții acestor întîlniri fumau, beau, jucau cărți și glumeau. Se vorbea cu voce tare despre toate, iar despre anumite lucruri, în șoaptă. Pe perete era atîrnată o hartă veche a Franței din timpul republicii, semn îndestulător pentru a trezi bănuielile unui agent de poliție. Cei mai mulți dintre Prietenii A.B.C.-ului erau studenți care se înțelegeau minunat cu muncitorii. Iată numele celor mai însemnați, care într-o anumită măsură au intrat în istorie : Enjolras, Combeferre, Jean Prouvaire, Feuilly, Courfeyrac, Bahorel, Lesgle sau Laigle, Joly, Grantaire.

Tinerii aceștia erau atît de buni prieteni între ei, încît alcătuiau un fel de familie. Toți, afară de Laigle, erau din sudul Franței.

Grupul lor era vrednic de luat în seamă. Astăzi a pierit în adîncurile nepătrunse ale trecutului. Dar, ajungînd la acest moment al dramei, poate că nu e de prisos să îndreptăm o rază de lumină asupra acestor tinere frunți, mai înainte ca cititorul să le vadă scufundîndu-se în noaptea unor întîmplări tragice.

Enjolras, pe care l-am pomenit cel dintîi — pentru ce, se va vedea mai tîrziu — era bogat și singur la părinți.

Enjolras era un tînăr fermecător, în stare uneori să fie fioros. Era frumos ca un înger. Un Antinous [1] sălbatic. Ai fi spus văzîndu-i privirea gînditoare că străbătuse odată, în altă viață, apocalipsul revoluției. Îi păstra amintirea, ca și cum ar fi fost de față. Cunoștea în cele mai mici

[1] Tip de frumusețe bărbătească la romanii din ultimele secole ale imperiului, după numele unui sclav grec al împăratului Adrian, devenit favorit al acestuia.

amănunte fapta cea mare. Fire de războinic şi de mare pontif, foarte ciudată la un tînăr. Oficia şi lupta totodată; în clipa de faţă era soldat al democraţiei; pe deasupra frămîntărilor timpului său, preot iluminat al idealului. Avea privirea adîncă, pleoapele puţin roşii, buza de jos groasă şi uşor dispreţuitoare, fruntea înaltă. Ca şi alţii de la sfîrşitul acelui veac şi începutul acestuia din urmă, care s-au făcut vestiţi de timpuriu, era parcă prea tînăr, de o tinereţe proaspătă, de fată, cu toată paloarea ce-i acoperea uneori faţa. Era bărbat, dar părea încă un copil. Cei douăzeci şi doi de ani ai săi păreau abia şaptesprezece. Era grav, şi părea că nu ştie că pe pămînt se află şi o fiinţă numită femeie. Nu avea decît o patimă: dreptatea; numai un gînd: să răstoarne orice piedică i-ar sta în cale. Pe muntele Aventin ar fi fost Gracchus [1], pe vremea Convenţiunii — Saint-Just. Trandafirii de-abia îi vedea; primăvara n-o băga în seamă; nu auzea păsările cîntînd; sînul gol al Evadneei nu l-ar fi mişcat mai mult decît pe Aristogiton; pentru el, ca şi pentru Hermodius [2], florile nu erau bune decît să acopere spada. Punea asprime în bucuriile lui. Tot ce nu era republică îl făcea să plece fecioreInic ochii. Era îndrăgostitul de marmură al Libertăţii. Vorba lui aprigă şi inspirată avea freamătul unui imn.

Deschidea aripile pe neaşteptate. Vai de fata care ar fi cutezat să se apropie de el! Dacă vreo lucrătoare veselă din piaţa Cambrai sau din strada Saint-Jean-de-Beauvais, văzîndu-i chipul de licean, gîtul de paj, genele blonde şi lungi, ochii albaştri, pletele cu cîrlionţii în vînt,

---

[1] Caius Sempronius Gracchus şi fratele său Tiberius luptaseră în calitate de tribuni să obţină o reformă agrară în favoarea plebei romane. N-au izbutit, fiindcă aristocraţia sclavagistă şi-a apărat cu înverşunare latifundiile şi a pus la cale uciderea celor doi tineri. Caius, asediat pe colina Aventinului din Roma, a pus pe unul din partizanii săi să-l omoare spre a nu cădea în mîinile Senatului (123 î.e.n.).

[2] Aluzii la un episod din istoria vechii Atene: Hermodius şi Aristogiton au urzit o conspiraţie împotriva lui Hipparc şi Hippias, tirani ai cetăţii. Au izbutit să-l ucidă numai pe primul şi au fost executaţi. Ambii conjuraţi erau tineri austeri, preocupaţi numai de recîştigarea libertăţii patriei lor (a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.). Evadneea era o eroină din ciclul teban al legendelor greceşti vechi, renumită pentru frumuseţea ei. S-a aruncat pe rugul soţului ei, Kapaneos, la moartea acestuia.

obrajii rumeni, buzele proaspete, dinţii minunaţi, ar fi poftit la acest răsărit de soare şi ar fi venit să-şi încerce puterea frumuseţii asupra lui Enjolras, o privire neaşteptată şi aspră i-ar fi arătat deodată prăpastia dintre ei şi ar fi învăţat-o să nu confunde îngerul curtenitor al lui Beaumarchais cu năprasnicul heruvim al lui Ezechiel [1].

Alături de Enjolras, care era logicianul revoluţiei, Combeferre era filozoful ei. Deosebirea între logica revoluţiei şi filozofia ei este că logica poate duce la război, pe cînd filozofia nu poate ajunge decît la pace. Combeferre îl întregea pe Enjolras şi-i îndrepta greşelile. Nu ţintea atît de sus, dar privirea lui era mai cuprinzătoare. Voia să toarne în sufletele oamenilor principiile mari ale ideilor umanitare ; zicea : revoluţie, dar civilizaţie. Şi în jurul muntelui prăpăstios el desfăşura larg cerul albastru. De aceea, în toate părerile lui Combeferre se găsea ceva mai uşor de înţeles şi de îndeplinit. Alături de Combeferre aerul revoluţiei era mai uşor de respirat decît lîngă Enjolras. După Enjolras revoluţia purcedea din dreptul divin, iar după Combeferre din dreptul natural. Cel dintîi se apropia de Robespierre, cel de-al doilea se alătura lui Condorcet. Combeferre trăia, mai mult decît Enjolras, viaţa omului de toate zilele. Dacă le-ar fi fost dat acestor doi tineri să intre în istorie, unul ar fi fost cel drept, celălalt cel înţelept. Enjolras avea mai multă bărbăţie, Combeferre mai multă omenie. *Vir* (bărbat) şi *homo* (om) — acesta era mica deosebire dintre ei. Combeferre era blînd, după cum Enjolras era aspru, amîndoi din neprihănire sufletească. Îi plăcea cuvîntul *cetăţean* dar mai mult cuvîntul *om*. Bucuros ar fi spus *hombre* [2], ca spaniolii. Citea de toate : mergea la teatru ; urma prelegerile publice ; învăţa de la Arago [3] despre polarizarea luminii, îl încîntase o lecţie a

---

[1] Unul din profeţii izraeliţi (secolul al VI-lea î.e.n.). După legenda biblică, ar fi prorocit sfîrşitul robiei babiloniene. „Îngerul curtenitor al lui Beaumarchais" este pajul Chérubin din *Nunta lui Figaro*, care, în afară de nume, nu avea nimic comun cu heruvimii răzbunători de păcate din viziunile lui Ezechiel.

[2] Omule.

[3] Astronom şi fizician francez din prima jumătate a secolului trecut. A făcut parte din guvernul revoluţionar burghez de la 1848 ca ministru de război şi marină.

lui Geoffroy Saint-Hilaire [1] care explicase îndoita funcțiune a arterei carotide externe și a celei interne, una din ele hrănind fața, cealaltă creierul ; se ținea la curent ; urmărea știința pas cu pas ; punea față-n față pe Saint-Simon cu Fourier [2]; dezlega hieroglife ; spărgea pietrele pe care le găsea și făcea geologie ; desena din memorie un fluture bombyx [3] ; semnala greșelile de limbă din *Dicționarul Academiei;* studia pe Puységur și Deleuze [4] ; nu proclama nici o certitudine, nici măcar minunile ; nu tăgăduia nimic, nici măcar strigoii ; frunzărea colecția *Monitorului* ; cugeta. Declara că viitorul e în mîna învățătorilor, și tot ceea ce privea educația îi da de gîndit. Voia ca societatea să lucreze neîncetat la ridicarea nivelului intelectual și moral, la răspîndirea științei, la punerea în circulație a ideilor și la dezvoltarea spiritului celor tineri și se temea ca nu cumva lipsa de metodă și sărăcia patrimoniului literar, mărginit la cele două-trei veacuri așa-zise clasice, cu prejudecățile scolastice și rutina, să nu facă din liceele noastre un fel de crescătorii artificiale de stridii. Era savant, purist, precis, avea cunoștințe tehnice în toate domeniile, muncea cu sîrguință și era în același timp „un visător de himere“, cum spuneau prietenii săi.

Credea în toate visurile : drumul de fier, înlăturarea durerii în operațiile chirurgicale, fixarea imaginii în camera obscură, telegraful electric, cîrma balonului. Așa după cum nu îl înspăimîntau nici zidurile de cetate, pe care superstițiile, prejudecățile și despotismul le ridicau în fața omenirii. Era dintre cei ce cred că pînă la urmă știința va învinge. Enjolras era un șef ; Combeferre, o călăuză. Ai fi vrut să lupți alături de cel dintîi și să pornești la drum cu celălalt. Nu că n-ar fi fost și

---

[1] Naturalist francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În cursurile și cărțile sale a susținut ideea unității organice a vertebratelor. A creat embriologia.

[2] Reprezentanți de frunte ai socialismului utopic francez (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

[3] Fluturele a cărui omidă este viermele de mătase.

[4] *Armand de Puységur*, fost ofițer, s-a ocupat de magnetism și somnambulism ; a scris mai multe volume în apărarea ideilor lui Mesmer. *Joseph Deleuze*, naturalist din timpul restaurației. A publicat, între altele, un catalog al colecțiilor Muzeului de istorie naturală din Paris.

Combeferre în stare să lupte ; era gata oricînd să se ia de piept cu orice piedică și s-o atace cu toată puterea lui vijelioasă. I-ar fi plăcut însă mai mult să ajute omenirii la împlinirea destinelor ei, puțin cîte puțin, prin învățarea adevărurilor eterne, prin promulgarea legilor pozitive ; și, între două feluri de lumini, ar fi ales mai curînd pe cea care strălucește decît pe cea care arde. Un foc poate lumina ca aurora, e adevărat, dar de ce să n-aștepți să se facă ziuă ? Vulcanul luminează, dar și mai bine luminează zorile. Combeferre ar fi ales mai degrabă neprihănirea frumosului decît vîlvătaia sublimului. O lumină învăluită de fum, un progres înfăptuit prin violență nu mulțumea decît pe jumătate sufletul lui blînd și cumpătat. Goana oarbă a unui popor spre adevăr, un nou '93 îl înspăimîntau ; totuși, lîncezeala îl mîhnea și mai mult, simțind în ea putreziciunea și moartea ; la drept vorbind, îi plăcea mai degrabă spuma izvorului curat, decît miasmele mlaștinei ; șuvoiul limpede al rîului, decît apa stătută a smîrcurilor ; cascada Niagara mai mult decît lacul Montfaucon. Pe scurt, nu voia nici zăbava, dar nici graba. În timp ce furtunoșii lui prieteni, îndrăgostiți donchijotești ai absolutului, doreau din suflet și așteptau minunatele întîmplări ale revoluției, Combeferre înclina să lase în voie progresul, progresul cel bun, mai puțin clocotitor poate, dar curat ; metodic, dar fără pată ; răbdător și liniștit, dar imperturbabil. Combeferre s-ar fi rugat în genunchi pentru ca viitorul ce se apropia să fie fără păcat și să nu tulbure cu nimic marea revoluție virtuoasă a popoarelor. „Binele trebuie să fie nevinovat“, spunea el neîncetat. Într-adevăr, dacă în măreția ei, revoluția privește țintă spre un ideal strălucitor și se avîntă către el printre fulgere, cu gheare de foc și de sînge, frumusețea progresului este aceea de a fi nespălat ; între Washington și Danton e aceeași deosebire, ca între un înger cu aripi de lebădă și un înger cu aripi de vultur.

Jean Prouvaire era, putem spune, și mai blînd decît Combeferre. El se numea Jehan, după un gust nevinovat al vremii aceleia, gust ce se îmbina cu mișcarea puternică și adîncă din care izvorîse și studiul atît de necesar al evului mediu. Jean Prouvaire era îndrăgostit, avea o floare într-o glastră pe care o îngrijea, cînta din flaut, făcea

versuri, iubea poporul, îl durea soarta femeii, plîngea de mila copilului ; avea aceeași încredere în viitor ca și în Dumnezeu și mustra revoluția că tăiase un cap regesc, capul lui André Chénier [1]. Avea un glas de obicei fraged și dintr-o dată bărbătesc. Era un cărturar, un erudit, aproape un orientalist. Mai presus de toate era bun și, lucru ușor de înțeles pentru cine știe cît de aproape e bunătatea de măreție, în poezie îi plăceau elanurile spre nemărginire. Știa italiana, latina, greaca și ebraica ; se folosea de ele ca să citească numai patru poeți : pe Dante, pe Iuvenal, pe Eschyl și Isaia. În franțuzește citea mai bucuros pe Corneille decît pe Racine și prefera pe Agrippa d'Aubigné lui Corneille. Hoinărea pe cîmpul plin de ovăz sălbatic și de albăstrele și urmărea norii de pe cer aproape tot așa cum urmărea întîmplările politice. Sufletul lui avea două atitudini : una față de om, alta față de Dumnezeu. Învăța sau cugeta. Toată ziua era preocupat de problemele sociale : salariul, capitalul, creditul, căsătoria, religia, libertatea de a gîndi, libertatea de a iubi, educația, pedeapsa, mizeria, dreptul de asociație, proprietatea, producția și repartizarea bunurilor ; întrebările care acoperă cu întuneric furnicarul omenesc ; iar seara se uita la stele, lumea imensă a spațiilor cerești. Ca și Enjolras, era bogat și singur la părinți. Vorbea cu blîndețe, punea capul în pămînt, pleca ochii, zîmbea încurcat, se îmbrăca prost, se mișca stîngaci, se roșea din nimic, era foarte sfios; altminteri, plin de curaj.

Feuilly lucra evantaiuri, era orfan de tată și de mamă, cîștigînd anevoie trei franci pe zi și neavînd decît un gînd : să dezrobească lumea. Mai avea și o altă grijă : să învețe ; învățătura era pentru el tot un mijloc de a se dezrobi. Învățase singur să scrie și să citească ; tot ce știa învățase singur. Feuilly era mărinimos. Îmbrățișarea lui nu cunoștea margini. Orfanul acesta înfiase întreaga omenire. Lipsit de mamă, își închinase gîndurile patriei. Nu voia să rămînă pe pămînt un om fără țară. Cu marea putere de pătrundere caracteristică omului din popor, descoperise ceea

[1] Poetul francez André Chénier a fost ghilotinat în 1794 pentru atitudinea lui contrarevoluționară. Cea mai mare parte a operei lui (idile, epistole, fragmente de poeme) a apărut postum, în 1819.

ce numim noi astăzi *principiul naționalităților*. Învățase istoria dinadins ca să aibă temeiuri de răzvrătire. În acest cerc de tineri utopiști, îngrijorați mai ales de soarta Franței, el înfățișa ceea ce era dincolo de hotare. Specialitatea lui era Grecia, Polonia, Ungaria, România, Italia. Pomenea mereu aceste nume de țări, și unde se potrivea, și unde nu, cu stăruința cuvenită cauzelor drepte. Turcia stăpînă pe Tesalia și pe Creta, Rusia stăpînă pe Varșovia, Austria stăpînă pe Veneția — acestea îl scoteau din sărite. Dintre toate, lovitura cea mai mare, de la 1772, îl făcea să se revolte. Nu există elocvență mai convingătoare decît aceea a adevărului rostit cu indignare. Feuilly era un orator de felul acesta. Nu mai isprăvea cu data mîrșavă : 1772 ; cu acel popor nobil și viteaz ucis prin trădare, cu acea crimă în trei, cu acea capcană nemaipomenită, care a slujit de atunci ca model pentru sfîșierea și desființarea atîtor state, atîtor națiuni nobile, jefuite, ca să spunem așa, de actul lor de naștere. Toate atentatele sociale din epoca noastră se trag de la împărțirea Poloniei. Sfîșierea Poloniei, iată teorema ale cărei corolare sînt toate crimele politice de-acum. Se împlinește aproape un veac, de cînd n-a fost tiran, nici trădător care să nu fi vizat, omologat, contrasemnat și parafat *ne varietur* [1] împărțirea Poloniei.

În dosarul trădărilor moderne, aceasta e cea dintîi. Congresul de la Viena a copiat această crimă înainte de a o săvîrși pe a sa. 1772 a dat semnalul vînătoarei de oameni; 1815 a adus cu sine împărțirea prăzii.

Așa sunau de obicei cuvîntările lui Feuilly. Lucrătorul sărac luase sub ocrotirea lui dreptatea și dreptatea îl răsplătea înălțîndu-l. În adevăr, dreptatea trăiește în veșnicie. Varșovia nu poate fi a țarilor, așa cum Veneția nu poate fi a nemților. Degeaba își pun în joc regii iscusința și onoarea lor. Mai curînd sau mai tîrziu, patria înecată se ridică și iese pe deasupra. Grecia e iarăși Grecia, Italia e mereu Italia. Contestația pe care dreptul o ridică împotriva stării de fapt nu se șterge niciodată, nu se prescrie niciodată. Furtul în dauna unui popor nu se prescrie. Aceste escrocherii sfruntate n-au nici un viitor. Nu se șterge pecetea unei națiuni așa cum ștergi prețul de pe o batistă.

---

[1] Ca să nu fie nimic schimbat (lat.).

Courfeyrac avea un tată care se numea domnul de Courfeyrac. Una din ideile greșite ale burgheziei din timpul restaurației era aceea de a crede în *particula nobleței*. Această minusculă prepoziție n-are nici o însemnătate. Dar burghezii din vremea *Minervei* [1] prețuiau așa de mult pe bietul *de*, încît te simțeai obligat să-l lași deoparte. Domnul de Chauvelin își zicea domnul Chauvelin, domnul de Caumartin — domnul Caumartin, domnul de Constant de Rebecque — Benjamin Constant, domnul de Lafayette — domnul Lafayette [2]. Courfeyrac nu voise să rămînă nici el mai prejos și se numi scurt : Courfeyrac.

Am putea, în ceea ce privește pe Courfeyrac, să ne oprim aici și să ne mărginim a adăuga : Courfeyrac, vezi Tholomyès.

Courfeyrac avea într-adevăr această vervă a tinerilor care s-ar putea numi drăceasca frumusețe a minții. Mai tîrziu dispare, ca drăgălășenia unei pisicuțe, iar toată această zveltețe se sfîrșește pe două picioare la burghez și pe patru labe la motan.

Generațiile care trec prin școli, tinerii recruți care se perindă unii după alții își trec din mînă în mînă, *quasi cursores* [3], acest fel de spirit aproape același totdeauna, așa că, precum spuneam, primul venit care l-ar fi ascultat în 1828 pe Courfeyrac ar fi crezut că-l aude pe Tholomyès în 1817. Numai că acest Courfeyrac era un băiat de treabă. În ciuda asemănărilor minții, deosebirea între Tholomyès și el era mare. Omul ascuns în fiecare din ei era cu totul altul la cel dintîi, decît la cel din urmă. În Tholomyès era un procuror, în Courfeyrac, un cavaler medieval.

Enjolras era șeful, Combeferre călăuza, Courfeyrac era miezul, focarul. Ceilalți răspîndeau mai multă lumină, el da mai multă căldură ; e drept că avea toate însușirile unui focar ; rotunjimea și radiația.

---

[1] Este vorba de revista *La Minerve française* din vremea restaurației, hebdomadar politic al burgheziei liberale, publicat de Benjamin Constant.

[2] Conducători ai partidului liberal în timpul restaurației.

[3] Ca niște alergători (lat.).

Bahorel luase parte la mişcarea sîngeroasă din iunie 1822, cu prilejul înmormîntării tînărului Lallemand [1].

Bahorel era un băiat plin de voie bună, dar cam destrăbălat, cumsecade, mînă spartă, darnic pînă la risipă, vorbăreţ pînă la elocinţă, îndrăzneţ pînă la obrăznicie, un om cum nu se poate mai bun ; cu jiletca bătătoare la ochi şi cu idei roşii ca focul ; mare scandalagiu, nimic nu-i plăcea mai mult decît cearta, afară numai de răscoală ; şi nimic nu-i plăcea mai mult ca o răscoală, afară numai de o revoluţie ; totdeauna gata să spargă un geam, să scoată pietrele din caldarîmul străzii, să dărîme un guvern, ca să vadă ce urmare ar avea. Era student de unsprezece ani. Frunzărea dreptul, dar nu-l învăţa. Îşi luase drept deviză ; *niciodată avocat*, şi drept blazon o măsuţă de noapte în care întrezărea toca în patru colţuri [2]. De cîte ori trecea prin faţa Facultăţii de drept, ceea ce i se întîmpla rar, îşi încheia redingota, căci paltonul nu apăruse încă, şi se deda la unele precauţiuni igienice. Spunea despre portalul facultăţii : „Ce moşneag frumos !" Iar despre decanul ei, domnul Delvincourt : „Ce monument !" Cursurile erau pentru el subiect de cîntece, iar profesorii prilej de caricaturi. Cheltuia, ca să nu stea degeaba, o sumă destul de frumuşică : vreo trei mii de franci. Părinţii lui erau ţărani pe care-i deprinsese să-şi respecte feciorul.

Spunea despre ei : „Sînt ţărani, nu-s burghezi ; vezi, de aceea sînt deştepţi".

Bahorel, avînd anumite toane, era clientul mai multor cafenele. Toţi ceilalţi îşi aveau localul lor ; el nu. Hoinărea. A rătăci e omenesc ; a hoinări e parizian. Bahorel, minte pătrunzătoare, era un gînditor mai adînc decît părea.

Făcea legătura între Prietenii A.B.C.-ului şi alte grupuri, ce abia începuseră să se lege, dar care aveau mai tîrziu să se închege.

În soborul acesta de capete tinere era şi unul pleşuv.

Marchizul d'Avaray, pe care Ludovic al XVIII-lea îl făcuse duce, pentru că-l ajutase să se urce într-o trăsură

---

[1] Victimă a terorii dezlănţuite în Franţa de ultra-regalişti ; înmormîntarea lui a prilejuit o manifestare a burgheziei liberale împotriva restauraţiei.

[2] Toca în patru colţuri este purtată de magistraţii tribunalelor franceze.

de piață în ziua cînd a emigrat, povestea că în 1814, la întoarcerea sa în Franța, pe cînd regele cobora la Calais, un om i-a întins o jalbă: „Ce ceri?" îl întrebă regele. „Sire, o stație de diligență." „Cum te cheamă?" „L'Aigle [1]". Regele se încruntă, se uită la iscălitura de pe jalbă și văzu numele scris astfel: *Lesgle*. Această ortografie prea puțin bonapartistă mișcă pe rege, care începu să zîmbească. „Sire, spuse din nou omul cu jalba, un străbunic al meu a fost argat la cîini și i s-a spus Lesgueules [2]. Din această poreclă mi-a ieșit numele. Eu mă numesc Lesgueules, prescurtat Lesgle și din greșeală L'Aigle." Regele încetă să zîmbească. Mai tîrziu dădu omului stația de diligență de la Meaux, dinadins sau din greșeală.

Pleșuvul grupului A.B.C. era fiul acestui Lesgle sau Lègle și iscălea Laigle (de Meaux) [3]. Ca să scurteze, camarazii îi ziceau Bossuet.

Bossuet era un băiat vesel și fără noroc. Specialitatea lui era să nu izbutească în nimic. În schimb, făcea haz de toate. La douăzeci și cinci de ani era chel. Tatăl său reușise să se pricopsească cu o casă și un petec de pămînt; dar fiul nu avusese altceva mai bun de făcut decît să piardă într-o întreprindere fără noroc și casa și pămîntul. Nu-i rămăsese nimic. Era citit, era deștept, dar nu izbutea în nimic. Toate îi ieșeau anapoda, în toate se înșela, tot ce clădea se dărîma peste el. Dacă spărgea lemne, își tăia un deget. Dacă avea o iubită, afla în curînd că fata mai are un prieten. În fiece clipă i se întîmpla un necaz; de aceea era vesel. Spunea: „Locuiesc sub un acoperiș de olane care cad". Nu se mira niciodată, căci la rău se aștepta oricînd, rămînea senin în fața nenorocului, iar cînd soarta îi juca vreo festă, rîdea ca unul ce știe de glumă. Era sărac, dar sacul cu hazuri era totdeauna plin. Ajungea repede la ultimul gologan, dar niciodată la ultimul hohot de rîs. Cînd necazul îi pășea pragul, îl saluta ca pe o veche cunoștință; se întîlnea cu necazul și îl bătea pe burtă; cu soarta rea era așa de bun prieten, încît îi spunea pe nume: „Bună ziua, Piază-rea!"

---

[1] Vulturul.

[2] Boturile.

[3] *L'Aigle de Meaux* — vulturul din Meaux; așa i se spunea lui Bossuet.

Această prigoană a destinului îl făcuse isteț. Scotea bani și din piatră seacă. N-avea lețcaie, dar găsea totdeauna cîțiva franci cînd i se năzărea să facă „cheltuieli nesăbuite". Într-o noapte merse pînă acolo încît mîncă „o sută de franci" la o masă cu o pupăză flecară. Ceea ce îl făcu să spună în toiul chefului : „Fată de cinci galbeni, ia trage-mi cizmele !"

Bossuet se îndrepta încet spre cariera de avocat. Învăța dreptul în felul lui Bahorel. Bossuet nu prea avea locuință ; uneori n-avea chiar de loc. Se oploșea cînd la unul, cînd la altul, de cele mai multe ori la Joly. Joly urma medicina. Era cu doi ani mai tînăr decît Bossuet.

Joly era tînărul bolnav închipuit. Studiul medicinii îl făcuse să fie mai mult bolnav decît medic. La douăzeci și trei de ani avea toate bolile și-și petrecea viața cercetîndu-și limba în oglindă. Spunea că omul se magnetizează ca un ac, și în camera unde dormea își punea patul cu capul la miazăzi și cu picioarele la miazănoapte, pentru ca circulația să nu-i fie stingherită în timpul nopții de marele curent magnetic al globului pămîntesc.

Cînd era furtună, își pipăia pulsul. Altminteri, era cel mai vesel dintre toți. Toate aceste nepotriviri — tînăr, maniac, plăpînd și vesel — se împăcau bine între ele și dădeau o făptură plăcută și originală, căreia camarazii îi ziceau : Jollly.

Joly avea obiceiul să miroasă cu nasul mînerul bastonului — semnul unei minți pătrunzătoare.

Acești tineri, atît de deosebiți și despre care la urma urmei n-ar trebui să vorbim decît cu seriozitate, aveau toți aceeași credință : progresul.

Toți coborau direct din revoluția franceză. Pînă și cei mai ușuratici rosteau cu evlavie data de '89. Părinții lor, firește, erau sau fuseseră constituționaliști, regaliști, doctrinari ; dar lor ce le păsa ? Acel talmeș-balmeș dinaintea lor nu-i privea ; ei erau tineri ; în vinele lor curgea sîngele curat al principiilor revoluției. Ei se declarau fără nici o rezervă pentru dreptul inalterabil și datoria absolută.

Ucenici sau inițiați, ei plămădeau pe ascuns un ideal al lor.

Printre toate aceste inimi pătimașe și toți acești credincioși ai unei convingeri, se afla și un sceptic. Cum de se pripășise acolo ? Prin juxtapunere. Scepticul se numea Grantaire și iscălea de obicei prin acest rebus : R [1]. Grantaire era un om care se ferea să aibă o credință. Era, de altfel, unul dintre tinerii care învățase mai mult în timpul anilor lor universitari la Paris. Știa că la cafeneaua *Lemblin* se găsea cea mai bună cafea și că la cafeneaua *Voltaire* se află cel mai bun biliard ; că la *Ermitage*, pe bulevardul Maine, erau plăcinte gustoase și fete vesele ; pui la grătar la mătușa Saguet ; că cei mai buni țipari în sos de vin sînt la bariera Cunette și un vinișor alb de soi la bariera Combat. Cunoștea toate locurile unde se găseau lucruri bune. Era meșter mare în lupta cu picioarele, cunoștea cîteva dansuri și mînuia cu îndemînare bastonul. Pe deasupra, strașnic băutor. Era peste măsură de urît. Irma Boissy, cea mai drăguță pantofăreasă din vremea aceea, înfuriată pe urîțenia lui, dăduse această sentință : „Grantaire ăsta e de nesuferit“. Dar el era atît de îngîmfat, încît nimic nu-l atingea. Se uita țintă și galeș la toate femeile, cu aerul că spune : „dac-aș vrea“ și căuta să-i facă pe tovarășii lui să creadă că avea căutare.

Cuvintele acestea : dreptul poporului, drepturile omului, contractul social, revoluția franceză, republica, democrația, umanitatea, civilizația, religia, progresul — nu însemnau aproape nimic pentru Grantaire. Zîmbea cînd le auzea. Scepticismul, această putreziciune a cugetării, nu-i lăsase nici o idee teafără în minte. Trăia zeflemisind. Axioma lui era : „Nu există decît o singură certitudine : paharul meu, cînd e plin“. Rîdea de toate credințele partidelor ; rîdea de frate-său ca și de taică-său ; de Robespierre cel tînăr ca și de Loizerolles. [2] „Ce-au cîștigat

---

[1] Grantaire (*Grand R*) — R mare.

[2] Fost administrator al Arsenalului din Paris în ultimii ani ai monarhiei. Întemnițat, împreună cu fiul său, în timpul dictaturii iacobine, auzi că fiul său este chemat spre a fi ghilotinat ; cum acesta dormea, se prezentă în locu-i și-i salvă viața, întrucît faptul s-a petrecut cu două zile înaintea căderii lui Robespierre. Fratele mai tînăr al lui Robespierre a ținut să-l întovărășească și la moarte (1794).

dacă au murit ?" zicea el. Despre crucea pe care a fost răstignit Isus spunea : „Iată o spînzurătoare care și-a făcut datoria". Muieratic, jucător de cărți, chefliu, deseori beat, cînta mereu, spre neplăcerea tinerilor visători, aria: *Trăiască Henric al IV-lea ; Ne plac fetele și vinul cel bun.*

De altfel, acest sceptic avea și el un Dumnezeu. Dumnezeul lui nu era o idee, o credință, o artă, o știință ; era un om : Enjolras. Grantaire îl iubea ; se uita la el ca la soare. Acest om care se îndoia de toate, acest om anarhic — de cine oare se legase din toată această falangă de spirite absolute ? De cel mai absolut dintre ei. Prin ce anume îl subjugase Enjolras ? Prin ideile lui ? Nu ; prin caracterul lui. Acest fenomen se observă foarte des. Un sceptic care se alipește unui credincios e un lucru firesc, ca legea culorilor complementare. Ne atrage tocmai ceea ce ne lipsește. Nimeni nu iubește mai mult lumina decît orbul. O pitică se prăpădește după falnicul tambur-major. Broscoiul e mereu cu ochii la cer. De ce ? Ca să vadă pasărea zburînd. Lui Grantaire, în care se cuibărise îndoiala, îi plăcea să vadă cum clocotește credința în Enjolras. Avea nevoie de Enjolras. Fără să-și dea bine seama și fără să încerce să-și lămurească de ce, firea lui curată, sănătoasă, tare, dreaptă, aspră, nevinovată îl fermeca. Admira din instinct tot ce era opus firii lui. Ideile lui lipsite de vlagă, șovăielnice, destrămate, bolnave, pocite se agățau de Enjolras ca de o șiră a spinării. Slăbiciunea lui morală se sprijinea pe tăria aceasta. Grantaire lîngă Enjolras se simțea iarăși cineva. Erau, de altfel, în el însuși două firi ce păreau că nu pot sta împreună. Era batjocoritor și totodată prietenos. Nepăsător și totodată iubitor. Spiritul său nu avea nevoie de credință, dar inima lui nu putea trăi fără prietenie. Adîncă nepotrivire, căci dragostea e o credință. Așa era firea lui. Sînt oameni născuți parcă anume pentru a fi cealaltă parte a medaliei. Aceștia sînt Pollux, Patrocle, Nisus, Eudamidas, Ephestion, Pechméja. [1] Ei nu trăiesc decît sprijinindu-se pe altul. Numele lor e partea a doua și nu se scrie decît cu conjuncția „și" dinainte, viața lor nu e a lor. E cealaltă față a unui destin

[1] Prieteni credincioși ai unor personaje ilustre, sau iluștri ei înșiși prin prietenia lor credincioasă.

care e al altuia. Grantaire era unul dintre acești oameni. Era cealaltă față a lui Enjolras. S-ar putea spune că astfel de înrudiri încep cu alfabetul. În șiragul literelor, *O* și *P* sînt nedespărțite. Poți spune cum vrei, *O* și *P* sau Oreste și Pylade“ [1].

Grantaire, adevărată umbră a lui Enjolras, se aciuase în cercul acestor tineri. Acolo trăia, numai în mijlocul lor se simțea bine și se ținea de ei ca scaiul. Cea mai mare bucurie a lui era să-i vadă cu ochii împăienjeniți de vin, în jurul lui, să-i simtă trăind. Iar ceilalți îl îngăduiau printre ei din pricina veseliei lui.

Enjolras, credinciosul, îl disprețuia pe sceptic, iar Enjolras, cumpătatul, îl disprețuia pe bețivan. Îl privea cu o milă disprețuitoare. Grantaire era un Pylade respins. Mereu bruftuit de Enjolras, repezit cu asprime și mereu izgonit, se întorcea mereu la el și spunea privindu-l: „Frumoasă marmură !“

II

DISCURSUL FUNEBRU AL LUI BOSSUET PENTRU BLONDEAU

Într-o după-amiază care avea, după cum se va vedea, o oarecare legătură cu întîmplările povestite mai sus, Laigle de Meaux stătea rezemat leneș de ușa cafenelei *Musain*. Părea o cariatidă în concediu ; nu sprijinea decît propria ei visare. Se uita la Piața Saint-Michel. Visătorii stau rezemați ca și cum ar fi, așa zicînd, culcați de-a-npicioarelea. Laigle de Meaux se gîndea fără tristețe la o mică neplăcere care i se întîmplase cu două zile înainte la facultate și care îi schimba oarecum planurile personale de viitor, și așa destul de nelămurite.

Visarea lui n-a împiedicat trecerea unei cabriotele și nici pe visător s-o vadă trecînd. Laigle de Meaux, ai cărui ochi rătăceau în neștire, văzu prin negurile acestei visări un vehicul cu două roți ce străbătea piața la pas, nehotă-

---

[1] Pylade, prieten al lui Oreste, fiul lui Agamemnon, în mitologia greacă.

rît parcă. Ce urmărea cabrioleta ? De ce mergea la pas ? Laigle se uită la ea. Lîngă vizitiu stătea un bărbat tînăr și la picioarele tînărului un sac de călătorie, foarte încăpător. Pe stofa sacului era cusut un bilet, pe care scria cu litere mari negre : Marius Pontmercy.

Citind acest nume, Laigle tresări :

— Domnul Pontmercy !

La strigătul acesta, cabrioleta se opri.

Tînărul, care părea și el cufundat în gînduri, ridică ochii :

— Poftim ?

— Dumneata ești domnul Marius Pontmercy ?

— Da, eu.

— Te căutam, rosti Laigle de Meaux.

— Cum așa ? întrebă Marius, căci el era. Venea de la bunicul său și se afla în fața unui chip pe care nu-l văzuse niciodată. Eu nu te cunosc.

— Nici eu nu te cunosc, răspunse Laigle.

Marius crezu că avea de-a face cu un mucalit, care a pus la cale o farsă în plină stradă. Și tocmai în clipa aceea nu-i ardea de glumă. Încruntă sprîncenele. Laigle de Meaux, netulburat, urmă :

— Ai fost alaltăieri la facultate ?

— Poate.

— Ba e sigur.

— Ești student ? îl întrebă Marius.

— Da, domnule. Ca și dumneata. Am intrat alaltăieri, din întîmplare, la curs. Știi, cîteodată ne trece prin cap și o asemenea năzbîtie. Profesorul tocmai făcea apelul. Știi și dumneata ce ridicoli sînt ! La a treia absență te șterg din catalog. Înseamnă că se duc pe gîrlă șaizeci de franci.

Marius începuse să-l asculte. Laigle urmă :

— Blondeau făcea apelul. Îl cunoști pe Blondeau... Are nasul foarte subțire și ascuțit ; adulmecă cu mare poftă orice absență. A început ca un șmecher cu litera P. Nici nu-l ascultam, fiindcă nu-i litera mea. Mergea bine. Nici unul n-a fost tăiat. Îmi spuneam în sinea mea : „Blondeau, iubitule, azi n-ai să execuți dintre noi pe nici unul". Deodată, Blondeau a strigat : „Marius Pontmercy".

N-a răspuns nimeni. Blondeau, mirosind a victimă, a repetat și mai tare : „Marius Pontmercy", și a apucat condeiul. Domnul meu, am și eu niţică inimă. Mi-am spus repede : „Uite un băiat de treabă care are să fie șters din catalog. Atenţie ! E un om de viaţă, care nu e punctual. Nu e un elev bun. Nu e un tocilar, nu e un student care studiază, nu e un pui cu caș la gură, sirguincios, tare în științe, litere, teologie și filozofie, nu e un prostănac dichisit. E un preacinstit leneș, care hoinărește, care bate drumurile, se ţine după fetiţe-porumbiţe și care poate în clipa asta e chiar la iubita mea. Să-l salvăm ! Moarte lui Blondeau !" În clipa aceea, Blondeau își muie în cerneală pana neagră de atîta zmîngălit. Își plimbă ochii sălbatici pe deasupra auditoriului și strigă pentru a treia oară : „Marius Pontmercy !" Am răspuns : „Prezent !" Așa se face că dumneata n-ai fost șters din catalog.

— Domnule !... rosti Marius.

— În schimb am fost șters eu, adăugă Laigle de Meaux.

— Nu pricep, zise Marius.

Laigle urmă :

— E foarte simplu. Eram destul de aproape de catedră, ca să răspund, și de ușă, ca s-o șterg. Profesorul se uită ţintă la mine. Și deodată Blondeau, care trebuie să fie nasul deștept despre care vorbește Boileau, a sărit la litera L. Asta e litera mea. Sînt din Meaux și mă cheamă Lesgle.

— L'aigle, îl întrerupse Marius. Ce nume frumos !

— Domnule, cînd Blondeau a ajuns la numele meu frumos și a strigat : „Lesgle !" am răspuns : „Prezent ! Atunci Blondeau m-a privit cu blîndeţea tigrului, a zîmbit și mi-a spus : „Dacă ești Pontmercy, nu poţi să fii Laigle". Fraza era lipsită de bunăvoinţă faţă de dumneata, dar pentru mine mortală. A zis și m-a șters.

— Domnule, sînt dezolat... strigă Marius.

— Înainte de toate, îl întrerupse Laigle, vreau să-l îmbălsămez pe Blondeau cu cîteva fraze bine simţite. Îl socotesc mort. Moartea n-ar adăuga prea mult la slăbiciunea, gălbejeala, înţepeneala și duhoarea lui. Îi spun :

„Erudimini qui judicatis terram.[1] Aci zace Blondeau, Blondeau Nas-deştept, Blondeau Nasica, boul disciplinei, *bos disciplinae*, dulăul regulamentului, arhanghelul care a fost în viaţa lui drept, corect, precis, ţeapăn, cinstit şi pocit. Dumnezeu l-a şters pre el, precum m-a şters şi el pe mine."

Marius reluă :

— Sînt foarte mîhnit...

— Tinere, spuse Laigle de Meaux, să te înveţi minte. Pe viitor să fii punctual.

— Îţi cer iertare de o mie de ori.

— Să nu te mai expui, ca din pricina dumitale să fie dat afară aproapele dumitale.

— Sînt disperat.

Laigle izbucni în rîs.

— Eu sînt încîntat. Era cît pe-aci să ajung avocat. Acum am scăpat. Renunţ la gloria baroului. N-am să mai apăr văduvele şi n-am să mai asupresc pe orfani. S-a terminat cu toga şi cu stagiul ! Am obţinut să fiu şters, şi această fericire o datorez dumitale, domnule Pontmercy. Doresc să-ţi fac în chip solemn o vizită de mulţumire. Unde locuieşti ?

— În cabrioleta asta, spuse Marius.

— Semn de bogăţie, urmă Laigle liniştit. Te felicit. Ai o locuinţă de nouă mii de franci pe an.

În clipa aceea, Courfeyrac ieşi din cafenea. Marius zîmbi cu tristeţe.

— Mă aflu de două ceasuri în locuinţa asta şi aş vrea să ies din ea. Dar aşa e povestea, nu ştiu încotro să mă duc.

— Domnule, zise Courfeyrac, hai la mine !

— Dacă aş avea o locuinţă mi s-ar cuveni întîietatea, zise Laigle.

— Taci, Bossuet ! urmă Courfeyrac.

— Bossuet, zise Marius. Parcă te chema Laigle.

— De Meaux, răspunse Laigle. În metaforă : Bossuet.

Courfeyrac se urcă în cabrioletă.

— Birjar ! rosti el. La hotelul Porte Saint-Jacques !

În aceeaşi seară, Marius era instalat într-o odaie a hotelului Porte Saint-Jacques, alături de Courfeyrac.

---

[1] Luaţi aminte, voi care hotărîţi soarta pămîntului (lat.).

III

UIMIRILE LUI MARIUS

În cîteva zile, Marius se împrieteni cu Courfeyrac. Tinerețea e epoca sudurilor repezi și a cicatrizărilor imediate. Marius răsuflă în voie lîngă Courfeyrac, ceea ce era un lucru nou pentru el. Courfeyrac nu-i puse întrebări. Nici nu-i trecu prin gînd așa ceva. La vîrsta asta chipurile omenești se mărturisesc de la început. Nu mai e nevoie de cuvinte. Se poate spune despre cîte un om tînăr că are un chip vorbăreț. Tinerii se privesc și se cunosc.

Cu toate acestea, într-o dimineață, Courfeyrac îi puse pe neașteptate următoarea întrebare :

— Ia spune, ai opinii politice ?

— Ei, asta-i ! zise Marius aproape jignit.

— Ce ești ?

— Democrat-bonapartist.

— Culoarea cenușie a șoricelului liniștit, spuse Courfeyrac.

A doua zi, Courfeyrac îl duse pe Marius la cafeneaua *Musain*. Apoi îi șopti la ureche zîmbind : „Trebuie să te introduc în revoluție". Și-l duse în sala Prietenilor A.B.C.-ului. Îl prezentă tovarășilor, rostind cu jumătate de glas doar un cuvînt, pe care Marius nu-l pricepu : un ucenic.

Marius căzuse într-un viespar de inteligențe. De altfel, deși era tăcut și grav, nu era nici mai puțin avîntat, nici mai puțin înarmat decît ceilalți.

Marius fusese pînă atunci un singuratic, înclinat spre monolog sau spre convorbiri cu sine însuși, și din obișnuință și dintr-o înclinare a firii, așa că la început fu speriat de roiul acela de tineri din jurul lui. Toate aceste inițiative felurite îl atrăgeau spre ele și-l hărțuiau. Frumoasa frămîntare a acelor gînduri dezlănțuite, neliniștite îi încurca ideile. Cîteodată era atît de tulburat, se depărta atît de mult de propriile lui idei, încît îi era greu să le mai găsească. Auzea vorbindu-se într-un chip neașteptat despre filozofie, artă, istorie și religie. Întrevedea aspecte

ciudate și, cum nu știa să privească în perspectivă, i se părea că are haosul în față. Cînd se lepădase de părerile bunicului său pentru a îmbrățișa părerile lui taică-său se socotise ajuns la un liman. Acum începea să bănuiască, plin de neliniște și fără curajul de a și-o mărturisi pe față, că era încă departe de el. Unghiul sub care privea lucrurile începea să se deplaseze. O anumită șovăială îi tulbura orizonturile minții. Ciudată zvîrcolire interioară ! Era aproape o suferință.

Părea că pentru tinerii aceștia nu existau „lucruri consacrate". Asupra tuturor chestiunilor Marius auzea un limbaj ciudat, care îi stînjenea spiritul încă sfios. Dacă un afiș de teatru înfățișa titlul unei tragedii din vechiul repertoriu, numit clasic, Bahorel striga : „Jos cu tragedia lăudată de burghez !" și Marius îl auzea pe Combeferre răspunzîndu-i :

— Greșești, Bahorel. Burgheziei îi place tragedia, și în privința asta trebuie să-i dăm pace. Tragedia cu perucă are rațiunea ei de-a fi, și eu nu fac parte dintre aceia care-i tăgăduiesc dreptul la viață în numele lui Eschyl. În natură se află schițe neterminate, în creație parodii gata făcute. Un cioc care nu e cioc, niște aripi care nu sînt aripi, niște înotătoare de pește care nu sînt înotătoare de pește, niște labe care nu sînt labe și un măcăit dureros, care te face să rîzi — iată rața ! Și, de vreme ce pasărea din ogradă există alături de pasărea zburătoare, nu văd de ce n-ar exista și tragedia clasică alături de cea antică.

Altă dată întîmplarea îl făcu pe Marius să treacă pe strada Jean-Jacques Rousseau, între Enjolras și Courfeyrac, care îl ținea de braț.

— Ia aminte, îi spuse Courfeyrac, asta e strada Plâtrière, numită azi Jean-Jacques Rousseau din pricina unei perechi ciudate care locuia pe aci acum șaizeci de ani. Erau Jean Jacques și Thérèse. Din cînd în cînd, în casa lor se ivea un copil. Thérèse îl năștea, Jean-Jacques îl lepăda pe pragul vreunei case străine.

Enjolras îl certă pe Courfeyrac.

— În fața lui Jean-Jacques, tăcere ! Eu îl admir. Și-a părăsit copiii, fie, dar a înfiat poporul.

Nici unul dintre acești tineri nu rostea cuvîntul : împăratul. Numai Jean Prouvaire spunea cîteodată : Napoleon. Enjolras zicea : Buonaparte.

Marius era mirat. *Initium sapientiae* [1]

IV

SALA DIN FUND A CAFENELEI MUSAIN

Una dintre convorbirile acestea, convorbiri la care Marius lua totdeauna parte și în care se și amesteca uneori, a fost o adevărată zguduitură pentru mintea lui.

Lucrurile se petreceau în sala din fund a cafenelei *Musain*. În seara aceea erau de față aproape toți Prietenii A.B.C.-ului. Lampa cea mare era sărbătorește aprinsă. Se vorbea de una și de alta, zgomotos, dar fără patimă. Toți țineau cuvîntări la întîmplare, afară de Enjolras și de Marius, care tăceau. Convorbirile între prieteni sînt cîteodată clocotitoare, dar pașnice. Era mai degrabă un joc, o învălmășeală, decît o conversație. Unii aruncau cuvintele, alții le prindeau. Se vorbea din toate părțile.

În sala din fund nu era primită nici o femeie, afară de Luison, fata care spăla vasele la cafenea și care trecea din cînd în cînd de la spălător la „laborator".

Grantaire, beat de-a binelea, îi asurzea pe toți cei din colțul unde se făcuse stăpîn. Spunea lucruri cuminți și smintite, le urla mai bine zis :

— Mi-e sete ! Muritorilor, am un vis : butoiul de-o tonă din Heidelberg [2] să fie lovit de apoplexie și eu să fac parte din duzina de lipitori care i se va pune. Vreau să beau. Să uit viața. Viața e născocirea urîtă a nu știu cui. Nici nu ține mult, nici nu face multe parale. Te istovești, ca să trăiești. Viața e un decor cu prea puține schimbări. Fericirea e o cercevea veche, zugrăvită pe o singură parte.

---

[1] Începutul înțelepciunii (lat.).

[2] În orașul Heidelberg din Germania (regiunea Baden, pe Rin) un prinț-elector din secolul al XVIII-lea, mare amator de vinuri, pusese să se construiască un butoi uriaș, de 566 400 litri ; V. Hugo admirase butoiul în 1838, în pivnița castelului acelui prinț, cu prilejul primei sale călătorii pe valea Rinului.

Ecleziastul a spus „Totul e deșertăciune". Eu gîndesc la fel cu omul ăsta de treabă, care poate nici n-a existat. Nimicul n-a vrut să umble în pielea goală și s-a îmbrăcat cu deșertăciunea. O deșertăciune, înveșmîntare a oricui nimic în cuvinte mari! Bucătăria e laborator; dansatorul — profesor; saltimbancul — atlet; meșterul zidar — arhitect; boxerul — pugilist; farmacistul — chimist; peruchierul — artist; jocheul — sportman, iar gîndacul de bucătărie e un *pterigibranchius*. Deșertăciunea are două fețe; pe o parte e nerozia, un negru care poartă mărgele, iar pe alta prostia, filozoful în zdrențele lui. Compătimesc pe unul, rîd de celălalt. Ceea ce numim onoruri și demnități, sau chiar onoare și demnitate, sînt un aliaj ieftin. Regii își fac jucării din orgoliul omenesc. Caligula și-a înaintat calul consul. Carol al II-lea a făcut dintr-o pulpă de bou un cavaler [1]. Și acum mai împăunați-vă între consulul Incitatus [2] și baronul Roastbeef [3]. Nici valoarea în sine a oamenilor nu e mai vrednică de cinste. Ascultați lauda pe care i-o aduce vecinul vecinului! Albul pe alb e fioros. Dacă ar vorbi crinul, ce-ar mai încondeia-o pe porumbiță! O bigotă care bîrfește o cucernică e mai veninoasă decît o năpîrcă sau un scorpion. Păcat că sînt un om fără cultură, pentru că altfel v-aș cita o mulțime de pilde. Eu sînt un necioplit, dar am avut totdeauna duh. Cînd eram elevul lui Gros [4], în loc să smîngălesc pînzeturi îmi petreceam timpul furînd mere. Cuvîntul *rapin*, adică pictor, vine de la *rapină*, adică tîlhărie. Așa sînt eu, dar nici voi ăștilalți nu sînteți mai breji. Îmi bat joc de perfecțiile, de însușirile și grozăvia voastră. Orice însușire se preface în cusur. Omul strîngător e aproape un zgîrcit; cel darnic, un risipitor; curajosul, un îngîmfat; cine spune cucernic, spune habotnic. Virtutea are tot atîtea vicii cîte găuri avea haina lui Dio-

---

[1] Este vorba de Carol al II-lea Stuart, regele Angliei (1660—1685), mare petrecăreț. Rostbiful făcut cavaler este o glumă de banchet care i se atribuie.

[2] Numele calului numit consul de către Caligula; ne-a fost transmis de istoricii romani Tacit și Suetoniu.

[3] Denumirea engleză a fripturii din pulpă de vacă.

[4] Pictor militar francez din vremea imperiului și a restaurației.

gene. Pe cine admirați : pe ucigaș sau pe cel ucis ? Pe Brutus sau pe Cezar ? În general, oamenii sînt de partea ucigașului. Trăiască Brutus ! A ucis ! Asta să fie virtutea ? Virtute ? Fie, dar e și nebunie. Oamenii ăștia mari au pete ciudate. Brutus, care l-a omorît pe Cezar, era îndrăgostit de statuia unui băiețel. Statuia fusese făcută de sculptorul grec Strongylion, care sculptase și acel chip de amazoană numită Picioare-Frumoase, sau Eucnemos, pe care Neron o lua cu el în călătorie. Acest Strongylion n-a lăsat decît două statui, prin care l-a legat pe Brutus de Neron. Brutus a fost îndrăgostit de una, Neron de cealaltă. Întreaga istorie e o înșirare de vorbe goale. Un veac îl maimuțărește pe celălalt. Lupta de la Marengo e o copie a bătăliei de la Pydna [1]. Tolbiacul lui Clovis [2] și Austerlitzul lui Napoleon seamănă între ele ca două picături de sînge. Eu nu pun mare preț pe victorii. A învinge e un lucru fără noimă ; toată gloria este să convingi. Încercați și voi să dovediți ceva ! Vă mulțumiți să biruiți — ce mediocritate ! — să cuceriți — ce mizerie ! Vai, ce deșertăciune și lașitate pretutindeni ! Totul se pleacă în fața succesului, pînă și gramatica. *Si volet usus* [3], spune Horațiu. Iată de ce disprețuiesc neamul omenesc. Vreți să ne coborîm de la întreg la parte ? Vreți să încep să admir popoarele — și care popor anume, vă rog ? Grecii ? Atenienii, parizienii de odinioară, l-au ucis pe Phocion [4], un fel de Coligny, și-i măguleau pe tirani atît de mult, încît Anacephor spunea despre Pisistrate [5] : „Udul lui

[1] A avut loc la 168 î.e.n. Consulul roman Paulus Aemilius a zdrobit acolo armatele ultimului rege al Macedoniei, Perseus.

[2] Bătălia cîștigată la sfîrșitul secolului al V-lea de Clovis, căpetenie a francilor salieni, stabiliți în Galia de Nord, împotriva alamanilor, popor germanic din regiunea Rinului.

[3] Dacă așa vrea obiceiul (lat.).

[4] General și om politic atenian din secolul al IV-lea î.e.n. N-a crezut că Grecia va putea rezista regelui Filip al Macedoniei. Displăcînd atenienilor din cauza atitudinii sale disprețuitoare față de popor, a fost condamnat la moarte sub un pretext puțin întemeiat. Coligny, cu care-l compară Victor Hugo, este amiralul Gaspard de Coligny, unul din conducătorii protestanților francezi din secolul al XVI-lea, asasinat în noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

[5] Tiran al Atenei în secolul al VI-lea î.e.n. Detestat de masele populare, era lingușit de nobilii din clica lui.

atrage albinele". Omul cel mai însemnat al Greciei timp de cincizeci de ani a fost grămăticul Philetas, care era atît de scund și de firav, încît trebuia să-și ferece sandalele ca să nu-l ia vîntul. Pe cea mai mare piață din Corint se afla o statuie sculptată de Silanion, despre care amintește Pliniu, și care-l reprezintă pe Epistat. Ce-a făcut Epistat ? A născocit piedica pusă cu piciorul. Asta spune tot despre Grecia și despre glorie. Să trecem la alții : să admir Anglia ? să admir Franța ? Franța ? De ce ? Din pricina Parisului ? V-am spus ce părere am despre Atena. Anglia ? De ce ? Din pricina Londrei ? Urăsc Cartagina. Și pe urmă Londra, metropola luxului, e capitala mizeriei. Numai în parohia Charing-Cross mor de foame în fiecare an o sută de oameni. Acesta e Albionul. În schimb, am văzut o englezoaică dansînd cu o cunună de trandafiri pe cap și cu ochelari albaștri. Rușine Angliei ! Și de ce, dacă nu-l admir pe John Bull, să-l admir pe fratele Jonathan [1] ? Nu-mi prea place mie fratele ăsta, care ține sclavi. Dacă dai la o parte *times is money* [2] ce mai rămîne din Marea Britanie ? Dă la o parte *cotton is King* [3], ce mai rămîne din America ? Germania e limfa, Italia e fierea. Să mă prăpădesc în fața Rusiei ? Voltaire o admira. Dar el mai admira și China. Recunosc că Rusia are frumusețile ei, între altele un despotism puternic, dar mi-e milă de despoți. Au o sănătate delicată. Un Alexis decapitat, un Petre înjunghiat, un Pavel sugrumat, alt Pavel strivit cu cizma [4], mai mulți Ivani strînși de gît, cîțiva Nicolae și Vasile otrăviți, toate acestea sînt dovezi că palatul țarilor Rusiei e grozav de nesănătos. Unii gînditori admiră popoarele civilizate pentru un amănunt : războiul. Războiul însă, războiul așa-zis civilizat,

---

[1] Personificare a latifundiarilor și a afaceriștilor americani. Sclavajul negrilor fusese desființat (formal, cel puțin) pe timpul războiului de secesiune, tocmai cînd Victor Hugo termina *Mizerabilii*.

[2] Timpul e bani (engl.).

[3] Bumbacul e rege (engl.).

[4] *Alexis decapitat* — fiul lui Petru cel Mare, care a murit în închisoare, dar nu decapitat. *Petre înjunghiat* — Petru al III-lea, asasinat din ordinul Ecaterinei a II-a, soția sa (1672). *Pavel strivit cu cizma* — țarul Pavel I, ucis pe cînd dormea (1801) de un grup de conjurați, cu știrea fiului său, Alexandru I.

adună la un loc toate felurile de tilhărie, de la jaful „trabucarilor" din strîmtorile munților Jaxa, pînă la furtișagurile indienilor-comanși din Trecătoarea Primejdiei. Ei ! o să-mi răspundeți, Europa e ceva mai mult decît Asia. Sînt și eu de părere că Asia e multă farsă, dar nu prea văd de ce rideți de marele Lama [1], voi, popoare occidentale, care ați amestecat în moda și în eleganța voastră toate spurcăciunile mărețe, de la cămașa murdară a reginei Isabela [2] pînă la scaunul cu țucal al prințului moștenitor francez. Domnilor de pe acest pămînt, scot limba la voi ! La Bruxelles se bea mai multă bere ca oriunde, la Stokholm cea mai multă drojdie, la Madrid ciocolată, la Amsterdam rachiu de ienupăr, la Londra vin, la Constantinopol cafea, la Paris absint. Iată cîteva cunoștințe folositoare. Tot Parisul e mai tare. La Paris pînă și peticarii trăiesc la largul lor. Lui Diogene i-ar fi plăcut tot atît de mult să fie peticar în piața Maubert cît filozof la Pireu. Mai aflați ceva : cîrciumile peticarilor se numesc *bibine* [3] de gunoieri. Cele mai cunoscute sînt *Strachina* și *Abatorul*. O, cîrciumioare, crîșmulițe, bodegi, spelunci, cafenele, beciuri și baruri, taverne și bibine, caravanseraiuri de califi, vă iau de mărturie, sînt un rafinat ; mănînc la *Richard* cu doi franci masa, am nevoie de covoare persane ca s-o rostogolesc pe Cleopatra, goală ! Unde e Cleopatra ? Ah, tu ești, Louison ! Bună ziua !

Așa se revărsa în cuvinte Grantaire, beat mort, în colțul lui din sala din fund a cafenelei *Musain*, „agățînd" în trecere pe fata care spăla vasele. Bossuet întindea mîna și încerca să-l facă să tacă, dar Grantaire își lua avînt și pornea și mai vijelios :

— Aigle de Meaux, jos laba ! Nu-mi faci nici o impresie cu aerul ăsta de Hippocrat care refuză vechiturile

---

[1] *Marele Lama*, sau *Dalai-Lama*, șeful bisericii budiste din Tibet.

[2] Aluzie la o legendă din timpul războiului de independență al Țărilor de Jos (secolul al XV-lea) pentru scuturarea jugului spaniol ; arhiducesa Isabela, fiica lui Filip al II-lea, regele Spaniei, a jurat să nu-și schimbe cămașa cîtă vreme orașul Ostanda, asediat de trupe comandate de soțul ei, nu va fi cucerit. Fusese asigurată că cetatea va capitula peste cîteva zile. Asediații au rezistat însă trei ani.

[3] Speluncă, tavernă (fr.).

lui Artaxerxes [1]. Nu te mai osteni să mă liniştești ! De altfel, sînt trist. Ce vreţi să vă spun ? Omul e rău, omul e slut. Fluturele este o creaţie izbutită, omul nu. E un dobitoc, pe care Dumnezeu l-a greşit. Mulţimea e o colecţie de urîţenii. Primul om pe care îl întîlneşti e un ticălos. Cuvîntul *muiere* rimează cu *fiere*. Da, am *spleen*, amestecat cu melancolie, cu nostalgie, cu ipohondrie şi mi-e necaz, turbez, casc, mă plictisesc, mi-e urît şi sufăr de stenahorie. Să se ducă dracului şi Dumnezeu !

— Tăcere, R-mare, rosti Bossuet, care discuta o chestiune de drept cu cei de lîngă el şi se împotmolise într-o frază din argoul juridic ce se sfîrşea aşa : ...cît despre mine, deşi sînt numai într-o măsură legist şi mai mult procuror-amator, susţin totuşi că, după obiceiul pămîntului, în Normandia, în ziua de Sfinţii Arhangheli, în fiecare an, trebuia să se plătească seniorului un echivalent, afară de cazul cînd intervenea dreptul altuia, de către oricine, şi de unul fiecare, de proprietari şi de moştenitori, şi aceasta pentru toate emfiteozele proprietăţii ereditare, contractele domeniale, contractele de arendă şi ipotecare...

„Ecouri, nimfe plîngătoare..." fredonă Grantaire.

Alături de Grantaire o foaie de hîrtie, o călimară şi o pană între două păhărele, pe o masă tăcută, închipuiau decorul unui început de vodevil. Doi inşi, cu capetele aproape lipite unul de altul, dezbăteau în şoaptă o problemă gravă.

— Să căutăm mai întîi numele. După ce-ai găsit numele, găseşti subiectul.

— Adevărat. Tu dictează. Eu scriu.

— Domnul Dorimon.

— Rentier ?

— Sigur.

— Fata lui, Cèlestine.

— ...tine ! Pe urmă ?

---

[1] Legendă din antichitate care onorează patriotismul şi dezinteresarea medicului Hippocrat : regele Persiei, Artaxerxes, trimisese să-l cheme spre a lecui o epidemie din armata sa, oferindu-i avuţii fabuloase ; Hippocrat refuză, răspunzînd că nu poate servi pe duşmanii patriei sale şi că „vechiturile" care i se ofereau nu-l interesează.

— Colonelul Sainval.

— Sainval e învechit. Eu aş zice Valsin.

Alături de candidaţii la vodevil, alt grup care vorbea şi el în şoaptă, ocrotit de larma din odaie, discuta despre un duel. Un bătrîn de treizeci de ani sfătuia pe un tînăr de optsprezece ani şi-l lămurea cu ce fel de adversar avea de-a face.

— Bagă de seamă. E o „sabie“ bună. Felul lui de luptă e deschis. Atacă precis, nu face fandări de prisos, are pumn sigur, e ager, fulgerător, se apără strîns, ripostează matematic şi, dracu să-l ia, mai e şi stîngaci !

În colţul opus lui Grantaire, Joly şi Bahorel jucau domino şi vorbeau despre dragoste.

— Eşti fericit, spunea Joly. Ai o iubită, care rîde tot timpul.

— E o greşeală din partea ei, răspundea Bahorel. O iubită nu trebuie să rîdă ; e o slăbiciune care îţi dă curaj s-o înşeli. Veselia ei îţi taie orice remuşcare. Pe una tristă, nu te înduri s-o faci să sufere.

— Ingratule, ce lucru minunat e o femeie care ştie să rîdă ! Să nu vă certaţi niciodată.

— Am făcut la început o înţelegere. Cînd am încheiat mica noastră sfîntă-alianţă, am prevăzut pentru fiecare dintre noi anumite hotare pe care nu trebuie să le trecem. Partea crivăţului e a cantonului Vaud, ce e din partea vîntului de miazăzi, al cantonului Gex [1]. Iată garanţia păcii.

— Pacea e o fericire care se poate mistui.

— Şi tu, Joly, unde ai ajuns cu cearta cu don'şoara... ştii de cine vorbesc, nu ?

— Îmi face nazuri cu o stăruinţă cruntă.

— Ar trebui să se poarte mai duios cu un îndrăgostit atît de firav.

— Vai !

— În locul tău i-aş întoarce spatele.

— Uşor de spus.

— Şi de făcut. N-o cheamă Musichetta ?

---

[1] Cantonul Vaud se află în Elveţia de apus, cu capitala Lausanne, cantonul Gex este în Franţa, de partea cealaltă a munţilor Jura.

— Da. Ah, dragă Bahorel, e o frumusețe de fată, nespus de poetică, cu picioare mici, cu mîini mici, bine îmbrăcată, albă, durdulie, cu ochi de ghicitoare în cafea. Sînt nebun după ea !

— Atunci, dragul meu, trebuie să încerci să-i placi, să fii elegant și să îndoi frumos genunchii. Cumpără-ți de la *Staub* niște pantaloni de postav. O să-ți vină bine.

— La ce preț ! strigă Grantaire.

În al treilea colț se discuta despre poezie. Mitologia păgînă se certa cu mitologia creștină. Era vorba despre Olimp, pe care Jean Prouvaire îl apăra cu o pasiune romantică. Jean Prouvaire era sfios numai în stare de repaos. Dar, cum își lua avînt, izbucnea ; un fel de dispoziție veselă îi mărea entuziasmul ; era în același timp glumeț și liric.

— Să nu-i jignim pe zei ! spunea el. Poate că zeii n-au apus încă. Poate că Jupiter n-a murit. Voi spuneți că zeii nu sînt decît închipuiri ale visului. Ei bine, chiar în natură, așa cum se înfățișează ea azi, după ce visurile au dispărut, întîlnești toate vechile mituri păgîne. Un nume care seamănă cu o cetate, ca de pildă Vignemale [1], e pentru mine podoaba de pe capul Cybelei [2]. Nimeni încă nu mi-a dovedit că Pan nu vine noaptea să sufle în tulpina goală a sălciilor, astupîndu-le pe rînd găurile cu degetele. Și am fost totdeauna convins că Io [3] nu era străină de cascada Udul-Vacii.

În ultimul colț se vorbea despre politică. Criticau Charta [4]. Combeferre o apăra molatic. Courfeyrac o ataca energic. Pe masă se afla un exemplar nefericit al faimoasei *Charte-Touquet*. Courfeyrac o apucase și o scutura, amestecînd argumentele cu foșnetele hîrtiei.

— Mai întîi, nu vreau regi. Nu vreau, chiar dacă ar fi vorba numai de-a face economie : un rege e un pa-

---

[1] Ghețar din Pirineii centrali.

[2] Zeiță din mitologia greacă, veche personificare a forțelor naturii, mamă a lui Zeus ; statuile din templele ei o reprezentau cu o coroană asemănătoare zidurilor unei cetăți.

[3] Personaj mitologic, fata iubită de Zeus și preschimbată de el în juncă ; de aci jocul de cuvinte cu „cascada Pissevache" (*vache*, fr. : vacă).

[4] E vorba de constituția reacționară din 1815, dată de Ludovic al XVIII-lea

razit. Nu există regi pe degeaba. Ascultați-mă pe mine: regii costă prea mult. La moartea lui François I datoria publică a Franței reprezenta capitalul unei rente de treizeci de mii de franci. La moartea lui Ludovic al XIV-lea era de două miliarde șase sute de milioane de mărci (a douăzeci și opt de livre marca), ceea ce ar fi însemnat în 1760, după Desmarets [1], patru miliarde cinci sute de milioane, iar azi douăsprezece miliarde. Al doilea, să mă ierte Combeferre, o Chartă e un prost surogat de civilizație. Ce greșit e să vrei să ușurezi prefacerile, să netezești trecerea, să domolești zguduirile, să vrei să faci ca o națiune să treacă pe nesimțite de la monarhie la democrație prin punerea în practică a ficțiunilor constituționale. Cîte pretexte vrednice de dispreț! Nu! Nu! Să nu luminăm niciodată poporul cu opaițe în loc de soare. În pivnița constituțională principiile tînjesc și pălesc. Nu vreau falsificări. Nu vreau compromisuri. Nu vreau concesiuni pornite de la rege pentru popor. În toate „concesiunile" astea există un articol 14. Lîngă mîna care dă, se întinde gheara care ia înapoi. Resping cu hotărîre Charta voastră. O Chartă e o mască, ascunde o minciună. Un popor care acceptă o Chartă, abdică. Dreptul nu e drept decît atunci cînd e întreg. Nu! Nici o Chartă!

Era iarnă. În sobă ardeau două buturugi. Ispita era atît de mare, încît Courfeyrac nu se putu stăpîni, mototoli biata *Charte-Touquet* și o aruncă în foc. Hîrtia arse cu flacără. Combeferre privi înțelepțește cum se mistuia capodopera lui Ludovic al XVIII-lea și se mulțumi să spună:

— Charta metamorfozată în flacără!

Sarcasmele, glumele, jocurile de cuvinte, acea însușire caracteristic franceză care se numește vioiciune, acea însușire caracteristic engleză care se numește *humour*, bunul și prostul gust, dreapta și strîmba judecată, replicile nebunești și iuți ca fulgerul, se ridicau și se încrucișau de la un capăt la celălalt al sălii, ca un bombardament vesel pe deasupra capetelor.

---

[1] Controlor general al finanțelor (ministru) în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XIV-lea.

V

ORIZONTUL SE LĂRGEȘTE

Ciocnirile între mințile celor tineri au o trăsătură minunată : niciodată nu le poți prevedea scînteia, nici ghici fulgerarea. Ce-o să țîșnească peste cîteva clipe ? Nu poți să știi. Hohotul de rîs pornește uneori din duioșie. Seriozitatea se ivește deodată în mijlocul nebuniilor. Impulsurile pornesc de la primul cuvînt rostit. Verva fiecăruia nu e îngrădită de nimeni. O glumă e de ajuns să facă loc neprevăzutului. Convorbirile au cotituri neașteptate, care schimbă dintr-o dată perspectiva. Călăuza acestor convorbiri e întîmplarea. Un gînd grav răsărea uneori în chip ciudat din ciocnirea cuvintelor, străbătînd vălmășagul gîndurilor care se ciocneau zăngănind între Grantaire, Bahorel, Prouvaire, Combeferre și Courfeyrac.

Cum a răsărit fraza aceasta în mijlocul dialogului ? Cum de-a răsunat singură în atenția tuturor ? Nimeni nu știe. În plină zarvă, Bossuet sfîrși așa o frază, pe care i-o aruncă lui Combeferre :

— 18 iunie 1815, Waterloo...

La numele Waterloo, Marius, așezat la masă în fața unui pahar cu apă, își ridică fața sprijinită în palme și privi țintă la cei ce-l înconjurau.

— Doamne, strigă Courfeyrac (pe vremea aceea nu se mai spunea : „la naiba !“) cifra asta, 18, e ciudată și mă izbește. E numărul fatal al lui Bonaparte. Gîndiți-vă mai întîi la Ludovic al XVIII-lea, apoi la 18 Brumar, și aveți în față toată soarta omului cu această particularitate grăitoare că sfîrșitul urmărește, pas cu pas, începutul.

Enjolras, care nu spusese o vorbă, rupse tăcerea și-i spuse lui Courfeyrac :

— Vrei să spui : ispășirea venind în urma crimei.

Cuvîntul crimă era mai mult decît putea îndura Marius, tulburat peste măsură de evocarea neașteptată a Waterloo-ului.

Se ridică, păși încet spre peretele unde era întinsă harta Franței, puse degetul pe un chenar care înconjura o insulă și zise :

— Corsica. O mică insulă, care a făcut mărirea Franței.

Sala fu parcă străbătută de un șuvoi de aer înghețat. Toți ridicară capul. Simțeau că va începe ceva.

Bahorel, care vorbea cu Bossuet, era gata să-și umfle pieptul, într-o atitudine care îi plăcea, dar se răzgîndi, ca să asculte.

Enjolras, care privea cu ochii lui albaștri în gol, fără să țintească pe nimeni anume, răspunse, fără să se uite la Marius :

— Franța n-are nevoie de nici o Corsică pentru a fi mare. Franța e mare pentru că e Franța. *Quia nominor leo*[1].

Marius n-avea de gînd să dea înapoi. Se întoarse către Enjolras și vocea lui izbucni cu o vibrație care îi venea parcă din adîncurile ființei.

— Să mă ferească Dumnezeu să vreau micșorarea Franței ! Dar a o face una cu Napoleon nu înseamnă a o scădea. Da, așa e ! Sînt nou-venit printre voi, dar mărturisesc că mă uimiți. Unde ne aflăm ? Cine sîntem noi ? Cine sînteți voi ? Cine sînt eu ? Să ne lămurim în privința împăratului. Vă aud spunîndu-i Buonaparte, subliniindu-l pe *u* ca regaliștii. Să știți că bunicul îi zice și mai rău : Buonaparté [2] ! Vă credeam tineri. Unde e entuziasmul vostru ? Ce-ați făcut cu el ? Pe cine admirați dacă nu pe împărat ? Ce vă trebuie mai mult ? Dacă nu vreți un om atît de mare, ce fel de oameni mai vreți ? Avea totul. Era desăvîrșit. În creierul lui erau toate însușirile omenești ridicate la cub. Făcea legi ca Justinian, poruncea ca Cezar, cuvintele lui uneau strălucirea lui Pascal cu fulgerele lui Tacit, crea istoria și o scria, buletinele lui sînt *Iliada*, împletea matematica lui Newton cu metafora lui Mahomet, lăsa în Orient în urma lui cuvinte mari ca niște piramide ; la Tilsit [3] i-a învățat pe împărați cum să se poarte împărătește, la Academia de Științe știa să-i răspundă lui Laplace, în Consiliul de stat îi ținea piept

---

[1] Pentru că mă numesc leu (lat.).

[2] Accentuînd pe *o* final, pentru italienizarea numelui.

[3] Localitate din U.R.S.S., așezată pe fluviul Niemen ; aici în 1807 s-au întîlnit Napoleon și Alexandru I, țarul Rusiei, spre a semna pacea care punea capăt coaliției a IV-a.

lui Merlin [1], însufleţea geometria unuia şi procedura celuilalt, era un om de lege ca procurorii şi cititor în stele ca astronomii. Lăsînd să ardă, ca Comwell, numai o lumînare din două, se ducea la Piaţa Temple să se tocmească pentru un canaf de perdea. Vedea tot, ştia tot, ceea ce nu-l împiedica să rîdă din toată inima lîngă leagănul fiului său ; şi, deodată, Europa înspăimîntată îşi aţintea auzul, armate porneau în marş, coloane de artilerie duduiau, poduri de vase se aşterneau peste fluvii, nori de cavalerie galopau în furtună, pretutindeni strigăte, trîmbiţe, tronuri, case se cutremurau, hotarele împăraţilor se mişcau pe hartă, se auzea zgomotul unui paloş uriaş scos din teacă, şi atunci îl vedeai pe el în picioare, la orizont, cu un fulger în mînă şi cu ochii învăpăiaţi, desfăcîndu-şi aripile în mijlocul tunetelor ; marea armată şi vechea gardă. Era arhanghelul războiului.

Toţi tăceau şi Enjolras plecă fruntea. Tăcerea pare totdeauna o consimţire sau o renunţare la împotrivire. Marius, aproape pe nerăsuflate, urmă şi mai înflăcărat :

— Prieteni, să fim drepţi ! Ce destin minunat pentru un popor să fie imperiul unui asemenea împărat, mai ales cînd poporul acesta e Franţa şi cînd la geniul ei se adaugă geniul acestui om ! Să te arăţi şi să domneşti, să înaintezi şi să învingi, toate capitalele să-ţi fie popasuri, să faci din grenadierii tăi regi, să decretezi soarta dinastiilor, să schimbi faţa Europei în pas de atac, să se simtă, atunci cînd ameninţi, că ai pus mîna pe sabia lui Dumnezeu, să urmezi într-un singur om pe Hannibal, pe Cezar şi pe Carol cel Mare, să fii poporul aceluia care ţi-aduce în fiece zori de zi vestea strălucită a unei bătălii cîştigate, să-ţi fie ceas deşteptător tunul Invalizilor, să arunci către abisuri de lumină cuvinte minunate care vor pîlpîi în veci : Marengo, Arcole, Austerlitz, Jena, Wagram ! Să faci în fiecare clipă să înflorească pe culmea veacurilor constelaţiile victoriilor, să faci imperiul francez deopotrivă cu im-

---

[1] Jurisconsult ; a colaborat la codurile noii legislaţii burgheze de atunci. Consiliul de stat, înfiinţat prin constituţia anului VIII (1799), după luarea puterii de către Napoleon, era compus din jurişti însărcinaţi cu redactarea proiectelor de legi, la iniţiativa primului consul.

periul roman, să fii marea națiune și să dai naștere marii-armate, să-ți trimiți legiunile să zboare peste întreg pămîntul, așa cum un munte își trimite pretutindeni vulturii, să învingi, să stăpînești, să trăsnești, să fii în Europa un popor încununat de glorie, să faci să răsune o fanfară de titani de-a lungul istoriei, să cucerești lumea de două ori, biruind-o și uimind-o, da! e sublim! Există ceva mai mare?

— A fi liber! rosti Combeferre.

De data asta, Marius plecă fruntea. Cuvîntul acesta simplu și rece străbătu ca o lamă de oțel avîntul lui epic și simțea cum însuflețirea i se stinge. Cînd ridică ochii, Combeferre nu mai era acolo. Plecase, mulțumit pesemne, de răspunsul pe care-l dase spontan, și toți îl urmaseră, afară de Enjolras. Sala se golise. Enjolras, rămas singur cu Marius, îl privea. Totuși, Marius, care își mai adunase gîndurile, nu se socotea bătut. Mai rămăsese în el un clocot care s-ar fi cheltuit, fără îndoială, în silogisme dezlănțuite împotriva lui Enjolras, cînd auziră pe cineva care cînta coborînd scara; era Combeferre și iată ce cînta:

Dacă Cezar mi-ar fi dat
Slava lui de seamă,
Ca în schimb să mă despart
De bătrîna-mi mamă,

Împăratului i-aș spune:
— „Toate cîte-mi dai sînt bune,
Dar eu nu vreau să primesc
Slava ta de seamă,
Că mai mult o îndrăgesc
Pe bătrîna-mi mamă".

Accentul duios și sălbatic cu care Combeferre cînta versurile astea le dădea un fel de măreție ciudată. Marius, pe gînduri, cu ochii pierduți, repetă aproape în neștire: „Mama?"

În clipa aceea simți mîna lui Enjolras pe umăr:

— Cetățene, îi spuse Enjolras, mama mea e republica.

VI

RES ANGUSTA [1]

Seara aceea îl zgudui adînc pe Marius și îi lăsă sufletul înnegurat și trist. Îndura ceea ce îndură poate pămîntul cînd îl despică fierul, primind în sînul lui sămînța grîului. În clipa aceea brazda tăiată nu simte decît rana ; fiorul vieții și bucuria rodului vin mult mai tîrziu.

Marius era întunecat. Abia își clădise o credință ; trebuia acum s-o dărîme? Își spunea lui însuși că nu ; se îndemna să nu se îndoiască și începu să aibă îndoieli fără să vrea. E greu de îndurat să fii prins între două religii : una pe care n-ai părăsit-o, și alta pe care încă n-ai îmbrățișat-o. Amurgurile astea nu le plac decît acelora care au suflete de lilieci. Marius era curat și avea nevoie de lumină adevărată. Umbra îndoielii îi făcea rău. Oricît de mult ar fi dorit să rămînă pe loc și să se mulțumească numai cu atît, era constrîns să înainteze, să cerceteze, să gîndească, să meargă mai departe. Unde avea să-l ducă acest drum ? Se temea, după ce umblase atîta cale să se apropie de taică-său, să nu facă acum alți pași care să-l depărteze de el. Pe măsură ce gîndea mai mult, se simțea mai rău. În jurul lui se căsca o prăpastie. Nu era de aceeași părere nici cu bunicu-său, nici cu prietenii. Era prea temerar pentru cel dintîi și prea înapoiat pentru ceilalți. Se văzu izolat de două ori, îndepărtat și de bătrîni și de tineret. Nu se mai duse la cafeneaua *Musain*.

Conștiința îi era atît de tulburată, încît nu se mai gîndea la latura serioasă a existenței. Dar realitățile vieții nu îngăduie să fie uitate. Au venit pe neașteptate peste el și i-au dat brînci.

Într-o dimineață, stăpînul hotelului intră în odaia lui Marius și-i spuse :

— Domnul Courfeyrac mi-a spus că răspunde pentru dumneata.

— Da.

— Dar aș avea nevoie de bani.

[1] Sărăcie (lat.).

— Roagă-i pe Courfeyrac să vină să vorbească cu mine, spuse Marius.

Courfeyrac intră, și hotelierul ieși. Marius îi povesti ceea ce nu gîndise încă să-i spună, că era aproape singur pe lume, fiindcă n-avea părinți.

— Ce-ai să te faci ? întrebă Courfeyrac.

— Nu știu, răspunse Marius.

— Cum ai s-o scoți la capăt ?

— Habar n-am.

— Ai bani ?

— Cincisprezece franci.

— Vrei să te împrumut ?

— Nici nu mă gîndesc.

— Ai haine ?

— Iată-le !

— Ai bijuterii ?

— Un ceas.

— De argint ?

— De aur. Uite-l !

— Cunosc eu un negustor de haine vechi care ți-ar cumpăra redingota și o pereche de pantaloni.

— Bine.

— N-o să-ți mai rămînă decît o singură pereche de pantaloni, o vestă, o pălărie și o haină.

— Și ghetele.

— Cum ? Nu vrei să umbli desculț ? Ce lux !

— O să-mi ajungă.

— Cunosc un ceasornicar care o să-ți cumpere ceasul.

— Bine.

— Nu, nu e bine. Pe urmă ce-ai să faci ?

— Tot ce se va putea. Orice treabă cinstită.

— Știi englezește ?

— Nu.

— Știi nemțește ?

— Nu.

— Rău !

— De ce ?

— Pentru că un prieten al meu, librar, editează o enciclopedie, pentru care ai fi putut traduce articole englezești sau nemțești. Plătește prost, dar ai avea din ce trăi.

— Am să învăţ englezeşte şi nemţeşte.
— Şi pînă atunci ?
— Pînă atunci am să-mi mănînc hainele şi ceasul.
Au chemat pe negustorul de haine vechi, care i-a cumpărat boarfele pe douăzeci de franci. Se duseră la ceasornicar. Au vîndut ceasul pe patruzeci şi cinci de franci.
— Nu-i prea rău, îi spunea Marius lui Courfeyrac, pe cînd se întorcea la hotel. Dacă adăugăm şi cei cincisprezece franci ai mei, fac în total optzeci de franci.
— Şi datoria la hotel ? întrebă Courfeyrac.
— Na, o uitasem ! zise Marius.
— Ei, la naiba ! spuse Caurfeyrac. Ai să mănînci de cinci franci cît timp ai să înveţi englezeşte şi de alţi cinci cît ai să înveţi nemţeşte. Adică ai să înghiţi repede o vorbire străină şi foarte încet o piesă de cinci franci.
În vremea asta, mătuşa Gillenormand, care la o nevoie mare era destul de cumsecade, dăduse de urma lui Marius. Într-o dimineaţă, cînd Marius se întorcea de la şcoală, găsi o scrisoare de la mătuşa lui şi şase sute de franci în aur, într-o cutie sigilată.
Marius îi trimise înapoi cei treizeci de galbeni, o dată cu o scrisoare respectuoasă, în care spunea că are mijloace de trai şi că se poate întreţine singur. În clipa aceea mai avea trei franci.
Mătuşa nu-i spuse nimic bunicului despre acest refuz, de teamă să nu-l supere şi mai tare. De altfel, nu spusese el că nu mai vrea să audă niciodată de fiara asta ?
Marius plecă din hotelul de la Porte Saint-Jacques, fiindcă nu mai voia să facă datorii.

CARTEA A CINCEA

BINEFACERILE SĂRACIEI *

MARIUS ÎN LUPTĂ CU NEVOILE

I

Viaţa începu să fie grea pentru Marius. Nu fusese de ajuns că-şi mîncase hainele şi ceasul. Acum se hrănea cu ceea ce se numeşte răbdări prăjite. E un lucru groaznic, care înseamnă zile fără pîine, nopţi fără somn, ceasuri de seară fără luminare, vatră fără foc, săptămîni întregi fără lucru, viitor fără nădejde, haine rupte în coate, o pălărie veche de care rîd fetele, uşa pe care o găseşti încuiată pentru că n-ai plătit chiria, obrăznicia portarului şi a birtaşului, batjocura vecinilor, tot felul de umilinţe, demnitatea înăbuşită, acceptarea oricărui fel de muncă, dezgust, amărăciune, descurajare. Marius se deprinse să le înghită pe toate şi află că sînt adesea singurele lucruri cu care te hrăneşti. În clipa aceea, cînd omul are nevoie de mîndrie, pentru că are nevoie de dragoste, el se simţea luat în rîs, fiindcă era prost îmbrăcat, şi caraghios, fiindcă era sărac. La vîrsta la care tinereţea îşi umple inima cu o semeţie împărătească, el îşi pleca adesea privirea spre ghetele lui rupte şi cunoştea nedreptele ofense şi ruşinea umilitoare a mizeriei. Minunată şi grozavă încercare, din care cei slabi ies ticăloşi, şi cei tari sublimi. Un creuzet în care soarta aruncă pe om de cîte ori vrea să aibă o puşlama sau un semizeu !

Pentru că în luptele mărunte se săvîrşesc o mulţime de fapte mari. Sînt puteri, încăpăţînate şi necunoscute care se luptă în umbră, pas cu pas, cu năvala de neînlăturat a nevoilor şi a mîrşăviilor. Victoria nobilă şi tainică, pe care n-o vede nici o privire, pe care n-o răsplăteşte nici un

renume și n-o salută nici o fanfară. Viața, nenorocirea, singurătatea, părăsirea, sărăcia sînt cîmpuri de bătaie care-și au eroii lor, eroi necunoscuți, mai mari uneori decît eroii celebri.

În felul acesta se zămislesc firile puternice și tari. Mizeria, aproape totdeauna vitregă, e cîteodată mamă adevărată, sărăcia dă naștere puterii sufletului și a minții ; deznădejdea e doica mîndriei ; nenorocirea e un lapte bun pentru cei mărinimoși.

Marius trăi o vreme în care mătura pe coridor, cumpăra brînză de cinci parale de la precupeață și aștepta să se întunece ca să se strecoare la brutar și să cumpere o pîine pe care-o ducea pe ascuns, ca și cum ar fi furat-o, în mansarda lui. Se furișa cîteodată la măcelăria din colț, printre bucătăresele batjocoritoare care-l îmbrînceau, un tînăr stîngaci, cu niște cărți sub braț, sfios și plin de mînie totodată, care intra scoțîndu-și pălăria, cu fruntea brobonată de sudoare, saluta plecat pe măcelăreasa uimită, îl saluta și pe băiatul care o ajuta, cerea o costiță de berbec, plătea pe ea șase sau șapte cenți, o învelea în hîrtie, o punea sub braț între două cărți și pleca. Era Marius. Trebuia să trăiască trei zile din costița aceea, pe care și-o frigea singur.

Mînca în prima zi carnea, a doua zi grăsimea, a treia zi rodea osul.

Mătușa Gillenormand mai încercase de cîteva ori să-l ajute, trimițîndu-i șaizeci de pistoli. De fiecare dată, Marius îi înapoie, adăugînd că n-avea nevoie de nimic.

Purta încă doliu după taică-său, cînd se petrecuse în el revoluția de care am pomenit. De atunci el nu-și mai lepădase hainele cernite. Dar hainele se lepădară de el. Veni ziua în care nu mai avu haine. Numai pantalonii mai rezistau încă. Ce era de făcut ? Courfeyrac, căruia îi făcuse unele servicii, îi dădu o haină veche. Marius plăti treizeci de cenți unui portar ca să i-o întoarcă pe dos și avu o haină nouă. Dar haina era verde. Din pricina asta Marius nu mai ieși decît după ce se însera. Atunci haina părea neagră. Vrînd să fie totdeauna cernit, se înveșmînta cu întuneric.

Între timp reuşi să se facă avocat. Lumea socotea că locuieşte în odaia lui Courfeyrac, odaie curăţică, în care cîteva cărţi de drept, amestecate şi completate cu nişte romane desperecheate, alcătuiau cuvenita bibliotecă. Îşi primea scrisorile la Courfeyrac.

Cînd Marius ajunse avocat, îl înştiinţă pe bunicu-său printr-o scrisoare rece, dar plină de supunere şi respect. Domnul Gillenormand apucă scrisoarea tremurînd, o citi şi o aruncă ruptă în patru la coş. Peste două sau trei zile, domnişoara Gillenormand îl auzi pe taică-său vorbind singur în odaia lui. Asta i se întîmpla de cîte ori era foarte tulburat. Trase cu urechea ; bătrînul zicea : „Dacă n-ai fi un dobitoc, ai şti că nu se poate să fii şi baron şi avocat în acelaşi timp".

II

MARIUS ÎN SĂRĂCIE

Se întîmplă cu sărăcia cum se întîmplă cu toate. Ajungi pînă la urmă s-o suporţi. Cu vremea se aşază şi se încheagă. Omul vegetează, adică se dezvoltă într-o măsură nedesăvîrşită, dar îndestulătoare ca să poată trăi. Iată cum se închegase existenţa lui Marius Pontmercy :

Ieşise din strîmtoarea cea mai mare ; vadul se lărgise puţin în faţa lui. Prin curaj, muncă, stăruinţă şi voinţă ajunsese să cîştige cam şapte sute de franci pe an. Învăţase nemţeşte şi englezeşte. Datorită lui Courfeyrac, care îl pusese în legătură cu prietenul său, librarul, Marius îndeplinea la editura literară rolul modest de om bun la toate. Făcea prospecte, traducea articole din ziare, adnota ediţii, alcătuia biografii etc. Cîştigul lui curat, una peste alta, era de şapte sute de franci. Trăia din ei. Nu rău. Cum ? O vom spune.

Marius avea în casa Gorbeau, pentru treizeci de franci pe an, o odăiţă fără sobă, care trecea drept birou şi unde nu avea decît mobilierul strict necesar. Mobilierul era al lui. Dădea trei franci pe lună chiriaşei principale, o bătrînă, ca să-i mături odăiţa şi să-i aducă în fiecare di-

mineaţă puţină apă caldă, un ou proaspăt şi pîine de un cent. Pîinea şi oul îi erau toată masa. Prînzul costa între doi şi patru cenţi, după cum ouăle erau mai scumpe sau mai ieftine. La ora şase după amiază se ducea să cineze la *Rousseau*, pe strada Saint-Jacques, peste drum de Basset, negustorul de stampe din colţul străzii Mathurinelor. Suprimase supa. Lua o porţie de mîncare cu carne de şapte cenţi şi un desert de trei cenţi. Pentru alţi trei avea pîine cît poftea. În loc de vin bea apă. Cînd plătea la casă, unde stătea, impunătoare, doamna Rousseau, pe vremea aceea tot grasă, dar încă fragedă, dădea un cent băiatului, şi doamna Rousseau îi zîmbea. Apoi pleca. În schimbul a şaisprezece cenţi se alegea cu un zîmbet şi o cină.

Restaurantul *Rousseau*, unde se goleau atît de puţine sticle de vin şi atît de multe carafe cu apă, era mai mult un calmant decît un restaurant. Azi nu mai există. Stăpînul avea o poreclă frumoasă : i se spunea Rousseau acvaticul. Aşadar, un prînz de patru cenţi, o cină de şaisprezece ; hrana îl costa un franc pe zi, adică trei sute şaizeci şi cinci pe an. Mai puneţi treizeci de franci chiria, treizeci şi şase bătrînei şi încă vreo cîteva mici cheltuieli pe deasupra ; cu patru sute cincizeci de franci Marius era hrănit, slujit şi avea şi o locuinţă. Îmbrăcămintea îl costa o sută de franci, albiturile cincizeci, spălatul alţi cincizeci. Totul nu trecea de şase sute cincizeci de franci. Îi mai rămîneau cincizeci. Era bogat. La nevoie împrumuta zece franci unui prieten ; Courfeyrac putuse să se împrumute de la el cu şaizeci de franci. Cît despre încălzit, fiindcă n-avea sobă, Marius „simplificase" lucrurile.

Oricum, Marius avea două perechi de haine : unele vechi „de purtare", altele noi, „de sărbătoare". Şi unele şi altele erau negre. N-avea decît trei cămăşi, una pe el, alta în dulap, a treia la spălătoreasă. Şi le înnoia pe măsură ce se uzau. De obicei erau cîrpite, ceea ce îl făcea să-şi încheie nasturii hainei pînă la gît.

Ca Marius să ajungă la o asemenea situaţie înfloritoare a trebuit să treacă ani. Ani grei : unii anevoie de străbătut, alţii de urcat. Marius nu se dăduse biruit niciodată. Îndurase toate lipsurile ; făcuse orice, afară de datorii. Se fălea că nu datorase niciodată vreo para nimănui. Pentru el orice datorie era începutul unei robii. Îşi spunea că un

creditor e mai rău decît un stăpîn ; pentru că un stăpîn e stăpîn numai pe ființa ta, pe cînd un creditor îți stăpînește demnitatea și poate să ți-o pălmuiască. Decît să se împrumute, mai bine ajuna, și ajunase adesea. Știind că extremitățile se atrag și, dacă nu iei seama, sărăcia poate duce la josnicie, veghea cu grijă asupra mîndriei lui. Un gest sau un cuvînt care i-ar fi părut în alte împrejurări o dovadă de respect i se părea o umilință și le înlătura. Nu se avînta prea mult niciodată, ca să nu fie silit să dea înapoi. Era sfios pînă la asprime.

În orice încercare se simțea îndemnat, și cîteodată chiar împins, de o putere tainică ce era în el. Sufletul ajută trupul și, uneori, îl ridică de la pămînt. E singura pasăre care își poartă colivia cu ea.

În inima lui Marius, alături de numele tatălui lui, mai era întipărit un nume : Thénardier. Marius, care avea o fire entuziastă și gravă, îl înconjura cu un fel de nimb pe omul căruia, după cum credea el, tatăl său îi datorase viața ; era sergentul viteaz care îl salvase pe colonel în mijlocul ghiulelelor și gloanțelor de la Waterloo. Nu despărțea niciodată amintirea acestui om de amintirea tatălui său, ci le înfrățea în evlavia lui. Era un fel de templu în care altarul cel mare era închinat colonelului, și altarul cel mic lui Thénardier. Cînd se gîndea cît de lovit și de zdrobit de nenorocire era Thénardier, recunoștința lui plină de duioșie sporea și mai mult. Marius aflase de la Montfermeil de ruina și falimentul nefericitului hangiu. De atunci făcuse sforțări necontenite să-i dea de urmă și să-l găsească în prăpastia întunecoasă a mizeriei în care pierise. Marius străbătuse tot ținutul, fusese la Chelles, la Bondy, la Gournay, la Nogent, la Lagny. Se încăpățînase timp de trei ani, cheltuind cu călătoriile acestea puținii bani pe care-i economisise. Nimeni nu-i putuse da vești despre Thénardier. Îl socoteau plecat în străinătate. Creditorii îl căutaseră și ei, cu mai puțină dragoste decît Marius, dar cu tot atîta înverșunare, și nu putuseră pune mîna pe el. Marius se învinovățea, aproape îi era ciudă pe el însuși, pentru că nu izbutise în cercetările lui. Era singura datorie pe care i-o lăsase colonelul, și Marius își făcea o cinste s-o plătească. „Cum, se gîndea el, cînd tata zăcea între

viață și moarte pe cîmpul de bătaie, Thénardier a putut să ajungă pînă la el prin fum și prin gloanțe și să-l care pe umerii lui, el care nu-i datora tatii nimic, și eu, care îi datorez atîta lui Thénardier, nu-l pot găsi în întunericul în care trage să moară, ca, la rîndul meu, să-l aduc la viață ! Trebuie să-l găsesc !" Și, într-adevăr, Marius și-ar fi jertfit unul din brațe ca să dea de urma lui Thénardier, viața întreagă ca să-l scoată din mizerie. Cel mai scump și cel mai minunat vis al lui Marius era să-l vadă pe Thénardier, să-i facă un bine și să-i spună : „Dumneata nu mă cunoști, dar eu te cunosc. Iată-mă, fă ce vrei cu mine !"

III

MARIUS A CRESCUT

În vremea aceea Marius avea douăzeci de ani. Trecuseră trei ani de cînd își părăsise bunicul. Rămăseseră și unul și altul pe pozițiile lor, fără să încerce să se apropie sau să se mai vadă. La ce bun să se mai vadă ? Ca să se ia la harță ? Care din doi l-ar fi convins de dreptatea lui, pe celălalt ? Marius era vasul de aramă, moș Gillenormand vasul de fier.

Trebuie să spunem că Marius se înșela în privința inimii bunicului său. Își închipuia că domnul Gillenormand nu l-a iubit niciodată, că acest om scurt la vorbă, zîmbitor și tăios, care înjura, striga, făcea gălăgie și ridica bastonul, nu avea pentru el decît cel mult afecțiunea ușoară, și severă în același timp, a unui Géronte de comedie. Marius greșea. Sînt unii părinți care nu-și iubesc copiii, dar nu e pe lume bunic care să nu se prăpădească după nepoții lui. În realitate, am mai spus-o, domnul Gillenormand îl adora pe Marius. Îl adora în felul lui, bodogănindu-l și pălmuindu-l chiar. Iar cînd copilul plecă, simți un gol negru în inimă. Ceru să nu i se mai vorbească de el, dar îi părea rău în sinea lui că e ascultat. La început nădăjdui că bonapartistul, iacobinul, teroristul, septembristul are să se întoarcă. Trecură însă săptămîni, trecură luni, trecură ani și ucigașul nu se mai întoarse, spre dezná-

dejdea domnului Gillenormand. „Nu puteam să nu-l alung, își spunea bunicul și se întreba : Oare aș mai face la fel și a doua oară, dacă aș avea prilejul ?“ Orgoliul lui răspundea pe loc : „Da“. Dar capul lui bătrîn, care se clătina tăcut, răspundea cu tristețe : „Nu !“ Cîteodată se simțea foarte trist. Marius îi lipsea. Bătrînii au nevoie de dragoste, ca de soare. Au nevoie de căldură. Oricît era el de tare, plecarea lui Marius schimbase ceva în el. Pentru nimic în lume n-ar fi făcut un pas ca să se apropie de „pușlamaua“ aceea, dar suferea. Nu întreba niciodată nimic, dar se gîndea mereu la cel izgonit. Trăia în Marius din ce în ce mai singuratic. Era tot voios și aprig ca odinioară, dar veselia lui avea în ea asprime și zbucium, ca și cum ar fi ascuns durere și furie, și ieșirile lui se sfîrșeau totdeauna într-un fel de toropeală blîndă și tristă. Spunea cîteodată : „Ah, dacă s-ar întoarce, ce palmă grozavă i-aș trage !“

Mătușa gîndea prea puțin ca să iubească mult. Marius nu mai era pentru ea decît un fel de umbră depărtată și tulbure. Începuse să-i pese mai puțin de el decît de pisica și de papagalul pe care desigur că-i avea.

Durerea neștiută a bătrînului Gillenormand era cu atît mai mare cu cît o păstra pentru el și nu lăsa să i-o ghicească nimeni. Amărăciunea lui semăna cu acele cuptoare inventate de curînd, care își ard și fumul. Se întîmpla cîteodată ca vreun binevoitor neîndemînatic să-i vorbească despre Marius și să-l întrebe : „Ce face sau ce mai știți despre nepotul dumneavoastră ?“ Bătrînul burghez răspundea, suspinînd, dacă era trist, sau scuturîndu-și manșetele cu un bobîrnac, dacă voia să pară vesel : „Domnul baron de Pontmercy face pe avocatul, pe undeva prin țară“.

Pe cînd bătrînul se căia, lui Marius îi părea bine de tot ce făcuse. Nenorocirea îl înseninase, pentru că avea inimă bună. Se gîndea la domnul Gillenormand cu duioșie, dar nu mai voia să primească nimic de la omul care *fusese rău cu tatăl lui*. Era o răstălmăcire mai blîndă a revoltei lui dintîi. Și se socotea fericit că suferise și că suferă încă. O făcea pentru taică-său. Asprimea vieții pe care o trăia îl mulțumea și îi plăcea. Își spunea aproape cu bucurie că

nu era mare lucru, că era un fel de ispășire, că, dacă n-ar fi fost așa, ar fi fost pedepsit într-altfel, mai tîrziu, pentru nepăsarea lui vinovată față de tatăl său, față de un asemenea tată ! Că n-ar fi fost drept ca taică-său să fi îndurat toată suferința, iar el — nimic. De altfel, ce însemnau munca și lipsurile lui pe lîngă viața eroică a colonelului ? Că în sfîrșit, singurul fel de a se apropia de tatăl lui și de a-i semăna era să lupte cu sărăcia, așa cum el luptase ca un viteaz cu dușmanul. Aceasta voia, fără îndoială, să spună și colonelul prin cuvintele „va fi vrednic", pe care Marius nu le mai purta la piept, pentru că hîrtia scrisă de mîna colonelului pierise, dar le purta în inima lui.

Și apoi, în ziua în care bunicul lui îl alungase fusese un copil ; acum era bărbat în toată firea. O simțea. Sărăcia — o spunem iar — îi priise. Sărăcia tinereții, atunci cînd ajunge la liman, are meritul de a mîna voința către luptă și sufletul către năzuințe înalte. Sărăcia despoaie viața materială și arată în toată urîțenia ei, dînd avînturi nemărginite către viața ideală. Un tînăr bogat are zeci de distracții strălucitoare sau grosolane : alergările de cai, vînătoarea, cîinii, tutunul, jocurile de noroc, ospețele și celelalte ; toate îndeletniciri în paguba elanurilor mari și duioase ale sufletului. Tînărul sărac se trudește pentru pîine și mănîncă ; după ce a mîncat nu-i mai rămîne decît să viseze. Se duce la spectacole gratuite lăsate de Dumnezeu, se uită la cer, privește spațiul, stelele, florile, copiii, omenirea în mijlocul căreia suferă, creațiunea în care strălucește și ființa lui. Privește atît de mult omenirea, încît vede sufletul, privește atît de mult creațiunea, încît îl vede pe Dumnezeu. Visează și se simte mare. Visează mai departe și se simte bun. Trece de la egoismul omului care suferă la mila pentru alții a omului care gîndește. Un sentiment minunat înflorește în el ; uitarea de sine și iubirea pentru toți ceilalți. Gîndindu-se la bucuriile nenumărate pe care natura le dă, le împarte, le risipește sufletelor deschise, și le refuză sufletelor închise, începe să-l plîngă el, bogatul în gînduri, pe bogatul în bani. Pe măsură ce lumina îi pătrunde în suflet, ura îi părăsește

inima. De altfel, e oare nenorocit ? Nu. Sărăcia unui om tînăr nu e niciodată nefericită. Orice băiat tînăr, oricît ar fi de sărac, are să fie totdeauna pizmuit de un împărat bătrîn, pentru sănătatea, puterea, mersul lui vioi, ochii lui strălucitori, sîngele lui fierbinte, părul lui negru, obrajii lui fragezi, buzele lui trandafirii, dinții lui albi și răsuflarea lui proaspătă. În fiecare dimineață pornește să-și agonisească pîinea și, pe cînd își cîștigă pîinea cu mîinile, ținuta lui cîștigă în mîndrie, mintea lui se îmbogățește. După ce și-a sfîrșit lucrul, se întoarce la extazul minunat, la contemplare, la bucurii. Trăiește cu picioarele înglodate în necazuri, în piedici, pe drumuri, prin mărăcini, cîteodată în mlaștini, dar cu fruntea în lumină. E hotărît, e senin, blînd, liniștit, atent, serios, mulțumit cu puțin, binevoitor. Îi mulțumește lui Dumnezeu că i-a dat aceste două bogății pe care mulți bogați nu le au : munca, mulțumită căreia e liber, și gîndirea, mulțumită căreia e demn.

Iată ce se petrecea în Marius. Ca să spunem adevărul adevărat, devenise poate cam prea visător. Din ziua în care ajunsese să-și cîștige oarecum viața, se oprise pe loc, găsind că e bine să fie sărac, scurta timpul sorocit lucrului, ca să gîndească. Petrecea cîteodată zile întregi visînd, cufundat și absorbit ca un vizionar în plăcerile mute ale extazului și ale mulțumirii lăuntrice. Aceasta era problema vieții pentru el : să lucreze la o muncă materială cît putea mai puțin, ca să lucreze la o muncă abstractă cît mai mult cu putință. Cu alte cuvinte, să dea vieții reale numai cîteva ceasuri și să arunce restul în infinit. Închipuindu-și că nu-i lipsește nimic, nu-și dădea seama că gîndirea astfel înțeleasă e una din înfățișările lenii ; că se mulțumise să potolească primele cerințe ale vieții și că se odihnea prea devreme.

Fără îndoială că nu era decît o stare trecătoare pentru o fire energică și generoasă ca a lui, și că Marius avea să se trezească la prima ciocnire cu greutățile de neînlăturat ale sorții.

Pînă atunci, deși era avocat, nici măcar nu pledase, așa cum credea domnul Gillenormand. Visarea îl înde-

părtase de bara tribunalului. Ce plictiseală să ai de-a face cu notarii, să baţi sălile judecătoriilor, să cauţi procese ! De ce ? Nu vedea pentru ce şi-ar fi schimbat mijlocul de trai. Librăria aceea zgîrcită şi modestă îi punea la îndemînă o muncă sigură, o muncă uşoară, care, după cum am mai spus, îi ajungea.

Unul dintre librarii pentru care lucra, domnul Magimel, dacă nu mă înşel, îi propusese să vină să locuiască la el, să-i dea o odaie bună, oferindu-i de lucru regulat şi plătindu-l o mie cinci sute de franci anual. O locuinţă bună ! O mie cinci sute de franci ! Foarte bine ! Dar să renunţe la libertate ! Să fie un funcţionar ! Un fel de literat cu simbrie ! În gîndul lui, Marius socotea că situaţia asta ar fi mai bună şi mai rea în acelaşi timp, pentru că ar trăi mai bine, dar şi-ar pierde demnitatea. Schimba o nenorocire desăvîrşită şi frumoasă cu o constrîngere urîtă şi ridicolă. Ca un orb care ar fi devenit chior. Refuză.

Marius trăia singuratic. Nu intrase în grupul prezidat de Enjolras, pentru că-i plăcea să rămînă în afară de lume şi pentru că fusese prea îngrozit de la început. Rămăseseră buni camarazi. Erau gata să se ajute unul pe altul în orice chip, dacă ar fi fost nevoie. Nimic mai mult. Marius avea doi prieteni : unul tînăr, pe Courfeyrac, şi altul bătrîn, pe domnul Mabeuf. Cel bătrîn îl atrăgea mai mult. Mai întîi pentru că îi datora adînca prefacere ce se îndeplinise în el, pentru că prin el îşi cunoscuse şi îşi iubise tatăl. „Mi-a ridicat vălul de pe ochi", spunea el.

Întîlnirea cu acest epitrop de biserică fusese fără îndoială hotărîtoare pentru el.

Domnul Mabeuf nu fusese în toată împrejurarea aceasta decît agentul paşnic şi neştiutor al providenţei. Îl luminase pe Marius din întîmplare, fără să-şi dea seama, ca o făclie pe care ar purta-o cineva. El fusese însă făclia, nu acel cineva.

Cît despre revoluţia politică din conştiinţa lui Marius, domnul Mabeuf nu era în stare nici s-o priceapă, nici s-o dorească, nici s-o îndrumeze.

Să spunem cîteva cuvinte despre domnul Mabeuf, pentru că îl vom întîlni şi mai tîrziu.

DOMNUL MABEUF

În ziua în care domnul Mabeuf îi spunea lui Marius: „Bineînțeles că n-am nimic împotriva opiniilor politice", lăsa să se vadă adevăratul lui fel de a gîndi. Privea toate părerile politice cu aceeași nepăsare și le împărtășea pe toate, fără deosebire, ca să fie lăsat în pace, așa cum grecii numeau furiile [1] „frumoasele, bunele, fermecătoarele" eumenide [2]. Convingerea politică a domnului Mabeuf era să iubească pătimaș plantele și mai ales cărțile. Avea ca toată lumea de pe atunci o terminație în *ist*, fără de care nimeni n-ar fi putut trăi; nu era nici regalist, nici bonapartist, nici chartist, nici orleanist, nici anarhist; era botanist. Nu pricepea cum pot oamenii să-și piardă vremea și să se urască din pricina unor nerozii, ca, de pildă, Charta, democrația, legitimitatea, republica, monarhia etc., cînd se aflau pe lume atîtea feluri de mușchi, de ierburi și de arbuști care puteau fi priviți în voie, atîtea cărți mari și mici care puteau fi răsfoite. Se ferea să fie un om nefolositor; faptul că avea cărți, îi plăcea să citească și că era botanist, nu-l împiedica să fie și grădinar. Cunoscîndu-l pe Pontmercy, se născuse între ei o simpatie reciprocă, pentru că el avea grijă de fructe așa cum colonelul avea grijă de flori. Domnul Mabeuf izbutise să producă pere tot atît de gustoase ca perele Saint-Germain. Se pare că una din încercările lui ne-a dat corcodușele de toamnă, astăzi renumite, tot atît de parfumate ca și corcodușele de vară. Se ducea la liturghie mai mult din cumințenie decît din cucernicie. Se mai ducea și pentru că-i plăceau chipurile oamenilor, dar nu putea suferi zgomotul, așa că numai la biserică îi găsea tăcuți, adunați laolaltă. Alesese slujba de epitrop pentru că trebuia să aibă și el o funcțiune publică. De altfel, nu izbutise niciodată să iubească o femeie ca pe o ceapă de lalea și pe nici un

---

[1] Divinități ale infernului în mitologia greco-romană.
[2] Iertătoarele (în limba greacă).

bărbat ca o tipăritură a elzevirilor olandezi [1]. Trecuse de mult de șaizeci de ani, cînd cineva îl întrebă o dată : „Nu te-ai însurat niciodată ?". „Am uitat", răspundea el. Cînd se întîmpla cîteodată — cui nu i se întîmplă ? — să spună : „Ei, dacă aș fi bogat !" n-o făcea, ca domnul Gillenormand, uitîndu-se la o fată frumoasă, ci la o carte veche. Trăia singur, cu o îngrijitoare bătrînă, avea puțină podagră și, cînd dormea, degetele lui bătrîne, înțepenite de reumatism, se încîrligau printre crețurile cearșafului. Publicase o carte : *Flora din împrejurimile Cauteretz-ului,* cu planșe colorate, destul de prețuită, ale cărei gravuri în aramă le păstrase, vînzînd numai copiile. De două sau trei ori pe zi suna cineva la ușa casei lui din strada Mézière pentru asta. Cîștiga, astfel, vreo două mii de franci pe an. Era aproape toată averea lui. Cu toate că era sărac, avusese darul să strîngă, cu multă răbdare și cu sacrificii, o colecție prețioasă de exemplare rare de toate genurile. Nu ieșea niciodată fără o carte sub braț, și se întorcea adesea cu două. Locuința lui era alcătuită din patru odăi și o grădiniță. Singurele podoabe ale acestor încăperi erau niște ierbare înrămate și cîteva gravuri ale vechilor meșteri. Vederea unei săbii sau o unei puști îl îngheța. Nu se apropiase în viața lui de un tun, nici chiar la Palatul Invalizilor. Avea un stomac destul de sănătos, un frate preot, părul alb, nici un dinte în gură sau împotriva cuiva, un tremur ușor în tot trupul, accent picard, un rîs copilăresc, se speria ușor și semăna cu un berbec bătrîn. N-avea decît un prieten printre cei vii, un librar bătrîn de la Porte Saint-Jacques, pe care-l chema Royal. Visa să împămîntenească indigoul în Franța.

Slujnica lui era și ea un specimen de nevinovăție. Bătrînica aceea cumsecade mai era și fecioară. Sultan, motanul ei, care ar fi putut miorlăi *Miserere* de Allegri [2] la Capela Sixtină, îi umpluse inima și-i ajungea pentru cîtă pasiune zăcea în ea. Visurile ei nu ajunseseră niciodată pînă la bărbat. Nu depășiseră pisica. Avea, ca motanul ei, mustăți. Era mîndră de un singur lucru : de bonetele ei

---

[1] Dinastie de tipografi olandezi din secolul al XVII-lea, renumiți pentru calitățile artistice ale cărților tipărite în atelierul lor.

[2] Compozitor italian de muzică religioasă (1587—1652).

totdeauna albe. Duminica, după liturghie, își petrecea timpul numărîndu-și rufăria din casă și întinzînd pe pat stofe de rochii, pe care le cumpăra și pe care nu le dădea niciodată la cusut. Știa să citească. Domnul Mabeuf o poreclise *maica Plutarc*.

Domnul Mabeuf îl îndrăgise pe Marius, pentru că era tînăr și blînd, pentru că îi încălzea bătrînețele, fără să-i înspăimînte sfiala. Tinerețea, cînd se întîlnește cu blîndețea, le pare bătrînilor un soare fără vînt. Cînd Marius se sătura de glorie militară, de praf de pușcă, de marșuri și contramarșuri, de toate bătăliile grozave în care tatăl său dăduse și primise lovituri de sabie nemaipomenite, se ducea la domnul Mabeuf, și domnul Mabeuf îi vorbea despre eroul privit ca grădinar.

Către 1830, fratele său, preotul, murise, și, curînd după aceea, toată zarea se întunecase pentru domnul Mabeuf, ca la venirea nopții. Falimentul unui notar îl păgubi cu suma de zece mii de franci, tot avutul fratelui său și al lui propriu. Revoluția din iulie pricinui o criză în librării. Cînd timpurile sînt grele, primul lucru care nu se mai vinde e o *Floră*. *Flora împrejurimilor Cauteretz-ului* nu avea căutare. Treceau săptămîni întregi fără să se arate un cumpărător. Cîteodată, domnul Mabeuf tresărea cînd se auzea soneria. „Domnule, îi spunea maica Plutarc cu tristețe, a venit saçagiul cu apa."

În sfîrșit, într-o zi, domnul Mabeuf se mută din strada Mézière, părăsi funcția de epitrop, renunță la biserica Saint-Sulpice, vîndu o parte, nu din cărți, ci din stampe, la care ținea mai puțin, și se duse să locuiască într-o căsuță din bulevardul Montparnasse. Dar nici acolo nu stătu mai mult de trei luni, din două pricini : mai întîi, chiria parterului și a grădinii era de trei sute de franci, și el nu îndrăznea să cheltuiască mai mult de două sute pentru locuință ; al doilea, era vecin cu poligonul de tir Fatou și auzea toată ziua împușcături, pe care nu le putea îndura. Își luă *Flora*, plăcile de aramă, ierbarele, albumele și cărțile și se statornici lîngă Salpêtrière, într-un fel de colibă din satul Austerlitz, unde avea trei odăi, o grădină cu fîntînă, împrejmuită cu gard, și plătea o chirie de cincizeci de franci pe an. O dată cu mutarea își vîndu

aproape toate mobilele. În ziua în care intră în noua locuință fu foarte vesel, bătu el singur cuiele ca să-și atîrne gravurile și rafturile cu ierbare, restul zilei săpă în grădină, și seara, cînd văzu că maica Plutarc părea mîhnită și îngîndurată, o bătu pe umăr și-i spuse zîmbind : „Ce ne pasă ? Avem indigo !"

Numai doi musafiri, librarul de la Porte Saint-Jacques și Marius, erau primiți în coliba de la Austerlitz ; nume răsunător care, la drept vorbind, nu-i plăcea de fel.

De altfel, după cum am mai spus-o, minţile absorbite de înţelepciune sau de nebunie, sau de amîndouă deodată, după cum se întîmplă destul de des, se lasă foarte greu pătrunse de întîmplările vieţii. Propria lor soartă le e străină. Din asemenea concentrare rezultă un fel de pasivitate, care, dacă e chibzuită, seamănă cu filozofia. Te ofilești, cobori, te dărîmi, te surpi chiar, fără să-ţi dai seama. E adevărat că totdeauna la sfîrșit te trezești, dar e prea tîrziu. Pînă atunci pari a fi un neutru în jocul dintre fericirea și nenorocirea ta. Tu ești miza însăși în acest joc, dar privești partida cu nepăsare.

Domnul Mabeuf rămăsese senin ; senin ca un copil, dar și ca un înţelept, în mijlocul negurii care se ţesea în jurul lui, pe cînd nădejdile i se stingeau una după alta. Felul lui de a vedea lucrurile avea mersul unei pendule. Cînd îl înflăcăra o iluzie, mergea mereu înainte, chiar după ce iluzia pierise. Un ceasornic nu se oprește chiar din clipa în care i-ai pierdut cheia.

Domnul Mabeuf avea plăceri nevinovate, puţin costisitoare și neașteptate. I le punea la îndemînă cea mai neînsemnată întîmplare. Într-o zi, maica Plutarc citea un roman într-un ungher. Citea tare, pentru că i se părea că înţelege mai bine. Cînd citești cu glas tare îţi arăţi ţie însuţi că citești. Sînt unii oameni care citesc astfel și care parcă își dau lor înșile cuvîntul de onoare că citesc.

Maica Plutarc citea cu energie un roman. Domnul Mabeuf o auzea fără s-o asculte.

Citind, maica Plutarc ajunse la această frază (era vorba de un ofiţer de dragoni și de o femeie frumoasă) :

„ ...Frumoasa îl budă și dragonul..."

Aci se întrerupse ca să-şi şteargă ochelarii.

— Budha şi Dragonul [1], repetă încet domnul Mabeuf. Da, e adevărat, era un balaur care arunca flăcări pe gură din fundul peşterii lui şi pîrjolea cerul. Dihania, care avea gheare de tigru, mai aprinsese şi cîteva stele. Budha s-a dus în vizuina lui şi a izbutit să-l domesticească. Maica Plutarc citeşte o carte bună. E cea mai frumoasă legendă.

Domnul Mabeuf căzu într-o visare încîntătoare.

V

SĂRĂCIA, SORĂ BUNĂ CU MIZERIA

Lui Marius îi plăcea acest bătrîn nevinovat, care se vedea înghiţit încetul cu încetul de sărăcie, şi care ajungea, puţin cîte puţin, să se mire, dar nu încă să se întristeze. Marius se întîlnea cu prietenul Courfeyrac, dar de căutat îl căuta pe domnul Mabeuf. Destul de rar, totuşi: cel mult o dată sau de două ori pe lună.

Lui Marius îi plăcea să facă singur lungi plimbări pe bulevardele mărginaşe, pe Champs de Mars sau pe aleile mai puţin umblate ale grădinii Luxembourg. Îşi petrecea uneori o jumătate de zi privind grădina unui zarzavagiu, răzoarele cu salată, găinile ce scurmau în bălegar şi calul care învîrtea roata puţului. Trecătorii îl priveau cu mirare; unii găseau că are o înfăţişare sinistră, care dă de bănuit. Dar nu era decît un tînăr sărac, care visa fără nici o ţintă.

Într-una din aceste plimbări descoperise casa Gorbeau şi, ispitit de faptul că era singuratică şi ieftină, se mută acolo. Nu era cunoscut decît sub numele de domnul Marius. Cîţiva foşti generali, sau foşti camarazi ai tatălui său, cunoscîndu-l, îl poftiră la ei. Marius nu-i refuză. I se dădea prilejul să vorbească de taică-său. Se ducea astfel, din cînd în cînd, la contele Pajol, la generalii Bellavesne şi Fririon, la Invalizi. Acolo se făcea muzică şi se dansa. În asemenea seri, Marius îşi punea hainele noi. Nu se ducea

[1] În franţuzeşte „se îmbufnă" se spune: *bouda*, iar *dragon* înseamnă: „ofiţer de dragoni" şi „balaur".

însă la aceste serate și baluri decît în zilele cînd era ger de crăpau pietrele, fiindcă neavînd cu ce să-și plătească o trăsură nu voia să ajungă altfel decît cu ghetele lustruite lună.

Își spunea uneori, dar fără amărăciune : „Așa sînt oamenii : într-un salon poți să fii oricît de mînjit, dar nu pe pantofi. Nu ți se cere, ca să fii bine primit, decît un singur lucru fără pată : conștiința ? Nu, ghetele."

Toate patimile, afară de cele ale inimii, se risipesc în visare. Așa se potolise și neastîmpărul politic al lui Marius. Ajutase la aceasta și revoluția din 1830, care, mulțumindu-l, îi adusese alinare. Rămăsese același, dar nu se mai mînia. Își păstra aceleași păreri, dar mai domolite. La drept vorbind, nu mai avea păreri ci simpatii. Din ce partid făcea parte ? Din acela al umanității. Din umanitate, își alegea Franța ; dintr-o națiune, alegea poporul ; dintr-un popor, alegea femeia. Spre femeie se îndrepta mai ales mila lui. La el ideea precumpănea asupra faptului, poetul asupra eroului și admira mai degrabă o carte, ca a lui Job bunăoară, decît un eveniment, cum ar fi Marengo. Și apoi, cînd, după o zi de meditație, se întorcea seara de-a lungul bulevardelor, cînd zărea printre ramurile copacilor spațiul nesfîrșit, sclipirile fără nume, nemărginirea, umbra, taina, i se părea mult prea neînsemnat tot ce e numai omenesc.

Credea că a ajuns, și poate că și ajunsese, la adevărul vieții și filozofiei omenești, și acum nu mai privea decît cerul, singurul pe care adevărul îl poate vedea din adîncul fîntînii lui [1].

Aceasta nu-l împiedica să-și înmulțească planurile, socotelile, idealurile și proiectele de viitor. Un ochi care ar fi privit înlăuntrul lui Marius, în starea lui de visare, ar fi fost uluit de atîta curățenie sufletească. Într-adevăr, dacă le-ar fi dat ochilor noștri adevărați să vadă în conștiința altuia, am putea judeca mai sigur pe cineva după ce visează decît după ceea ce gîndește. În gîndire există voință ; în visare, nu. Visul, care e spontan, ia și păstrează, chiar în ceea ce e uriaș și ideal, chipul nostru sufletesc :

---

[1] Un mit grecesc închipuia adevărul ca pe o zeitate ascunsă în adîncul unui puț.

nimic nu iese mai de-a dreptul şi mai sincer din adîncul sufletului nostru decît năzuinţele necugetate şi nemăsurate spre frumuseţile destinului. În aceste năzuinţe, mai mult decît în ideile ticluite, raţionale şi rînduite, poţi găsi caracterul adevărat al fiecărui om. Himerele seamănă cu noi înşine mai mult ca orice. Fiecare visează necunoscutul şi imposibilul în felul său.

Pe la mijlocul anului 1831, bătrîna care-i făcea curăţenie în casă lui Marius îi povesti că vecinii săi, nenorocita familie Jondrette, aveau să fie daţi afară. Marius, care stătea foarte puţin pe acasă, nici nu prea ştia dacă are sau nu vecini.

— De ce îi dă afară ? întrebă el.

— Pentru că nu-şi plătesc chiria. Sînt datori două rate.

— Şi cît au de plătit ?

— Douăzeci de franci, spuse bătrîna.

Marius avea treizeci de franci puşi deoparte, într-un sertar.

— Poftim, îi spuse el bătrînei. Uite douăzeci şi cinci de franci. Plăteşte pentru bieţii oameni, dă-le şi lor cinci franci, dar nu le spune că sînt de la mine.

VI

ÎNLOCUITORUL

Întîmplarea a avut ca regimentul din care făcea parte locotenentul Théodule să vină în garnizoană la Paris. Faptul acesta îi prilejui mătuşii Gillenormand o altă idee. Prima oară îşi pusese în gînd să-l supravegheze pe Marius cu ajutorul lui Théodule ; acum urzea ca să-l înlocuiască pe Marius prin Théodule.

Era un plan bun să găsească un alt Marius, dacă bunicul ar fi avut cît de puţin nevoie să vadă în casă un chip tînăr, pentru că ruinelor le plac uneori razele dimineţii. „O să fie, îşi spuse ea, o simplă erată, aşa cum văd prin cărţi : Marius, citiţi Théodule".

Copilul unui nepot de frate, tot un fel de nepot îți e ; în lipsa unui avocat e bun și un lăncier.

Într-o dimineață, pe cînd domnul Gillenormand citea un ziar de felul *Cotidianului* [1], fiică-sa intră și, fiind vorba despre o slăbiciune a ei, îi spuse cu glasul cel mai blînd :

— Tată, Théodule va veni acum de dimineață la dumneata să te vadă.

— Cine-i ăsta, Théodule ?

— Nepotul dumitale.

— Aha ! făcu bunicul.

Apoi continuă să citească ziarul și nu se mai gîndi la nepotul său, care era un Théodule oarecare. Peste puțin timp începu să se supere, ceea ce i se întîmpla aproape ori de cîte ori citea. „Foaia" pe care o ținea în mînă, regalistă de altfel, se înțelege de la sine, vestea pentru a doua zi, fără nici un ocol, una dintre acele mici întîmplări zilnice ale Parisului de atunci : elevii facultăților de drept și de medicină urmau să se întrunească la ora prînzului în fața Pantheonului, ca să discute asupra uneia din problemele zilei : despre artileria gărzii naționale și despre o neînțelegere dintre Ministerul de Război și „miliția cetățenească", cu privire la tunurile adăpostite în curtea Luvrului. Studenții trebuiau să „discute" în această privință. Nu-i trebuia mult domnului Gillenormand ca să-i sară țandăra.

Se gîndi la Marius, care era student și avea să meargă, poate, ca și ceilalți să „discute" la prînz în fața Pantheonului.

Tocmai cînd se gîndea la aceste lucruri supărătoare, intră, adus de domnișoara Gillenormand, locotenentul Théodule, îmbrăcat civil, lucru dibaci din partea lui. Lăncierul își făcuse următoarea socoteală : șmecherul ăsta bătrîn nu și-o fi depus tot capitalul în schimbul unei rente viagere : merită să te îmbraci nemțește din cînd în cînd pentru el.

Domnișoara Gillenormand îi spuse cu voce tare tatălui ei :

— Théodule, nepotul dumitale. Și încet, locotenentului : Să ai grijă să aprobi tot ce spune.

---

[1] Ziar ultraregalist din timpul restaurației.

După asta plecă.

Locotenentul, care nu prea era obişnuit cu astfel de întîlniri venerabile, bolborosi cu oarecare sfială: „Bună ziua, unchiule!" Şi făcu un salut amestecat, alcătuit din schiţarea involuntară şi mecanică a salutului militar şi finalul unui salut civil.

— Ah, dumneata eşti; bine, ia loc, spuse bătrînul.

Rosti vorbele acestea aproape fără să se gîndească şi numaidecît uită cu totul de lăncier.

Théodule se aşeză şi domnul Gillenormand se ridică.

Domnul Gillenormand începu să umble în lung şi-n lat, cu mîinile în buzunar, vorbind tare şi frecîndu-şi cu degetele lui bătrîne şi neastîmpărate cele două ceasornice din buzunarele vestei.

— O adunătură de mucoşi! Dumnealor se întrunesc în piaţa Pantheonului! Vai de capul meu! Nişte puşti, care pînă mai ieri sugeau la doică! Dacă i-ai strînge de nas, ar ţîşni lapte! Şi ăştia vor „discuta" mîine la prînz! Încotro mergem! Încotro mergem! Hotărît lucru, mergem spre prăpastie. Aici ne-au adus *descamisadosii* [1]. Artileria cetăţenească! Să discute asupra artileriei cetăţeneşti. Se duc să trăncănească sub cerul liber despre petardele gărzii naţionale! Şi acolo cu cine au să se mai întîlnească? Uite unde duce iacobinismul! Pun rămăşag pe orice, pe un milion, că nu vor fi acolo decît pungaşi recidivişti, ocnaşi eliberaţi. Republicanii şi ocnaşii se au între ei ca fraţii. Carnot întreba: „Unde vrei să mă duc, trădătorule?" Fouché răspundea: „Oriunde vrei, dobitocule!" [2] Uite ce sînt republicanii.

---

[1] Golanii (span.).

[2] Schimbul de cuvinte tari între Carnot şi Fouché se explică astfel: În 1815, după Waterloo, Fouché, fost ministru al poliţiei sub Napoleon, după ce fusese membru al Convenţiunii, îşi renegase trecutul şi-i servea pe Burboni; dimpotrivă, Lazare Carnot, fost membru al Comitetului salvării publice, în care calitate organizase armatele republicii şi asigurase victoriile împotriva austro-prusacilor din 1793—94, refuzase în 1804, ca membru al tribunalului, să aprobe proclamarea imperiului. Napoleon îl ţinuse deci la distanţă. Numai în zilele grele din 1814 făcuse din nou apel la dînsul, iar pe timpul celor „o sută de zile" îl numise ministru de interne. După Waterloo, Burbonii l-au exilat ca „regicid"; cu acest prilej s-a petrecut scena evocată de personajul Gillenormand.

— Așa e, răspunse Théodule.

Domnul Gillenormand își întoarse nițeluș capul, îl văzu pe Théodule și urmă :

— Și cînd te gîndești că pușlamaua aia a avut neobrăzarea să se facă, mă rog, *carbonaro !* De ce-ai plecat din casa mea ? Ca să te duci să te faci republican ! Scîrț ! Înainte de toate poporul nu vrea republica dumitale, n-o vrea, are bun-simț, știe bine că regi au fost întotdeauna și că vor fi întotdeauna, știe bine că, la urma urmei, poporul nu e decît popor, puțin îi pasă de republică, idiotule ! E o patimă dezgustătoare ! Să te îndrăgostești de *Tata Duchesne*, să faci ochi dulci ghilotinei, să cînți romanțe din chitară sub balconul lui '93 — îți vine să-i scuipi pe toți tinerii ăștia, atît sînt de dobitoci ! Toți sînt la fel ! N-a scăpat unul ! E destul să respire aerul străzii, ca să-și piardă uzul rațiunii. Veacul al XIX-lea e o otravă. Orice pușlama își lasă să-i crească o barbă de țap, crede că e cineva, și pe bătrînii lui părinți îi pune în cui. Asta înseamnă să fii republican, să fii romantic. Ce e aia romantic ? Te rog să faci bine să-mi spui ce înseamnă romantic ! Sînt toate nebuniile la un loc ! Acum un an, însemna *Hernani.*[1] Auzi dumneata, *Hernani !* Antiteze, grozăvii, care nici măcar nu sînt scrise pe franțuzește ! Și pe urmă au mai pus și tunuri în curtea Luvrului. Uite, pînă unde au mers tîlharii vremii noastre.

— Ai dreptate, unchiule ! spuse Théodule.

Domnul Gillenormand începu iar :

— Tunuri în curtea muzeului ! La ce bun ? Ce ai cu mine, tunule ? Vrei să tragi în Apollo din Belvedere ? Ce are a face încărcătura de pulbere cu Venus de Medicis ? Ah, tinerii din ziua de azi sînt toți niște potlogari ! Ce mare lucru e Benjamin Constant al lor ? ! Și cei care nu sînt netrebnici, sînt nătărăi. Fac tot ce pot ca să se urîțească, sînt prost îmbrăcați, le e frică de muieri ; pe lîngă fuste parcă cerșesc de se prăpădesc femeile de rîs ; pe cinstea mea, ai spune că le e rușine și de dragoste. Sînt pociți, iar pe deasupra, mai sînt și proști, maimuțăresc

---

[1] Tragedie romantică de Victor Hugo, a cărei premieră a avut loc la Comedia Franceză în februarie 1830.

jocurile de cuvinte ale lui Tiercelin și Potier[1], au haine ca niște saci, veste de grăjdari, cămăși de pînză proastă, pantaloni de pănură, cizme de toval și cum sînt pe dinafară așa sînt și pe dinăuntru. Ai putea cu vorbele lor să le pingelești ghetele rupte. Și toată droaia asta de ținci mai are și păreri politice. Ar trebui să li se interzică de a avea păreri politice. Fabrică sisteme, refac societatea, surpă monarhia, doboară toate legile, pun podul în locul pivniței și pe portarul meu în locul regelui, zdruncină Europa din temelii, zidesc din nou lumea și, cît despre dragoste, se uită cu coada ochiului la picioarele spălătoreselor cînd se suie în căruță! Ah! Marius! Golanule! Auzi, să meargă el să urle într-o piață publică! să discute, să dezbată, să ia măsuri! Astea se numesc pe limba lor „măsuri", vezi Doamne! Pînă și dezordinea se bagatelizează și se preface în gugumănie. Am văzut haosul, acum văd harababura. Niște școlari să se consfătuiască cu privire la garda națională, așa ceva n-ai să vezi nici la ogibevași și la cadodași[2]! Sălbaticii umblă în pielea goală, cu căpățîna împopoțonată cu un pămătuf de rachetă[3], cu o ghioagă în labă, dar nu sînt atît de dobitoci ca bacalaureații ăștia. Plevușcă de doi bani găleata! Dumnealor fac pe pricepuții și pe stăpînii! Se sfătuiesc și-și pun mintea la bătaie! Asta-i sfîrșitul lumii. E fără doar și poate sfîrșitul acestui nenorocit glob pămîntesc. Îi mai trebuie un ultim sughiț. Îl scoate Franța. Discutați, caraghioșilor! Și așa o să se întîmple atîta vreme cît au să citească gazete pe sub arcadele Odeonului; costă numai un gologan și bunul lor simț, și inteligența, și inima, și sufletul, și mintea lor pe deasupra. Se întorc acasă și o dau naibii de familie. Toate ziarele sînt ciumate; toate, chiar și *Drapelul alb!* În definitiv, Martainville a fost iacobin. Ah! Doamne sfinte! poți să te lauzi că l-ai scos din sărite pe bunicu-tău!

---

[1] Autori de vodeviluri.

[2] Triburi de piei-roșii din America de Nord.

[3] *Volant de raquette*: joc prin care o bucată de plută împodobită cu pene e azvîrlită cu racheta.

— Fără îndoială, spuse Théodule. Şi profitînd de faptul că domnul Gillenormand se oprise ca să răsufle, lăncierul adăugă solemn : N-ar trebui să existe alt jurnal decît *Monitorul* şi altă carte decît *Anuarul militar*.

Domnul Gillenormand urmă :

— Ca şi Sieyès [1] al lor ! Un regicid care a ajuns senator ! Întotdeauna sfîrşesc aşa ! Îşi scot ochii tutuindu-se cetăţeneşte, ca să ajungă să-şi spună „domnule conte". Domnul conte de-o şchiopă, al ucigaşilor din septembrie ! Filozoful Sieyès ! E drept că n-am făcut niciodată mai mult haz de filozofiile unor astfel de filozofi, ca de ochelarii măscăriciului de pe Tivoli ! I-am văzut într-o zi pe senatori trecînd pe cheiul Malaquais în mantii de catifea violetă, presărată cu albine de aur şi cu pălării ca pe timpul lui Henric al IV-lea. Erau hidoşi. Parcă erau maimuţe la curtea tîrgului. Cetăţeni, vă declar că progresul vostru e o nebunie, că umanitatea voastră e un vis, că revoluţia voastră e o crimă, că republica voastră e un monstru, că tînăra voastră fecioară Franţa iese dintr-un bordel, şi v-o spun cu deplină convingere tuturora, oricine ar fi, publicişti, economişti, legişti, chiar de-aţi fi mai pricepuţi în ale libertăţii, egalităţii şi fraternităţii decît cuţitul ghilotinei ! S-o ştiţi de la mine, domnilor !

— Aşa e ! strigă locotenentul. Nici nu se poate mai adevărat.

Domnul Gillenormand se opri în mijlocul unui gest, se întoarse, îl privi pe lăncierul Thèodule drept în ochi şi-i spuse :

— Eşti un dobitoc.

---

[1] Abate francez, care în 1789 a jucat un rol însemnat în revoluţie. A participat în 1799 la lovitura de stat a lui Napoleon şi a deţinut în noul regim demnitatea de „al doilea consul". Mai tîrziu, Napoleon l-a făcut senator al imperiului.

CARTEA A ȘASEA

ÎNTÎLNIREA A DOUĂ STELE

I

PORECLA, UN MOD DE FORMARE A NUMELOR DE FAMILIE

Marius era în vremea aceea un tînăr frumos, de statură potrivită, cu părul foarte negru și des, cu fruntea înaltă și gînditoare, cu nările deschise și pătimașe, cu aerul sincer și potolit, cu un nu știu ce măreț, visător și nevinovat pe chip. Profilul lui, ale cărui trăsături erau rotunjite fără moliciune, avea acea blîndețe germană ce a pătruns în înfățișarea franceză prin Alsacia și Lorena și acea totală lipsă de unghiuri ascuțite, care-i făcea pe sicambri [1] așa de ușor de recunoscut printre romani și care deosebește rasa leonină de cea acvilină. Era în acel anotimp al vieții cînd mintea oamenilor care cugetă e alcătuită, aproape în aceeași măsură, din adîncime și naivitate. Într-o împrejurare gravă avea tot ce-i trebuia ca să fie nerod, dar, dacă mai întorcea o dată cheia, putea fi sublim. Felul lui de-a fi era potolit, rece, politicos, închis. Pentru că avea o gură fermecătoare, cu buzele cele mai roșii și dinții cei mai albi din lume, zîmbetul lui îmblînzea tot ce era aspru în înfățișarea lui. În unele clipe, se năștea un contrast ciudat între fruntea lui curată și zîmbetul lui voluptos. Avea ochi mici, dar privirea cuprinzătoare.

În vremea sărăciei celei mai negre, băgase de seamă că fetele întorceau capul după el, dar el fugea sau se ascundea, cu moartea în suflet. Își închipuia că-l priveau din pricina hainelor lui vechi și că rîdeau de el ; adevărul e

[1] Vechi popor germanic din valea Rinului, supus de romani ; s-au contopit mai tîrziu în masa francilor.

că-l priveau fiindcă era plăcut la vedere și rămîneau visîndu-l.

Această neînțelegere mută dintre el și trecătoarele pline de farmec îl sălbăticise. Nu alese nici una, fiindcă fugea de toate. Trăi astfel vreme îndelungată — prostește, spunea Courfeyrac.

Courfeyrac îi spunea :

— Nu te mai trudi să fii respectabil ! (Se tutuiau : toate prieteniile tinerești alunecă spre acest fel de intimitate). Îți dau un sfat, dragul meu. Nu mai citi atîtea cărți și uită-te mai mult la fetișcane ! Au și năzdrăvanele astea ceva bun în ele, măi Marius ! Tot fugind și rușinîndu-te, ai să te tîmpești.

Alteori, Courfeyrac, întîlnindu-l, spunea :

— Bună ziua, părinte !

De cîte ori Courfeyrac îi ținea un astfel de logos, Marius ocolea, timp de opt zile, cu mai multă înverșunare femeile de toate vîrstele, iar pe deasupra îl ocolea și pe Courfeyrac.

Existau totuși în lume două femei pe care Marius nu le ocolea și de care nu se păzea. În realitate ar fi fost foarte mirat dacă i-ar fi spus că sînt femei. Una era bătrîna cu păr în barbă, care-i curăța odaia, și care-l făcea pe Courfeyrac să spună : „De cînd servitoarea lui și-a lăsat barbă, Marius a început să se radă". Cealaltă era un fel de fetiță pe care o vedea foarte des și la care nu se uita niciodată.

De mai bine de un an, Marius zărea pe o alee pustie a grădinii Luxembourg, de-a lungul Pepinierei, un bărbat și o fetiță ; stînd mai totdeauna unul lîngă altul pe aceeași bancă la capătul cel mai singuratic al aleii dinspre strada Vestului. De fiecare dată cînd întîmplarea, care se amestecă în plimbările visătorilor, îl ducea pe Marius pe aleea aceasta — și asta se întîmpla aproape în fiecare zi — îi întîlnea din nou pe cei doi. Bărbatul putea să aibă vreo șaizeci de ani, părea serios și trist. Întreaga lui făptură avea acea înfățișare robustă și totuși obosită a oamenilor obișnuiți cu războaiele și care au lepădat uniforma. Dacă ar fi purtat vreo decorație, Marius ar fi spus : „E un fost ofițer" ; părea un om de treabă, dar nu puteai intra

în vorbă cu el, iar el nu privea în ochii nimănui. Purta pantaloni și redingotă albastră și o pălărie cu marginile late, care păreau întotdeauna noi, o cravată neagră și o cămașă de quaker [1], adică albă ca zăpada, dar din pînză groasă. O femeie de stradă, care trecea într-o zi pe lîngă el, spuse : „Uite un văduv curățel !" Avea părul foarte cărunt.

Fata care-l întovărășea venea să se așeze lîngă el, pe banca pe care parcă o adoptaseră amîndoi ; părea să aibă treisprezece sau paisprezece ani, era atît de slabă, încît părea urîtă, stîngace, neînsemnată, dar făgăduia să aibă poate cîndva ochi destul de frumoși. Numai că privea totdeauna drept înainte, cu o siguranță neplăcută. Era îmbrăcată bătrînește și copilărește totodată, ca fetele în pension la călugărițe ; purta o rochie prost croită de merinos aspru și negru. Părea să fie un tată cu fiica lui.

Marius îl privi cu luare-aminte, vreo două sau trei zile, pe omul acela bătrîn, care nu era încă un moșneag, și pe fetița aceea, care nu era încă împlinită, apoi nu le mai dădu nici o atenție. În ceea ce îl privea pe el, s-ar fi zis că nici nu-l văzuseră. Vorbeau amîndoi, liniștiți și nepăsători. Fata sporovăia întruna, veselă. Bătrînul vorbea puțin și, din cînd în cînd, își pleca asupra fetei ochii plini de dragoste părintească nespus de gingașă.

Marius, cu o regularitate mecanică, luase obiceiul de a se plimba pe aleea aceea. Îi întîlnea întotdeauna.

Iată cum se petreceau lucrurile.

Marius sosea de cele mai multe ori pe la capătul dimpotrivă al aleii. O străbătea în toată lungimea, trecea prin fața băncii pe care stăteau bătrînul cu fata, se întorcea pînă la capătul de unde venise și apoi începea din nou. În plimbarea lui făcea acest du-te-vino de cinci sau șase ori, la plimbare venea de cinci sau șase ori pe săptămînă, dar nu ajunsese să se salute cu cei de pe bancă. Necunoscutul acela și fata, poate tocmai fiindcă păreau a ocoli

[1] Membru al unei secte protestante din Anglia, înființată în secolul al XVII-lea. Quakerii purtau toți un anteriu negru, rufărie grosolană și pălării cu boruri largi ; erau persecutați fiindcă nu recunoșteau nici o autoritate ; de aceea au emigrat în masă în coloniile din America de Nord, contribuind în secolul al XVIII-lea la eliberarea acestora.

orice privire, atrăseseră atenția cîtorva studenți, care se plimbau din cînd în cînd în lungul și în latul Pepinierei, cei silitori venind de la cursuri, iar ceilalți de la partidele de biliard. Courfeyrac, care era printre aceștia din urmă, se uitase la ei cîtăva vreme, dar, găsind că fata e urîtă, se dăduse repede și grijuliu la o parte. Fugise ca un part [1], aruncîndu-le o poreclă. Impresionat numai de rochia copilei și de părul bătrînului o numise pe fată *domnișoara Lanoire* și pe tată, *domnul Leblanc* [2], așa încît, fiindcă nimeni nu-i cunoștea și nu le știa numele, porecla se schimbase în nume. Studenții spuneau: „Ah, domnul Leblanc stă pe bancă!" și Marius la fel cu ceilalți găsise că e mai simplu să-l numească pe domnul acela necunoscut: Leblanc.

Pentru ușurința povestirii, vom face și noi la fel și vom spune domnul Leblanc.

Marius îi văzu în primul an aproape zilnic, la aceeași oră. Bătrînul părea plăcut, dar fata era destul de posacă.

II

LUX FACTA EST [3]

În cel de-al doilea an, adică tocmai în acel punct al povestirii la care a ajuns cititorul, s-a întîmplat ca Marius să-și întrerupă, fără să știe el însuși prea bine de ce, obiceiul de a se plimba prin grădina Luxemburgului, și trecură aproape șase luni fără să mai pună piciorul pe aleea aceea. În sfîrșit, într-o bună zi, se întoarse; era într-o dimineață senină de vară. Marius era vesel, așa cum e oricine cînd vremea e frumoasă. I se părea că poartă în inimă tot versul păsărilor pe care le auzea și toate frînturile de cer albastru pe care le zărea printre frunzele copacilor.

---

[1] *Parții*, popor străvechi scit, nu erau niciodată așa de primejdioși ca atunci cînd, prefăcîndu-se că fug, aruncau peste umăr săgeți în dușmanii care-i urmăreau.

[2] *Lanoire* (fr.) — cea neagră; *Leblanc* (fr.) — cel alb.

[3] Și se făcu lumină (lat.), citat din Scriptură.

Se duse de-a dreptul la „aleea lui" și, cînd ajunse la capăt, zări pe aceeași bancă perechea binecunoscută. Numai că, apropiindu-se, bărbatul era tot acela, dar i se păru că fata e alta. Făptura pe care o vedea acum era înaltă și frumoasă și avea formele cele mai încîntătoare pe care le are femeia în clipa cînd încă se mai îmbină cu cele mai naive gingășii ale copilului ; clipă trecătoare și nevinovată, pe care nu pot s-o tălmăcească decît vorbele acestea : cincisprezece ani. Avea un minunat păr castaniu, cu ape aurii, o frunte care părea de marmură, obraji făcuți parcă din petale de un trandafir palid, tulburător de albi, o gură minunată, din care vorba ieșea ca un cîntec, și zîmbetul ca o lumină, un cap pe care Rafael i l-ar fi dat Mariei, așezat pe un gît pe care Jean Goujon [1] i l-ar fi dat Venerei. Și, ca nimic să nu-i lipsească acestui chip încîntător, nasul ei nu era frumos, era drăguț ; nici drept, nici încovoiat, nici italian, nici grec ; nasul ei era parizian, adică spiritual, fin, neregulat și pur, nasul acela care-i necăjește pe pictori și farmecă pe poeți.

Cînd Marius trecu pe lîngă ea, nu putu să-i vadă ochii, cu pleoapele lăsate. Nu-i zări decît genele lungi castanii, pline de umbră și de sfială.

Sfiala n-o împiedica pe frumoasa copilă să zîmbească, ascultînd pe bărbatul cu păr alb care îi vorbea, și nimic nu era mai răpitor ca zîmbetul acela fraged, cu ochii plecați.

În prima clipă, Marius crezu că era o altă fată a aceluiași părinte, desigur soră cu cea dintîi, dar cînd plimbarea lui, totdeauna aceeași, îl aduse a doua oară prin fața băncii și cînd se uită la ea cu luare-aminte, își dădu seama că era aceeași. În șase luni fetița se făcuse fată ; iată toată taina. Nimic mai obișnuit ca schimbarea aceasta. Vine o clipă în care fetele înfloresc cît ai clipi din ochi și dintr-o dată se prefac în trandafiri. Ieri le-ai lăsat copii, azi te neliniștesc.

---

[1] Sculptor francez din secolul al XVI-lea. A lăsat statui de divinități feminine din mitologia greco-romană, cărora le-a dat forme suple și delicate (*Diana cu căprioara*, de pildă, de la Luvru, descrisă de Al. I. Odobescu în *Pseudocynegetikos*).

Fata nu numai că crescuse, dar se desăvîrşise. Aşa cum în aprilie ajung trei zile pentru ca unii arbori să se umple de flori, ei îi ajunseseră şase luni ca să se înveşmînte în frumuseţe. Aprilie al ei sosise.

Se întîmplă uneori să vezi oameni care, din săraci şi meschini, parcă se deşteaptă şi trec deodată de la strîmtoare la fast, cheltuiesc în dreapta şi-n stînga şi ajung dintr-o dată strălucitori, risipitori şi măreţi. Totul depinde de un venit pe care l-au încasat ; s-a împlinit ieri o scadenţă în folosul lor. Aşa şi fata ; îşi încasase cîştigul pe şase luni.

Nu mai era eleva de pension cu pălărie de pluş, cu rochie de lînă merinos, cu încălţăminte şcolărească şi cu mîini roşii ; o dată cu frumuseţea ei i se născuse şi gustul ; era o domnişoară bine îmbrăcată, de o eleganţă simplă şi bogată, fără a fi căutată. Purta o rochie de damasc negru, o pelerină din aceeaşi stofă şi o pălărie de mătase albă. Mănuşile albe îi subliniau gingăşia mîinilor, care se jucau cu mînerul de fildeş chinezesc al unei umbrele, şi încălţămintea de mătase îi desena piciorul mic. Îmbrăcămintea ei răspîndea o mireasmă fragedă şi pătrunzătoare.

Bărbatul era acelaşi.

Cînd Marius se apropie de ea pentru a doua oară, fata îşi ridică ochii. Erau de un albastru ceresc şi adînc, iar în acest azur voalat nu se deosebea încă decît privirea unui copil. Se uită la Marius fără să-l bage în seamă, ca şi cum s-ar fi uitat la un ţînc care ar fi alergat pe sub sicomori, sau la vasul de marmură ce umbrea banca, iar Marius îşi urmă şi el plimbarea, gîndindu-se la altceva.

Mai trecu de vreo patru sau cinci ori pe lîngă banca pe care stătea fata, fără să-şi întoarcă ochii spre ea.

În zilele următoare veni iar, ca de obicei, la Luxembourg ; îi găsi, ca de obicei, tot aci pe „tatăl cu fata“, dar nu le mai dădu atenţie. Nu se gîndea la fată acum cînd se făcuse frumoasă, după cum nu se gîndise la ea nici cînd era urîtă. Trecea însă întotdeauna foarte aproape de banca pe care stătea ea, pentru că aşa se obişnuise.

III

JOC DE LUMINĂ AL PRIMĂVERII

Într-o zi, aerul era încropit, Luxembourgul plin de umbră și de soare, cerul limpede, ca și cum îngerii l-ar fi spălat de dimineață, și păsărelele ciripeau prin desișul castanilor. Marius își deschisese naturii tot sufletul, nu se gîndea la nimic, trăia, respira ; trecu pe lîngă banca obișnuită, fata ridică ochii la el și privirile li se întîlniră.

Ce-a fost de data asta în privirea fetei ? Marius n-ar fi putut spune. Nu era nimic și era totul. Fu o fulgerare ciudată.

Ea își plecă ochii, și el își văzu de drum.

Ceea ce zărise adineauri nu erau ochii nevinovați și limpezi ai unui copil, ci o prăpastie plină de taine, care se deschisese pe jumătate și se închisese repede la loc.

Vine o zi în care orice fată se uită în felul acesta. Vai de cel ce se află în calea ochilor ei !

Această întîie privire a unui suflet care nu se cunoaște încă e ca zorile pe cer. E deșteptarea a ceva strălucitor și necunoscut. Nimic n-ar putea să redea farmecul primejdios al acestei licăriri neașteptate, care luminează nedeslușit și fără de veste negurile minunate, și care e făcută din toată nevinovăția de astăzi și din toată patima de mîine. E un fel de tandrețe nehotărîtă, care se descoperă la întîmplare și așteaptă. E o capcană pe care nevinovăția o întinde fără vrere și în care prinde inima, fără să știe și fără să vrea. Fecioara privește cu ochi de femeie.

Acolo unde cade privirea aceasta se naște aproape totdeauna o visare adîncă. Toate nevinovățiile și toate patimile se strîng în raza cerească și fatală, care, mai mult decît cea mai iscusită ocheadă a unei cochete, are puterea magică de a face să înflorească, deodată, în fundul unui suflet, floarea aceea ascunsă plină de miresme și veninuri, care se cheamă iubire.

Seara, intrînd în vizuina lui, Marius își aruncă privirea asupra veșmintelor de pe el și pentru întîia oară își dădu seama de necuviința și neghiobia nemaiauzită pe care le făcea ducîndu-se să se plimbe la Luxembourg cu hainele lui murdare „de toate zilele", cu o pălărie cu panglica ruptă, cu niște bocanci de căruțaș, cu pantaloni negri, roși la genunchi, și cu un surtuc negru, lustruit în coate.

IV

ÎNCEPUTUL UNEI BOLI GRELE

A doua zi, la ora obișnuită, Marius își scoase din dulap haina cea nouă, pantalonii noi, pălăria nouă și ghetele noi ; se îmbrăcă cu ele, își puse mănușile, lux de zile mari, și plecă la Luxembourg.

Pe drum îl întîlni pe Courfeyrac și se făcu că nu-l vede. Ajungînd acasă, Courfeyrac le spuse prietenilor lui : „Am întîlnit pălăria nouă și hainele cele noi ale lui Marius, cu Marius în ele. Se ducea, fără îndoială, la vreun examen. Avea un aer atît de tîmpit !"

Cînd ajunse la Luxembourg, Marius dădu ocol bazinului și privi lebedele, apoi rămase multă vreme să contemple o statuie cu capul înnegrit de mucegai și căreia îi lipsea un șold. Lîngă bazin stătea un burghez burtos de vreo patruzeci de ani, care ținea de mînă un copilaș de cinci ani și-i spunea : „Băiete, să știi de la mine, tot ce-i prea mult nu-i sănătos. Ține-te departe de despotism ca și de anarhie". Marius îl ascultă pe burghez, apoi mai făcu o dată ocolul bazinului. Se îndreptă în sfîrșit pe „aleea lui", încet, ca și cum i-ar fi părut rău. S-ar fi spus că era deopotrivă de îndemnat și de împiedicat să se îndrepte într-acolo. Nu-și dădea însă seama și credea că face la fel ca în fiecare zi.

Ieșind pe alee, zări la capătul celălalt, pe „banca lor", pe domnul Leblanc cu fata lui. Își încheie haina pînă sus, o netezi bine ca să nu facă vreo cută, aruncă o privire mulțumită asupra reflexelor lucioase ale pantalonilor și se

îndreptă spre bancă. Mergea ca la atac, plin de o dorință de cucerire. Spun, cu alte cuvinte, că se ducea spre banca aceea, cum aș spune că Hannibal înainta asupra Romei.

De altfel, toate aceste mișcări erau mecanice și el nu-și întrerupsese nici o clipă șirul gîndurilor. Se gîndea în clipa aceea că *Manualul de bacalaureat* era o carte proastă și că fusese redactată cu siguranță de niște nătărăi, deoarece erau analizate acolo drept capodopere ale minții omenești trei tragedii de Racine și o singură comedie de Molière. O ureche îi țiuia. Pe cînd se apropia de bancă, își potrivea cutele hainei și privirile i se ațînteau asupra fetei. I se părea că fata aceea umple tot capătul aleii cu o licărire palidă și albastră.

Pe măsură ce se apropia, pasul i se încetinea. Ajuns la oarecare depărtare de bancă, cu mult înainte de capătul aleii, se opri, și fără să știe de ce, se întoarse din drum. Nici măcar nu se gîndise să nu meargă pînă la capăt. Fata abia putuse să-l zărească de departe și să vadă cît era de chipeș cu hainele lui cele noi. Marius se ținea drept, ca să pară arătos, dacă l-ar privi cineva din spate.

Ajunse la capătul celălalt, apoi se întoarse, și de data aceasta se apropie ceva mai mult de bancă. Cînd se află la cîțiva pași, nu se simți în stare să meargă mai departe și șovăi. I se păruse că fata își întorsese ochii spre el. Făcu o sforțare bărbătească și hotărîtă, își stăpîni șovăiala și merse înainte. Peste cîteva clipe, trecea prin fața băncii drept și sigur de el, roșu pînă la creștet, fără să îndrăznească să arunce vreo privire nici în dreapta, nici în stînga, cu mîna la piept, ca un bărbat de stat. În clipa cînd trecu pe sub gura de foc ce pîndea din locul acela, simți o bătaie de inimă înfricoșătoare. Fata purta, ca și în ajun, rochia de damasc și pălăria de mătase. Marius auzi o voce minunată care era desigur „vocea ei". Vorbea liniștit. Era foarte frumoasă. Marius simțea acest lucru, deși nu căuta s-o privească. „Oricum, gîndea el, nu s-ar putea să n-aibă oarecare stimă și considerație pentru mine, dacă ar ști că sînt adevăratul autor al disertației despre Marcos Obregon de la Ronda, pe care domnul François de Neufchâteau a

dat-o drept a lui, în fruntea unui *Gil Blas* pe care l-a editat." [1]

Trecu de bancă, merse pînă la marginea aleii, care era foarte aproape, se întoarse înapoi şi mai trecu o dată prin faţa fetei celei frumoase. De data aceasta era tare palid. De altfel simţea ceva foarte neplăcut. Se depărtă de bancă şi de fată şi, cu spatele la ea, închipuindu-şi că-l priveşte, începu să se poticnească.

Nu mai încercă să se apropie de bancă, se opri pe la mijlocul aleii şi făcu ce nu făcea niciodată, se aşeză, aruncînd priviri în dreapta şi-n stînga şi gîndindu-se, în strîmbăturile cele mai nebănuite ale minţii, că la urma urmei ar fi greu ca o fiinţă, căreia el îi admira pălăria şi rochia neagră, să rămînă nepăsătoare faţă de pantalonii lui bine călcaţi şi surtucul lui cel nou.

După un sfert de ceas se ridică, parcă ar fi vrut din nou să se îndrepte spre banca pe care o înconjura parcă un nimb. Cu toate astea, rămas în picioare nemişcat. Pentru prima oară, de cincisprezece luni încoace, se gîndi că domnul care venea zilnic în grădină împreună cu fiică-sa îl băgase de seamă fără îndoială şi că găsea poate stăruinţa lui cam ciudată.

Tot pentru prima oară simţi că nu e cuviincios să-i dea necunoscutului acestuia, fie chiar şi în ascunsul gîndurilor lui, numele născocit de : domnul Leblanc.

Stătu astfel cîteva minute, cu capul plecat, desenînd pe nisip cu bastonul pe care îl ţinea în mînă.

Apoi se întoarse deodată cu spatele spre banca domnului Leblanc şi a fiicei acestuia şi o luă spre casă.

În ziua aceea uită să mănînce. Nu-şi dădu seama decît seara, la ceasurile opt şi, fiindcă era prea tîrziu ca să se

---

[1] *Marcos de Obregon* este un roman picaresc spaniol (1618) de Vicente Martinez Espinel, lucrare cu caracter autobiografic, povestind viaţa de aventuri a autorului. *Nicolas-Louis François, zis de Neufchâteau*, fusese ministru de interne în timpul directoratului (1798). Se ocupase mai înainte şi s-a ocupat şi după aceea de literatură şi de lucrări de erudiţie. Sub restauraţie apărea romanticilor ca un întîrziat. *Gil Blas*, roman de aventuri şi de moravuri de Alain-René Lesage, publicat între 1715 şi 1735.

mai ducă în strada Saint-Jacques, își spuse: „Nu-i nimic!" și mîncă o bucată de pîine. Nu se culcă decît după ce-și perie hainele și le împături cu grijă.

V

TOT FELUL DE TRĂSNETE CAD PE CAPUL ȚAȚEI BOUGON

A doua zi, țața Bougon[1] — așa o numea Courfeyrac pe bătrîna portăreasă, locatară principală, femeie de serviciu a hardughiei Gorbeau, căreia îi zicea în realitate doamna Burgon, după cum am văzut, dar acest mucalit de Courfeyrac nu respecta nimic — țața Bourgon băgă de seamă cu uimire că domnul Marius ieșea tot cu hainele lui cele noi.

Marius se întoarse la Luxembourg, dar nu trecu mai departe de banca lui obișnuită de la mijlocul aleii. Se așeză, ca în ajun, privind de departe și zărind deslușit pălăria albă, rochia neagră și mai ales licărirea albastră. Nu se clinti și nu se întoarse acasă decît la închiderea porților Luxembourgului. Nu-i văzuse pe domnul Leblanc și pe fiică-sa plecînd. Își spuse că ieșiseră din grădină pe poarta dinspre strada Vestului. Mai tîrziu, după vreo cîteva săptămîni, cînd se gîndi la cele întîmplate, nu putu să-și amintească cu nici un chip unde luase masa în seara aceea.

A doua zi, țața Bougon rămase ca trăsnită: pentru a treia oară, Marius ieșea tot cu hainele noi.

— Trei zile la rînd! rosti ea.

Încercă să-l urmărească, dar Marius mergea repede și cu pași mari; un hipopotam pusese la cale urmărirea unei căprioare. În două minute îl pierdu din ochi și se întoarse acasă gîfîind, furioasă și înăbușită de astmă. „Poftim, ce rost are, mormăi ea, să-ți pui hainele bune în fiecare zi și să faci lumea să alerge după tine!"

Marius se ducea la Luxembourg.

Fata era acolo cu domnul Leblanc. Marius se apropie cît putu mai mult prefăcîndu-se că citește o carte, dar

[1] Mormăială (fr.).

rămase totuși foarte departe. Se întoarse apoi la banca lui, unde rămase vreo patru ceasuri privind la vrăbiile care țopăiau pe alee ca și cum și-ar fi bătut joc de el.

Se scurseră astfel vreo cincisprezece zile. Marius se ducea la Luxembourg, dar nu ca să se plimbe, ci ca să se așeze pe aceeași bancă, fără să știe de ce. O dată așezat, nu se mai clintea. Își punea în fiecare dimineață hainele noi, se ascundea, și a doua zi o lua de la capăt.

Fata era fără îndoială minunat de frumoasă. Singura critică pe care puteai să i-o aduci era nepotrivirea dintre privirea tristă și zîmbetul vesel, ceea ce-i dădea un aer oarecum rătăcit și făcea ca în anumite clipe chipul acela blînd să devină ciudat, fără a înceta totuși de a fi încîntător.

VI

PRIZONIER !

Într-una din ultimele zile ale celei de a doua săptămîni, Marius ședea, ca de obicei, pe banca sa și ținea în mînă o carte deschisă ; de două ore nu mai întorsese nici o filă. Deodată tresări. Se petrecea un lucru neobișnuit la capătul aleii. Domnul Leblanc și cu fiică-sa se sculaseră de pe bancă, fata luase brațul tatălui și amîndoi se îndreptau încet spre mijlocul aleii, unde se afla Marius. Marius închise cartea, apoi o deschise din nou și se sili să citească. Tremura. Nimbul se îndrepta spre el. „Ah ! Doamne ! n-o să mai am timp să iau o atitudine potrivită.“ Omul cu părul alb și tînăra fată se apropiau. I se păru că ține un veac și nu trecuse decît o clipă. „Ce-o fi căutînd pe aci ? se întrebă el. Cum ? Ea are să treacă prin locul acesta ! Picioarele ei vor atinge nisipul aleii, la doi pași de mine !“ Era tulburat, ar fi vrut să fie foarte frumos, ar fi vrut să aibă pe piept crucea Legiunii de onoare. Auzea cum se apropie zgomotul domol și măsurat al pașilor lor. Își închipuia că domnul Leblanc îi aruncă o privire mînioasă. „Oare o să-mi vorbească ?“ se întrebă el. Își lăsă capul în jos ; cînd îl ridică din nou, erau lîngă el.

Fata trecu și-l privi în tăcere, îl privi țintă, cu un aer duios și visător, care-l făcu pe Marius să se înfioare din cap pînă-n picioare. I se păru că-l mustră că a zăbovit atît să se apropie de ea și-i spune: „Iată, am venit eu!"

Marius rămase înmărmurit în fața ochilor ei plini de lumină și de nemărginire.

Își simțea creierul de jeratic. Ea se îndreptase spre el, ce bucurie! Și apoi, cum l-a privit! I se păru mai frumoasă decît o văzuse vreodată. Frumoasă, de o frumusețe totodată feminină și îngerească, o frumusețe desăvîrșită, care ar fi inspirat pe Petrarca și în fața căreia Dante ar fi îngenuncheat. I se părea că plutește în albastrul cerului. În același timp se simțea foarte rușinat, privindu-și încălțămintea prăfuită.

Era sigur că și ea îi văzuse pantofii.

O urmări cu ochii pînă ce pieri. Apoi începu să se plimbe ca un dezmetic prin Luxembourg. Din cînd în cînd, rîdea singur și vorbea cu glas tare. Privea atît de visător spre dădacele copiilor, încît fiecare din ele ar fi putut să creadă că s-a îndrăgostit de ea.

Ieși din Luxembourg nădăjduind s-o regăsească pe stradă.

Sub arcadele Odeonului îl întîlni pe Courfeyrac și-i spuse: „Vino să cinezi cu mine". Merseră împreună la *Rousseau* și cheltuiră șase franci. Marius mîncă cu poftă, ca un căpcăun. Dăduse șase gologani chelnerului. La desert îi spuse lui Courfeyrac: „Ai citit gazeta? Audry de Puyraveau [1] a ținut un discurs admirabil!"

Era îndrăgostit nebunește.

După cină, îi spuse lui Courfeyrac: „Te invit la teatru". Merseră împreună la *Porte Sainte-Martin* ca să-l vadă pe Frédérik [2] în *L'auberge des Andrets*. Marius petrecu de minune.

---

[1] Industriaș și om politic francez din timpul monarhiei cenzitare. Deputat sub restaurație, a făcut o opoziție crîncenă regimului reacționar de atunci și a îndemnat la revoluție în iulie 1830.

[2] *Frédérik Lemaitre*, actor celebru care a creat în *L'auberge des Andrets* tipul atît de popular al lui Robert Macaire, un ocnaș evadat, un răzvrătit împotriva societății burgheze.

În același timp, se sălbătici parcă și mai mult. La ieșirea din teatru nici nu se uită la jartiera unei modiste care sărea peste băltoace și i se făcu scîrbă cînd Courfeyrac spuse : „Mi-ar face mare plăcere s-o trec în colecția mea !“

Pentru a doua zi, Courfeyrac îl poftise la prînz la cafeneaua *Voltaire*. Marius se duse și mîncă și mai mult decît în ajun. Era gînditor și foarte vesel.

S-ar fi spus că prindea orice prilej ca să rîdă cu hohote. Îmbrățișă cu dragoste un provincial oarecare, care-i fusese prezentat. În jurul mesei se făcuse un cerc de studenți, vorbindu-se despre neroziile ce se spun la Sorbona de la catedră și pe care statul le plătește atît de scump, apoi veni vorba despre greșelile și lipsurile dicționarelor și prozodiilor lui Quicherat. [1] Marius întrerupse discuția ca să strige :

— Cu toate astea, e foarte plăcut să ai o decorație !

— Ba e ridicol, îi spuse încet Courfeyrac lui Jean Prouvaire.

— Dimpotrivă, răspunse Jean Prouvaire, e foarte serios.

Era serios, într-adevăr. Marius se afla în acel ceas dintîi, plin de violența și de încîntarea cu care încep pasiunile mari.

O singură privire făcuse toate acestea. Cînd pui fitilul, incendiul e gata să izbucnească ; nimic nu-i mai simplu : o privire e ca o scînteie.

Era limpede. Marius iubea o femeie. Soarta lui intra în necunoscut.

Privirea femeilor seamănă cu acele mașinării, liniștite în aparență dar înspăimîntătoare. Treci pe lîngă ele în fiecare zi, bun și nevătămat, fără nici o bănuială. Vine o clipă cînd uiți chiar că se mai găsesc la locul lor. Te duci și vii, vorbești, visezi, rîzi. Deodată te simți prins. S-a sfîrșit ! Roțile te-au prins ; privirea te învăluie. Te-ai agățat, nici tu nu știi cum, lăsînd să fluture gîndurile tale răzlețe, într-o clipă de nebăgare de seamă. Ești pierdut. Nu mai ai nici o scăpare. O înlănțuire de forțe tainice pune stăpînire pe tine. Te zbați în zadar. Nici un

[1] Filolog francez din secolul trecut.

ajutor omenesc nu mai e cu putință. Ai să cazi din roți în roți, din spaimă în spaimă, din chin în chin, tu, mintea ta, averea ta, viitorul tău, sufletul tău ; și, după cum vei fi în puterea unei ființe viclene sau a unei inimi nobile, nu vei scăpa din această mașină înspăimîntătoare decît desfigurat de rușine sau transfigurat de pasiune.

VII

AVENTURILE LITEREI „U" LĂSATĂ ÎN VOIA PRESUPUNERILOR

Singurătatea, desprinderea de toate ale lumii, existența independentă, mîndria, dragostea de natură, lipsa unei activități zilnice productive, viața în sine, frămîntările tainice ale curăției trupești, admirația în fața creațiunii, toate îl pregătiseră pe Marius pentru această stăpînire care se numește patima dragostei. Cultul pe care-l purta tatălui său ajunsese, încetul cu încetul, o religie și, ca orice religie, i se cuibărise în fundul sufletului. Îi trebuia ceva mai aproape de simțirea lui. Și veni dragostea.

Trecu o lună întreagă în timpul căreia Marius se duse zilnic la Luxembourg. Cînd sosea ora, nimic nu-l mai putea ține pe loc. „E de serviciu", spunea Courfeyrac. Marius trăia într-o încîntare. Era sigur că fata îl privea.

Ajunsese îndrăzneț și se apropia de bancă. Totuși nu mai trecea pe dinaintea ei, supunîndu-se în același timp instinctului de sfială și instinctului de prevedere al îndrăgostiților. Socotea că e bine să nu atragă „atenția tatălui". Își potrivea opririle îndărătul arborilor și al statuilor, cu un machiavelism adînc, în așa fel ca să se lase văzut cît mai mult de tînăra fată și cît mai puțin cu putință de domnul cel bătrîn. Uneori rămînea nemișcat timp de o jumătate de oră în umbra unui Leonida sau a unui Spartacus oarecare, ținînd în mînă o carte pe deasupra căreia ochii lui, ridicîndu-se încet, căutau pe frumoasa fată, și ea, din parte-i, își întorcea spre el profilul încîntător cu un surîs nedeslușit. În timp ce vorbea în chipul cel mai firesc și mai liniștit din lume cu omul cu părul alb,

ea își îndrepta asupra lui Marius toată visarea din ochii ei feciorelnici și pătimași. Era șiretenia străveche, pe care Eva a știut-o încă din prima zi a lumii, și pe care orice femeie o știe încă din prima zi a vieții sale. Gura fetei răspundea unuia, iar privirea răspundea celuilalt.

Trebuie să credem, totuși, că domnul Leblanc începuse să bănuiască ceva, căci adesea, cînd sosea Marius, se ridica de pe bancă și se plimba încoace și încolo. Părăsise locul lor obișnuit și alesese, la celălalt capăt al aleii, banca vecină cu statuia Gladiatorului, ca și cum ar fi vrut să vadă dacă Marius îi va urmări și acolo. Marius nu pricepu și făcu această greșeală. „Tatăl" începu să nu mai fie punctual și n-o mai lua zilnic pe „fiica lui". Uneori venea singur și atunci Marius pleca. Altă greșeală.

Marius nu se mai ferea de aceste semne. Din faza sfielii trecuse — progres firesc și de neînlăturat — în faza imprudenței. Dragostea lui creștea. Își visa iubita în toate nopțile. Apoi îi mai venise o fericire neașteptată, ca uleiul peste foc, care îl lega și mai tare la ochi. Într-o seară, pe înnoptate, găsise o batistă pe banca de pe care „Leblanc și fiica sa" se ridicaseră. O batistă simplă și fără broderie, dar albă și fină, care i se păru că răspîndește un parfum nemaisimțit. O ridică cu frigurare. Batista era brodată cu inițialele U.F. Marius nu cunoștea nimic despre frumoasa copilă : nici familia, nici numele, nici locuința ; aceste două litere erau primul amănunt pe care-l afla despre ea, inițialele scumpe inimii lui pe care el începu de îndată să-și clădească închipuirile. U era desigur pronumele. „Ursula ! se gîndi el, ce nume fermecător." Sărută batista, o mirosi, și-o puse pe inimă, pe trup în timpul zilei iar noaptea, ca să adoarmă, își acoperi buzele cu ea.

— Îi simt tot sufletul ! strigă el.

Batista era a domnului bătrîn, care, pur și simplu, o pierduse.

În zilele care urmară acestei descoperiri, Marius nu se mai arătă în Luxembourg decît sărutînd batista și apăsîndu-și-o pe inimă. Frumoasa copilă nu pricepea nimic și i-o arăta prin semne discrete.

— Cîtă nevinovăție ! spunea Marius.

VIII

CHIAR ȘI INVALIZII POT FI FERICIȚI

Fiindcă am rostit cuvîntul nevinovăție și fiindcă nu ascundem nimic, trebuie să spunem că o dată, oricît de încîntătoare era „Ursula“ lui, i-a dat totuși un motiv de amărăciune foarte serios. Era într-una din zilele acelea în care fata îl hotăra pe domnul Leblanc să părăsească banca și să se plimbe pe alee. Un vînticel vioi de iunie legăna vîrfurile platanilor. Tatăl și fiica trecuseră la braț prin fața băncii lui Marius. În urma lor, Marius se ridicase și-i urmărea cu privirea, așa cum se cuvine cînd ți-e sufletul tulburat de dragoste.

Deodată o adiere de vînt, mai poznașă decît celelalte și pesemne aleasă ca să-i împlinească primăverii rosturile, suflă dinspre Pepinieră, se abătu peste alee, învălui fata într-un fior, încîntător, vrednic de nimfele lui Virgiliu și de faunii lui Teocrit, și-i ridică rochia — rochia ei mai sacră decît mantia lui Isis — aproape pînă la înălțimea jartierei. Un picior minunat ieși la iveală. Marius îl văzu. Fu mîniat și furios.

Fata își trase repede rochia în jos cu o mișcare speriată, dar el rămase totuși revoltat. „E adevărat, se afla singur pe alee. S-ar fi putut totuși să mai fie cineva de față ! Dacă a fost cineva ? E cu putință un asemenea gest ? Ceea ce a făcut, e îngrozitor.“ Vai ! biata copilă nu făcuse nimic ; nu era decît un singur vinovat ; dar Marius, în care mijea deslușit acel Bartholo ce zace în orice Chérubin [1], era hotărît nemulțumit și gelos pînă și de umbra lui.

Într-adevăr, așa se trezește și prinde rădăcini în inima omenească, fără nici un drept, urîcioasă și plină de ciudățenii, gelozia pătimașă a cărnii. De altminteri, lăsînd la o parte gelozia, nu simțise nici o plăcere văzînd piciorul ei minunat ; ciorapul alb al oricărei femei i-ar fi plăcut mai mult.

---

[1] Personaje din comediile lui Beaumarchais (secolul al XVIII-lea) : primul, în *Bărbierul din Sevilla*, este tipul bătrînului gelos ; celălalt, în *Nunta lui Figaro*, încarnează adolescența naivă, plină de spontaneitate sinceră în exprimarea sentimentelor.

Cînd „Ursula sa“, după ce ajunsese la capătul aleii, se înapoia cu domnul Leblanc și trecu prin fața băncii pe care Marius se așezase din nou, Marius îi aruncă o privire ursuză și fioroasă. Fata avu o mică tresărire întovărășită de o ridicare a sprîncenelor, care însemna : „Ce s-a întîmplat ?“

Aceasta a fost prima lor „neînțelegere“.

Abia isprăvi Marius să-i facă această mustrare din ochi, cînd cineva străbătu aleea. Era un invalid adus din umeri, foarte zbîrcit și cu părul foarte alb, într-o uniformă din timpul lui Ludovic al XV-lea, purtînd pe piept mica decorație ovală de postav roșu cu spadele încrucișate, crucea Sfîntului Ludovic, și fluturînd o mînecă fără braț înăuntru. Omul avea bărbia de argint și un picior de lemn. Lui Marius i se păru înfățișarea lui foarte mulțumită. I se păru chiar că bătrînul cinic, pe cînd șchiopăta alături de el, îi făcuse cu ochiul prietenește și vesel, ca și cum o întîmplare i-ar fi făcut să se înțeleagă și să guste laolaltă un noroc neașteptat. Ce anume îl putea face să fie atît de mulțumit pe acest hîrb al lui Marte ? Ce legătură putea să fie între acest picior de lemn și celălalt ? Marius era în culmea geloziei. „Poate că a fost de față ! își spuse el. Poate că a văzut !“ Și îi venea să-l ucidă pe invalid.

Timpul însă netezește tot. Această mînie a lui Marius împotriva „Ursulei“, oricît de îndreptățită ar fi fost, trecu. Pînă la urmă o iertă, deși destul de greu ; trei zile i-a purtat pică. În vremea asta, și tocmai din pricina asta, patima lui crescuse pînă la nebunie.

IX

ECLIPSA

Am văzut cum Marius descoperise, sau crezuse că descoperă, că Ea se numește Ursula. Pofta vine iubind. Era ceva să știe că o cheamă Ursula ; dar era puțin. Vreme de trei sau patru săptămîni Marius trăise din această fericire. Apoi a vrut să afle unde locuiește fata.

Făcuse o primă greşeală : căzuse în capcana cu banca Gladiatorului. Mai făcuse şi a doua : părăsea grădina cînd domnul Leblanc venea singur. O făcu şi pe a treia, cea mai mare din toate : o urmări pe „Ursula".

Fata locuia pe strada Ouest, în partea cea mai puţin umblată a străzii, într-o casă nouă, cu trei caturi, cu o înfăţişare modestă.

Începînd din acea clipă, Marius, pe lîngă fericirea de a o vedea în Luxembourg, avu o fericire nouă : aceea de a o urmări pînă acasă.

Foamea lui sporea. Ştia cum o cheamă, îi ştia cel puţin numele încîntător, adevărat nume de femeie. Ştia unde locuieşte ; vru să ştie şi cine era.

Într-o seară, după ce-i urmărise pînă acasă şi-i văzuse intrînd pe poartă, intră şi el în urma lor şi spuse cu îndrăzneală portarului :

— S-a întors acasă domnul de la etajul întîi ?

— Nu, răspunse portarul, domnul de la al treilea.

Făcuse încă un pas. Acest succes îl încurajă pe Marius.

— Apartamentul cu ferestrele la stradă ? întrebă el.

— Auzi vorbă ! răspunse portarul. Toate apartamentele au ferestrele la stradă.

— Şi cu ce se ocupă acest domn ? reluă Marius.

— E rentier, domnule. Un foarte bun om, care, deşi nu-i prea bogat, îi ajută pe cei nenorociţi.

— Cum îl cheamă ? întrebă iarăşi Marius.

Portarul ridică fruntea şi spuse :

— Nu cumva domnul e de la poliţie ?

Marius plecă destul de ruşinat, dar foarte încîntat. Ştia din ce în ce mai multe.

„Bine, gîndi el. Ştiu că se numeşte Ursula, că este fiica unui rentier şi că locuieşte în strada Ouest, la etajul al treilea."

A doua zi, domnul Leblanc şi fiica sa nu rămaseră decît scurtă vreme în Luxembourg ; plecară înainte de a se însera. Marius îi urmări pînă în strada Ouest cum îi era obiceiul. Ajungînd la poartă, domnul Leblanc o lăsă pe fiica sa să treacă întîi, apoi, înainte de a păşi pragul, se opri, se întoarse şi-l privi ţintă pe Marius.

A treia zi nu mai veniră la Luxembourg. Marius îi așteptă zadarnic toată ziua.

La căderea nopții, se duse în strada Ouest și văzu lumină la ferestrele de la etajul al treilea. Se plimbă pe sub ferestre pînă cînd se stinse lumina.

În ziua următoare, nimeni nu veni la Luxembourg. Marius așteptă toată ziua, apoi se duse să facă de strajă sub ferestre. Stătea așa, pînă la zece seara. Cina o lua pe apucate. Frigurile îl hrănesc pe balnav și dragostea pe îndrăgostit.

În felul acesta trecură opt zile. Domnul Leblanc și fiica sa nu se mai arătau la Luxembourg. Marius făcea presupuneri triste ; în timpul zilei nu îndrăznea să pîndească la poartă, se mulțumea că meargă pe înnoptate și să privească îndelung lumina roșietică a geamurilor. Din cînd în cînd, zărea prin ele umbre și inima-i bătea nebunește.

În a opta zi, cînd ajunse sub ferestre, nu mai era lumină. „Uite ! spuse el, n-au aprins încă. Totuși, e întuneric. Să fi ieșit ?" Așteptă pînă la zece. Pînă la miezul nopții. Pînă la unu noaptea. Nici o lumină nu se aprinse la ferestrele etajului al treilea și nimeni nu se înapoie acasă. Plecă foarte amărît.

A doua zi — căci nu mai trăia decît de la o zi la alta — a doua zi nu găsi pe nimeni la Luxembourg ; era de așteptat ; pe înnoptate se duse la locuință. Nici o lumină la ferestre ; obloanele erau închise ; tot etajul al treilea era în întuneric. Marius bătu la poartă, intră și-i spuse portarului :

— Domnul de la al treilea...

— S-a mutat, răspunse portarul.

Marius se clătină și spuse încet :

— Dar de cînd ?

— De ieri.

— Unde locuiește acum ?

— Nu știu.

— Nu și-a lăsat noua adresă ?

— Nu. Și portarul, ridicînd capul, îl recunoscu pe Marius. Aha, dumneata erai ! spuse el. Așadar, tot de la poliție ești !

CARTEA A ŞAPTEA

PATRON-MINETTE

I

MINELE ŞI MINERII

Toate societăţile omeneşti au ceea ce se numeşte în teatru al treilea subsol. Adîncurile societăţii sînt răscolite pretutindeni, cînd în bine, cînd în rău. Lucrurile acestea se suprapun. Există galerii superioare şi galerii inferioare. Acest subsol întunecat, care uneori se prăbuşeşte sub civilizaţie şi pe care nepăsarea noastră îl calcă în picioare, are şi el un *sus* şi un *jos*. În secolul trecut, Enciclopedia era o mină aflată aproape sub cerul liber. Întunericul, acest zămislitor mohorît al creştinismului primitiv, nu aştepta decît un prilej ca să izbucnească sub Cezari şi să înece în lumină neamul omenesc. Căci în întunericul sfînt se află ascunsă lumina latentă. Vulcanii sînt plini de o umbră în stare să azvîrle flăcări. Orice lavă este întuneric la început. Catacombele în care s-a slujit prima liturghie nu erau numai pivniţele Romei, ci subteranele lumii întregi.

Dedesubtul alcătuirii sociale, această minune dărăpănată, se află săpături de toate soiurile. Este mina religioasă, mina filozofică, mina politică, mina economică, mina revoluţionară. Unul sapă cu ideile, altul cu cifrele şi altul cu mînia. Oamenii se cheamă şi-şi răspund dintr-o catacombă într-alta.

Utopiile îşi fac drum pe sub pămînt în aceste galerii. Se ramifică în toate direcţiile; uneori se întîlnesc şi se înfrăţesc. Jean-Jacques împrumută tîrnăcopul său lui Diogene, care-i dă în schimb felinarul. Uneori se războ-

iesc. Calvin se încaieră cu Socin [1]. Dar nimic nu poate opri sau întrerupe avîntul către țintă al tuturor acestor energii și marea activitate simultană care se zbate, urcă, coboară și se ridică din nou în aceste întunecimi înlocuind cu încetul ce este sus și ce este jos, și ce este în afară cu ce este înăuntru ; nemărginit furnicar necunoscut. Societatea abia își dă seama de această răscolire care-i lasă liniștită suprafața, dar îi schimbă măruntaiele. Cîte galerii subterane, tot atîtea munci felurite, tot atîtea soiuri de zăcăminte date la iveală. Ce iese din toate aceste răscoliri adînci ? Viitorul.

Cu cît te cufunzi mai mult, cu atît muncitorii sînt mai tainici. Munca este bună pînă la treapta pe care filozoful social știe s-o recunoască ; dincolo de acea treaptă e îndoielnică și învălmășită ; mai jos devine înfricoșătoare. La o anumită adîncime săpăturile nu mai pot fi pătrunse de spiritul civilizației ; limita pînă la care omul poate respira e depășită, iar dincolo de ea s-ar putea să se ivească monștri.

Scara care coboară e ciudată ; fiecare treaptă corespunde unui etaj unde filozofia se poate instala și unde întîlnești cîte unul din acei lucrători, uneori minunați, alteori hidoși. Sub Ioan Huss [2] se află Luther, sub Luther, — Descartes, sub Descartes — Voltaire, sub Voltaire — Condorcet, sub Condorcet — Robespierre, sub Robespierre — Marat, sub Marat — Babeuf [3]. Și așa mereu mai departe ; mai jos, într-un amestec confuz, la hotarul care desparte nelămuritul de nevăzut, se zăresc alți oameni întunecați, care poate nici nu există încă. Cei de ieri sînt stafii, cei de mîine sînt larve. Ochiul minții îi zărește nedeslușit. Plămădeala embrionară a viitorului e una din viziunile filozofului. O lume haotică în stare de făt ne-

---

[1] *Calvin*, reformator religios francez ; biserica protestantă înființată de el (Franța, Elveția, Scoția, Olanda, Ungaria) simplifica cultul și ierarhia preoțească. *Socin*, reformator religios italian, respingea treimea din teologia creștină.

[2] Reformator religios ceh din secolele XIV—XV.

[3] Iacobin. Unul dintre reprezentanții de frunte ai comunismului utopic. A încercat să organizeze un complot împotriva directoriului, pentru a relua și continua revoluția socială, dar a fost arestat și executat (1797).

născut. Ce plăsmuire uluitoare ! Saint-Simon, Owen, Fourier se află și ei acolo, în galerii lăturalnice.

Cu toate că un lanț dumnezeiesc, ascuns vederii noastre, îi leagă laolaltă, fără știrea lor, pe toți acești pionieri subterani, care aproape întotdeauna se cred izolați și totuși nu sînt, muncile lor sînt desigur foarte felurite și lumina unora nu se potrivește cu flacăra altora. Unii sînt asemeni îngerilor, alții tragici. Cu toate acestea, oricare ar fi contrastul, toți acești muncitori, de la cel mai de sus pînă la cel mai de jos, de la cel mai înțelept pînă la cel mai nebun, au o asemănare, și anume : dezinteresarea. Marat se uită pe sine, la fel ca Isus. Ei se dau la o parte, uită de ei înșiși, nu se mai gîndesc la ei. Ei văd altceva decît ființa lor. Fiecare privește într-un fel și privirea aceasta caută absolutul. Cel dintîi poartă în ochi cerul ; celălalt, oricît ar fi de nepătruns, are sub pleoape lumina palidă a infinitului. Cel care are acest semn : privirea înstelată, trebuie venerat, orice ar face. Ochiul întunecat e celălalt semn. Cu el începe răul. Stați pe gînduri și tremurați în fața celui care nu privește niciunde. Ordinea socială își are săpătorii ei întunecați.

Este un punct unde coborîrea în adînc înseamnă înmormîntare și unde lumina se stinge.

Dedesubtul tuturor acestor mine, dedesubtul tuturor galeriilor, dedesubtul întregului sistem nemărginit de ramificație subterană a progresului, mai jos decît Marat, decît Babeuf, mai jos, mult mai jos și fără nici o legătură cu etajele superioare, se află ultima galerie. Loc de groază. Pe acesta l-am numit al treilea subsol. E groapa întunericului, temnița orbilor. *Inferi.*

E calea spre abisuri.

II

LA FUND

Acolo, uitarea de sine piere. Diavolul se înfiripează nelămurit ; fiecare pentru el. Eul fără ochi urlă, caută, dibuie și roade. În acest hău este Ugolino [1] social.

---

[1] Ugolino, tiranul Pisei, pe care potrivnicii săi l-au închis într-un turn împreună cu copiii lui, să moară de foame. Dante îl înfățișează, in *Infern*, rozînd craniul călăului său.

Puțin le pasă acestor umbre spăimîntătoare, care se învîrtesc în groapă, jumătate animale, jumătate năluci, de progresul universal, a cărui idee și nume nici nu le cunosc ; fiecare nu are decît grija de a se îndestula pe sine. Ele sînt aproape inconștiente, și înlăuntrul lor este un fel de negură care le înfioară. Au două mame, amîndouă vitrege : neștiința și mizeria. Au o călăuză : nevoia ; și pentru toate formele de indestulare : pofta. Sînt lacome cu brutalitate, adică fioroase, nu în felul tiranului, ci în al tigrului. Aceste larve trec de la suferințe la crimă ; urmare firească, zămislire amețitoare, logică, a umbrei. Ceea ce se tîrăște în al treilea subsol social nu mai este dorința înăbușită de absolut, ci protestul materiei. Omul ajunge balaur. Pornește de la foame și sete și ajunge Satana. Din această hrubă iese Lacenaire.

S-a putut vedea adineauri, în cartea a patra, unul din despărțămintele de sus ale minei, din marea galerie politică, revoluționară și filozofică. Acolo, spuneam noi, totul este nobil, curat, serios, cinstit. Acolo, desigur, unii se pot înșela și chiar se înșală, dar greșeala implică atîta curaj, încît ajunge vrednică de respect. Întreaga muncă ce se face acolo are un nume : Progresul.

Iar acum să ne aruncăm ochii în alte adîncuri ale groazei.

Dedesubtul societății, o spunem iar, se află prăpastia fără fund a răului și va rămîne acolo pînă în ziua cînd neștiința va fi împrăștiată. Această hrubă este așezată sub celelalte și este dușmanul lor. Este ura care nu cruță nimic. Hruba asta nu-și are filozofii ei ; pumnalul ei n-a ascuțit niciodată o pană. Noaptea sa nu are nici o legătură cu funinginea măreață a călimării. Niciodată degetele de beznă care se încleștează sub această boltă înăbușitoare n-au răsfoit o carte și nici n-au desfăcut un ziar. Pentru Cartouche, Babeuf nu-i decît un exploatator ; Marat, pentru Schienderhannes [1], este un aristocrat. Acest subsol are ca țintă prăbușirea totală.

Totală. Împreună cu galeriile superioare, pe care le urăște. În furnicarea sa hidoasă, el nu sfredelește numai

[1] Celebru bandit german, care opera prin regiunea romană în anii directoriului și consulatului ; prins și executat în 1803.

ordinea socială actuală, ci sapă filozofia, știința, dreptul, gîndirea omenească ; el sapă civilizația, revoluția, progresul. Pe scurt, el se numește furt, prostituție, tîlhărie și omor. El este bezna și vrea haosul. Bolta lui e făcută din neștiință.

Galeriile celelalte, de sus, n-au decît un scop : s-o facă să dispară. Către aceasta tind filozofia și progresul, prin toate mijloacele lor, prin îmbunătățirea realităților ca și prin contemplarea absolutului. Distrugeți galeria subterană : Neștiința, și veți distruge cîrtița : Crima.

Umanitatea înseamnează egalizare. Toți oamenii sînt făcuți din același lut. Nu-i nici o deosebire, cel puțin aici pe pămînt, în ursita lor. Aceeași umbră înainte de a se naște, aceeași carne în timpul vieții, aceeași țărînă după... Dar neștiința amestecată în aluatul omenesc îl înnegrește. Această întunecime de netămăduit pătrunde în adîncul omului și acolo devine : Răul.

III

BABET, GUEULEMER, CLAQUESOUS ȘI MONTPARNASSE

Un cuartet de tîlhari, Claquesous, Gueulemer, Babet și Montparnasse, stăpînea între 1830 și 1835 al treilea subsol al Parisului.

Gueulemer era un Hercule decăzut. Hruba lui era canalul de la Arche-Marion. Avea 1 metru și 90, piept de stîncă, bicepși de bronz, răsuflarea ca dintr-o peșteră, trunchi de uriaș și cap de pasăre. Credeai că vezi pe Hercule Farnese [1] îmbrăcat în pantaloni de dril și jiletcă de catifea de bumbac. Gueulemer, clădit atît de sculptural, ar fi putut supune monștrii ; i se păruse mai simplu să fie el însuși unul dintre ei. Fruntea îngustă, tîmplele largi, sub patruzeci de ani și totuși cu laba gîștei în colțul ochilor, părul aspru și scurt, obrazul păros, o barbă de mistreț,

[1] Celebră statuie de marmură din antichitatea greacă, operă a sculptorului atenian Glycon, azi într-un muzeu din Neapole, înfățișează pe eroul legendar grec Heracle (latinește : Hercules), personificare a forței. A aparținut familiei aristocrate Farnese din Roma.

iată omul! Muşchii lui cereau muncă, dar tîmpenia lui o respingea. Era o putere mare şi trîndavă. Era ucigaş din lenevie. Lumea îl socotea creol. Se pare că fusese printre oamenii mareşalului Brune[1], pe cînd era hamal la Avignon, în 1815. După stagiul acesta, se făcuse bandit.

Făptura străvezie a lui Babet contrasta cu muntele de carne care era Gueulemer. Babet era firav şi învăţat. Era transparent, dar de nepătruns. Puteai să vezi prin oasele lui, dar nu-i citeai nimic în ochi. Se da drept chimist. Fusese măscărici la Bobèche şi paiaţă la Bobino. Jucase în vodeviluri la Saint-Michel[2]. Era un om chibzuit, vorbea frumos, zîmbea cu înţeles şi-şi sublinia gesturile. Meseria lui era să vîndă sub cerul liber busturi de gips şi portretele „şefului statului". Afară de asta, mai scotea şi măsele. Arătase monştri pe la bîlciuri şi avusese o baracă cu trîmbiţă şi afişul următor: *„Babet artist dentist membru al academiilor, face experienţe fizice asupra metalelor şi metaloizilor, scoate măselele, extrage colţurile pe care le-au lăsat confraţii săi. Tariful: o măsea, un franc şi cincizeci. Profitaţi de ocazie."* Acest „Profitaţi de ocazie" însemna: scoteţi-vă cît mai multe.) Fusese însurat şi avusese copii, dar nu mai ştia ce se întîmplase nici cu nevasta şi nici cu copiii lui. Îi pierduse cum ai pierde o batistă. Ca o deosebită excepţie în lumea întunericului din care făcea parte, Babet citea jurnale. Într-o zi, pe vremea cînd îşi avea încă familia cu el, în baraca lui pe roate, citise în *Le Messager* că o femeie a născut un copil sănătos cu cap de viţel: „Asta noroc! strigă el. Nevestii-mi nu i-ar trece prin minte să-mi facă un asemenea plod."

De atunci a părăsit totul ca să-i „vie de hac Parisului". Era vorba lui.

Ce era Claquesous? Era însăşi noaptea. Ca să se arate, aştepta mai întîi să se întunece cerul. Seara ieşea dintr-o văgăună în care se înapoia înaintea zorilor. Unde se afla această văgăună? Nimeni nu ştia. Chiar în bezna cea mai adîncă, nu vorbea tovarăşilor săi decît întorcîndu-se

---

[1] Mareşal francez, care s-a distins în timpul războaielor revoluţiei.

[2] Orăşel de provincie din Lorena. Ca în toate garnizoanele din nord şi est, se perindau pe acolo adesea trupe ambulante, care reprezentau piese uşoare pentru distracţia militarilor.

cu spatele la ei. Îl chema, oare, Claquesous ? Nu. El spunea : „Mă numesc Deloc". Dacă se aprindea o luminare, își punea masca. Era ventriloc. Babet spunea : „Claquesous e un curățitor de latrine cu două voci". Claquesous era nedeslușit, rătăcitor, fioros. Nici nu erai sigur că are un nume, deoarece Claquesous era o poreclă ; nu erai sigur că are un glas, pentru că vorbea mai mult din burtă decît din gură ; nu erai sigur că are un chip, pentru că nimeni nu-l văzuse decît mascat. Dispărea ca o arătare și apărea ca și cum ar fi ieșit din pămînt.

Montparnasse era o ființă lugubră. Montparnasse era un copil ; nici douăzeci de ani, un chip drăguț, buzele ca cireașa, părul negru, frumos ; avea lumina primăverii în priviri ; avea toate viciile și rîvnea la toate crimele. Fiecare fărădelege săvîrșită îi deschidea pofta pentru o alta și mai mare. Era ștrengarul ajuns pușlama și pușlamaua ajunsă tîlhar. Era drăgălaș ca o femeie, gingaș, voinic, molatic, crud. Purta pălăria cu marginea ridicată în stînga, de unde răsărea un smoc de păr, după moda din 1829.

Trăia din tîlhării. Redingota îi era foarte bine croită, dar jerpelită. Montparnasse era un chip din jurnalele de modă, înjosit de mizerie și săvîrșind crime. Pricina tuturor nelegiuirilor pe care le săvîrșea acest tînăr era dorința de a fi bine îmbrăcat. Prima lucrătoare drăguță care îi spusese : „Ești frumos", îi aruncase o pată de umbră în inimă și făcuse din acel Abel un Cain.

Simțindu-se frumos, voise să fie și elegant ; or, cea dintîi eleganță e trîndăvia ; trîndăvia omului sărac înseamnă crimă. Puține haimanale erau atît de temute ca Montparnasse. La optsprezece ani avea cîteva cadavre pe conștiință. În umbra acestui ticălos zăceau mulți trecători cu brațele întinse și fața într-o băltoacă de sînge.

Cu părul pomădat și creț, strîns în talie, cu șolduri de femeie, cu bustul unui ofițer prusac, însoțit de șoaptele de admirație ale fetelor de pe bulevard, cu cravata iscusit înnodată, cu arma la buzunar și cu o floare la butonieră — astfel arăta acest filfizon al mormîntului.

IV

ALCĂTUIREA BANDEI

Toţi aceşti patru bandiţi laolaltă închipuiau un fel de Proteu [1], şerpuind printre poliţişti şi silindu-se să scape de privirile iscoditoare ale lui Vidocq „sub felurite întrupări : arbore, flacără, fîntînă", împrumutîndu-şi între ei numele şi iscusinţele, ascunzîndu-se în propria lor umbră, tainiţă şi adăpost unii pentru alţii, lepădîndu-şi identitatea cum ai scoate un nas pus la bal mascat, uneori contopindu-se într-atîta că nu mai era decît unul singur, alteori înmulţindu-se astfel că însuşi Coco-Lacour [2] îi socotea o puzderie.

Aceşti patru oameni nu erau patru oameni : ci un fel de tîlhar misterios cu patru capete, care lucra în mare asupra Parisului ; erau un polip monstruos al răului, aşezat în străfundul societăţii.

Datorită răspîndirii lor şi reţelei ascunse de legături, Babet, Gueulemer, Claquesous şi Montparnasse aveau întreprinderea generală a pîndelor şi capcanelor din departamentul Senei. Ei dădeau trecătorilor lovituri de stat de derbedei. Cei care se pricepeau să născocească idei de soiul acesta, oamenii cu imaginaţie întunecată, li se adresau lor pentru a le înfăptui ; li se dădea celor patru ticăloşi textul şi ei se însărcinau să joace piesa. Lucrau după scenariu. Erau întotdeauna în măsură să pună la îndemînă personalul potrivit pentru toate atentatele unde era nevoie să mai pună umărul cineva, şi care puteau aduce destui bani.

Dacă se căutau braţe pentru o crimă, ei închiriau făptaşii. Aveau la dispoziţie o trupă de actori ai întunericului pentru toate tragediile din caverne.

De obicei se întruneau la căderea nopţii, oră cînd se trezeau din somn, pe maidanele din vecinătatea Salpêtrièrei, şi acolo tăinuiau. Aveau înaintea lor douăsprezece ore negre şi le hotărau întrebuinţarea.

---

[1] Zeitate marină cu mai multe chipuri.

[2] *Vidocq* şi *Coco-Lacour*, poliţişti din timpul monarhiei cenzitare (1815—1848). Primul, fost bandit, împăcat cu poliţia, a lăsat memorii interesante şi o carte despre *Hoţii, moravurile şi limba lor* (1837).

Patron-Minette se numea, în circulația subpămînteană, tovărășia acestor patru oameni. În ciudata limbă populară veche, care se pierde cu fiecare zi, *Patron-Minette* înseamnă „dis-de-dimineață", astfel cum *Entre chien et loup* înseamnă „seara". Această denumire, *Patron-Minette*, venea pesemne de la ora cînd se isprăveau treburile lor, zorile fiind clipa cînd fantomele se risipesc și bandiții se despart. Cei patru inși erau cunoscuți sub această poreclă.

Cînd președintele curții cu juri s-a dus să-l vadă pe Lacenaire în temniță, l-a întrebat despre o fărădelege pe care Lacenaire o tăgăduia: „Cine a săvîrșit-o ?" întreabă președintele. Lacenaire a dat acest răspuns, de neînțeles pentru magistrat, dar limpede pentru poliție: „Poate că *Patron-Minette*".

Poți ghici uneori o piesă după numele personajelor, tot astfel aproape că poți cîntări o bandă după catalogul bandiților. Cum aceste nume mai trăiesc încă în memoria unora, iată lista tovarășilor de căpetenie ai lui *Patron-Minette* :

Panchaud, zis Primăvăraticul, zis Alică,
Brujon (era o dinastie a Brujonilor ; nu ne vom răbda să nu spunem un cuvînt și despre ea),
Boulatruelle, cantonierul pe care l-am zărit cîndva,
Laveuve,
Finistère,
Homere Hogu, negru,
Mardisoir,
Dépèche,
Fauntleroy, zis Florăreasa,
Glorieux, ocnaș eliberat,
Barrecarosse, zis domnul Dupont,
Lesplanade-du-Sud,
Poussagrive,
Kruideniers, zis Bizarro,
Mangedentelle,
Les-pieds-en-l'air,
Demi-Liard, zis Deux-Milliards etc., etc.

Am mai lăsat cîțiva la o parte și nu dintre cei mai răi. Aceste nume au chipurile lor. Ele se potriveau nu numai unor ființe, ci unor specii întregi. Fiecare din

aceste nume corespunde unui soi din acele ciuperci monstruoase care cresc în subterana civilizației.

Ființele acestea, care-și arătau arareori chipul, nu erau dintre cele pe care le vezi trecînd pe stradă. În timpul zilei, osteniți de cruzimile de peste noapte, se culcau cînd în varnițe, cînd în cartierele părăsite din Montmartre sau din Montrouge [1], uneori în canale. Se îngropau.

Ce-au devenit acești oameni ? Ei există încă. Au existat întotdeauna. Horațiu îi pomenește : *Ambubaiarum collegia, pharmacopolae, mendicii, mimae* [2], și atîta timp cît societatea va rămîne ceea ce este astăzi, vor fi și ei ceea ce sînt.

Sub bolțile întunecate ale hrubei lor, renasc mereu din scursorile sociale. Se întorc strigoi, mereu aceiași ; atît că nu mai poartă același nume și nu mai sînt în aceeași piele. Chiar cînd indivizii au fost stîrpiți, tribul trăiește încă.

Au întotdeauna aceleași însușiri. De la trîntor pînă la vagabond, rasa se păstrează curată. Adulmecă pungile și ceasornicele de buzunare. Aurul și argintul au pentru ei miros. Sînt pe lume burghezi lesne crezători, despre care s-ar putea spune că au o înfățișare de victime. Oamenii aceștia urmăresc cu răbdare asemenea burghezi. Cînd trece un străin sau un provincial, tresar ca păianjenul.

Cînd îi întîlnești sau îi zărești, către miezul nopții, pe o stradă pustie, sînt îngrozitori. Nu seamănă a oameni, ci a năluci plăsmuite din neguri vii ; s-ar spune că în mod obișnuit fac una cu întunericul, că nu se deosebesc de el, că umbra este sufletul lor și că s-au desprins atunci din noapte, ca să trăiască doar cîteva clipe de viață monstruoasă.

Ce trebuie să facem pentru a stîrpi aceste larve ? Lumină. Lumină în valuri. Nici un liliac nu se poate împotrivi zorilor. Luminați adîncurile societății !

---

[1] Primul, cartier din nordul Parisului, pe pantele colinei cu același nume ; celălalt, orășel așezat imediat la sud de Paris. Altădată se exploatau cariere de piatră în jurul lor.

[2] Colegii de flautiști, șarlatani, cerșetori, comedianți (lat.).

CARTEA A OPTA

SĂRACUL CEL PĂCĂTOS

I

MARIUS, CĂUTÎND O FETIȚĂ CU PĂLĂRIE, GĂSEȘTE UN OM CU ȘAPCĂ

A trecut vara, și apoi și toamna ; a venit iarna.

Nici domnul Leblanc și nici tînăra fată nu s-au mai întors la Luxembourg. Marius nu mai avea decît un gînd : să vadă iar chipul acela duios și plin de farmec. Îl căuta mereu și pretutindeni, dar nu-l afla nicăieri. Nu mai era Marius, visătorul entuziast, omul hotărît, înflăcărat și puternic, îndrăznețul care înfrunta soarta, mintea care făurea planuri de viitor unul după altul, firea tînără, plină de visuri, de mîndrie, de idei și de voință ; era doar un cîine rătăcit. Se cufundă într-o tristețe adîncă. Totul se sfîrșise. Munca îl dezgusta, plimbarea îl obosea, singurătatea îl plictisea. Natura nemărginită, atît de bogată altădată de forme, de lumini, de glasuri, de pilde, de făgăduințe, orizonturi și învățăminte, era acum un deșert înaintea lui. I se părea că totul pierise.

Nu înceta de a gîndi, căci nu putea altfel, dar gîndurile nu-l mai mulțumeau. La toate îndemnurile pe care i le șopteau ele, Marius răspundea în sinea lui : „La ce bun ?"

Își făcea sute de mustrări : „De ce am urmărit-o ? Eram atît de fericit numai s-o pot vedea ! Ea mă privea ; ce puteam dori mai mult ? Părea că mă iubește. Nu-i destul ? Ce mai voiam ? Mai mult decît atît nu se poate. Am fost un nesocotit. A mea e vina" etc., etc. La început, Courfeyrac, căruia Marius nu i se spovedea niciodată, pentru că așa era firea lui, dar care ghicea aproape tot, pentru că așa era și el făcut, îl felicitase că e îndrăgostit,

ceea ce, de altfel, îl umplea de uimire; mai pe urmă, văzîndu-l pe Marius copleșit de tristețe, îi spuse în sfîrșit: „Văd că n-ai fost decît un dobitoc. Haide, vino la Chaumière!"

O dată, încrezător în soarele frumos de septembrie, Marius s-a lăsat dus de Courfeyrac, Bossuet și Grantaire la balul de la Sceaux [1], nădăjduind — ce vis! — că poate o va regăsi acolo. Bineînțeles că numai pe aceea pe care o căuta n-a găsit-o. „Aici totuși poți să regăsești toate femeile pierdute", mormăia Grantaire pentru sine. Marius își lăsă prietenii la bal și se întoarse acasă pe jos, singur prin noapte, ostenit, înfrigurat, cu ochii tulburi și triști, chinuit de zgomotul și praful stîrnit de trăsurile pline cu lumea ce se înapoia cîntînd de la serbare și trecea pe lîngă el, care, în mîhnirea lui căuta să se înviorezе respirînd miresmele tari ale nucilor din marginea drumului.

Trăia din ce în ce mai singur, năuc, copleșit, pradă cu totul chinului lăuntric, zbătîndu-se în durerea sa ca lupul în capcană și căutînd pretutindeni, mistuit de dragoste, ființa pe care n-o mai găsea nicăieri.

Altă dată i se întîmplă ceva cu totul ciudat. Se întîlnise pe una din străduțele din vecinătatea bulevardului Invalizilor cu un om îmbrăcat ca lucrător, ce purta o șapcă cu cozoroc lung, de sub care ieșeau afară cîteva șuvițe de păr foarte albe. Marius fu izbit de frumusețea acestui păr alb și se uită cu luare-aminte la omul care mergea încet și parcă adîncit în gînduri dureroase. Lucru ciudat, i se păru că recunoaște pe domnul Leblanc. Era același păr, același profil, atît cît se putea vedea de sub șapcă, aceeași înfățișare, doar ceva mai tristă. Dar de ce hainele acestea de lucrător? Ce însemna asta? Care-o fi rostul acestei deghizări? Marius fu foarte mirat. Cînd se dezmetici, primul său gînd fu să urmărească pe omul acela; cine știe dacă nu era, în sfîrșit, pe urma pe care o căuta! În orice caz, trebuia să-l revadă de aproape și să lămurească misterul. Dar gîndul acesta îi venise prea tîrziu și omul

---

[1] La Sceaux, orășel din sudul Parisului, exista, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, un parc cu distracții variate în jurul unui vast local de dans.

dispăruse. Apucase pe una din străduţele lăturalnice şi Marius îi pierdu urma. Această întîlnire îl nelinişti cîteva zile, apoi i se şterse din minte. „La urma urmei, îşi spuse el, poate că n-a fost decît o asemănare."

II

DESCOPERIRE

Marius locuia tot în casa Gorbeau. Nu mai lua seama la nimic şi la nimeni.

În vremea aceea nu mai erau în casă alţi locatari decît el şi familia Jondrette, pentru care plătise cîndva chiria, fără ca măcar să fi stat de vorbă vreodată cu tatăl, cu mama sau cu fetele. Ceilalţi chiriaşi se mutaseră, muriseră, sau fuseseră daţi afară pentru neplată.

Într-una din zilele iernii aceleia soarele se arătase puţin după-amiază, dar era în 2 februarie, ziua Întîmpinării Domnului, al cărei soare înşelător, premergător unui frig de şase săptămîni, i-a inspirat lui Mathieu Laensberg [1] aceste două versuri rămase cu drept cuvînt celebre :

De bine ce străluceşte
Ursu-n bîrlog se ghemuieşte.

Marius tocmai ieşise din bîrlogul său. Se lăsa noaptea. Era ora cinci, fiindcă începuse din nou să cineze ; vai ! pasiunile ideale îşi au şi ele slăbiciunea lor.

Tocmai trecea pragul uşii pe care ţaţa Bougon îl mătura chiar în clipa aceea, rostind acest monolog vrednic de ţinut minte : „Mai e ceva ieftin în ziua de azi ? Toate sînt scumpe. Numai necazu-i ieftin ; necazul îl ai pe-o nimica toată !"

Marius se îndreptă cu paşii înceţi pe bulevard către barieră, ca să ajungă în strada Saint-Jacques. Mergea dus pe gînduri cu capul plecat înainte.

---

[1] Autorul unui *Almanah*, zis din Liège, după oraşul unde a apărut mai întîi (secolul al XVII-lea). Numeroase retipăriri l-au popularizat pînă în secolul al XIX-lea.

Deodată se simți lovit cu cotul prin ceață ; se întoarse și văzu două fete în zdrențe, una înaltă și subțire, cealaltă ceva mai măruntă, care treceau repede, gîfîind, înspăimîntate, părînd că vor să fugă ; veneau spre el, nu-l văzuseră și-l atinseseră în treacăt. Pe întuneric Marius zări chipurile lor pămîntii, părul despletit și zbîrlit, bonetele murdare, rochiile zdrențuite și picioarele goale. În timp ce alergau, vorbeau între ele. Cea mai înaltă spunea în șoaptă : „Au venit sticleții. Erau să mă înhațe." Cealaltă îi răspunse : „I-am văzut și eu. D-aia am tulit-o !"

Marius înțelese din acest argou jalnic, că jandarmii sau sergenții de stradă erau să le prindă pe aceste două copile și că ele izbutiseră să fugă.

Se pierduseră printre arborii de pe bulevard, ca o pată albă care se mistuie în întuneric.

Marius se opri o clipă.

Cînd să-și urmeze drumul, zări pe jos, la picioarele lui, un pachet cenușiu. Se aplecă și-l ridică. Era un soi de plic care părea plin de hîrtii.

— Se vede, murmură el, că l-au pierdut acele nenorocite...

Se întoarse din drum și strigă după ele, dar degeaba ; se gîndi că fetele se vor fi depărtat, așa că puse pachetul în buzunar și se duse să cineze.

Ceva mai departe, văzu pe o alee a străzii Mouffetard un sicriu de copil, învelit cu o pînză neagră, așezat pe trei scaune și luminat de o lumînare. Cele două fete de adineauri îi veniră iarăși în minte.

„Sărmanele mame ! gîndi el. Există totuși un lucru mai trist decît să-ți vezi copiii murind : e să-i vezi călcînd pe un drum greșit."

Apoi, aceste umbre care dăduseră forme felurite tristeții lui îi fugiră din minte și se cufundă din nou în gîndurile lui de totdeauna. Îi veneau din nou în minte cele șase luni de dragoste și de fericire sub cerul liber și în plină lumină, printre arborii frumoși ai Luxembourgului.

„Cît de întunecată a ajuns viaţa mea! îşi spunea el. Văd şi acum fete tinere. Numai atît că altădată îmi păreau îngeri, şi astăzi îmi par nişte strigoi."

III

QUADRIFRONS [1]

Seara, pe cînd se dezbrăca pregătindu-se de culcare, găsi în buzunarul hainei pachetul pe care îl ridicase pe bulevard. Îl şi uitase. Se gîndi că ar fi bine să-l deschidă şi că, dacă într-adevăr era al lor, poate că găsea în el adresa acelor fete, sau în orice caz lămuririle necesare ca să-l poată înapoia persoanei care-l pierduse.

Desfăcu plicul, care nu era sigilat, şi cuprindea patru scrisori, de asemenea nesigilate. Adresele erau scrise. Prima scrisoare era adresată: *„Domniei-Sale Doamnei Marchize de Grucheray, în piaţa de peste drum de Camera Deputaţilor, nr..."*

Marius îşi spuse că poate va găsi lămuririle pe care le căuta şi de altminteri, de vreme ce scrisoarea nu era închisă, părea că poate fi citită de oricine. Iată-i cuprinsul:

„Doamnă Marchiză,

Darul îndurării şi al milei este ceea ce uneşte mai strîns societatea. Lăsaţi să se vadă sentimentele dumneavoastră creştineşti şi aruncaţi o privire îndurătoare asupra acestui nenorocit español, victimă a sincerităţii şi dragostei pentru cauza sfîntă a legitimităţii, pe care a plătit-o cu sîngele său, căreia i-a sacrificat averea toată, ca să apere această cauză, şi astăzi se găseşte în cea mai mare mizerie. El nu se îndoieşte că onorabila dumneavoastră persoană va acorda un ajutor ca să salveze o viaţă foarte grea pentru un ostaş bine educat şi onorabil, acoperit de răni. Mă bizui dinainte pe omenia care vă însufleţeşte şi pe interesul ce Doamna Marchiză îl poartă unei naţiuni atît de nenorocite. Rugămintea lor nu va fi zadarnică, şi recunoştinţa lor va păstra amintirea dumnea-

[1] Cu patru frunţi (lat.).

voastră încintătoare. Cu sentimentele mele de respect cu care am cinstea să fiu,

Doamnă,

Don *Alvarez*, căpitan español de cavalerie, regalist, refugiat în Franța, care se află în drum către patria sa și nu are mijloc ca să-și continue călătoria".

Semnătura nu era urmată de nici o adresă. Marius nădăjdui să găsească adresa în a doua scrisoare care avea ca titlu : *„Domniei-Sale, Doamnei Contese de Montvernet, str. Casette nr. 9"*.

Iată ce citi Marius în ea :

„Doamnă contesă,

Sînt o mamă nenorocită cu o familie de șase copii, din care cel mic abia împlini opt luni. Bolnavă de la ultima născare, ma lăsat bărbatu de cinci luni, nam nici un sprijin pe lume, în cea mai mare mizerie. Cu nădejdea în doamna contesă, am onoare doamnă, cu adînc respect

doamna *Balizard*

Marius trecu la a treia scrisoare care, ca și celelalte, era o cerere de ajutor, și citi : *„Domnul Pabourgeot, alegător, negustor de galanterie cu ridicata, str. Saint-Denis, în colțul străzii aux Fers"*.

„Îmi îngădui să vă adresez această scrisoare pentru a vă ruga să-mi acordați cinstea prețioasă a bunătății dv., și să vă interesați de un literat care a prezentat o dramă Comediei Franceze. *Subiectul ei este istoric și acțiunea se petrece în Auvergne pe timpul imperiului. Cred că stilul este natural, concis și demn de laudă. În patru locuri sînt cuplete de cîntat. Comicul, seriosul, neprevăzutul se amestecă cu caracterele variate și cu o undă de romantism răspîndită ușor peste toată intriga, ce se desfășoară misterios și înaintează prin peripeții surprinzătoare către un deznodămînt cu cîteva lovituri de teatru de mare răsunet.*

Scopul meu principal este să satisfac dorința care însuflețește tot mai mult pe omul din veacul nostru, cu alte cuvinte MODA, această vîrtelniță capricioasă și ciudată ce se schimbă mai cu fiecare vînt.

Cu toate aceste calități, mă tem ca gelozia, egoismul autorilor favorizați, să nu reușească să mă țină departe de teatru, căci știu care sînt amărăciunile din care se adapă noii-veniți.

Domnule Pabourgeot, reputația dv., justificată, de protector iluminat al literaților, îmi dă curajul să vă trimit pe fiica mea, care vă va expune situația noastră nenorocită, lipsită de pîine și de foc în acest toi de iarnă. Rugămintea de a primi ca un omagiu dorința mea de a vă închina această dramă, ca și toate celelalte pe care le voi mai scrie, este dovadă că năzuiesc la cinstea de a mă adăposti sub scutul dv. și a împodobi scrierile mele cu numele dv. Dacă binevoiți a mă onora cu un dar cît de umil, voi începe de îndată să fac o poemă pentru a vă plăti prinosul meu de recunoștință. Această poemă pe care voi încerca s-o alcătuiesc cît mai desăvîrșit cu putință, vă va fi trimisă dv. înainte de a fi adăugată la începutul dramei și recitată pe scenă.

Omagiile mele cele mai respectuoase.

Domnului și doamnei Pabourgeot.

Genflot, literat

P.S. Mă mulțumesc și cu doi franci.

Scuzați-mă că trimit pe fiica mea și nu mă prezint eu însumi, dar starea jalnică a îmbrăcăminții mele nu-mi îngăduie, vai, să pot ieși din casă.“

Marius deschise în sfîrșit a patra scrisoare. Avea adresa : *Preamilostivului Domn de la Biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas*“.

Ea cuprindea următoarele cîteva rînduri :

„Preamilostive Domn mărinimos,

Dacă binevoiți să întovărășiți pe fiica mea, veți vedea o nenorocire îngrozitoare și vă voi prezenta certificatele mele.

La vederea acestor scripte, sufletul dv. mărinimos va fi mişcat de un sentiment de mare îndurare, căci adevăraţii filozofi încearcă întotdeauna emoţii puternice.

Veţi recunoaşte, binefăcătorule, că trebuie să resimtă cineva cea mai grea lipsă şi este foarte dureros ca, pentru a primi o oarecare uşurare, să fie nevoit a obţine o certificare a autorităţilor asupra sărăciei sale, ca şi cum n-ar fi liber nici măcar să sufere şi să moară de foame aşteptînd ca mizeria lui să fie uşurată. Destinul este prea fatal pentru unii şi prea darnic sau prea ocrotitor pentru alţii.

Aştept venirea sau milostenia dv., dacă veţi binevoi a o face, şi vă rog să primiţi sentimentele respectuoase cu care mă simt cinstit să fiu,

Omul cu adevărat mărinimos,
sluga voastră prea umilă şi plecată

P. Fabantou, artist dramatic"

După ce citi aceste patru scrisori, Marius rămase tot atît de nelămurit ca şi înainte.

În primul rînd, nici unul din cei care semnau nu-şi dădea adresa. Apoi, ele păreau să vină de la patru inşi deosebiţi : don Alvarez, doamna Balizard, poetul Genflot şi artistul dramatic Fabantou ; dar ciudăţenia acestor scrisori era că toate patru fuseseră scrise de aceeaşi mînă. S-ar fi putut crede că veneau de la aceeaşi persoană.

Ceea ce făcea presupunerea mai temeinică era că hîrtia — grosolană şi îngălbenită — era aceeaşi la toate patru, acelaşi şi mirosul de tutun şi, cu toate că în chip vădit se încercase să se schimbe stilul, aceleaşi greşeli de ortografie se repetau cu multă linişte, şi literatul Genflot greşea la fel ca şi căpitanul spaniol.

Era o osteneală zadarnică a pătrunde acest mic mister. Dacă n-ar fi găsit întîmplător scrisorile, totul ar fi semănat a păcăleală. Marius era prea abătut pentru ca să poată gusta o glumă a întîmplării şi să se prindă în jocul la care uliţa părea că-l pofteşte. I se părea că se joacă de-a baba-oarba cu aceste patru scrisori, care făceau haz pe seama lui.

De altfel, nimic nu dovedea că scrisorile aparţin fetelor pe care Marius le întîlnise pe bulevard. La urma urmelor nu erau decît nişte hîrtii fără nici o valoare.

Marius le puse din nou în plic, le aruncă într-un colț și se culcă.

Pe la orele șapte dimineața — tocmai se sculase, luase o gustare și se pregătea să se apuce de lucru — auzi niște bătăi ușoare în ușă.

Cum era un tînăr sărac, nu încuia ușa decît rar, cînd avea de lucru ceva grabnic. Altfel, chiar cînd lipsea de acasă, își lăsa cheia în broască. „Au să te calce hoții", îl făcea atent țața Bougon. „Ce să-mi ia ?" îi răspundea nepăsător Marius. Fapt este că totuși într-o zi i se furase o pereche de ghete vechi, spre marea bucurie a țaței Bougon.

Bătăile în ușă se repetară, foarte încet, ca și prima dată.

— Intră, spuse Marius.

Ușa se deschise.

— Ce dorești, doamnă Bougon ? urmă Marius fără să-și ridice ochii de pe cărțile și manuscrisele pe care le avea pe masă.

O voce, care nu era a doamnei Bougon, răspunse :

— Iertați-mă, domnule...

Era o voce înăbușită, frîntă, sugrumată, destrămată, o voce de moșneag, răgușită de rachiu și basamac.

Marius se întoarse repede și văzu o fată tînără.

IV

O FLOARE ÎN MOCIRLĂ

O fată tînără ședea în dreptul ușii întredeschise. Ferestruica prin care lumina pătrundea în odaie se afla tocmai în dreptul ușii și-i răspîndea pe chip o lumină palidă. Era o făptură slabă, plăpîndă, uscățivă ; peste goliciunea-i înfiorată și înghețată nu avea decît cămașa și o fustă. Drept cingătoare, o sfoară, părul de asemenea strîns cu o sfoară, umerii ascuțiți ieșind afară din cămașă, o paloare blondă și limfatică, claviculele pămîntii, mîinile roșii, gura întredeschisă cu colțurile căzute în jos, cîțiva

dinți lipsă, ochii tulburi, îndrăzneți, cu căutătură grosolană, formele unei fetițe rău făcute și privirea unei femei bătrîne și stricate ; cincizeci de ani amestecați cu cincisprezece. Una din făpturile care sînt în același timp plăpînde și îngrozitoare și care-i fac să se cutremure pe cei pe care nu-i înduioșează.

Marius se ridicase și privea încremenit la ființa aceasta asemănătoare vedeniilor ce ne apar în vis.

Ceea ce era sfîșietor, mai cu seamă, era că fata aceea nu venise pe lume ca să fie urîtă. În frageda copilărie trebuie să fi fost chiar frumoasă. Farmecul vîrstei mai lupta încă împotriva bătrîneții groaznice adusă timpuriu de sărăcie și desfrîu. Pe obrazul acela de șaisprezece ani murea o rămășiță de frumusețe, ca soarele palid ce se stinge sub norii amenințători ai unei dimineți de iarnă.

Chipul acesta nu-i era cu desăvîrșire necunoscut lui Marius ; își amintea să-l mai fi văzut undeva.

— Ce doriți, domnișoară ? întrebă el.

Fata răspunse cu glasul ei de pușcăriaș beat :

— Am o scrisoare pentru dumneata, domnule Marius.

Îi spusese lui Marius pe nume ; nu era îndoială că pe el îl căuta ; dar cine era această fată ? Cum de-i știa numele ?

Fără să mai aștepte să fie poftită, ea intră. Intră cu hotărîre, uitîndu-se prin odaie și la patul desfăcut cu o îndrăzneală care-ți strîngea inima. Era în picioarele goale. Prin găurile mari ale fustei i se vedeau pulpele lungi și genunchii slabi. Tremura.

Ținea în mînă o scrisoare pe care i-o întinse lui Marius.

Pe cînd deschidea scrisoarea, Marius băgă de seamă că pecetea de ceară, nemăsurat de mare, cu care fusese sigilată, era încă moale. Vestea nu-i venea pesemne de departe. Citi :

„Vecine binevoitor, tinere !

Am aflat bunăvoința pe care mi-ai arătat-o plătindu-mi chiria acum șase luni. Fii binecuvîntat tinere. Fiica mea mai mare îți va spune că, de două zile, am rămas patru oameni fără o bucățică de pîine și soția mea este bolnavă. Dacă nu mă înșel în așteptările mele, cred

că pot spera că inima dv. miloasă se va înduioșa de această nenorocire și are să vă biruiască dorința de a-mi veni într-ajutor cu o mică milostenie.

Rămîn cu considerația distinsă datorită binefăcătorilor umanității,

Jondrett.

P. S. Fiica mea așteaptă poruncile dumneavoastră, scumpe domnule Marius."

Această scrisoare, căzută în mijlocul acelei întîmplări de neînțeles care îl preocupa de cu seară pe Marius, venea ca o luminiță într-o pivniță. Totul fu lămurit dintr-o dată.

Scrisoarea pornea din același loc de unde plecaseră și celelalte patru. Era același scris, același stil, aceeași ortografie, aceeași hîrtie, același miros de tutun.

Erau cinci răvașe, cinci povești, cinci nume, cinci semnături și un singur semnatar. Căpitanul spaniol don Alvarez, Balizard, mama nenorocită, poetul dramatic Genflot, bătrînul actor Fabantou se numeau toți patru Jondrette, presupunînd că Jondrette însuși se numea Jondrette.

Cu toate că Marius locuia de foarte multă vreme în mansardă, nu avusese, după cum am mai spus, decît rare prilejuri să-i zărească pe neînsemnații lui vecini. Gîndurile lui călătoreau pe alte meleaguri, și unde ți-e gîndul, ți-e și privirea! Desigur că se întîlnise de mai multe ori cu membrii familiei Jondrette pe sală sau pe scară, dar nu-i văzuse altfel decît ca pe niște umbre; luase atît de puțin aminte la ele, încît, cu o seară înainte, fără să le recunoască, se izbise pe bulevard de fetele Jondrette, căci desigur ele fuseseră, și, cu mare greutate, cea care intrase acum în cameră, trezise în el, pe lîngă dezgust și milă, o slabă amintire că ar mai fi întîlnit-o undeva.

Acum vedea lămurit totul. Înțelegea că meseria vecinului său Jondrette, în disperarea sa, era să exploateze mila celor inimoși, ale căror adrese le afla, și că scria, sub un nume de împrumut, celor pe care-i socotea bogați și miloși, scrisori pe care i le duceau fetele pe riscul lor,

căci acest părinte ajunsese să-și pună la bătaie pînă și fetele ; juca o partidă împotriva soartei și le punea drept miză. Marius înțelese, judecînd după fuga lor și după mahalagismele pe care le auzise, că nenorocitele mai aveau și alte meserii urîte. Înțelegea că din toată mizeria aceea se plămădiseră, în mijlocul societății omenești, așa cum e făcută, două ființe nenorocite, care nu erau nici copii, nici fete, nici femei, ci un soi de monștri fără rușine, dar în fond nevinovați, creați de sărăcie.

Făpturi nefericite, fără nume, fără vîrstă, fără sex, pentru care binele și răul nu se mai deosebesc, și care, cînd li s-a dus copilăria, nu mai au nimic pe lume, nici libertate, nici virtute, nici răspundere. Suflete înflorite ieri și veștejite astăzi, asemeni florilor căzute în stradă, pe care le mînjesc toate noroaiele, așteptînd să le zdrobească o roată.

Pe cînd Marius o urmărea cu o privire mirată și dureroasă, fata se plimba prin mansardă încoace și încolo cu o îndrăzneală de necrezut. Se învîrtea fără să se gîndească la goliciunea ei. Din cînd în cînd cămașa desfăcută și ruptă îi aluneca pînă aproape de brîu. Muta scaunele, mișca din loc obiectele de toaletă puse pe scrin, punea mîna pe veșmintele lui Marius, scotocea prin toate colțurile.

— Ia uite, exclamă ea, ai și oglindă !

Îngîna, ca și cînd ar fi fost singură, crîmpeie din cîntece, refrene deșucheate pe care vocea ei gîtuită și răgușită le făcea jalnice. Sub această îndrăzneală se ghicea, totuși, o neliniște și o umilință. Îndrăzneala nerușinată este o formă a rușinării.

Era nespus de trist s-o vezi zbenguindu-se și, ca să spun așa, zburdînd prin cameră cu mișcările unei păsări speriate de prea multă lumină sau care și-a frînt aripa. Se simțea că, dacă ar fi primit altă educație și ar fi avut altă soartă, zburdălnicia acestei fete zglobii ar fi fost gingașă și plină de farmec. Niciodată între animale ființa născută să fie porumbiță nu se face bufniță. Aceasta nu se întîmplă decît cu oamenii.

Marius, cufundat în gînduri, o lăsă în voie.

Ea se apropie de masă.

— Ah! grăi ea surprinsă. Uite cărţi! Un fulger trecu prin ochii ei lipsiţi de viaţă. Urmă cu mîndria care exprima fericirea de a se lăuda cu ceva, fericire pe care o simte orice fiinţă omenească: Şi eu ştiu să citesc. Apucă iute cartea deschisă pe masă şi citi destul de curgător: „...*Generalul Baudin primi ordinul să cucerească, cu cinci batalioane din brigada sa, castelul Hougomont, situat în mijlocul cîmpiei Waterloo*..." Se opri. Ah! Waterloo! Ştiu! A fost o bătălie, odinioară. A fost şi tata acolo. Tata a fost militar. Noi sîntem foarte bonapartişti la noi acasă. Waterloo a fost contra englezilor. Lăsă cartea, luă o pană şi strigă: Ştiu să şi scriu! Muie pana în cerneală şi se întoarse spre Marius: Vrei să vezi? Uite, am să scriu ceva, ca să vezi.

Înainte ca Marius s-apuce să-i răspundă, scrise pe o foaie de hîrtie albă care se afla în mijlocul mesei: „Vin sticleţii".

Apoi, aruncînd pana:

— Nu sînt greşeli. Poţi să te uiţi. Sora mea şi cu mine am primit o creştere bună. N-am fost întotdeauna ca azi. Nu eram făcute... Deodată se opri, îşi pironi ochii stinşi asupra lui Marius şi izbucni în rîs, exclamînd cu o intonaţie care cuprindea şi spaimă şi cinism: Eh!

Şi începu să îngîne pe o arie veselă cuvintele acestea:

Mi-este foame, tată,
N-am nici o bucată.
Mi-este frig, măicuţă,
N-am nici o hăinuţă.
Tremură, Lolo!
Suspină, Jacquot!

Cum isprăvi cupletul strigă:

— Mergi cîteodată la teatru, domnule Marius? Eu mă duc. Am un frate mai mic care e prieten cu artiştii şi cîteodată îmi dă bilete. Ca să-ţi spun drept, nu-mi place la galerie. Stai rău, te simţi prost. Uneori e lume de rînd; mai e şi lume care miroase urît. Apoi se uită la Marius, luă un aer ciudat şi-i spuse: Ştii, domnule Marius, că eşti un băiat foarte frumos?

Şi în acelaşi timp le veni amîndurora acelaşi gînd, care pe ea o făcu să surîdă şi pe el să se înroşească.

Se apropie de el şi-i puse mîna pe umăr :

— Dumneata nici nu te uiţi la mine, dar eu te cunosc, domnule Marius. Te întîlnesc aici, pe scară, şi cînd mă plimb te mai văd uneori intrînd la unul care-i spune moş Mabeuf şi locuieşte spre Austerlitz. Îţi stă foarte bine cu părul zbîrlit.

Vocea ei se străduia să fie gingaşă, dar nu izbutea decît să fie foarte înceată. O parte din cuvinte se pierdeau în drumul dintre gîtlej şi buze, ca pe un pian căruia îi lipsesc cîteva clape.

Marius se dădu încet înapoi.

— Domnişoară, grăi el cu seriozitatea sa rece, am aci un pachet care cred că e al dumneavoastră. Daţi-mi voie să vi-l înapoiez.

Şi-i întinse plicul care cuprindea cele patru scrisori.

Fata bătu din palme surprinsă şi strigă :

— Vai cît le-am căutat ! Peste tot... Apoi luă iute pachetul şi desfăcu plicul, murmurînd : O ! Doamne, ce l-am mai căutat, soră-mea şi cu mine ! Şi dumneavoastră l-aţi găsit ! Pe bulevard, nu-i aşa ? Pe bulevard trebuie să fi fost ! Ştii, ne-a căzut cînd am fugit. Prostia a făcut-o puştanca de soră-mea. Cînd ne-am întors acasă, nu l-am mai găsit. Ca să nu mîncăm bătaie — pentru că n-aduce nici un folos, dar nici un folos, de loc — i-am spus tatii că am dus scrisorile unde trebuia şi că persoanele ne-au răspuns : nix. Uite, bietele scrisori ! Şi cum de-ai ştiut că sînt ale mele ? A, da, după scris ! Aşadar, de dumneata ne-am lovit în trecere ieri seara. Nu se vedea ! Am întrebat-o pe soră-mea : „Crezi că era un domn ?" şi ea mi-a răspuns : „Da, era un domn".

Între timp, ea desfăcuse cererea adresată „*Domnului binefăcător de la biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas*".

— Uite, reluă ea, asta-i pentru moşul care merge la liturghie. Ar fi tocmai timpul. Am să i-o duc. O să ne dea poate cu ce să prînzim. Apoi începu din nou să rîdă şi adăugă : Ştiţi ce-o să însemne dac-o să prînzim astăzi ? O să luăm prînzul nostru de alaltăieri, cina de alaltăieri seara, prînzul şi cina de ieri, toate deodată

într-o zi. Aşa, zău! Dacă nu vă place, n-aveţi decît să crăpaţi, cîinilor!

Cuvintele acestea îi amintiră lui Marius pricina pentru care nenorocita venise la el. Scotoci în buzunarul hainei dar nu găsi nimic.

Fata vorbea mai departe, ca şi cum nu şi-ar fi dat seama că Marius era acolo.

— Uneori plec seara. Cîteodată nici nu mă mai întorc. Înainte de a ne muta aici, iarna trecută locuiam sub poduri. Ne înghesuiam unul într-altul ca să nu îngheţăm. Surioara mea plîngea. Cît de tristă e apa! Cînd îmi trecea prin minte să mă înec, spuneam: „Nu, e prea rece!" Plec singură de cîte ori vreau, dorm uneori prin şanţuri. Ştii, noaptea, cînd merg pe bulevard, văd pomii ca pe nişte furci, văd casele negre şi mari, ca turlele de la Notre-Dame, îmi închipui că pereţii albi sînt un rîu şi-mi spun: „Uite, acolo e apă!" Stelele sînt ca nişte lampioane mărunte, ai zice că fumegă şi că vîntul le stinge; sînt zăpăcită, parcă mi-ar tropoti cai în urechi; cu toate că e noapte, aud flaşnete, şi războaie de ţesut, şi mai ştiu eu ce încă? Mi se pare că cineva zvîrle cu pietre în mine, o iau la goană, fără să-mi dau seama încotro, ameţesc, ameţesc... Vezi lucruri foarte fistichii cînd n-ai mîncat.

Şi-l privi cu un aer rătăcit.

După ce-şi scormoni pînă în fund buzunarele, Marius izbuti să adune cinci franci şi optzeci. Era toată averea în clipa aceea.

„E cina mea de azi, se gîndi el. Mîine, vom vedea." Îşi opri optzeci de centime şi-i dădu fetei restul de cinci franci.

Ea luă moneda.

— Bravo! se lumină ea. A răsărit soarele. Şi, ca şi cum acest soare ar fi avut puterea de a topi în creierul ei torente de argou, urmă: Cinci franci! Ce mai bumaşcă! Cu mutra regelui! Ce saftea în chichineaţa asta! E mişto! Eşti un tip clasa întîi! Ai o labă de la mine! Bafta pîrliţilor! Două zile de pileală şi haleală, şi ciorbă de burtă! O să crăpăm pe rupte! Apoi îşi trase cămaşa pe umeri, îi făcu o plecăciune adîncă lui Marius, un semn

familiar cu mîna și se îndreptă către ușă spunînd : Bună ziua, domnule. E în regulă. Mă duc să-l găsesc pe moșulică al meu. În trecere, zări pe scrin o coajă de pîine uscată care mucezea în praf ; se repezi și mușcă din ea mormăind : E bună ! e tare ! îmi rup dinții !

Și ieși.

V

O FERESTRUICĂ A PROVIDENȚEI

Marius trăia de cinci ani în sărăcie, în lipsuri și nevoi ; își dădu seama însă că nu cunoscuse încă adevărata mizerie. O vedea abia acum. Era larva asta care trecuse pe dinaintea lui. Fiindcă, într-adevăr, cine n-a văzut decît mizeria bărbatului n-a văzut nimic ; trebuie să vadă mizeria femeii ; cine n-a văzut decît mizeria femeii n-a văzut nimic ; trebuie să vadă mizeria copilului.

Bărbatul ajuns la disperare ajunge în același timp și la cele din urmă arme de luptă. Vai de făpturile fără apărare din jurul lui ! Munca, salariul, pîinea, căldura, curajul, bunăvoința, pe toate le pierde deodată. Afară, lumina zilei parcă se stinge ; înăuntru, se stinge lumina sufletului ; în întunericul acesta bărbatul rămîne cu slăbiciunea femeii și a copilului și-i afundă cu îndîrjire în ticăloșii.

În clipa aceea toate grozăviile sînt cu putință. Deznădejdea împrejmuită de garduri șubrede, care dau toate spre vițiu ori spre crimă. Sănătatea, tinerețea, cinstea, sfintele și neîmblînzitele sfieli, ale trupului proaspăt încă, inima, virginitatea, pudoarea, această epidermă a sufletului, sînt mînuite cu mîrșăvie în goana după bani, unde se-ntîlnesc cu rușinea și se-mpacă lesne cu ea. Tată, mamă, copii, frați, surori, femei, fete se strîng ca în compoziția unui minereu și împărtășesc promiscuitatea întunecată a sexelor, a înrudirilor, a vîrstelor, a ticăloșiilor, a nevinovățiilor. Rezemați unii de alții se înghesuie în lăcașul hîd al ursitei lor, uitîndu-se jalnic unii la alții. O, nefericiții ! cît sînt de palizi ! ce frig trebuie să le fie !

Parc-ar trăi pe o planetă mult mai depărtată de soare decît pămîntul care ne încălzeşte pe noi.

Fata aceea a fost pentru Marius un fel de trimis al întunericului.

I-a dezvăluit partea cea mai urîtă a nopţii.

Marius îşi făcu oarecum o vină din pornirea lui către visare şi dragoste, care-l împiedicase pînă atunci să arunce o privire asupra vecinilor săi. Plătindu-le chiria, făcuse un gest instinctiv, pe care l-ar fi făcut oricine ; el, Marius, însă, ar fi trebuit să facă ceva mai mult. Uite ! nu-l despărţea decît un perete de fiinţele acestea oropsite de soartă, care trăiau bîjbîind în întuneric, scoase din rîndurile oamenilor, în vecinătatea lui ; el era oarecum ultima verigă care le mai ţinea legate de neamul omenesc ; îi auzea respirînd sau mai degrabă horcăind lîngă el, şi nu băgase de seamă ! În fiece zi, în fiece clipă îi auzea prin perete, umblînd, plecînd, venind, vorbind, şi el nici măcar nu apleca urechea să-i asculte ! În cuvintele lor răsunau gemete, dar el nu le lua în seamă ; era cu gîndul aiurea, la închipuiri, la visuri ce nu se puteau împlini, la iubiri imaginare, la nebunii ; şi-n vremea aceasta, nişte făpturi omeneşti, fraţi de-ai săi întru Hristos, fraţi de-ai săi din popor, se stingeau la doi paşi de el, se stingeau fără rost ! El însuşi era o parte a nefericirii lor şi le-o sporea. Pentru că, dacă ei ar fi avut un altfel de vecin, un vecin nu cu capul în nori, ci cu picioarele pe pămînt, un om obişnuit şi milostiv, fireşte că sărăcia le-ar fi fost băgată în seamă, semnalele lor de pierzanie ar fi fost zărite şi poate de multă vreme ar fi fost ajutaţi şi salvaţi ! Păreau, fără îndoială, foarte stricaţi, foarte destrăbălaţi, foarte păcătoşi, şi chiar vrednici de tot dispreţul, dar puţini sînt cei ce cad fără să se întineze ; de altminteri, de la un punct anumit oropsiţii şi nemernicii se amestecă şi se contopesc într-un singur cuvînt, în cuvîntul fatal : mizerabilii. A cui e vina ? Şi, pe urmă, mila nu trebuie să fie oare cu atît mai mare, cu cît prăbuşirea e mai cumplită ?

În vreme ce-şi făcea aceste mustrări — căci Marius, ca orice suflet cu adevărat cinstit, era el însuşi propriul său îndrumător şi se dojenea mai mult decît se cuvenea — privea peretele care-l despărţea de familia Jondrette, ca şi cum privirea lui plină de compătimire ar fi putut

să străbată dincolo și să-i mîngîie pe acești nefericiți. Peretele era făcut dintr-un strat subțire de tencuială, susținut de șipci și grinzi, și prin care, cum am arătat, se putea auzi foarte deslușit larma de glasuri și cuvinte. Trebuia să fie cineva un visător ca Marius ca să nu fi băgat în seamă așa ceva. Nici un fel de tapet nu era lipit pe perete, nici în partea familiei Jondrette, nici în partea lui Marius, astfel că toată urîțenia construcției ieșea la iveală. Aproape fără să-și dea seama, Marius cercetă cu de-amănuntul peretele (cîteodată visul cercetează, observă și pătrunde ca gîndirea). Deodată se ridică : în partea de sus, lîngă tavan, zărise o gaură triunghiulară, făcută de trei șipci care lăsau un gol între ele. Tencuiala care o astupa căzuse și, urcîndu-te pe scrin, puteai să privești prin deschizătura aceea în odăița familiei Jondrette. Mila are dreptul și trebuie să fie curioasă. Gaura semăna a ferestruică. Ai voie să privești nenorocirea pe furiș ca să-i poți veni în ajutor. „Ia să vedem ce-i cu oamenii aceștia și cum trăiesc", gîndi Marius.

Se sui pe scrin, își lipi ochiul de crăpătură și privi.

VI

FIARA ÎN VIZUINA EI

Orașele, ca și pădurile, au văgăunile lor, unde se ascunde tot ce au mai ticălos și mai de temut. Dar pe cînd ceea ce se ascunde în orașe este fioros, dezgustător și mărunt, adică urît, ceea ce se ascunde în păduri e fioros, sălbatic și măreț, adică frumos. Sînt vizuini și vizuini : cele ale fiarelor sînt de preferat celor ale oamenilor. Cavernele prețuiesc mai mult decît cocioabele.

Ceea ce vedea Marius era o înspăimîntătoare maghernită.

Marius era sărac și odaia lui sărăcăcioasă ; dar, așa cum sărăcia-i era nobilă, mansarda lui era curată. Maghernița în care-și adîncea privirea în clipa aceea era ticăloasă, murdară, plină de miasme, infectă, întunecoasă,

respingătoare. Drept orice mobilă, un scaun de paie, o masă şchioapă, nişte blide vechi, iar în două colţuri, două paturi păcătoase ce nu pot fi descrise; drept orice lumină, o fereastră tăiată în acoperiş, cu patru ochiuri, plină de pînze de păianjen. Prin ferestruică pătrundea tocmai atîta lumină cîtă îi trebuia unui chip de om ca să pară un chip de stafie. Pereţii aveau o înfăţişare leproasă, erau plini de zgîrieturi şi de cicatrice, ca un obraz desfigurat de-o boală cumplită; de-a lungul lor mustea o umezeală dezgustătoare. Se zăreau pe ei desene neruşinate mîzgălite cu cărbune.

Odaia în care locuia Marius era pardosită cu cărămizi crăpate; cealaltă n-avea nici lespezi, nici duşumele; călcai de-a dreptul pe molozul de cine ştie cînd al maghernitei, care ajunsese negru sub picioare. Pe această podea zgrunţuroasă, în care praful pătrunsese adînc şi pe care mătura n-o atinsese niciodată, se amestecau, la voia întîmplării, constelaţii ciudate de pantofi vechi, de ghete scîlciate şi de zdrenţe groaznice; camera avea şi cămin; închiriat şi el cu patruzeci de franci pe lună. În vatră se aflau de toate: o maşină mică de gătit, nişte scînduri rupte, nişte zdrenţe atîrnate în cui, o colivie, cenuşă şi chiar niţel foc. Doi tăciuni fumegau trist.

Ceea ce făcea mansarda şi mai groaznică era mărimea ei. Avea ieşituri, unghiuri, scobituri întunecate, goluri sub acoperiş, golfuri şi capuri. Avea colţuri de nepătruns, unde ţi se părea că trebuie să se îngrămădească păianjeni mari cît pumnul, gîndaci laţi cît talpa piciorului şi poate chiar cine ştie ce făpturi omeneşti monstruoase.

Unul dintre paturi se afla lîngă uşă; celălalt lîngă fereastră. Amîndouă se sprijineau cu un capăt de vatră şi stăteau cu faţa spre Marius. Într-un ungher de lîngă deschizătura prin care se uita Marius era atîrnată pe perete, într-o ramă neagră de lemn, o gravură colorată, dedesubtul căreia sta scris cu litere mari: VISUL. Gravura înfăţişa o femeie adormită cu un copil pe genunchi, adormit şi el; într-un nor, un vultur cu o coroană în cioc; femeia în somn îndepărta coroana de pe capul copilului; în fund, Napoleon, în slavă, se reazemă de-o

coloană albastră-închis, cu capitelul galben, împodobită cu această inscripţie :

MARINGO.
AUSTERLITS.
IENA.
WAGRAMME.
ELOT.

Sub această gravură, pe jos, sprijinindu-se cu o muche de perete, se afla un fel de paravan de lemn mai mult lung decît lat. Părea un tablou întors, un şaşiu mîzgălit pe partea cealaltă sau vreo tăblie desprinsă de pe un zid şi uitată acolo, aşteptînd să fie pusă la loc.

Lîngă masa pe care Marius zărea un condei, cerneală şi hîrtie, şedea un bărbat de vreo şaizeci de ani, mic de statură, slab, pămîntiu, speriat, cu un cap şiret, crud şi neliniştit, un ticălos respingător.

Dacă Lavater [1] i-ar fi văzut chipul, ar fi recunoscut în el un vultur contopit cu un procuror ; pasărea de pradă şi omul chichiţelor judecătoreşti urîţindu-se şi întregindu-se unul pe altul, omul chichiţelor făcînd de ruşine pasărea de pradă, pasărea de pradă făcîndu-l respingător pe omul chichiţelor.

Omul avea o barbă mare, căruntă. Purta o cămaşă de femeie, prin care i se vedeau pieptul păros şi braţele goale, acoperite cu păr cărunt. Sub cămaşă se vedeau nişte pantaloni murdari de noroi şi nişte cizme din care-i ieşeau degetele picioarelor.

Ţinea o pipă între dinţi şi fuma. Pîine nu mai era în cocioabă, dar tutun se găsea.

Scria pesemne nişte scrisori de felul celor pe care le citise Marius.

Pe un colţ al mesei se zărea un volum vechi, roşietic, desperecheat, de formatul cunoscut al cabinetelor de lectură de altădată, în 12, arătînd că e vorba de un roman. Pe copertă se afla titlul următor, tipărit cu litere mari şi groase :

[1] Filozof elveţian din secolul al XVIII-lea, creatorul „fiziognomoniei", teorie după care trăsăturile feţei sînt indicii sigure ale caracterului.

Pe cînd scria, omul vorbea cu glas tare şi Marius auzea ce spunea :

— Şi cînd te gîndeşti că nu există egalitate nici măcar după moarte ! Uitaţi-vă la Père-Lachaise ! Cei mari, bogaţii, sînt în partea de sus, pe aleea cu salcîmi, care e pietruită. Pot să vină acolo cu trăsura. Cei mici, nevoiaşii, nenorociţii, de ! Sînt îngropaţi în vale, unde noroiul îţi ajunge pînă la genunchi, în gropi, în umezeală. Sînt băgaţi acolo ca să putrezească mai repede. Nu te poţi duce să le faci o vizită fără să te afunzi în glod. Aici se opri, bătu cu pumnul în masă şi adăugă, scrîşnind din dinţi : A ! Lumea ! Mînca-o-aş friptă !

O femeie grasă, care putea să aibă tot atît de bine patruzeci de ani ca şi o sută, stătea ghemuită, în picioarele goale, lîngă cămin.

Nu purta nici ea decît o cămaşă şi o fustă de flanelă, peticită cu rămăşiţe de stofă veche. Un şorţ de pînză groasă ascundea jumătate din fustă. Deşi încovoiată şi zgribulită, femeia părea să fie foarte înaltă. Era un fel de namilă pe lîngă bărbatul ei. Avea un păr groaznic, de un blond roşcat, încărunţit, pe care-l scutura din cînd în cînd cu uriaşele ei mîini unsuroase, cu unghii turtite.

Pe jos, lîngă ea, se afla deschis un volum de acelaşi format ca şi celălalt, pesemne din acelaşi roman.

Pe un pat, Marius desluşi o fetiţă deşirată, foarte palidă, stînd aproape despuiată, cu picioarele spînzurînd în gol, cu aerul că nici n-ascultă, nici nu vede, nici nu trăieşte.

Era, fără-ndoială, sora cea mică a celei ce venise la el.

Părea de unsprezece sau doisprezece ani, dar, cercetînd-o mai atent, îţi dădeai seama că trebuie să aibă cel puţin cincisprezece. Era fetiţa care strigase în seara trecută pe bulevard : „Am tulit-o ! tulit-o ! tulit-o !"

Era una din acele făpturi plăpînde, care rămîn multă vreme înapoiate, ca dintr-o dată să crească uimitor. Aceste triste răsaduri omeneşti sînt rodul sărăciei. Fiinţe fără copilărie şi fără adolescenţă. La cincisprezece ani par de doisprezece ; la şaisprezece, par de douăzeci. Astăzi sînt

fetițe, mîine sînt femei. S-ar spune că o iau la goană prin viață ca să sfîrșească mai repede.

În clipa aceea, făptura aceea părea un copil.

Încolo, nu se vedea în toată încăperea nici un obiect care să facă dovada vreunei îndeletniciri oarecare; nici un gherghef, nici o vîrtelniță, nici o sculă. Într-un colț niște fiare vechi cu o înfățișare îndoielnică. Totul arăta trîndăvia întunecată care vine după deznădejde și prevestește agonia.

Marius privi cîtăva vreme această încăpere jalnică, mai înfricoșătoare decît adîncul unui mormînt, fiindcă aici se simțea totuși prezența sufletului omenesc și zvîcnirea vieții.

Mansarda, beciul, văgăuna prin care se tîrăsc unii săraci pe sub temeliile edificiului social nu sînt chiar un mormînt, sînt anticamera lui; dar, întocmai ca bogații care își arată tot ce au mai de preț în palatul lor la intrare, s-ar părea că moartea, care e pe-aproape, își desfășoară mizeria cea mai mare în acest vestibul.

Omul tăcuse; femeia nu scotea o vorbă; fata părea că nu mai răsuflă. Se auzea scîrțîitul penei pe hîrtie.

Omul bombănea, fără a se opri din scris:

— Ticăloșie! ticăloșie! totu-i ticăloșie!

Această variantă a sentinței lui Solomon îi smulse femeii un suspin.

— Liniștește-te, puișorule! zise ea. Nu-ți face inimă rea, iubitule! Ești prea drăguț că le scrii tuturor indivizilor ăstora, bărbățele!

În mizerie, trupurile se-nghemuiesc unele într-altele, ca și cum le-ar fi frig, inimile însă se înstrăinează. Pe cît se pare, femeia asta își iubise odată bărbatul cu toată dragostea de care era în stare; pesemne însă că mustrările zilnice ce și le făceau unul altuia din pricina groaznicei mizerii în care se zbăteau cu toții stinseseră și în ea orice sentiment. Nu mai păstrase pentru bărbatul ei decît cenușa afecțiunii de odinioară. Totuși vorbele de dezmierdare, cum se întîmplă adesea, supraviețuiseră. Îi spunea: „Iubitule, puișorule, bărbățele etc." numai din gură; inima tăcea.

Omul începuse să scrie iar.

VII.

STRATEGIE ŞI TACTICĂ

Tulburat peste măsură, Marius era gata să coboare din observatorul său improvizat, cînd un zgomot îi atrase luarea-aminte şi-l făcu să rămînă pe loc.

Uşa mansardei se deschise brusc, şi-n pragul ei se ivi fata cea mare. Era încălţată cu nişte pantofi mari, bărbăteşti, şi stropită de noroi pînă la gleznele roşii ; purta o pelerină veche, peticită, pe care Marius nu i-o văzuse cu un ceas mai înainte, fiindcă, pesemne, o lăsase la uşă, ca să trezească mai multă milă, iar la plecare şi-o luase din nou. Intră, trase uşa după ea, stătu o clipă să răsufle gîfîind de oboseală, apoi strigă cu toată bucuria izbînzii în glas :

— Vine !

Tatăl ridică ochii, femeia întoarse capul ; sora cea mică nici nu se urni.

— Cine ? întrebă tatăl.

— Domnul acela !

— Filantropul ?

— Da.

— De la biserica Saint-Jacques ?

— Da.

— Bătrînul ?

— Da.

— Şi o să vină ?

— E-n urma mea.

— Eşti sigură ?

— Sînt sigură.

— Nu zău ! vine ?

— Vine cu birja.

— Cu birja. E Rotschild [1] !

Tatăl se ridică.

— Cum se face că eşti atît de sigură ? Dacă vine cu birja, cum de-ai ajuns înaintea lui ? I-ai dat măcar adresa ? I-ai spus limpede : ultima uşă din fundul sălii,

---

[1] Este primul bancher cu acest nume, stabilit la Paris ; încă de pe atunci averea lui era legendară.

pe dreapta ? Nu cumva să greşească adresa ! L-ai găsit la biserică ? A citit scrisoarea mea ? Ce-a spus ?

— Stai, stai ! zise fata. Grozav îţi mai merge gura, moşulică ! Ascultă : am intrat în biserică ; era la locul lui obişnuit ; i-am făcut o plecăciune şi i-am dat scrisoarea. A citit-o şi mi-a spus : „Unde staţi, copila mea ?“ I-am răspuns : „Vă conduc eu, domnule“. Mi-a zis : „Nu ; dă-mi adresa voastră ; fiica mea are de făcut nişte cumpărături ; am să iau o trăsură şi o să ajung la voi o dată cu dumneata.“ I-am dat adresa. Cînd i-am spus casa, a părut mirat şi-a stat o clipă pe gînduri ; apoi a spus : „Bine, am să vin“. După slujbă, l-am văzut ieşind din biserică cu fiică-sa şi urcîndu-se într-o birjă. I-am spus limpede : „Ultima uşă din fundul sălii, pe dreapta“.

— Şi ce te face să crezi c-o să vină ?

— Am văzut birja apucînd-o pe strada Petit-Banquier. Am alergat într-un suflet.

— De unde ştii că-i aceeaşi birjă ?

— Ei, asta-i ! M-am uitat la număr.

— Ce număr avea ?

— 440.

— Bravo ! Eşti o fată deşteaptă.

Fata se uită cu sfială la taică-său şi, arătîndu-şi pantofii, îşi spuse :

— Oi fi eu fată deşteaptă, dar să ştii că nu mă mai încalţ cu pantofii ăştia ; nu mai vreau să-i port, mai întîi fiindcă n-am chef să mă îmbolnăvesc ; apoi e vorba şi de curăţenie. Nu ştiu ceva mai sîcîitor decît tălpile astea care mustesc şi fac pleosc ! pleosc ! într-una. Mai bine merg desculţă.

— Ai dreptate, răspunse tatăl cu o blîndeţe care nu se potrivea cu felul aspru de a vorbi al fetei. Dar nu te-ar fi lăsat să intri în biserici ; săracii trebuie să poarte încălţăminte. La Dumnezeu nu te poţi duce cu picioarele goale, adăugă el cu amărăciune. Reveni apoi la ceea ce-l interesa : Şi eşti sigură, ai ? Eşti sigură că vine ?

— Era la cîţiva paşi în urma mea, zise ea.

Omul se ridică. Faţa parcă i se luminase.

— Nevastă ! strigă el. N-auzi ? Vine filantropul. Stinge focul !

Încremenită, femeia nu se clinti din loc.

Cu sprinteneala unui saltimbanc, tatăl apucă o oală spartă de pe vatră și aruncă apă peste tăciuni.

Pe urmă îi spuse fetei celei mari :

— Tu desfundă scaunul.

Fata nu pricepu.

Înșfăcă el scaunul și, cu o lovitură de picior, îl desfundă. Piciorul trecuse prin împletitura de paie.

Scoțînd piciorul, o întrebă pe fiică-sa :

— E frig afară ?

— E foarte frig. Ninge.

Tatăl se întoarse spre copila cea mică de pe patul de lîngă fereastră și-i strigă cu glas tunător :

— Hai, iute ! Jos din pat, puturoaso ! Stai de pomană toată ziua ! Sparge un geam !

Fata se dete jos din pat, tremurînd.

— Sparge un geam ! porunci el din nou.

Copila stătea uluită.

— N-auzi ? repetă tatăl. Ți-am spus să spargi un geam !

Cu un fel de supunere plină de groază, fata se înălță pe vîrful picioarelor și dădu cu pumnul într-un geam. Sticla se sfărîmă și căzu cu un zgomot asurzitor.

— Bun ! spuse tatăl.

Era încruntat și aspru. Cerceta cu privirea toate colțișoarele mansardei.

Părea un general care-și face ultimele pregătiri cu o clipă înainte de a începe bătălia.

Mama, care nu scosese încă nici un cuvînt, se sculă și întrebă cu un glas domol și tainic, părînd că se căznește să vorbească :

— Ce-ai de gînd să faci, iubitule ?

— Tu treci în pat ! răspunse omul.

Tonul nu îngăduia discuție. Mama se supuse și se trînti greoaie pe unul dintre paturi.

În clipa aceea se auzi un scîncet venind dintr-un colț al odăii.

— Ce s-a întîmplat ? strigă tatăl.

Fără să iasă din ungherul în care se ghemuise, fata cea mică își arătă pumnul însîngerat. Se rănise spărgînd geamul ; se dusese lîngă patul maică-si și plîngea pe înfundate.

De rîndul ăsta mama se ridică și începu să țipe :

— Poftim ce tîmpenii faci ! S-a tăiat spărgîndu-ți ție geamul !

— Cu atît mai bine ! zise omul. Prevăzusem și asta.

— Cum, cu atît mai bine ? se miră femeia.

— Liniște ! răspunse tatăl. Suprim libertatea presei !

Sfîșiind apoi cămașa femeiască cu care era îmbrăcat, făcu o fîșie de pînză cu care înfășură repede mîna însîngerată a micuței.

După aceea, se uită cu mulțumire la cămașa sfîșiată.

— Și cămașa e-n regulă. Toate astea fac impresie.

Un vînt rece sufla prin fereastră și intra în odaie. Negura de afară pătrundea și ea, întinzîndu-se ca o scamă alburie, destrămată parcă de-o mînă nevăzută. Prin fereastra spartă se vedea cum ninge. Frigul, prevestit în ajun de soarele Întîmpinării Domnului, sosise cu adevărat.

Tatăl aruncă o privire de jur împrejur pentru a se încredința că nu uitase nimic. Luă o lopată veche și presără cenușă peste tăciunii uzi, ca să-i ascundă cu totul.

Pe urmă, sculîndu-se și rezemîndu-se de vatră, spuse :

— Acum putem să-l primim pe filantrop.

VIII

O RAZĂ DE LUMINĂ

Fata cea mare se apropie și puse mîna pe mîna tatălui său.

— Ia uite ce frig mi-e ! se plînse ea.

— Nu-i nimic ! Mie mi-e și mai frig ! îi răspunse scurt bătrînul.

Mama strigă furioasă :

— De cînd te știu ai fost mai grozav decît alții ! Chiar și la rele !

— Tacă-ți gura !

Și se uită în așa chip la ea, încît mama amuți.

În mansarda murdară domni o clipă de tăcere. Fiica cea mare își curăță nepăsătoare marginea pelerinei ; sora

cea mică scîncea pe înfundate; mama îi luă capul în mîini, o sărută și-i spuse în șoaptă:

— Odorul meu, te rog, n-o să fie nimic, nu mai plînge, îl superi pe taică-tău.

— Nu, nu! strigă tatăl. Dimpotrivă! plîngi! plîngi! E mai bine așa! Întorcîndu-se apoi spre cea mare: Ei, văd că nu s-arată nimeni! Dar dacă nu mai vine? Am stins focul, am stricat scaunul, mi-am rupt cămașa și-am spart geamul degeaba.

— Și-ai rănit fata! mormăi mama.

— Ei, drăcie! Știi că-i frig al dracului în mansarda asta afurisită! exclamă tatăl. Dacă nu vine individul? Păi da! se lasă așteptat. Își spune: „Foarte bine! să m-aștepte! n-au altceva de făcut!“ O! cît îi urăsc și ce chef aș avea să-i strîng de gît, cu bucurie, cu avînt, cu mulțumire, pe bogații ăștia! Pe toți bogații, pe așa-zișii oameni milostivi, care fac pe credincioșii, care se duc la biserică, se iau după popi, după predici, după sutane și care, socotindu-se mai presus decît noi, vin să ne umilească și să ne aducă haine, cum spun ei, niște țoale care nu fac două parale, și pîine! Nu, eu nu vreau așa ceva, ticăloșilor! Bani! „A, nu, bani niciodată! spun ei pentru că vă duceți să-i beți, pentru că sînteți bețivi și leneși!“ Da ei? Ei ce sînt, mă rog, și ce-au fost pe vremea lor? Niște hoți! Altfel nu s-ar fi putut îmbogăți. O! societatea ar trebui luată de guler și aruncată cît colo! S-ar sfărîma cu totul, poate, dar cel puțin n-ar mai avea nimeni nimic și tot ar fi un cîștig!... Da ce-o fi făcînd nătărăul tău de binefăcător? Mai vine? Pesemne c-o fi uitat adresa, dobitocul. Pun rămășag că vita asta bătrînă...

În clipa aceea se auzi o ușoară bătaie în ușă; omul se repezi și o deschise, strigînd, în vreme ce făcea o plecăciune adîncă, cu un zîmbet mieros pe buze:

— Intrați, domnule! Binevoiți și intrați, preamilostive binefăcător, împreună cu încîntătoarea dumneavoastră domnișoară.

Un bărbat în vîrstă și-o fată tînără se iviră în pragul mansardei.

Marius nu se clintise de la locul lui. Ceea ce simți în clipa aceea nu se poate descrie.

Era Ea!

Cel ce-a iubit vreodată cunoaşte toate strălucitoarele înţelesuri pe care le cuprind cele două litere ale cuvîntului : Ea.

Într-adevăr, era ea. Marius abia o putea zări prin ceaţa luminoasă ce i se lăsase deodată pe ochi. Era gingaşa făptură care dispăruse, steaua care lucise pentru el şase luni, erau ochii ei, gura, chipul acela frumos care se depărtase deodată şi îl lăsase în întuneric. Arătarea pierise şi-acum se ivea din nou.

Reapărea în umbra aceea, în mansarda aceea, în cocioaba aceea păcătoasă, în grozăvia aceea !

Marius tremura pierdut. Ei, da ! Ea era. Zvîcnirile inimii îi împăienjeneau vederea. Era gata să-l podidească plînsul. Cum ? o revedea în sfîrşit după ce-o căutase atît de mult ? I se părea că-şi pierduse sufletul şi că l-a găsit.

Era neschimbată — poate puţin cam palidă ; faţa ei delicată se încadra într-o pălărie de catifea liliachie, trupul ei se ascundea într-o haină îmblănită de atlaz negru. De sub rochia-i lungă se vedeau picioarele strînse în pantofi de mătase.

Era însoţită de domnul Leblanc.

Făcuse cîţiva paşi în odaie şi pusese pe masă un pachet destul de mare.

Fata cea mare a soţilor Jondrette se trăsese în dosul uşii şi se uita posomorîtă la pălăria de catifea, la haina de mătase, la acest chip încîntător şi fericit.

IX

JONDRETTE E GATA SĂ PLÎNGĂ

Maghernița era atît de întunecoasă, încît cei ce veneau de afară puteau crede că pătrund într-un gîrlici de pivniță. Noii-veniți înaintară deci cu oarecare șovăială, desluşind anevoie niște forme nelămurite în jurul lor, în vreme ce ei erau văzuţi și cercetați cu de-amănuntul de privirile deprinse cu întunericul ale celor din încăpere.

Domnul Leblanc se apropie cu privirea lui blîndă şi tristă şi-i spuse bătrînului Jondrette :

— Domnule, în pachetul ăsta veți găsi cîteva lucruri trebuincioase, ciorapi și pături de lînă.

— Cerescul nostru binefăcător ne copleșește ! spuse Jondrette, ploconindu-se pînă la pămînt.

Pe urmă aplecîndu-se la urechea fiicei celei mari, pe cînd musafirii cercetau încăperea jalnică, adăugă numaidecît în șoaptă :

— Ei ? ce spuneam eu ? Cîrpe ? Bani, ioc ! Toți sînt la fel ! A ! da, cum era iscălită scrisoarea către nătărăul ăsta bătrîn ?

— Fabantou, îi șopti fata.

— Artistul dramatic. Bun !

Prevederea lui Jondrette n-a fost rea, deoarece chiar în clipa aceea domnul Leblanc se întoarse spre el și-i spuse cu aerul unuia care nu-și aduce aminte numele :

— Văd că sînteți vrednic de plîns, domnule...

— Fabantou, adăugă repede Jondrette.

— Domnule Fabantou ; așa e, da, mi-aduc aminte.

Jondrette crezu c-a sosit clipa să-l înduioșeze pe „filantrop". Exclamă cu un glas care amintea totodată îngîmfarea scamatorului și umilința cerșetorului la drumul mare :

— Elevul lui Talma, domnule ! Sînt elevul lui Talma ! Pe vremuri mi-a zîmbit norocul. Acum e rîndul mizeriei. Iată, binefăcătorule, n-avem nici pîine, nici foc ; copilașii mei, sărmanii, stau în frig ! Singurul scaun pe care-l am e desfundat ! Un geam spart ! Pe vreme de iarnă ! Nevastă-mea, în pat, bolnavă !

— Biata femeie ! spuse domnul Leblanc.

— Micuța, rănită ! adăugă Jondrette.

Copila, impresionată de sosirea străinilor, începuse să se uite la „domnișoara" și încetase să mai plîngă.

— Plîngi, n-auzi ? strigă Jondrette.

În același timp o strînse de mîna rănită. Toate astea cu o îndemînare de scamator.

Mititica începu să urle.

Tînăra încîntătoare, pe care Marius o numea în inima lui „Ursula", se apropie îndată :

— Biata micuță ! zise ea.

— Uitați-vă, frumoasă domnișoară, urmă Jondrette, la mîna ei însîngerată ! A avut un accident pe cînd lucra

la o mașină, ca să ciștige șase gologani pe zi. O să fie poate nevoie să i se taie brațul.

— Adevărat ! zise bătrînul domn îngrijorat.

Fetița luînd în serios aceste cuvinte, începu să plîngă cu hohote.

— Vai, da, binefăcătorule ! răspunse tatăl.

De cîteva clipe, Jondrette se uita la „filantrop" într-un chip foarte ciudat. Pe cînd vorbea, părea că-l cercetează cu băgare de seamă, ca și cum ar fi căutat să-și aducă aminte ceva. Deodată, folosindu-se de clipa cînd noii-veniți o întrebau pe fetiță ce e cu mîna ei rănită, se apropie de nevastă-sa, care stătea în pat cu o mutră copleșită și năucă, și-i spuse repede, în șoaptă :

— Uită-te bine la omul ăsta ! Pe urmă, întorcîndu-se spre domnul Leblanc, se văită mai departe : Iată, domnule ! n-am altceva să îmbrac decît o cămașă de-a nevesti-mi. Și e ruptă toată ! În toiul iernii !... Nu pot ieși din casă, fiindcă n-am haină. Dac-aș avea măcar o haină, m-aș duce s-o caut pe domnișoara Mars, care mă cunoaște și care ține foarte mult la mine. Oare tot în strada Tour-des-Dames stă ? Nu știți cumva, domnule ? Am jucat împreună în provincie. Am împărțit laurii succesului cu ea. Célimène mi-ar veni în ajutor, domnule. Elmira i-ar da ajutor lui Belizarie. Dar așa, nimic ! Să n-am nici un ban în casă ! Mi-e nevasta bolnavă și n-am o lețcaie ! Mi-e fata greu rănită și n-am un gologan ! Nevastă-mea suferă de năduf ! Din pricina vîrstei, dar și din pricina stării ei nervoase ; i-ar trebui îngrijiri ; și fiicei mele la fel ! Dar medicul ? Farmacistul ? De unde să-i plătesc ? N-am o para, domnule ! Iată în ce hal au ajuns artele ! Înțelegeți, fermecătoare domnișoară, și dumneavoastră, darnicul meu ocrotitor, înțelegeți suferința mea, dumneavoastră, care trăiți numai în virtute și-n bunătate și care umpleți de miresme biserica în care biata mea copilă vă zărește în fiecare zi cînd vine să se roage ?... Fiindcă eu îmi cresc fetele în frica lui Dumnezeu, domnule. N-am vrut să le las să facă teatru. Ah ! Împielițatele ! Să le prind numai că se apucă de blestemății ! Eu nu glumesc ! Le trîntesc tot felul de predici despre onoare, despre morală și despre virtute ! Întrebați-le ! Trebuie să meargă pe drumul drept. Au un părinte. Nu sînt ca

nenorocitele care la început n-au pe nimeni şi la urmă sînt ale tuturora. Din domnişoara Nimeni ajung domnişoara Toatălumea. Fir-ar să fie! Aşa ceva nu se poate întîmpla în familia Fabantou! Înţeleg să le dau o creştere aleasă, să fie cinstite şi politicoase şi să creadă-n Dumnezeu, la naiba! Ei bine, domnule, prea stimatul meu domn, ştiţi ce-are să se întîmple mîine? Mîine e 4 februarie, ziua fatală, ultimul termen pe care mi l-a dat proprietarul; dacă nu-ĭ plătesc pînă diseară, atunci fiica mea cea mare, eu, nevastă-mea, cu boala ei, fetiţa mea rănită, vom fi toţi patru fără adăpost, pe ploaie, în zăpadă. Aceasta este situaţia, domnule. Datorez patru rate chiria pe un an! adică şaizeci de franci.

Jondrette minţea. Patru rate n-ar fi făcut decît patruzeci de franci şi el nu putea să fie dator pe patru trimestre, fiindcă nu trecuseră nici şase luni de cînd îi plătise Marius două.

Domnul Leblanc scoase cinci franci din buzunar şi-i puse pe masă.

Jondrette avu vreme să mormăie la urechea fetei celei mari:

— Nemernicul! Ce vrea să fac cu cinci franci ai lui? Nu-mi pălteşte nici măcar scaunul şi geamul! Cică să mai faci cheltuieli!...

Între timp, domnul Leblanc îşi scoase redingota lui mare, cafenie, pe care o purta peste redingota albastră şi o azvîrlise pe spătarul scaunului.

— Domnule Fabantou, zise el, n-am decît cinci franci la mine, dar o duc pe fiică-mea acasă şi mă înapoiez. Astă-seară trebuie să plătiţi, nu-i aşa?

Faţa lui Jondrette luă o expresie ciudată. Răspunse repede:

— Da, preastimate domn. La ceasurile opt trebuie să fiu la proprietar.

— Am să fiu aici la ceasurile şase şi-am să vă aduc cei şaizeci de franci.

— Binefăcătorul meu! exclamă Jondrette copleşit. Şi adăugă în şoaptă: Nevastă, uită-te bine la el!

Domnul Leblanc o luă din nou de braţ pe frumoasa fată şi porni spre uşă.

— Pe diseară, prieteni! zise el.

— La ora şase ? întrebă Jondrette.

— La şase precis.

În clipa aceea, fata cea mare zări pardesiul rămas pe scaun.

— Domnule, grăi ea, v-aţi uitat redingota.

Jondrette îi aruncă fetei o privire fulgerătoare, însoţită de-o straşnică ridicare din umeri.

Domnul Leblanc se întoarse şi răspunse zîmbind :

— N-am uitat-o ; am lăsat-o.

— O ! bunul meu ocrotitor ! continuă Jondrette. Augustul meu binefăcător, mă podidesc lacrimile ! Îngăduiţi-mi să vă conduc pînă la trăsura dumneavoastră.

— Dacă ieşiţi, puneţi-vă pardesiul, spuse domnul Leblanc. E foarte frig afară.

Jondrette nu se lăsă rugat de două ori şi îmbrăcă repede redingota cafenie.

Ieşiră toţi trei. Jondrette mergea înaintea celor doi străini.

X

TARIFUL CABRIOLETELOR DE PIAŢĂ E DOI FRANCI ORA

Lui Marius nu-i scăpase nici un amănunt din toată această scenă şi totuşi, la drept vorbind, nu văzuse nimic. Privirea îi rămăsese aţintită asupra fetei ; inima lui, ca să zicem aşa, o cuprinsese, o învăluise toată, chiar de la primii ei paşi în mansardă. Cît a stat acolo, Marius a trăit acele clipe de extaz care fac să dispară restul lumii şi fixează sufletul asupra unui singur punct. Nu la o fată se uita el, ci la lumina aceea cu haină de mătase şi cu pălărie de catifea. Dacă steaua Sirius ar fi intrat în odaie, el n-ar fi rămas uluit.

Pe cînd fata dezlega pachetul, dezlega hainele şi păturile, vorbind cu blîndeţe mamei bolnave şi cu duioşie fetei rănite, el îi pîndea toate mişcările şi încerca să-i asculte cuvintele. Îi cunoştea ochii, fruntea, frumuseţea, statura, mersul, dar nu-i cunoştea sunetul glasului. I se

păruse o dată, la Luxembourg, că prinsese cîteva cuvinte, dar nu era sigur. Ar fi dat zece ani din viață s-o audă, să poată duce cu el ceva din muzica aceea. Dar totul se pierdea în văicărelile și izbucnirile gălăgioase ale lui Jondrette, ceea ce făcea ca încîntarea lui Marius să fie amestecată cu mînie. O sorbea din ochi. Nu-i venea să creadă că zărea într-adevăr făptura cerească a fetei în mijlocul acestor ființe respingătoare, în mansarda aceea groaznică. I se părea că vede pasărea paradisului printre broaște rîioase.

Cînd o văzu că pleacă, nu mai avu decît un singur gînd : s-o urmărească, să se țină după ea, să n-o mai scape din ochi pînă nu va afla unde locuiește, ca să n-o mai piardă după ce-a regăsit-o ca prin minune. Sări jos de pe scrin și-și luă pălăria. În clipa cînd punea mîna pe zăvorul ușii și era gata să iasă, un gînd îl făcu să stea pe loc. Coridorul era lung, scara dreaptă ; Jondrette vorbă lungă ; fără îndoială, domnul Leblanc nu se urcase încă în trăsură ; dac-ar întoarce capul pe coridor, pe scară sau în prag și l-ar vedea pe el, pe Marius, în casa asta, desigur că s-ar neliniști și că ar căuta cu orice preț să-i scape din nou ; și încă o dată s-ar sfîrși totul. Ce să facă ? Să aștepte puțin ? Dar dacă mai zăbovește, trăsura ar putea să plece. Marius era nehotărît. În sfîrșit se încumetă și ieși din odaie.

Nu mai era nimeni pe coridor. Dădu fuga la scară. Nici pe scară nimeni. Coborî repede și ajunse în bulevard tocmai la vreme ca să mai poată vedea o birjă cotind după colțul străzii Petit-Banquier și îndreptîndu-se spre oraș.

Marius se repezi în urma trăsurii. Ajuns la colțul bulevardului, zări din nou birja coborînd repede pe strada Mouffetard ; se depărtase, însă, prea mult, și nu era chip s-o mai ajungă ; ce să facă ? Să fugă după ea ? Era cu neputință ; de altfel, cineva care ar fi alergat cît îl țineau picioarele pe urmele trăsurii ar fi fost de bună seamă zărit și tatăl l-ar fi recunoscut. În clipa aceea — întîmplare neașteptată și minunată — Marius văzu trecînd pe bulevard o cabrioletă de piață, goală ; și nu avea altceva

de făcut decît să urce în cabrioletă și să urmărească birja. Era un mijloc sigur, folositor și neprimejdios.

Marius îi făcu semn birjarului să oprească și-i spuse :

— Cu ora !

Marius era fără cravată ; purta haina lui veche de lucru, fără nasturi, iar cămașa îi era ruptă la piept.

Birjarul opri, clipi din ochi și întinse spre Marius mîna stîngă, frecîndu-și ușor arătătorul de degetul cel mare.

— Ce este ? zise Marius.

— Plata înainte ! mormăi birjarul.

Marius își aminti că n-avea la el decît optzeci de centime.

— Cît ? întrebă el.

— Doi franci.

— Plătesc la întoarcere.

Drept răspuns birjarul începu să fluiere o arie la modă și dădu bici cailor.

Marius se uita buimac cum se depărtează cabrioleta. Fiindcă îi lipsea un franc și douăzeci de centime, își pierdea bucuria, fericirea, dragostea ! Se prăbușea din nou în întuneric. Începuse să vadă, iar acum orbea din nou. Se gîndea cu amărăciune și, trebuie s-o spunem, cu părere de rău, la cei cinci franci pe care-i dăduse de dimineață nefericitei aceleia. Dac-ar fi avut cei cinci franci, ar fi fost salvat, ar fi renăscut, ar fi ieșit din ceață și din întuneric, ar fi scăpat de singurătate, de plictiseală, de văduvie ; ar fi înnodat iarăși firul negru al ursitei sale cu acel frumos fir de aur care plutise prin fața ochilor săi și se rupsese încă o dată. Se întoarse deznădăjduit în maghernița lui.

Ar fi putut să-și spună că domnul Leblanc făgăduise să se întoarcă în aceeași seară și că de rîndul acesta n-avea decît să ia toate măsurile ca să-l poată urmări ; dar, fiind adîncit în gîndurile lui nu prea dăduse ascultare celor ce vorbiseră în mansardă.

În clipa cînd era gata să urce scara, zări pe partea cealaltă a bulevardului, în dreptul zidului pustiu care da în strada Barrière des Gobelins, pe Jondrette, înfășurat în pardesiul „filantropului", stînd de vorbă cu unul din indivizii aceia cu înfățișare suspectă, cunoscuți sub numele de „haimanale de barieră" ; oameni cu mutre îndoielnice

și ale căror vorbe dau de bănuit, ascunzînd gînduri mîrșave, și care de obicei dorm ziua, ceea ce lasă a se presupune că lucrează noaptea.

Cei doi inși, stînd de vorbă nemișcați sub ninsoarea ce cădea în vîrtejuri, alcătuiau un grup pe care orice sergent de stradă l-ar fi băgat în seamă, dar pe care Marius abia îl observă.

Cu toate acestea, oricît de cufundat era în gîndurile lui chinuitoare, nu se putu împiedica să vadă că vagabondul cu care vorbea Jondrette semăna cu un oarecare Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, pe care i-l arătase odată Courfeyrac și care trecea în mahala drept o haimana de noapte foarte primejdioasă. Ați mai întîlnit în cartea precedentă numele acestui individ.

Acest Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, a apărut mai tîrziu în cîteva procese criminale și a ajuns de atunci un răufăcător vestit. Pe atunci nu era însă decît un ticălos oarecare. Astăzi e legendar printre tîlhari și ucigași. Pe la sfîrșitul regimului trecut, făcea școală. Iar seara, la căderea nopții, la ceasul cînd deținuții se adunau și șopteau între ei, se vorbea despre el în groapa cu lei [1] a închisorii *La Force*. Sub camera de gardă chiar, în locul pe unde trecea canalul latrinelor, care a servit nemaipomenitei evadări, ziua-n amiaza mare, a treizeci de deținuți, în 1843, se putea ceti deasupra lespezii acestor latrine numele lui Panchaud, săpat de el cu îndrăzneală pe zidul închisorii, cu prilejul uneia din încercările lui de evadare. În 1832 poliția îl urmărea de aproape, dar el nu-și făcuse încă adevăratul lui debut.

XI

MIZERIA ÎȘI OFERĂ SERVICIILE EI SUFERINȚEI

Marius urcă cu pași rari scara magherniței ; în clipa cînd era gata să intre în chilia lui, zări pe sală, în urmă-i, pe fata cea mare a lui Jondrette, care venea după el. N-o

[1] Locul din temnițe în care se adunau deținuții cei mai fioroși și mai decăzuți.

mai putea suferi pe fata asta ; la ea erau cei cinci franci ai lui ; era prea tîrziu ca să-i mai ceară îndărăt ; cabrioleta plecase ; iar birja era departe. De altminteri, fata nici nu i-ar fi dat banii înapoi. Iar ca s-o întrebe unde locuiesc persoanele care veniseră adineauri era de prisos ; se vedea bine că nici ea nu știa, de vreme ce scrisoarea semnată Fabantou era adresată : *„Preamilostivului domn din biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas“*.

Marius intră în odaie și împinse ușa după el.

Ușa nu se închise : se întoarse și văzu o mînă care o ținea întredeschisă.

— Ce este ? întrebă el. Cine-i acolo ?

Era fata lui Jondrette.

— Dumneata ești ? zise Marius aproape cu asprime. Tot dumneata ? Ce mai vrei ?

Fata nu răspunse ; părea îngîndurată. Nu mai avea îndrăzneala din dimineața aceea. Nu intrase înăuntru, ci rămăsese în umbra coridorului ; Marius o zărea prin ușa întredeschisă.

— Nu vrei să răspunzi ? Ce mai vrei cu mine ?

Își îndreptă spre el ochii ei stinși, în care părea că licărește o lumină nedeslușită și-i spuse :

— Pari trist, domnule Marius. Ce ai ?

— Eu ? întrebă Marius.

— Da, dumneata.

— N-am nimic !

— Ba da !

— Ba nu !

— Eu îți spun că da !

— Lasă-mă-n pace !

Marius împinse ușa din nou ; ea o ținu ca și mai înainte.

— Ascultă, zise ea, ești nedrept. Cu toate că nu ești bogat, ai fost bun cu mine azi-dimineață. Fii și-acum la fel. Mi-ai dat să-mi cumpăr de mîncare ; spune-mi acum, ce ai ? Ești necăjit ; se vede. N-aș vrea să fii amărît. Ce-aș putea să fac ? Aș putea să-ți vin în ajutor ? Folosește-mă! Nu vreau să-ți cunosc tainele. Nu-i nevoie să mi le spui. Dar aș putea, la urma urmei, să-ți fiu de folos. Aș putea să te ajut și pe dumneata cum îl ajut și pe tata. Eu îi duc scrisorile, mă duc prin case, cercetez din ușă în ușă, îi

găsesc o adresă sau urmăresc pe cîte cineva. Mă pricep. Ei, bine, poţi să-mi spui ce ai pe inimă; mă duc să vorbesc cu respectivii; cîteodată e de ajuns să vorbeşti cu cine trebuie ca să se lămurească lucrurile şi totul e-n regulă. Aş putea să-ţi fiu de folos, încearcă!

Lui Marius îi trecu prin minte o idee. Cînd eşti gata să te îneci, te agăţi şi de-o biată frunză...

Se apropie de fată.

— Ascultă, îi spuse el, tu l-ai adus...

Ea-l întrerupse c-o sclipire de bucurie în ochi.

— O! da! tutuieşte-mă! Îmi place mai mult aşa.

— Ascultă, zise el, tu l-ai adus aici pe domnul acela bătrîn împreună cu fiica lui?

— Da.

— Le cunoşti adresa?

— Nu.

— Află-mi-o!

Din posomorîtă cum era, privirea fetei se însenină; din senină se întunecă.

— Asta vrei? întrebă ea.

— Da.

— Îi cunoşti?

— Nu.

— Va să zică, urmă ea numaidecît, n-o cunoşti, dar vrei s-o cunoşti.

Cuvîntul îi devenit o avea ceva plin de înţeles şi amar.

— În sfîrşit, eşti în stare? zise Marius.

— Să-ţi aflu adresa frumoasei domnişoare?

În cuvintele „frumoasei domnişoare" era iarăşi o nuanţă care-l supăra pe Marius. Spuse:

— În sfîrşit, totuna-i; adresa tatălui şi-a fetei. Adresa lor!

Ea-l privi drept în ochi.

— Şi ce-o să-mi dai?

— Tot ce vrei.

— Tot ce vreau?

— Da.

— O să ai adresa.

Fata lăsă capul în jos. Pe urmă, cu o mişcare repezită, trase uşa care se închise.

Marius rămase singur.

Se trînti pe un scaun cu capul și cu coatele pe pat, copleșit de gînduri pe care nu și le putea ține în frîu ca și cum ar fi fost cuprins de amețeală. Tot ce se petrecuse de azi-dimineață, apariția îngerului, dispariția lui, tot ceea ce-i spusese ființa asta, o licărire de speranță plutind într-o nădejde fără margini îi răvășiseră mintea cu totul.

Deodată, se simți smuls cu putere din visarea lui.

Auzi glasul tare și aspru al lui Jondrette rostind niște cuvinte care aveau pentru el un interes ciudat.

— Îți spun că sînt sigur că l-am recunoscut.

Despre cine vorbea Jondrette ? Pe cine-l recunoscuse? Pe domnul Leblanc ? Pe tatăl „Ursulei" lui ? Cum ? Jondrette îl cunoștea ? Marius era pe cale să primească astfel, pe neașteptate, toate deslușirile fără de care viața i se părea lui însuși întunecată ? Va afla în sfîrșit de cine este îndrăgostit, cine era fata aceea ? Cine era tatăl ei ? Negura atît de deasă care-l învăluia era gata să se risipească? Se va sfîșia vălul ? O ! cerule !

Se urcă, mai bine zis se repezi pe scrin și-și luă din nou locul lîngă ferăstruica din perete.

Vedea iar înăuntrul mansardei familiei Jondrette.

XII

CUM A FOST ÎNTREBUINȚATĂ MONEDA DE CINCI FRANCI A DOMNULUI LEBLANC

Nimic nu se schimbase în înfățișarea familiei, în afară de faptul că femeia și fetele scoseseră lucrurile din pachet și se îmbrăcaseră cu ciorapi și cu hăinuțe de lînă. Două pături noi erau azvîrlite pe cele două paturi. Jondrette se întorsese de cîteva minute. Gîfîia încă de oboseală. Fetele lui stăteau pe jos, pe lîngă vatră ; cea mai mare lega cu o cîrpă mîna celei mici. Nevastă-sa se prăbușise parcă pe patul de lîngă foc, cu o mutră uluită. Jondrette umbla de colo pînă colo prin mansardă, cu pași mari. Avea o căutătură cu totul ciudată.

Femeia, care părea sfioasă și prostită în fața bărbatului ei, îndrăzni să spună :

— Cum ? într-adevăr ? ești sigur ?

— Sigur ! Au trecut opt ani, dar îl recunosc ! O ! Îl recunosc ! L-am recunoscut îndată ! Cum ? Ție nu ți-a sărit în ochi ?

— Nu.

— Dar ți-am spus : „Uită-te bine la omul ăsta !“ Statura, chipul lui puțin îmbătrînit ; sînt unii oameni care nu știu cum fac că nu îmbătrînesc ; glasul lui... E mai bine îmbrăcat ; atîta tot. A ! vrăjitor bătrîn, mi-ai căzut în labă ! Se opri și spuse fetelor : Voi cărați-vă ! E ciudat că nu ți-a sărit în ochi...

Fetele se ridicară supuse.

Mama îngăimă :

— Cu mîna ei sîngerată ?

— O să-i facă bine aerul ! zise Jondrette. Ștergeți-o !

Se vedea bine că nu era un om dintre aceia cărora nu le poți spune : nu. Cele două fete ieșiră.

Cînd să treacă pragul, tatăl o apucă pe cea mare și-i spuse, apăsînd pe cuvinte :

— Să fiți aici la ora cinci. Nu mai tîrziu. Amîndouă. O să am nevoie de voi.

Marius își ascuți auzul.

Rămas singur cu nevastă-sa, Jondrette începu din nou să se plimbe prin odaie și făcu de cîteva ori ocolul ei în tăcere. Apoi stătu cîteva clipe să-și bage în pantaloni poalele cămășii femeiești pe care-o purta.

Deodată, se întoarse spre nevastă-sa, își încrucișă brațele și strigă :

— Și vrei să-ți mai spun ceva ? Domnișoara...

— Ei, ce e cu domnișoara ? întrebă femeia.

Marius nu se putea îndoi : despre ea era vorba. Asculta cu mare încordare. Era numai urechi.

Dar Jondrette se aplecase și-i vorbise femeii în șoaptă. Pe urmă se ridică și încheie cu glas tare :

— Ea e !

— Asta ? spuse femeia.

— Asta ! răspunse bărbatul.

E cu neputință de spus ce cuprindea cuvîntul „asta?“ al mamei. Mirare, furie, ură, amestecate și contopite într-o intonație monstruoasă. Au fost de ajuns cîteva cuvinte, fără îndoială, numele, pe care bărbatul ei i l-a șop-

tît la ureche, pentru ca namila aceea de femeie adormită să se trezească și din respingătoare să ajungă fioroasă.

— Nu se poate ! strigă ea. Cînd mă gîndesc că fetele mele merg cu picioarele goale și n-au o rochie pe ele ! Cum ? haină de atlaz îmblănită, pălărie de catifea, pantofi, de toate ! Astea fac peste două sute de franci ! Ai zice că-i o cucoană ! Nu ! te înșeli ! Mai întîi, cealaltă era o ciumă, pe cînd asta n-arată de loc rău : nu poate fi aceeași.

— Îți spun că e ea. O să vezi !

La afirmația atît de hotărîtă a bărbatului, femeia își ridică fața ei fălcoasă de blondă-roșcovană și se uită spre tavan cu o expresie sălbatică. În clipa aceea i se păru lui Marius mai primejdioasă chiar decît bărbatul ei. O scroafă cu privire de tigroaică.

— Cum, grăi ea, scîrba asta de domnișorică, asta care se uita la fetele mele cu milă, să fie chiar golanca aia ? I-aș da un picior în burtă să mă pomenească !

Sări jos din pat și rămase o clipă în picioare, cu părul vîlvoi, cu nările umflate, cu gura căscată, cu pumnii încleștați și zvîrliți înapoi. Apoi se prăbuși din nou pe pat. Bărbatul umbla încoace și încolo, fără s-o bage în seamă.

După cîteva clipe de tăcere, se apropie de ea și i se propti în față, cu brațele încrucișate, cum făcuse cu o clipă mai-nainte.

— Și vrei să-ți mai spun ceva ?

— Ce ? întrebă ea.

Răspunse scurt și în șoaptă :

— Că am dat lovitura.

Femeia se uită la el cu o privire care spunea : „Nu cumva bărbatu-meu și-a pierdut mințile ?“

El continuă :

— Mii de draci ! M-am săturat de cînd tot fac pe enoriașul în parohia lui mori-de-foame-cînd-ai-foc și mori-de-frig-cînd-ai-ce-mînca. Sînt sătul pînă-n gît de mizerie. Eu duc greul pentru toți ! Nu-mi arde de glumă, nu mai are nici un haz să-i dau așa-nainte ! Gata cu păcălelile, Doamne sfinte ! Gata cu giumbușlucurile, Dumnezeule veșnic ! Vreau să mănînc pe săturate, vreau să beau pînă-mi potolesc setea ! Să mă îndop, să dorm, să lenevesc ! Vreau să-mi vină și mie ceasul ! Ei, da ! înainte

de-a mă curăța vreau să fiu și eu nițel milionar ! Făcu înconjurul mansardei și adăugă : Ca alții...

— Ce vrei să spui ?

El dădu din cap, clipi din ochi și ridică glasul ca un scamator de bîlci gata să facă o demonstrație în plină stradă :

— Ce vreau să spun ? Ascultă !

— Ssst ! mormăi femeia lui Jondrette. Nu vorbi așa tare, dacă sînt lucruri care nu trebuie auzite !

— Aidade ! La cine te gîndești ? La vecin ? L-am văzut ieșind adineauri. De altminteri, aude vreodată ceva nătărăul ăsta ? Îți spun că l-am văzut plecînd.

Ca din instinct, Jondrette coborî totuși glasul, dar nu de ajuns pentru ca Marius să nu poată auzi ce spune. Din întîmplare, spre norocul lui, zăpada căzută înăbușea vuietul trăsurilor de pe bulevard așa că putea prinde fiecare cuvînt din această convorbire.

Iată ce auzi :

— Ascultă, am pus mîna pe nabab ! E ca și prins. S-a făcut ! Totu-i pus la cale. Am stat de vorbă cu oamenii mei. Bătrînul o să vină diseară la șase, să-mi aducă cei șaizeci de franci, canalia ! Ai auzit cum îi trînteam la gogoși ? Șaizeci de franci, proprietarul, 4 februarie, care nici măcar nu e termenul de plată. Aiurea ! O să vină prin urmare la ora șase. E ora cînd vecinul e dus la masă. Mătușa Bougon spală vasele prin oraș. Nu-i nimeni acasă. Vecinul nu se întoarce niciodată înainte de 11. Fetele au să stea de pază. Tu o să ne ajuți. El o să se execute.

— Și dacă nu se execută ? întrebă femeia.

Jondrette făcu un gest înfiorător și zise :

— Îl executăm noi !

Și-l pufni rîsul.

Era întîia oară cînd Marius îl vedea rîzînd. Un rîs rece și dulceag, care te înfiora.

Jondrette deschise un dulap din peretele de lîngă vatră și scoase de acolo o șapcă veche, pe care și-o puse pe cap, după ce și-o șterse cu mîneca.

— Acum o iau din loc, continuă el. Trebuie să mai stau de vorbă cu cîțiva de-ai noștri. Băieți buni. O să vezi cum o să meargă treaba. Lipsesc foarte puțin ; dăm o lovitură strașnică ; rămîi acasă. Cu mîinile în buzuna-

rele pantalonilor, stătu o clipă pe gînduri, apoi exclamă: Ştii că e totuşi un mare noroc că nu m-a recunoscut ? Dacă mă recunoştea şi el pe mine, nu mai venea. Îl scăpam din mînă. Barba m-a salvat ! Bărbuţa mea romantică, cioculeţul meu drăguţ şi poetic !

Şi-l pufni din nou rîsul.

Se duse la fereastră. Zăpada cădea mereu, brăzdînd cenuşiul cerului.

— Ce vreme păcătoasă ! mormăi el. Apoi, înfăşurîndu-se în redingotă : E cam largă zdreanţa asta. Dar nu-i nimic ! Straşnică idee a avut ticălosul bătrîn că mi-a lăsat-o ! N-aş fi avut cu ce ieşi şi-am fi dat chix şi de rîndul ăsta ! Cînd te gîndeşti de ce atîrnă uneori totul!...

Şi, trăgîndu-şi şapca pe ochi, ieşi.

Abia făcuse cîţiva paşi şi uşa se deschise din nou ; profilul său spălăcit şi isteţ se ivi din nou în prag.

— Uitasem, adăugă el. Să umpli soba cu cărbuni.

Şi azvîrli femeii moneda de cinci franci pe care i-o dăduse „filantropul".

— Să umplu soba cu cărbuni ? întrebă femeia.

— Da.

— Cîte coşuri să iau ?

— Două pline.

— Asta face un franc şi jumătate. Cu ce rămîne cumpăr mîncare.

— Ba nicidecum !

— De ce ?

— Nu da gata toţi banii.

— De ce ?

— Fiindcă mai trebuie să cumpăr şi eu ceva.

— Ce anume ?

— Ceva.

— Cît îţi trebuie ?

— E vreun negustor de fierărie pe-aici ?

— Pe strada Mouffetard.

— A, da ! la colţul străzii ; cunosc dugheana.

— Spune-mi, cît îţi trebuie pentru ce ai de cumpărat ?

— Vreo trei franci.

— Nu mai rămîne mare lucru pentru mîncare.

— Astăzi nu ne arde de mîncare. Avem ceva mai bun de făcut.

— Prea bine, odorul meu.

Pe cînd nevastă-sa rostea aceste cuvinte, Jondrette închise din nou ușa și, de rîndul ăsta, Marius îi auzi pașii depărtîndu-se pe coridorul maghernitei și coborînd în grabă scara.

In clipa aceea bătu ceasul unu la Saint-Médard.

XIII

SOLUS CUM SOLO, IN LOCO REMOTO, NON COGITABUNTUR ORARE PATER NOSTER [1]

Cu toate că Marius era un visător, el avea, cum am arătat, o fire hotărîtă și energică. Deprinderea de a se reculege în singurătate îi sporise înțelegerea și compătimirea, dar îi slăbise poate însușirea de a se mînia. Îi lăsase totuși neatins sentimentul indignării ; avea bunătatea unui brahman și severitatea unui judecător ; îi era milă de-o broască, dar era în stare să strivească o viperă. Și privirile lui tocmai în cuibul unor vipere se afundaseră ; avea sub ochi o vizuină de monștri.

— Trebuie să-i zdrobesc pe acești mizerabili ! zise el.

Nici una din tainele pe care nădăjduia să le dezlege nu fusese limpezită ; dimpotrivă, parcă toate se încîlciseră mai mult ; nu aflase nimic limpede despre frumoasa copilă din Luxembourg și despre omul pe care el îl numea domnul Leblanc, afară doar de faptul că Jondrette îl cunoștea. Din cuvintele greu de pătruns care fuseseră rostite nu întrezărea decît un singur lucru : că se punea la cale o capcană, încă nelămurită, dar îngrozitoare ; că-i pîndea pe amîndoi o mare primejdie : pe ea — poate ; pe tatăl ei — sigur ; că trebuia să-i scape ; că trebuia să zădărnicească uneltirile josnice ale familiei Jondrette și să sfîșie pînza urzită de acești păianjeni.

---

[1] Cînd doi oameni stau de vorbă pe furiș, nimeni nu-și va închipui că spun *Tatăl nostru* (lat.).

Se uită o clipă la Jondretta. Scosese dintr-un colț o sobă veche de tuci și cotrobăia prin mormanul de fiare vechi.

Se dădu jos de pe scrin cît putu mai încet, avînd grijă să nu facă nici un zgomot.

În spaima lui față de ceea ce se uneltea și-n groaza pe care i-o insuflaseră vecinii încerca un fel de bucurie la gîndul că va avea prilejul să scape dintr-o mare primejdie pe ființa iubită.

Dar ce să facă ? Să le dea de știre celor amenințați ? Unde să-i găsească ? Nu le cunoștea adresa. Se mai arătaseră o clipă în fața ochilor lui, ca să se cufunde iarăși în labirintul de nepătruns al Parisului. Să-l aștepte pe domnul Leblanc la ușă, la ceasurile șase seara, în clipa cînd va sosi, și să-i spună că i se întinde o cursă ? Dar Jondrette și oamenii lui l-ar vedea stînd la pîndă : strada era pustie, ar fi mai tari decît el, ar izbuti să-l înhațe sau să-l gonească, iar cel pe care Marius voia să-l scape ar fi pierdut. Era ora unu ; pînda fusese pusă la cale pentru ceasurile șase. Marius mai avea cinci ceasuri înaintea lui.

Își puse o haină mai bună, își înodă un fular la gît, își luă pălăria și ieși, fără să facă mai mult zgomot decît dac-ar fi călcat pe un covor de mușchi cu picioarele goale.

De altfel Jondretta mai cotrobăia prin mormanul de fier vechi.

O dată ieșit din casă, Marius o luă pe strada Petit-Banquier.

Se afla pe la mijlocul străzii, lîngă un zid foarte scund, care putea fi sărit prin unele locuri și care mărginea un maidan ; mergea încet, muncit de gînduri ; zăpada îi amuțea pașii ; deodată auzi niște glasuri foarte aproape de el. Întoarse capul. Strada era deșartă, nu vedea pe nimeni ; era ziua-n amiaza mare ; și cu toate astea auzea deslușit niște voci.

Se uită pe deasupra zidului pe lîngă care trecea.

Doi oameni ședeau în zăpadă, cu spatele la zid și vorbindu-și în șoaptă.

Mutrele lor îi erau străine. Unul dintre ei, îmbrăcat cu bluză, purta barbă, iar celălalt era pletos și zdrențuit.

Cel cu barbă purta un fes grecesc ; celălalt era în capul gol şi avea părul nins de zăpadă.

Aruncînd o privire peste zid, Marius putu să asculte, Cel cu plete îi dădea cu cotul celuilalt şi-i spunea :

— Cu *Patron-Minette* mergem la sigur.

— Crezi ? zise bărbosul.

Pletosul adăugă :

— Punem mîna fiecare pe cîte-un cearşaf de cinci sutare ; şi în cel mai rău caz, ne învîrtim de cinci-şase ani ; zece cel mult !

Celălalt răspunse cu oarecare nehotărîre, scărpinîndu-se sub fes :

— Asta aşa e. N-am ce zice.

— Ascultă-mă pe mine : mergem la sigur, zise pletosul... Trăsurica Babacului o să fie la scară.

Pe urmă începură să vorbească despre o melodramă pe care o văzuseră în ajun la Gaîté [1].

Marius porni mai departe.

I se părea că discuţia neînţeleasă a celor doi indivizi, pitiţi atît de ciudat după zidul acela şi ghemuiţi în zăpadă, nu era poate fără oarecare legătură cu planurile mîrşave ale lui Jondrette. Asta trebuia să fie „lovitura".

Se îndreptă spre mahalaua Saint-Marceau şi la cea dintîi prăvălie pe care-o întîlni în drum întrebă unde se află un comisariat de poliţie.

I se spuse : „Strada Pontoise, la nr. 14".

Marius porni într-acolo.

Trecînd pe lîngă o brutărie, cumpără o franzeluţă de zece bani şi o mîncă, gîndindu-se că n-o să mai cineze în seara aceea.

Pe drum îi mulţumea lui Dumnezeu în gînd. Îşi spuse că, dacă nu i-ar fi dat de dimineaţă cei cinci franci fetei lui Jondrette, ar fi urmărit birja domnului Leblanc şi, astfel, n-ar mai fi aflat de uneltirile familiei Jondrette şi n-ar mai fi putut împiedica cele puse la cale ; domnul Leblanc ar fi fost pierdut şi de bună seamă şi fiica lui o dată cu el.

---

[1] Numele unui teatru din Paris.

XIV

ÎN CARE UN POLIȚIST DĂ DOUĂ PISTOALE UNUI AVOCAT

Ajungînd la nr. 14 de pe strada Pontoise, se urcă la etajul întîi și întrebă de comisarul circumscripției.

— Domnul comisar lipsește, îi răspunse unul dintre oamenii de serviciu. Dar îi ține locul un inspector. Doriți să-i vorbiți ? E ceva urgent ?

— Da, răspunse Marius.

Omul de serviciu îl pofti în biroul comisarului. Rezemat de-o sobă, un bărbat înalt stătea în picioare în dosul unui grilaj. Cu mîinile amîndouă își ridica pulpanele unei mantale largi, cu trei rînduri de gulere. O față pătrată, o gură subțire și energică, favoriți deși, încărunțiți, foarte zbîrliți, o privire sfredelitoare. S-ar fi putut spune despre privirea lui nu numai că e pătrunzătoare, ci răscolește.

Omul nu părea mai puțin fioros și mai puțin de temut decît Jondrette ; uneori ți-e tot așa de frică de un dulău care-ți iese în cale ca de un lup.

— Ce doriți ? îi spuse el lui Marius, fără să adauge „domnule".

— Dumneavoastră sînteți domnul comisar ?

— Lipsește. Îi țin locul.

— E vorba de ceva foarte secret.

— Atunci vorbiți.

— Ceva foarte urgent.

— Atunci dați-i drumul repede.

Omul acela nepăsător și răstit avea darul să te înspăimînte și să te liniștească totodată. Inspira și teamă, și încredere. Marius îi povesti totul. Că o persoană pe care el n-o cunoștea decît din vedere urma să fie atrasă chiar în aceeași seară într-o cursă ; că el, Marius Pontmercy, avocat, locuind într-o încăpere de alături de cuibul banditilor, auzise prin perete tot ce se uneltise ; că ticălosul care plănuise lovitura era un oarecare Jondrette ; că are, pesemne, drept complici niște vagabonzi, printre alții și pe un anume Panchaud, zise Printanier, zise Bigrenaille ; că fetele lui Jondrette au să stea la pîndă ; că n-avea

cum să-i dea de veste celui amenințat, întrucît nu știa cum îl cheamă ; și în sfîrșit, că totul urmează să se petreacă pe la ceasurile șase seara, în punctul cel mai puțin umblat al bulevardului de l'Hôpital, în casa cu nr. 50—52.

Auzind de acest număr, inspectorul ridică ochii și zise cu răceală :

— Prin urmare în odaia din fundul coridorului ?

— Întocmai ! zise Marius și adăugă : Cunoașteți cumva casa ?

Inspectorul tăcu o clipă, apoi, încălzindu-și picioarele la gura sobei, răspunse :

— Poate că da. Apoi adăugă printre dinți, vorbind mai mult cu propria lui cravată decît cu Marius : Aci trebuie să-și fi vîrît coada *Patron-Minette*.

Cuvîntul acesta îi atrase atenția lui Marius.

— *Patron-Minette !* zise el. Am auzit într-adevăr rostindu-se acest nume.

Și-i repetă inspectorului convorbirea dintre omul cu plete și omul cu barbă, ghemuiți în zăpadă după zidul din strada Petit-Banquier.

Inspectorul mormăi :

— Al cu plete trebuie să fie Brujon, iar bărbosul trebuie să fie Demi-Liard, zis și Deux-Milliards. Își plecase din nou ochii și se gîndea. Cît despre Babacul, bănuiesc cine. Na ! mi-am ars mantaua. Totdeauna se face prea mult foc în sobele astea blestemate. La nr. 50—52. Fosta casă Gorbeau. Apoi se uită la Marius : Nu i-ați văzut decît pe bărbos și pe cel cu plete ?

— Și pe Panchaud.

— N-ați văzut vreun domnișor sclivisit dînd tîrcoale pe-acolo ?

— Nu.

— Nici pe unul mai înalt și gros, mătăhălos și greoi, care semăna cu elefantul din Grădina Botanică ?

— Nu.

— Nici pe-un șmecher cu mutră de saltimbanc ?

— Nu.

— Pe-al patrulea, nu-l vede nimeni, nici chiar aghiotanții, ucenicii și complicii lui. Așa că nu-i de mirare că nu l-ați zărit.

— Nu ! zise Marius. Dar cine-s toți ăștia ?

Inspectorul răspunse :

— De altminteri, ăsta nu-i ceasul lor. Tăcu din nou, apoi spuse : 50—52 ! Cunosc dărăpănătura aia. Nu-i cu putință să ne ascundem înăuntru fără ca actorii să bage de seamă ; ar fi în stare să amîne spectacolul. Sînt atît de modești ! Publicul îi stingherește. Nu se poate ! Vreau să-i aud cîntînd și să-i fac să joace. Sfîrșindu-și monologul, se întoarse spre Marius și-l întrebă, uitîndu-se țintă la dînsul : V-ar fi frică ?

— De cine ?

— De indivizii ăștia ?

— Nu mai mult decît de dumneavoastră ! răspunse cu asprime Marius, care începuse să bage de seamă că polițistul nu-i spusese încă „domnule".

Inspectorul se uită și mai atent la Marius și adăugă cu un fel de gravitate prefăcută :

— Vorbiți ca un om de curaj și ca un om cinstit. Curajul nu se sperie de crimă ; cinstea nu se sperie de autoritate.

Marius îl întrerupse :

— Bine ! Dar ce-aveți de gînd să faceți ?

Inspectorul se mărgini să-i răspundă :

— Locatarii acestei case au chei ca să deschidă cînd se întorc noaptea acasă. Trebuie să aveți și dumneavoastră una.

— Da, zise Marius.

— O aveți la dumneavoastră ?

— Da.

— Da ? Dați-mi-o mie, zise inspectorul.

Marius scoase cheia din vestă, i-o dădu inspectorului și spuse :

— Dacă vreți să mă ascultați, veniți cu forțe suficiente.

Inspectorul îi aruncă lui Marius privirea pe care i-ar fi aruncat-o Voltaire unui academician din provincie care i-ar fi propus o rimă ; își vîrî dintr-o mișcare mîinile uriașe în buzunarele foarte mari ale mantalei și scoase două pistoale mici de oțel, din acelea care se poartă în buzunar. I le întinse lui Marius, spunînd repede și hotărît :

— Luați pistoalele și întoarceți-vă acasă. Ascundeți-vă în odaia dumneavoastră, așa încît să vă creadă ple-

cat. Sînt încărcate. Fiecare cu cîte două gloanțe. Stați la pîndă ; e o gaură în perete, așa mi-ați spus. Au să vină indivizii. Lăsați-i puțin în pace. Cînd veți vedea că gluma se îngroașe și c-a sosit clipa să-i punem capăt, trageți un foc de pistol. Nu prea devreme. Restul mă privește. Un foc de pistol în vînt, în tavan, oriunde. Dar mai ales, repet, nu prea curînd. Așteptați un început de înfăptuire : sînteți avocat ; știți ce înseamnă.

Marius luă pistoalele și le vîrî în buzunarul hainei.

— Prea se văd buzunarele umflate ; bate la ochi, zise inspectorul. Puneți-le mai degrabă în buzunarele de la piept.

Marius ascunse pistoalele în buzunarele de la piept.

— Și-acum, adăugă inspectorul, nu mai avem nici o clipă de pierdut. Cît e ceasul ? Două și jumătate. La ora șapte ați spus ?

— La șase, răspunse Marius.

— Am vreme, spuse inspectorul. Dar numai cît îmi trebuie. Nu uitați nimic din ce v-am spus. Poc ! Un foc de pistol.

— N-aveți nici o grijă ! îl asigură Marius.

Și pe cînd Marius punea mîna pe clanță ca să iasă, inspectorul îi strigă :

— Și dacă între timp aveți nevoie de mine, veniți aici sau trimiteți-mi o vorbă. Întrebați de inspectorul Javert.

XV

JONDRETTE ÎȘI FACE TÎRGUIELILE

Peste cîteva clipe, pe la ceasurile trei, Courfeyrac trecea întîmplător pe strada Mouffetard împreună cu Bossuet. Ninsoarea se întețea și acoperea totul. Bossuet tocmai îi spunea lui Courfeyrac :

— Cînd vezi cum cad fulgii de zăpadă, ai zice că cerul e bîntuit de o molimă de fluturi albi.

Deodată, Bossuet îl zări pe Marius pe stradă îndreptîndu-se spre barieră. Avea un aer ciudat.

— Ia te uită ! exclamă Bossuet. Uite-l pe Marius !

— L-am văzut, zise Courfeyrac. Lasă-l în pace.
— De ce ?
— Are treabă.
— Ce fel de treabă ?
— Nu vezi ce mutră are ?
— Ce mutră ?
— Pare că urmărește pe cineva.
— Așa e, recunoscu Bossuet.
— Ia uite ce ochi are ! adăugă Courfeyrac.
— Dar pe cine naiba o fi urmărind ?
— Vreo gagică-ușurică-floricică-mitititică. E amorezat.
— Bine ! făcu Bossuet. Dar nu văd pe stradă nici o gagică și nici o mititică. Nu-i la mijloc o femeie.

Courfeyrac se uită bine și exclamă :

— Urmărește un bărbat !

Un bărbat cu șapcă, căruia i se zărea barba căruntă, deși nu era văzut decît din spate, mergea într-adevăr la vreo douăzeci de pași înaintea lui Marius.

Purta o redingotă nouă, care-i era cam mare, și niște pantaloni într-un hal fără de hal, peticiți și plini de noroi.

Pe Bossuet îl pufni rîsul.

— Cine-o fi omul ăsta ?

— Ăsta ? se miră Courfeyrac. E un poet. Numai pe poeți poți să-i vezi umblînd cu pantaloni de negustor de piei de cloșcă și cu redingote de pairi ai Franței.

— Ia să vedem unde se duce Marius, propuse Bossuet, și-ncotro o apucă individul... Să-i urmărim. Vrei ?

— Bossuet ! strigă Courfeyrac. Înțeleptule ! Ce dobitoc ești ! Să urmărești pe unul care urmărește pe un altul !

Se-ntoarseră din drum.

Marius îl zărise în adevăr pe Jondrette trecînd pe strada Mouffetard și se luase după el.

Jondrette mergea înainte, fără să-i treacă prin cap că cineva îl urmărește de aproape.

Cînd ieși în strada Mouffetard, Marius îl văzu intrînd într-una din cele mai groaznice maghernițe de pe strada Gracieuse ; stătu acolo cam un sfert de oră, apoi se întoarse pe strada Mouffetard. Se opri la un negustor de fierărie care se afla atunci la colțul străzii Pierre-Lombard, iar

peste cîteva minute Marius îl zări ieșind din dugheană și ținînd în mînă o daltă cu mîner de lemn nevopsit, pe care o ascunse sub redingotă. În dreptul străzii Petit-Gentilly, o luă la stînga și porni repede pe strada Petit-Banquier. Amurgea. Ninsoarea, care contenise o clipă, se porni iar. Marius se ascunse după colțul străzii Petit-Banquier, care era pustie, ca de obicei, și nu-l mai urmări pe Jondrette. Făcu foarte bine, deoarece Jondrette, ajungînd în dreptul zidului unde Marius îi auzise stînd de vorbă pe bărbos și pe cel cu plete, se întoarse, se încredință că nu-l urmărea și nu-l vedea nimeni, apoi sări zidul și dispăru.

Locul viran pe care-l îngrădea acest zid dădea într-o curte dosnică a unui individ deocheat, care închiria pe vremuri trăsuri. Dăduse faliment, dar mai avea în șopron cîteva hodoroage.

Marius își spuse că cel mai cuminte lucru era să se folosească de lipsa lui Jondrette ca să se întoarcă acasă; de altfel, era tîrziu; țața Bougon avea obiceiul ca în fiecare seară, cînd pleca să spele vase prin oraș, să încuie ușa casei, care rămînea încuiată toată noaptea; Marius dăduse cheia lui inspectorului de poliție; trebuia prin urmare să se grăbească.

Se întunecase, era aproape de căderea nopții; în zare și pe bolta cerului nu se mai vedea decît un singur punct luminat de soare: luna.

Se înălța roșie în spatele cupolei celei mici de la Salpêtrière.

Marius ajunse repede la nr. 50—52. Ușa era încă deschisă. Urcă scara în vîrful picioarelor și se strecură de-a lungul coridorului pînă-n odaia lui. V-aduceți aminte că acest coridor era mărginit de o parte și de alta de mansarde, care în clipa de față erau toate goale și de închiriat. Țața Bougon lăsa de obicei ușile deschise. Trecînd pe dinaintea uneia dintre ele, lui Marius i se păru că zărește într-una din odăile nelocuite capetele a patru bărbați, care stăteau nemișcați și pe care abia-i lumina un rest de lumină ce pătrundea printr-o ferestruică. Marius nu căută să-i vadă, deoarece nu voia să fie văzut. Izbuti să ajungă în odaia lui fără să fie observat și fără să facă zgomot. În clipa următoare o auzi pe țața Bougon plecînd și încuind ușa casei.

XVI

ÎN CARE VOM REGĂSI UN CÎNTEC PE O ARIE ENGLEZEASCĂ, LA MODĂ ÎN 1832

Marius se așeză pe pat. Era cam pe la cinci și jumătate. Nu-l mai despărțea decît o jumătate de oră de ceea ce avea să se întîmple. Auzea cum îi bate inima, ca tic-tacul unui ceasornic pe întuneric. Se gîndea la îndoitul marș care se desfășura în clipa aceea în beznă ; pe de o parte înainta crima, pe de alta se apropia justiția. Nu-i era frică, dar nu se putea gîndi fără o oarecare tulburare la cele ce vor urma. Ca tuturor acelora care trec pe neașteptate printr-o aventură uluitoare, ziua aceea i se părea un vis, și ca să nu se creadă chinuit de vreo vedenie urîtă, simțea nevoia să pipăie în buzunare oțelul rece al celor două pistoale.

Nu mai ningea ; luna, din ce în ce mai luminoasă, se desprindea din pîclă, iar lumina ei, îngemănată cu luciul alb al zăpezii de curînd așternute, dădea încăperii o înfățișare de amurg.

În mansarda familiei Jondrette era lumină. Marius vedea prin gaura din perete sclipind o flacără roșiatică, ce i se părea însîngerată.

Era limpede că lumina aceasta nu putea veni de la o lumînare. De altfel, în odaia familiei Jondrette nu se auzea nici un zgomot, nu se mișca nimeni, nu vorbea nimeni, nici o suflare, tăcere adîncă, de gheață ; dacă n-ar fi fost lumina aceea, odaia ar fi semănat cu un mormînt.

Marius își scoase încet ghetele și le împinse sub pat.

Trecură cîteva clipe. Marius auzi deschizîndu-se ușa de jos ; un pas grăbit și greoi urcă scara și străbătu coridorul ; cineva apăsă cu zgomot clanța mansardei. Jondrette se întorcea acasă.

Numaidecît după aceea se auziră mai multe glasuri. Toată familia era în mansardă. Tăcuseră cît lipsise stăpînul, ca puii de lup în lipsa lupului.

— Eu sînt ! zise el.

— Bună seara, tăicuțule ! chelălăiră fetele.

— Ce veste ? întrebă mama.

— Totul merge strună ! răspunse Jondrette dar mi-au înghețat al dracului picioarele. Așa, foarte bine că te-ai îmbrăcat. O să fie nevoie să inspiri încredere.

— Sînt gata de plecare.

— N-ai să uiți nimic din ce ți-am spus ? Ai să faci totul întocmai ?

— Fii fără grijă !

— Vezi că... zise Jondrette, dar nu-și sfîrși fraza.

Marius îl auzi punînd ceva greu pe masă ; pesemne dalta pe care-o cumpărase.

— Aha ! zise Jondrette. Ați mîncat.

— Da, aveam trei cartofi și sare. Am profitat de foc și i-am copt.

— Bine, dădu din cap Jondrette. Mîine vă iau cu mine la masă. O să mîncăm rață friptă și alte bunătăți. O să vă ospătați regește dac-or ieși toate cum trebuie. Apoi, coborînd glasul, adăugă : Capcana e pregătită. Cotoii stau la pîndă. Coborî și mai mult glasul și spuse : Pune asta în foc.

Marius auzi zgomotul cărbunilor loviți cu un clește sau cu vreun vătrai. Jondrette continuă :

— Ai uns balamalele ușii ca să nu scîrțîie ?

— Da, răspunse femeia.

— Cît e ceasul ?

— Aproape șase. A bătut cinci și jumătate la Saint-Médard.

— Drace ! exclamă Jondrette. Fetele trebuie să se ducă să stea la pîndă, ia veniți încoa și ascultați !

Urmară niște șoapte.

Glasul lui Jondrette se auzi din nou :

— Doamna Bougon a plecat ?

— Da, zise mama.

— Ești sigură că nu-i nimeni la vecin ?

— Nu s-a mai întors de azi-dimineață și știi prea bine că e ora cînd se duce la masă.

— Ești sigură ?

— Sigură.

— La urma urmei, grăi Jondrette, nu strică să se ducă cineva să vadă dacă s-a întors. Fetițo, ia lumînarea și du-te pînă acolo !

Marius se lăsă pe brînci și se strecură fără zgomot sub pat.

Abia se pitulase și zări o lumină prin crăpăturile ușii.

— Tăticule ! strigă o voce. A plecat.

Recunoscu glasul fetei celei mari.

— Ai intrat în odaie ? întrebă tatăl.

— Nu ! răspunse fata. Dar de vreme ce cheia e lîngă ușă înseamnă că a plecat.

Tatăl strigă :

— Intră totuși !

Ușa se deschise și Marius o văzu intrînd pe fata cea mare a lui Jondrette, cu o luminare în mînă. Arăta tot ca și dimineața, ba încă și mai îngrozitoare din pricina luminii aceleia.

Se duse de-a dreptul la pat. Marius trecu printr-o clipă de mare spaimă ; lîngă pat se afla însă o oglindă prinsă pe perete ; spre această oglindă se îndreptase fata. Se ridică în vîrful picioarelor și se privi în oglindă. Alături se auzi zdrăngănitul unor obiecte de metal răscolite.

Își netezi părul cu palma și-ncepu să-și surîdă-n oglindă, fredonînd cu vocea ei spartă, ca ieșită din mormînt.

Ținu iubirea noastră o săptămînă-ntreagă,
Dar clipele de vrajă ce repede-au pierit !
Atît, opt zile numai, cînd mi-ești atît de dragă !
Ar trebui iubirea să țină nesfîrșit
O, nesfîrșit să țină, să țină nesfîrșit.

În vremea asta, Marius tremura. I se părea cu neputință ca ea să nu-i audă răsuflarea.

Fata se duse la fereastră și se uită afară, vorbind tare de parcă nu era în toate mințile.

— Cît e de urît Parisul cînd își pune cămașa albă ! zise ea.

Se întoarse în fața oglinzii și începu din nou să se schimonosească, privindu-se pe rînd din față și din profil.

— Ei, ce tot faci acolo ? strigă tatăl.

— Mă uit pe sub pat și pe sub mobile, răspunse ea, continuînd să-și potrivească părul. Nu-i nimeni.

— Dobitoaco ! răcni tatăl. Fă-te-ncoa ! Să nu pierdem vremea !

— Vin ! Vin numaidecît ! îi strigă ea. N-ai vreme nici să-ți tragi sufletul în șandramaua asta !

Și începu să cînte din nou :

Mergînd acum spre slavă mă lași cu dorul meu,
Dar inima mea tristă te va-nsoți mereu.

Mai aruncă o privire în oglindă și ieși, închizînd ușa.

Peste-o clipă, Marius auzi pe coridor lipăitul celor două fete desculțe și glasul lui Jondrette care striga :

— Fiți cu multă băgare de seamă ! Una la barieră, cealaltă în colțul străzii Petit-Banquier. Nu pierdeți o clipă din ochi ușa casei și, de îndată ce zăriți ceva, dați fuga pînă aici într-un suflet ! Luați cheia de la intrare.

Fata cea mare bombăni :

— Să stăm la pîndă desculțe, în zăpadă !...

— Mîine o să aveți botine de mătase neagră, ca aripile văzduhului, spuse tatăl.

Coborîră și peste cîteva clipe se auzi izbindu-se ușa de jos, care se închidea, arătînd că ieșiseră.

În casă nu se mai aflau decît Marius, soții Jandrette și poate doar făpturile acelea misterioase pe care Marius le zărise în amurg după ușa mansardei nelocuite.

XVII

CUM A FOST ÎNTREBUINȚATĂ MONEDA DE CINCI FRANCI A LUI MARIUS

Marius socoti că sosise clipa să treacă din nou la postul său de observație. Cît ai clipi din ochi, cu toată vioiciunea vîrstei lui, fu lîngă gaura din perete.

Privi.

Locuința familiei Jondrette avea o înfățișare ciudată, și Marius înțelese de unde venea lumina neobișnuită pe care-o văzuse. Într-un sfeșnic coclit ardea o lumînare, dar de fapt nu lumina încăperea.

Toată mansarda era parcă scăldată de flăcările unui foc care ardea într-o sobă destul de mare, de tablă, băgată în vatră și plină de cărbuni aprinși : era soba pe care-o pregătise de dimineață Jondretta. Cărbunii dogoreau, soba era încinsă și, în pîlpîirea flăcărilor albastre, se putea desluși, în mijlocul jeraticului, forma roșie a dălții cumpărate de Jondrette pe strada Pierre-Lombard. Într-un colț, lîngă ușă, se vedeau două mormane, dintre care unul părea de fiare vechi și celălalt o movilă de frînghii, pregătite parcă într-un anumit scop. Cuiva, care n-ar fi bănuit nimic din ce se punea la cale, toate acestea i s-ar fi părut sau foarte ciudate, sau foarte firești. Mansarda astfel luminată semăna mai mult cu o fierărie decît cu o gaură de iad, dar Jondrette, în lumina aceea, părea mai mult un diavol decît un fierar.

Dogoarea jeraticului era atît de puternică, încît lumînarea de pe masă se topea în partea dinspre sobă și se mistuia pieziș. Pe vatră se afla un felinar orb de aramă veche, vrednic de Diogene preschimbat în șef de bandă.

Soba, așezată chiar în vatră, printre tăciunii aproape stinși, își trimitea fumul pe coș și nu răspîndea miros.

Razele lunii, pătrunzînd prin cele patru ochiuri ale ferestrei, își așterneau lumina lor albă în mansarda roșiatică și învăpăiată ; pentru sufletul poetic al lui Marius, visător chiar în clipa acțiunii, erau ca un semn al cerului trimis printre visele urîte ale pămîntului.

Aerul rece care se strecura prin geamul spart făcea să se împrăștie mirosul de cărbune și să nu se bage de seamă soba.

Vizuina familiei Jondrette era, dacă vă aduceți aminte ce-am spus despre hardughia Gorbeau, minunat aleasă spre a sluji ca loc pentru o faptă mîrșavă și întunecată și ca adăpost pentru o crimă. Era încăperea cea mai dosnică a casei celei mai singuratice de pe bulevardul cel mai pustiu al Parisului. Dacă n-ar fi existat capcana, ea ar fi fost născocită aici.

O casă întreagă și o mulțime de încăperi nelocuite despărțeau mansarda de bulevard, iar singura fereastră pe care o avea dădea spre niște locuri virane, împrejmuite cu ziduri și garduri.

Jondrette își aprinsese luleaua, se așezase pe scaunul desfundat și fuma. Nevastă-sa îi vorbea în șoaptă.

Dacă Marius ar fi fost Courfeyrac, adică un om care face haz în orice împrejurare a vieții, l-ar fi pufnit rîsul văzînd-o pe Jondretta. Purta o pălărie neagră cu pene, asemănătoare cu pălăriile heralzilor din cortegiul încoronării lui Carol al X-lea, un șal foarte mare cu pătrățele pestrițe peste fusta de flanelă și pantofii bărbătești pe care-i azvîrlise cu dispreț fiică-sa în aceeași dimineață. Asta era găteala care-l făcuse pe Jondrette să exclame: „Așa! foarte bine că te-ai îmbrăcat. Trebuie să inspiri încredere!"

Cît despre Jondrette, el nu lepădase redingota nouă și cam largă pentru el, pe care i-o dăduse domnul Leblanc, iar în îmbrăcămintea lui era mereu aceeași nepotrivire între redingotă și pantaloni care întruchipa pentru Courfeyrac idealul poetului.

Deodată, Jondrette ridică glasul:

— Stai! Uite la ce m-am gîndit. Din pricina vremii, o să vină cu birja. Aprinde felinarul, ia-l cu tine și coboară. Să stai în dosul ușii de jos. Cînd auzi că s-a oprit trăsura, deschizi numaidecît; el o să se urce, îi luminezi scara și coridorul și în clipa cînd o intra, cobori din nou, repede, plătești birjarului și dai drumul trăsurii.

— Și bani de unde? întrebă femeia.

Jondrette se scotoci în buzunarul pantalonului și-i dădu cinci franci.

— Ce-i asta? strigă ea.

Jondrette răspunse cu demnitate.

— E pataca pe care ne-a dat-o vecinul azi-dimineață. Și adăugă: Știi ceva? Ne-ar trebui două scaune.

— De ce?

— Ca să stea jos.

Pe Marius îl trecu un fior prin șira spinării, auzind-o pe Jondretta dînd acest răspuns liniștit:

— Drace! Mă duc să le iau pe-ale vecinului.

Și, c-o mișcare grăbită, deschise ușa mansardei și ieși pe coridor.

Marius nu mai avea timpul să coboare de pe scrin, să ajungă la pat și să se ascundă dedesubt.

— Ia luminarea! spuse Jondrette.

— Nu, răspunse ea. M-ar încurca ; trebuie să aduc scaunele. E lună.

Marius auzi cum mîna greoaie a femeii căuta, pipăind, cheia pe întuneric. Uşa se deschise. Rămase locului, uluit şi încremenit de spaimă.

Jondretta intră.

Fereastra mansardei lăsa să treacă o rază de lună printre două fîşii mari de umbră. Una din aceste fîşii de întuneric acoperea în întregime peretele unde se afla Marius, în aşa fel că nu putea fi văzut.

Jondretta ridică ochii, nu-l zări pe Marius, luă cele două scaune, singurele care se găseau în odaie, şi ieşi, trîntind uşa cu zgomot în urma ei.

Se întoarse în mansardă.

— Iată cele două scaune !

— Ţine felinarul ! zise soţul. Coboară repede !

Ea se supuse fără vorbă şi Jondrette rămase singur.

Aşeză cele două scaune de o parte şi de alta a mesei, răsuci dalta în jeratic, puse în faţa vetrei un paravan vechi care ascundea soba, pe urmă se duse în colţul unde se afla grămada de frînghii şi se ghemui lîngă ele, privindu-le cu luare-aminte. Marius îşi dădu seama că ceea ce crezuse el că e un morman de frînghii era o scară de frînghie, foarte bine făcută, cu trepte de lemn şi cu două cîrlige pentru agăţat.

Scara asta şi cîteva unelte mari, adevărate măciuci de fier, care erau vîrîte în maldărul de fiare vechi îngrămădite după uşă, nu se aflau de dimineaţă în mansarda familiei Jondrette, ci fuseseră aduse desigur în cursul după-amiezii, pe cînd Marius lipsea de acasă.

„Unelte de fierar !" gîndi Marius.

Dacă Marius ar fi fost mai priceput în această materie ar fi recunoscut printre sculele pe care le luase drept ale fierarului anumite instrumente cu care se putea tăia sau despica : cele două soiuri de unelte sinistre pe care tîlharii le numesc *mititele şi cosoraşe.*

Vatra, masa şi cele două scaune se aflau chiar în faţa lui Marius. Soba fusese ascunsă, şi încăperea nu mai era luminată decît de lumînare. Cel mai mărunt ciob de pe masă sau de pe vatră făcea o umbră enormă ! O cană

de apă cu gîtul spart umbrea jumătate de perete. În odaie domnea o liniște sinistră și amenințătoare. Se simțea că dintr-o clipă într-alta se va întîmpla ceva înspăimîntător.

Jondrette uitase de pipă, care se stinsese — dovadă serioasă că era muncit de gînduri — și se așezase din nou. Lumina slabă a lumînării scotea în relief trăsăturile ascuțite și fioroase ale chipului său. Își încrunta sprîncenele și gesticula brusc cu mîna dreaptă, ca și cum ar fi răspuns celor din urmă recomandări ale unui întunecat monolog lăuntric. Pe cînd stătea astfel în taină de vorbă cu el însuși, trase repede sertarul mesei, scoase un cuțit mare de bucătărie și-i încercă tăișul pe unghie. După aceea, puse la loc cuțitul și închise sertarul.

Marius, la rîndul său, scoase pistolul din buzunarul din dreapta și trase cocoșul.

Pistolul, încărcîndu-se, făcu un zgomot scurt și ascuțit.

Jondrette tresări și se ridică pe jumătate de pe scaun :

— Cine-i acolo ? strigă el.

Marius își opri răsuflarea ; Jondrette ascultă o clipă, apoi începu să rîdă :

— Sînt un dobitoc ! Trosnește lemnăria.

Marius rămase cu pistolul în mînă.

XVIII

CELE DOUĂ SCAUNE ALE LUI MARIUS STAU FAȚĂ-N FAȚĂ

Deodată, sunetul îndepărtat și melancolic al unui clopot făcu să zbîrnîie geamurile. Bătea ora șase la Saint-Médard.

Jondrette însoți fiecare bătaie cu o clătinare din cap. La a șasea lovitură, strînse mucul lumînării între degete.

Apoi începu să se plimbe prin odaie, ascultă pe coridor, se plimbă iar și ascultă din nou.

— Numai de-ar veni ! mormăi el și se așeză iar pe scaun.

Abia se așezase cînd se deschise ușa.

O deschise Jondretta, care rămăsese pe coridor cu fața schimonosită de un grozav zîmbet prietenos, pe care felinarul orb îl lumina de jos în sus.

— Intrați, vă rog, domnule ! zise ea.

— Poftiți, binefăcătorule ! repetă Jondrette, ridicîndu-se numaidecît.

Domnul Leblanc intră.

Era atît de senin, încît inspira un deosebit respect.

Puse pe masă patru ludovici.

— Domnule Fabantou, zise el, iată pentru chiria și pentru nevoile dumneavoastră mai urgente. Vom vedea după aceea.

— Dumnezeu să vă răsplătească, preamilostivul meu binefăcător ! zise Jondrette. Și apropiindu-se repede de nevastă-sa : Dă drumul trăsurii !

Femeia ieși pe furiș, în timp ce soțul ei se ploconea într-una, poftindu-l pe domnul Leblanc să ia loc. Peste cîteva clipe, ea se întoarse și-i șopti lui Jondrette :

— S-a făcut !

Zăpada, care căzuse fără întrerupere de dimineață, era atît de groasă, încît birja nu se auzise nici la sosire și nici la plecare.

Intre timp, domnul Leblanc se așezase.

Jondrette luă loc pe scaunul celălalt, în fața domnului Leblanc.

Și-acum, pentru ca cititorul să înțeleagă scena ce va urma, e rugat să-și închipuie o noapte friguroasă, locurile pustii de la Salpêtrière acoperite de zăpadă și albe sub razele lunii ca niște giulgiuri uriașe, lumina tainică a felinarelor care împurpura ici și colo bulevardele acestea sinistre și șirurile nesfîrșite de ulmi întunecați ; la un sfert de leghe de jur împrejur, nici urmă de trecător, casa Gorbeau plutind în cea mai adîncă tăcere, în groază și în beznă ; iar în hardughia aceea, în mijlocul singurătății și al nopții, vasta mansardă a familiei Jondrette, luminată numai de-o lumînare ; înăuntrul ei doi oameni șezînd la o masă, domnul Leblanc liniștit, Jondrette rînjind fioros, Jondretta ca o lupoaică, într-un colț, iar dincolo de perete, în picioare, nevăzut, fără să-i scape un cuvînt, fără să piardă o mișcare, Marius, cu ochii la pîndă și cu pistolul în mînă.

Marius nu încerca decît un simțămînt de scîrbă și nicidecum de teamă. Strîngea mînerul pistolului și era liniștit. „Îl voi opri pe ticălos cînd voi vrea", își spunea el.

Știa că poliția se află pe aproape, la pîndă, așteptînd semnalul hotărît, gata să-i sară-n ajutor.

Nădăjduia, de altminteri, că întîlnirea năprasnică dintre Jondrette și domnul Leblanc va arunca o rază de lumină în tot ceea ce-l interesa.

XIX

CÎND RĂSCOLEȘTI MOCIRLA

Domnul Leblanc abia se așezase și-și îndreptă privirea spre paturile goale.

— Cum îi merge fetiței rănite ? întrebă el.

— Rău ! răspunse Jondrette, cu un zîmbet de mîhnire și recunoștință. Foarte rău, preastimate domn. Soră-sa cea mare a dus-o la spital ca s-o panseze. O să le vedeți ; se-ntorc îndată.

— Doamna Fabantou mi se pare că se simte mai bine, spuse domnul Leblanc, aruncînd o privire spre îmbrăcămintea caraghioasă a Jondrettei, care, stînd între el și ușă, ca și cum ar fi păzit ieșirea, se uita la el amenințătoare și aproape gata de luptă.

— E pe moarte ! zise Jondrette. Dar ce să vă spun, domnule ? Femeia asta are-atîta curaj !... Nu-i femeie, e o vită de povară !

Jondretta, măgulită de compliment, protestă cu mofturi de monstru alintat :

— Ești totdeauna prea bun cu mine, domnule Jondrette !

— Jondrette ! spuse domnul Leblanc. Credeam că vă numiți Fabantou !

— Fabantou, zis Jondrette ! răspunse repede soțul. E numele meu de artist ! Și făcîndu-i femeii un gest din umeri, pe care domnul Leblanc nu-l văzu, urmă pe un ton umflat și drăgăstos : Ah ! ne-am înțeles totdeauna de minune, biata mea soțioară și cu mine ! Ce

ne făceam altfel ? Sîntem atît de nenorociți, preastimate domn ! Vrem să muncim și nu găsim de lucru ! Avem tragere de inimă și stăm degeaba ! Nu știu ce face stăpînirea, dar, pe cinstea mea, domnule, nu sînt un iacobin fanatic, nu-s un răzvrătit, nu-i vreau răul, dar dac-aș fi eu ministru, pe ce am mai sfînt, lucrurile ar merge altfel. Iată, de pildă, am vrut ca fetele mele să învețe legătoria. Veți spune : „Cum ? o meserie ?" Da, o meserie ! un meșteșug oarecare ! un mijloc de trai ! Ce decădere, milostive domn ! Ce degradare, cînd ai fost cineva ! Vai ! Nu ne-a mai rămas nimic din vremurile noastre fericite ! Nimic decît un singur lucru, un tablou la care țin, dar de care m-aș despărți totuși, pentru că trebuie să trăim ! Da, da, trebuie să trăim !

Pe cînd Jondrette vorbea cu o lipsă de șir înșelătoare, care nu schimba însă nimic din expresia calculată și pătrunzătoare a înfățișării lui, Marius ridică ochii și zări în fundul odăii pe cineva pe care nu-l văzuse pînă atunci. Era un individ care intrase atît de încet încît nici nu se auzise ușa scîrțîind. Avea o vestă de flanelă viorie, veche, uzată, pătată, ruptă, sfîrtecată și plină de găuri, niște pantaloni largi de catifea, saboți în picioare, nu purta cămașă, avea gîtul gol, brațele goale, tatuate, fața mînjită cu chinoros. Se așezase tăcut, cu brațele încrucișate, pe patul cel mai apropiat, și avînd-o pe Jondretta în față, abia dacă putea fi văzut.

Prin acel instinct magnetic care te face să simți cînd ești privit, domnul Leblanc se întoarse aproape o dată cu Marius. Nu-și putu stăpîni o mișcare de uimire, care nu-i scăpă lui Jondrette.

— A ! da, exclamă Jondrette, încheindu-și haina cu un aer mulțumit, vă uitați la redingota dumneavoastră ! Îmi vine foarte bine ! pe cinstea mea ! îmi stă de minune !

— Cine-i omul acesta ? întrebă domnul Leblanc.

— Asta ? spuse Jondrette. E un vecin. Nu vă sinchisiți de el.

Vecinul avea o înfățișare ciudată. Totuși, în cartierul Saint-Marceau sînt o mulțime de fabrici de produse chimice. Mulți dintre muncitorii din uzine pot avea chipul înnegrit. De altfel, din toată purtarea domnului Leblanc

se vedea că are o încredere sinceră și nezdruncinată. El continuă :

— Ce spuneați, vă rog, domnule Fabantou ?

— Ziceam, domnule și scump protector, urmă Jondrette, sprijinindu-se cu coatele pe masă și uitîndu-se la domnul Leblanc cu niște ochi sfredelitori și duioși, foarte asemeni ochilor unui șarpe boa, ziceam că am un tablou de vînzare.

Un zgomot ușor se auzi la ușă. Intrase încă un bărbat și se așezase pe pat, în spatele Jondrettei. Ca și celălalt, avea brațele goale și o mască de cerneală sau de funingine.

Cu toate că individul se furișase în odaie, domnul Leblanc îl zări.

— Nu luați seama ! zise Jondrette. Sînt de-ai casei. Spuneam, așadar, că mi-a mai rămas un tablou, un tablou de preț... Iată-l, domnule, priviți !

Se ridică, se duse la peretele de care era rezemată tăblia de lemn, despre care am mai vorbit, și o întoarse cu fața, lăsînd-o tot la perete. Era în adevăr ceva care semăna cu un tablou și pe care lumînarea îl lumina prea puțin. Marius nu putu să deslușească nimic, întrucît Jondrette se așezase între el și tablou ; întrezărea doar o mîzgăleală grosolană și un fel de personaj principal, colorat în tonalitățile crude și țipătoare ale pînzelor de bîlci și ale picturilor de paravan.

— Ce e asta ? întrebă domnul Leblanc.

— O pictură de maestru, un tablou de mare valoare ! Țin la el ca la fetele mele ; îmi trezește atîtea amintiri !... V-am spus, însă, și nu-mi iau vorba înapoi : sînt atît de nenorocit, încît sînt nevoit să mă despart de el.

Fie din întîmplare, fie din pricină că începuse să fie neliniștit, domnul Leblanc, pe cînd cerceta cu de-amănuntul tabloul, își îndreptă din nou privirea spre fundul odăii. Se aflau acum acolo patru bărbați, trei pe pat și unul în picioare în dreptul ușii, toți patru cu brațele goale, nemișcați, cu fețele mînjite cu chinoros. Unul dintre cei ce ședeau pe pat se rezema de perete, cu ochii închiși, părînd că doarme. Era bătrîn ; părul lui alb, răvășit peste chipu-i mînjit cu negreală, era înfiorător.

Ceilalți doi păreau tineri ; unul bărbos, celălalt purta plete. Nici unul nu era încălțat cu pantofi ; cei ce nu purtau saboți erau în picioarele goale.

Jondrette băgă de seamă că privirea domnului Leblanc nu se mai dezlipea de indivizii ăștia.

— Sînt niște prieteni, niște vecini, îl lămuri el. Sînt mînjiți pe față fiindcă lucrează cu cărbuni. Sînt sobari. Nu luați seama la ei, binefăcătorule ! Cumpărați-mi tabloul ! Fie-vă milă de mizeria mea ! N-am să vă cer mult pe el. Cît credeți că face ?

— Dar bine, zise domnul Leblanc, privindu-l pe Jondrette drept în ochi, ca unul care nu se lasă înșelat, asta-i o firmă de cîrciumă ; face cel mult trei franci.

Jondrette răspunse cu blîndețe :

— Aveți portofelul la dumneavoastră ? M-aș mulțumi cu o mie de taleri.

Domnul Leblanc se ridică în picioare, se rezemă de perete și-și roti repede privirea prin odaie. Jondrette era la stînga lui, spre fereastră, iar nevastă-sa și cei patru indivizi se aflau la dreapta lui, spre ușă. Cei patru bărbați stăteau neclintiți, parcă nici nu l-ar fi văzut ; Jondrette începu din nou să vorbească pe un ton plîngăreț, cu privirea atît de ștearsă și cu o intonație atît de jalnică, încît domnul Leblanc ar fi putut crede că are în față pur și simplu un om înnebunit de mizerie.

— Dacă nu-mi cumpărați tabloul, preamilostive domn, se tînguia Jondrette, nu mai am nici o scăpare, nu-mi rămîne decît să mă înec. Cînd mă gîndesc c-am vrut ca fetele mele să învețe legătoria de lux, legatul cutiilor pentru cadouri ! Ne-ar trebui o masă cu spetează, ca să nu cadă uneltele, o sobă construită anume, un vas cu trei despărțituri pentru toate felurile de clei de care avem nevoie ; pentru lemn, pentru hîrtie sau pentru stofe, un cuțit pentru tăiat cartonul, un tipar pentru potrivitul lui, un ciocan pentru bătutul țintelor, niște pensule și mai știu eu ce naiba ! Și toate astea pentru ca să cîștige douăzeci de bani pe zi ! să muncească paisprezece ore ! și fiecare cutie trece de treisprezece ori prin mîinile lucrătoarei ! și muiatul hîrtiei ! și să nu se păteze nimic !

și cleiul să stea cald ! la naiba ! vă spun : douăzeci de bani pe zi ! cum vreți să poată trăi cineva ?

În timp ce vorbea, Jondrette nu se uita la domnul Leblanc, în schimb acesta nu-l slăbea din ochi. Privirea domnului Leblanc era ațintită asupra lui Jondrette, iar privirea lui Jondrette asupra ușii. Atenția încordată a lui Marius trecea de la unul la altul. Domnul Leblanc părea că se întreabă : „Și-o fi pierdut mințile ?" Jondrette repetă de cîteva ori, cu tot felul de mlădieri în glas, tărăgănate și rugătoare : „Nu-mi rămîne altceva de făcut decît să mă înec ! Acum cîteva zile am coborît cu gîndul ăsta trei trepte la podul Austerlitz !"

Deodată, privirea lui ștearsă fu străbătută de-o fulgerare groaznică ; omulețul acela se ridică și deveni înfricoșător ; făcu un pas spre domnul Leblanc și-i strigă cu glas tunător :

— Dar nu-i vorba acum de asta ! Mă recunoști ?

XX

CAPCANA

Ușa mansardei se deschisese brusc, lăsînd să se vadă trei indivizi cu bluze de pînză albastră, cu măști negre de hîrtie pe față. Cel din frunte era slab și avea în mînă o bîtă lungă, ghintuită. Cel de-al doilea, un fel de uriaș, ținea de mijlocul cozii, cu fierul în jos, o bardă cu care se ucid boii. Cel de-al treilea, un bărbat îndesat, mai puțin slab decît primul și mai puțin voinic decît al doilea, ținea în pumn o cheie cît toate zilele, șterpelită de la cine știe ce poartă de închisoare.

Pesemne că Jondrette așteptase sosirea acestor inși. Un dialog grăbit începu între el și omul cel slab, cu bîta.

— E totu-n regulă ? întrebă Jondrette.

— Da, răspunse slăbănogul.

— Dar unde-i Montparnasse ?

— Junele-prim s-a oprit să stea de vorbă cu fiică-ta.

— Care ?

— Cea mare.

— E o birjă jos ?
— Da.
— S-au pus caii la brişcă ?
— S-au pus.
— Doi cai buni ?
— Foarte buni.
— Aşteaptă la locul unde-am spus eu ?
— Da.
— Bine, zise Jondrette.

Domnul Leblanc pălise. Se uita la tot ce se petrecea în jurul său, în maghernită, ca un om care-şi dă seama unde-a nimerit ; privirea lui cerceta rînd pe rînd pe toţi cei ce-l înconjurau, îşi întorcea capul în toate părţile, cu o încetineală în care era atenţie şi uimire, dar nimic din înfăţişarea lui nu arăta că-i e frică. Îşi făcuse din masă o poziţie de apărare ; şi omul acesta, care cu o clipă mai înainte părea numai un bătrînel cumsecade, se schimbă deodată într-un fel de atlet şi puse pumnu-i puternic pe spătarul scaunului cu un gest neaşteptat şi ameninţător.

Bătrînul, atît de hotărît şi de viteaz în faţa unei asemenea primejdii, părea a fi dintre oamenii care sînt curajoşi, aşa cum sînt şi buni : firesc şi fără sforţare. Tatăl femeii pe care o iubim nu-i un străin pentru noi. Marius se simţi mîndru de necunoscutul acesta.

Trei dintre indivizii cu braţele goale, despre care Jondrette spusese : „Sînt sobari !" luaseră din mormanul de fiare vechi unul — nişte foarfeci mari pentru tăiatul metalelor, altul — un drug de fier care slujea drept pîrghie, cel de-al treilea — un ciocan, şi se aşezaseră în dreptul uşii, fără să scoată o vorbă. Bătrînul rămăsese pe pat şi deschisese doar ochii. Jondretta se aşezase lîngă el.

Marius socoti că peste cîteva secunde va trebui să intervină şi ridică mîna dreaptă spre tavan, în direcţia coridorului, gata să tragă un foc de pistol.

Jondrette, după ce isprăvi de vorbit cu individul cu bîta, se întoarse iarăşi spre domnul Leblanc şi repetă întrebarea, întovărăşind-o cu rîsul lui răguşit, potolit şi groaznic :

— Aşadar nu mă recunoşti ?

Domnul Leblanc îl privi drept în ochi şi-i răspunse :

— Nu.

Atunci Jondrette se îndreptă spre masă, se aplecă pe deasupra luminării și încrucișîndu-și brațele își apropie capul lui fălcos și sălbatic de chipul liniștit al domnului Leblanc, fără ca acesta să se dea înapoi și, în atitudinea asta de fiară gata să sfîșie, răcni :

— Nu mă cheamă Fabantou și nu mă cheamă nici Jondrette ; mă numesc Thénardier ! Sînt hangiul din Montfermeil ! Auzi ? Thénardier ! Acum mă recunoști ?

O roșeață abia văzută se ivi pe obrajii domnului Leblanc. Răspunse fără să ridice sau să-i tremure glasul, cu liniștea sa firească.

— Nu, nici acum.

Marius nu auzi răspunsul. Cine l-ar fi privit în clipa aceea, în întuneric, ar fi băgat de seamă că e năuc, buimac și ca trăsnit. În clipa cînd Jondrette spusese : „Mă numesc Thénardier“, Marius fusese străbătut de un fior prin tot trupul și se rezemase de perete, ca și cum ar fi simțit în inimă tăișul rece al unei spade. Apoi brațul lui drept, care era gata să dea semnalul, alunecase încet în jos, iar cînd Jondrette repetase : „Auzi ? Thénardier !“ — mîna lipsită de vlagă a lui Marius era cît pe-aci să dea drumul pistolului.

Mărturisind cine era, Jondrette, nu-l tulburase cîtuși de puțin pe domnul Leblanc, dar îl răscolise adînc pe Marius. Numele de Thénardier, pe care domnul Leblanc părea că nu-l cunoaște, Marius îl știa. Aduceți-vă aminte ce însemna numele acesta pentru el ! Numele pomenit în testamentul tatălui său, și pe care îl purta săpat în inimă ; îl păstra în gîndurile lui cele mai ascunse, în adîncul memoriei sale, cu această poruncă sfîntă : *„Un oarecare Thénardier mi-a scăpat viața. Dacă fiul meu îl va întîlni, să-i facă tot binele care-i va sta în putință“*. Numele acesta, vă amintiți, îl păstra cu sfințenie în sufletul lui, alăturîndu-l cu evlavie de numele tatălui său. Cum ? Astfel arăta Thénardier, hangiul din Montfermeil pe care-l căutase zadarnic atît amar de vreme ? Îl găsise, în sfîrșit ; dar cum ! Salvatorul tatălui său era un tîlhar ! Omul căruia Marius ardea de dorința de a i se jertfi era un monstru ! Cel care-l scăpase de la moarte pe colonelul

Pontmercy era pe cale să săvîrşească o faptă a cărei formă Marius n-o desluşea încă limpede, dar care semăna cu un asasinat ! Şi împotriva cui, Dumnezeule sfinte ? Ce fatalitate ! Ce amară ironie a soartei ! Tatăl lui îi poruncea din fundul mormîntului să-i facă lui Thénardier tot binele care-i va sta în putinţă, şi de patru ani Marius n-avea alt gînd decît să plătească datoria părintelui său, iar în clipa cînd era gata să dea pe mîna justiţiei un ucigaş în toiul crimei, destinul îi striga : E Thénardier ! Pe omul care salvase pe tatăl său prin ploaia de gloanţe, pe cîmpia eroică de la Waterloo, era gata să-l răsplătească trimiţîndu-l la ghilotină ! Îşi făgăduise că, dacă-l va întîlni vreodată pe Thénardier, nu-l va întîmpina decît azvîrlindu-i-se la picioare ; îl întîlnise în adevăr, dar ca să-l dea pe mîna călăului ! Tatăl lui îi spunea : „Ajută-l pe Thénardier !" şi el răspundea glasului acestuia scump şi sfînt nimicindu-l pe Thénardier. Să-i dea tatălui său, în mormînt, acest spectacol : omul care, primejduindu-şi viaţa, îl smulsese din ghearele morţii, executat în Piaţa Saint-Jacques mulţumită fiului său, acestui Marius căruia tocmai i-l încredinţase ? Şi ce bătaie de joc să fi purtat la piept atîta vreme ultimele dorinţe ale tatălui, scrise de mîna lui, pentru a face, în chip îngrozitor, cu totul dimpotrivă ! Pe de altă parte, gîndea, să fie martor la o ticăloşie şi să n-o împiedice ? Cum ? Să osîndească victima şi să-l cruţe pe asasin ? Poţi fi socotit dator să porţi recunoştinţă unui astfel de nemernic ? Toate gîndurile pe care şi le făurise Marius de patru ani încoace erau străbătute de la un capăt la altul de lovitura neaşteptată. Se cutremură. Totul atîrna de el. Ţinea în mînă, fără ştirea lor, soarta făpturilor care se frămîntau acolo, sub ochii săi. Dacă trăgea focul de pistol, domnul Leblanc scăpa, şi Thénardier era pierdut ; dacă nu trăgea, cădea jertfă domnul Leblanc şi — cine ştie ? — scăpa „Thénardier". Să-l arunce pe unul în prăpastie ori să-l lase pe celălalt să se prăbuşească ? Ar avea remuşcări şi într-un caz şi într-altul. Ce să facă ? Ce hotărîre să ia ? Să nesocotească amintirile cărora trebuia neapărat să li se supună, să treacă peste atîtea legăminte luate faţă de el însuşi, peste datoria cea mai sfîntă, peste

scrisul cel mai respectat ? Să treacă peste testamentul tatălui său, ori să lase să se săvîrşească o crimă ? I se părea c-o aude cînd pe „Ursula lui" rugîndu-l fierbinte pentru tatăl ei, cînd pe colonel dîndu-i în grijă pe Thénardier. Simţea că-şi pierde minţile. Şi n-avea nici măcar vreme să se gîndească, atît de repede şi de sălbatic se desfăşura scena din faţa ochilor săi. Un vîrtej pe care se crezuse stăpîn îl ducea cu el. Era cît pe-aci să leşine.

În vremea asta, Thénardier, căruia nu-i vom mai spune altfel de aci înainte, se plimba încoace şi încolo prin faţa mesei, ca ieşit din minţi şi cuprins de o bucurie nestăpînită.

Apucă lumînarea cu violenţă şi-o puse pe marginea căminului, trîntind-o atît de tare, încît flacăra era cît pe-aci să se stingă, iar seul topit împroşcă peretele.

Se întoarse apoi cu o mutră îngrozitoare spre domnul Leblanc şi răcni :

— Te-ai curăţat ! Eşti pierdut ! Te tai bucăţele ! Te mănînc fript ! Şi începu din nou să umble prin odaie, în culmea furiei. A ! strigă el. Te-am regăsit, în sfîrşit, domnule filantrop, domnule milionar jerpelit ! domnule care dăruieşti păpuşi ! nătărău bătrîn ! Aşa ? Nu mă recunoşti, ai ? N-ai venit la Montfermeil, la hanul meu, acum opt ani, în 1823, în noaptea de Crăciun ? N-ai luat-o dumneata de la mine pe fetiţa Fantinei, pe Ciocîrlia ? Nu purtai o pelerină galbenă ? Nu ! Şi nu aveai un pachet cu nişte zdrenţe în mînă, aşa cum ai venit şi azi-dimineaţă la mine ? Spune şi tu, nevastă ! E năravul lui, se pare, s-aducă pachete cu ciorapi de lînă prin casele oamenilor. Bătrîn milos, de ! Eşti cumva negustor de ciorapi, domnule milionar ? Împarţi săracilor ce-ţi rămîne de la tarabă, preacucernice ? Mare panglicar mai eşti ! A, nu mă recunoşti ? Ei bine, eu te recunosc ! Te-am recunoscut îndată ce ţi-ai vîrît botul aici ! A ! o să vezi pînă la urmă că nu-i prea frumos să te bagi prin casele oamenilor, pe cuvînt că sînt hanuri ; cu haine jerpelite, cu mutră de om sărac, care aşteaptă să i se dea de pomană, să înşele oamenii, să facă pe generosul, să le iei mijlocul lor de trai, să-i ameninţi prin pădure şi să te

socoţi împăcat cînd, după ce s-au ruinat, vii să le aduci o redingotă lăbărţată şi două pături păcătoase de spital. Ticălos bătrîn ! Hoţ de copii !

Se opri şi păru că stă o clipă de vorbă cu el însuşi. Ai fi spus că furia i se potoleşte ca apele Ronului în vreo groapă ; pe urmă, ca şi cum ar fi sfîrşit cu glas tare ceea ce începuse să-şi spună în şoaptă, dădu cu pumnul în masă şi strigă :

— Cu mutra lui spăşită ! Şi, răstindu-se la domnul Leblanc : Drace ! ţi-ai bătut joc de mine ! Tu eşti pricina tuturor nenorocirilor mele ! Ai luat pentru o mie cinci sute de franci o fată pe care o creşteam, care era de bună seamă a unor oameni bogaţi, care-mi adusese bani frumuşei şi de pe urma căreia aş fi avut cu ce să trăiesc toată viaţa ! O fată care m-ar fi despăgubit de tot ce-am pierdut în spelunca aia blestemată unde se-ncingeau chiolhanuri drăceşti şi unde mi-am irosit ca un nătărău tot ce agonisisem. O ! aş vrea ca tot vinul care a fost băut la mine să se facă otravă pentru cei ce l-au băut. În sfîrşit, asta e ! Spune, nu-i aşa că m-ai crezut un dobitoc cînd ai plecat cu Ciocîrlia ? În pădure erai cu bîta în mînă ! Erai mai tare ! Astăzi sînt eu mai tare. Îmi iau revanşa. Eşti curăţat, moşule ! Mi-a venit şi mie rîndul să rîd ! Rîd din toată inima ! A căzut în capcană, dumnealui ! I-am spus că am fost actor, că mă cheamă Fabantou, că am jucat teatru cu domnişoara Mars, cu domnişoara Muche, că proprietarul îmi cere să-i plătesc chiria mîine, 4 februarie, şi nici nu ştie că termenul de plată e 8 ianuarie, nu 4 februarie. Mare tîmpit ! Şi-mi aduce patru monede păcătoase ! Canalia ! Nu s-a îndurerat să-mi dea măcar o sută de franci. Şi cum se lăsa dus de neroziile mele ! Mă umfla rîsul. Îmi spuneam : „Nătărăule ! Te am în labă ! Îţi ling eu mîinile în dimineaţa asta, da diseară am să-ţi ronţăi inima !"

Thénardier se opri. Gîfîia. Pieptu-i îngust sufla ca nişte foale... Privirea lui era plină de fericirea josnică a omului slab, crud şi laş, care poate în sfîrşit să-l doboare pe cel de care i-a fost teamă şi să-l jignească după ce l-a linguşit ; bucuria piticului cînd pune călcîiul pe capul lui Goliat ; bucuria şacalului cînd sfîşie un taur bolnav,

destul de prăpădit ca să nu se mai poată apăra și destul de viu ca să mai poată suferi.

Domnul Leblanc nu-l întrerupse, dar îi spuse în clipa cînd se făcu liniște :

— Nu știu ce vrei să spui. Te înșeli. Sînt un om sărac, nicidecum milionar. Nu te cunosc. Mă iei drept altcineva.

— A ! mîrîi Thénardier. Gogoși ! Îi dai mereu zor cu gluma asta ! Încerci s-o scalzi, dragul meu ! Așa ? Nu-ți mai aduci aminte ? Nu știi cine sînt ?

— Iertați-mă, domnule, răspunse domnul Leblanc cu o bunăvoință în glas care suna ciudat și autoritar într-o asemenea clipă, dar văd că sînteți un bandit.

Cine n-a băgat de seamă că ființele mîrșave se supără lesne ? Monștrii sînt supărăcioși. Auzind cuvîntul „bandit", nevasta lui Thénardier sări de pe pat, iar Thénardier înșfăcă scaunul, gata să-l sfărîme în mîini.

— Nu te mișca ! îi strigă femeii, și, întorcîndu-se spre domnul Leblanc : Bandit ! da, știu că dumneavoastră, bogătașii, ne numiți așa. Da, e-adevărat ! Am dat faliment, stau ascuns, n-am pîine, n-am un ban, sînt un bandit ! De trei zile n-am mîncat ; sînt un bandit ! A ! Dumneavoastră nu vă e frig la picioare ; aveți pantofi de lux, aveți haine vătuite ca arhiepiscopii, stați la etajul întîi în case cu portar, mîncați trufe, mîncați sparanghel a patruzeci de franci legătura în ianuarie și mazăre boabe ; vă ghiftuiți ; iar cînd vreți să știți dacă e frig, vă uitați în gazetă ca să vedeți cît arată termometrul inginerului Chevalier [1]. Cît despre noi, termometrele sîntem noi înșine. N-avem nevoie să ne ducem pe chei, la colțul turnului Orologiului, ca să vedem cîte grade sînt afară ; simțim că ni se încheagă sîngele în vine și că ne îngheață inima de frig și spunem : „Nu există Dumnezeu !" Iar dumneavoastră veniți în peșterile noastre, da, în peșterile noastre, ca să ne faceți bandiți ! Dar noi o să vă dăm gata, mititeilor ! O să vă păpăm ! Domnule milionar, află dumneata că am fost și eu cîndva un om ca toți oamenii, plăteam impozite, eram alegător, sînt un

---

[1] Fizician francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea ; a perfecționat diferite instrumente de optică și fizică.

cetățean cum poate dumneata nu ești. Aici, Thénardier făcu un pas spre indivizii de lîngă ușă și adăugă, cutremurîndu-se : Și cînd mă gîndesc că are cutezanța să vină să-mi vorbească de parc-ar vorbi c-un cîrpaci ! Apoi adresîndu-se domnului Leblanc cu o înflăcărare crescîndă : Și mai află, domnule filantrop, că nu sînt un individ suspect ! Nu sînt un om al cărui nume nu se cunoaște și care răpește copiii de prin casele oamenilor. Sînt un fost ostaș francez ; ar fi trebuit să fiu decorat ! Am fost la Waterloo ! Am salvat în timpul luptei pe un general pe care-l chema contele de nu știu cum. Mi-a spus numele lui, dar afurisita lui de voce era atît de stinsă, încît nici nu l-am auzit. N-am auzit decît : mulțumesc... Aș fi fost mai bucuros să-mi spună cum îl cheamă decît să-mi mulțumească. Asta m-ar fi ajutat să dau de urma lui. Tabloul ăsta pe care-l vedeți și care a fost pictat de David la Bruqueselles, știi pe cine înfățișează ? Pe mine. David a vrut să imortalizeze fapta mare de arme. Îl duc pe general în spate și mă strecor printre gloanțe. Iată povestea ! Domnul general ăsta nu făcuse niciodată nimic pentru mine ; nu era mai bun decît alții ! Totuși, eu i-am scăpat viața, punînd-o în primejdie pe-a mea și am rămas cu buzunarele doldora de certificate ! Sînt un ostaș de la Waterloo, mii de draci !... Și-acum, după ce-am avut bunătatea să-ți spun toate astea, să isprăvim ; am nevoie de bani, am nevoie de bani mulți, am nevoie de foarte mulți bani ; altminteri, pe legea mea ! te curăț !...

Marius izbutise să-și stăpînească întrucîtva clocotul lăuntric și asculta. Ultima putință de îndoială se risipise. Era, fără doar și poate, acel Thénardier despre care se vorbea în testament. Marius se cutremură la auzul învinovățirii de nerecunoștință adusă tatălui său și pe care el era gata s-o îndreptățească într-un chip atît de neașteptat. Frămîntarea lui spori. De altminteri, în toate cuvintele pe care le rostea Thénardier, în tonul, în gestul, în privirea lui din care țîșneau flăcări la fiecare vorbă, în izbucnirile lui de om rău, care le denunța pe toate, în amestecul ăsta de fanfaronadă și josnicie, de îngîmfare și de micime sufletească, de turbare și de prostie, în învălmășagul plîngerilor adevărate și al simțămintelor pre-

făcute, în neruşinarea acestui ticălos care gusta cu nesaţ voluptatea violenţei, în dezvăluirea sfruntată a întregii urîţenii a unui suflet, în răscolirea tuturor suferinţelor îmbinate cu toate urile — în toate era ceva respingător ca răul însuşi şi zguduitor ca adevărul.

Cititorul a ghicit desigur că tabloul de maestru, pictura lui David propusă spre cumpărare domnului Leblanc, nu era decît firma cîrciumii lui Thénardier, zugrăvită, v-aduceţi aminte, de el însuşi, singura epavă pe care o păstrase din naufragiul de la Montfermeil.

Deoarece Thénardier nu mai stătea în faţa ei, Marius putu acum să vadă lucrarea şi, în adevăr, recunoscu în mîzgălitura aceea o bătălie, zarea învăluită în fum şi un om ducînd în cîrcă pe un altul. Era grupul alcătuit de Thénardier şi Pontmercy ; sergentul salvator şi colonelul salvat. Marius simţi că-i vine ameţeală ; tabloul acesta parcă-l aducea din nou la viaţă pe tatăl său ; nu mai avea în faţa ochilor firma cîrciumii din Montfermeil, ci o înviere ; înaintea lui se deschidea un mormînt şi se înălţa o fantomă ; Marius simţea sîngele zvîcnindu-i în tîmple, auzea tunul de la Waterloo ; tatăl lui, însîngerat, pictat nedesluşit pe tabla aceea sinistră, îl umplea de spaimă şi i se părea că forma nelămurită de pe mîzgălitură se uita ţintă la el.

După ce-şi recăpătă răsuflarea, Thénardier îşi îndreptă spre domnul Leblanc ochii lui injectaţi de sînge şi-i spuse încet şi scurt :

— Ce-ai de spus înainte de-a te trimite la plimbare ?

Domnul Leblanc tăcea. Şi-n tăcerea aceasta, un glas răguşit slobozi în coridor o glumă sinistră :

— Dac-aveţi de crăpat lemne, sînt aici !

Omul cu securea făcea haz.

În aceeaşi clipă, în faţa uşii se ivi un cap uriaş şi zbîrlit, pămîntiu, rînjind îngrozitor şi arătîndu-şi nu dinţii, ci colţii.

Era chipul omului cu securea.

— De ce ţi-ai scos masca ? răcni Thénardier furios.

— Ca să pot să rîd, răspunse acela.

De cîteva clipe, domnul Leblanc părea că urmăreşte şi supraveghează toate mişcările lui Thénardier, care,

orbit şi ameţit de propria-i turbare, umbla încoace şi încolo prin vizuină, ştiind că uşa era păzită, că era înarmat şi ţinea în mînă un om dezarmat şi că sînt nouă contra unu, dacă am socoti-o pe femeia lui numai cît un singur bărbat. Dojenindu-l pe omul cu securea se întorsese cu spatele la domnul Leblanc.

Folosindu-se de clipa asta, domnul Leblanc împinse scaunul cu piciorul şi masa cu pumnul şi, dintr-o săritură, cu o sprinteneală uimitoare, înainte ca Thénardier să fi avut vreme să se întoarcă, ajunse la fereastră. Într-o clipă o deschise, se urcă pe ea şi-o încălecă. Era pe jumătate afară, cînd şase braţe zdravene îl înşfăcară şi-l traseră cu putere înapoi. Se năpustiră asupra lui cei trei „sobari". În acelaşi timp, Thénardier îl înhăţase de păr.

La tărăboiul care se iscase, dădură năvală şi ceilalţi bandiţi care se aflau pe coridor. Bătrînul întins pe pat, şi care părea ameţit de băutură, se dete jos şi se apropie clătinîndu-se, cu un ciocan de cantonier în mînă.

Unul dintre „sobari", a cărui faţă mînjită era luminată de luminare şi în care Marius, cu toată negreala, îl recunoscu pe Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, ridică deasupra capului domnului Leblanc un fel de ghioagă, un drug de fier cu două măciulii de plumb la cele două capete.

Marius nu se mai putu stăpîni : „Tată, îşi spuse el în gînd, iartă-mă !" şi căută cu degetul cocoşul pistolului. Era gata să tragă, cînd îl auzi pe Thénardier strigînd :

— Nu v-atingeţi de el !

Încercarea deznădăjduită a victimei, departe de a-l îndîrji pe Thénardier, îl potolise. Erau doi oameni într-însul : unul crunt, altul foarte chibzuit. Pînă-n clipa aceea, în beţia izbînzii, în faţa prăzii doborîte şi nemişcate, precumpănise omul lipsit de îndurare ; cînd victima începu să se zbată şi păru că vrea să lupte, omul chibzuit se trezi în el şi puse stăpînire pe situaţie.

— Nu v-atingeţi de el ! repetă dînsul.

Şi, fără să bănuiască, avu un prim succes, oprind focul de pistol care era gata să pornească, paralizîndu-l pe Marius, care nu mai avea nici un motiv să se grăbească şi care, în faţa acestei schimbări, nu vedea nici un neajuns dacă mai aştepta. Cine ştie dacă nu se va întîmpla ceva

care să-l scoată din groaznica cumpănă de a-l lăsa să piară pe tatăl Ursulei sau de a-l nimici pe salvatorul colonelului.

O luptă titanică se încinsese. Cu o lovitură de pumn în coșul pieptului, domnul Leblanc îl rostogolise pe bătrîn în mijlocul odăii, apoi, numai cu dosul palmei, culcase la pămînt alți doi atacatori și-i pironise pe amîndoi sub genunchi; ticăloșii horcăiau sub apăsarea asta ca sub un bolovan de granit; dar ceilalți patru îl apucaseră pe viteazul bătrîn de brațe și de ceafă și-l ghemuiseră peste cei doi „sobari" doborîți. Astfel, biruindu-i pe unii, dar răpus de ceilalți, strivindu-i pe cei de dedesubt, dar înăbușit de cei de deasupra, opintindu-se zadarnic împotriva celor ce se grămădeau peste el, domnul Leblanc nu se mai vedea de sub grupul groaznic al banditților, ca un mistreț încolțit de-o haită de dulăi și de copoi care urlă.

Izbutiră să-l trîntească pe patul cel mai apropiat de fereastră și-l țintuiră locului. Thénardiera nu-și mai scotea mîna din părul lui.

— Tu nu te băga ! zise Thénardier. O să-ți rupi șalul.

Thénardiera se supuse, cum se supune lupoaica lupului, mîriind.

— Voi, adăugă Thénardier, scotociți-l.

Domnul Leblanc părea că nu mai are de gînd să se împotrivească. Îl scotociră. N-avea la el decît o pungă de piele cu șase franci în ea și batista.

Thénardier băgă batista în buzunarul lui.

— Cum ? N-are portofel ? întrebă el.

— Nici ceas ! răspunse unul dintre „sobari".

— N-am ce zice ! mormăi cu glas de ventriloc individul mascat care ținea cheia cea mare în mînă. E zdravăn moșu !

Thénardier se duse în colțul de lîngă ușă și luă de acolo un maldăr de frînghii pe care-l aruncă celorlalți.

— Legați-l de piciorul patului ! zise el.

Și văzînd că bătrînul, care fusese lungit în mijlocul odăii de lovitura de pumn a domnului Leblanc, nu se mai mișcă :

— Ce ? Boulatruelle a murit ? întrebă el.

— Nu, răspunse Bigrenaille. E beat !

— Aruncați-l într-un colț ! zise Thénardier.

Doi dintre „sobari“ îl împinseră cu piciorul pe bețiv lîngă mormanul de fiare vechi.

— Babet, de ce-ai adus atîția ? îi șopti Thénardier celui cu bîta. Nu era nevoie.

— Ce vrei ? răspunse omul cu bîta. Au ținut să vină cu toții. E sezon mort. Nu prea e de lucru.

Patul pe care fusese trîntit domnul Leblanc părea să fie un fost pat de spital, așezat pe patru butuci grosolani de lemn abia cojit. Domnul Leblanc nu se împotrivi. Tîlharii îl legară zdravăn, în picioare, de unul din butucii patului, cît mai departe de fereastră și cît mai aproape de vatră.

După ce strînseră și cel din urmă nod, Thénardier luă un scaun și se așeză aproape în fața domnului Leblanc. Thénardier era cu totul schimbat ; în cîteva clipe trecuse de la violența cea mai nestăpînită la blîndețea domoală și vicleană. Marius abia putea recunoaște în acest zîmbet de om îndatoritor și cuviincios gura aproape bestială care cu o clipă înainte spumega ; urmărea uluit schimbarea asta fantastică și neliniștitoare și trecea prin tulburarea pe care-ar simți-o cineva care ar vedea un tigru schimbîndu-se în avocat.

— Domnule... spuse Thénardier. Și făcîndu-le semn tîlharilor care-l mai țineau pe domnul Leblanc să se îndepărteze : Stați puțin deoparte și lăsați-mă să vorbesc cu domnul !

Se retraseră cu toții spre ușă. Thénardier urmă :

— Ați făcut rău, domnule, încercînd să săriți pe fereastră. Ați fi putut să vă rupeți un picior. Acum, dacă îngăduiți, vom sta de vorbă în liniște. Mai întîi, trebuie să vă împărtășesc constatarea pe care-am făcut-o, că n-ați scos încă nici un strigăt.

Thénardier avea dreptate ; amănuntul era adevărat, cu toate că Marius, în tulburarea lui, nu-l băgase în seamă. Domnul Leblanc rostise doar cîteva cuvinte, fără să ridice glasul și, chiar în încăierarea de lîngă fereastră, cu cei șase tîlhari, păstrase cea mai adîncă și cea mai ciudată tăcere. Thénardier urmă :

— O ! Doamne ! dac-ați fi strigat : „Săriți, hoții !“ nu mi s-ar fi părut de loc nefiresc. „Săriți, mă omoară !“ așa se strigă de obicei în asemenea ocazii ; și, în ceea ce

mă privește, n-aș fi luat-o în nume de rău. E foarte firesc să facem nițel tărăboi cînd ne trezim în mijlocul unor persoane care nu prea inspiră încredere. Ați fi putut s-o faceți ; nimeni nu v-ar fi împiedicat. Nici măcar nu v-am fi pus căluș în gură. Și-am să vă spun de ce : pentru că odaia asta e foarte bine ascunsă. N-are altă însușire, dar pe aceasta o are. E ca o pivniță. Dac-ar exploda o bombă aici, corpul de gardă cel mai apropiat ar crede că e sforăitul unui om beat. Aici tunul ar face : bum ! iar tunetul : puf ! E o locuință plăcută. Dar, în sfîrșit, dumneavoastră n-ați țipat ; e mai bine așa ; vă felicit și-am să vă spun ce-am înțeles eu dintr-asta : scumpe domn, cînd țipăm, cine dă năvală ? Poliția. Iar după poliție ? Justiția. Ei bine, dumneavoastră n-ați țipat ; ceea ce înseamnă că nici dumneavoastră nu țineți s-aveți de-a face cu justiția și cu poliția, cum nu ținem nici noi. Înseamnă — și de mult mă gîndesc la lucrul ăsta — că aveți vreun interes să ascundeți ceva. Așadar, ne-am putea înțelege.

Pe cînd vorbea astfel, cu privirea ațintită asupra domnului Leblanc, Thénardier părea că se străduiește să-și înfigă săgețile ascuțite care-i țîșneau din ochi pînă-n conștiința prizonierului său. De altfel, vorba lui, plină de o îndrăzneală stăpînită și vicleană, era măsurată și aproape aleasă ; și-n ticălosul ăsta, care adineauri nu era decît un tîlhar, ieșea acum la iveală „omul care se pregătise să se facă preot".

Trebuie să spunem că tăcerea pe care-o păstrase prizonierul, acest simț al prevederii care mergea pînă la uitarea de sine, tăria aceasta de-a se împotrivi celui mai firesc îndemn, acela de-a scoate un strigăt, toate acestea din clipa în care i se atrăsese atenția asupra lor, îl tulburau pe Marius și-l umpleau de o uimire dureroasă.

Observația atît de întemeiată a lui Thénardier îngroșa și mai mult pentru Marius ceața plină de taine în care se ascundea făptura aceea gravă și ciudată, căreia Courfeyrac îi zvîrlise porecla de „domnul Leblanc". Dar, oricine ar fi fost, așa legat cu frînghii, înconjurat de călăi, intrat pe jumătate, ca să zicem așa, într-o groapă care se căsca din ce în ce mai adînc sub el, în fața mîniei, ca și-n fața blîndeții lui Thénardier, omul acesta rămăsese nepăsător ; și

Marius nu putea, într-o clipă atît de grozavă, să nu admire fața aceea melancolică, atît de semeață.

Era, firește, o ființă care nu știa ce-i frica și ce-nsemnează a fi deznădăjduit. Un om în stare să stăpînească încercarea situațiilor disperate. Oricît de nemăsurată era primejdia, oricît de neînlăturat era deznodămîntul, nu se vedea în atitudinea lui nimic din agonia înecatului care-și holbează ochii îngroziți sub apă.

Thénardier se ridică și, în chipul cel mai firesc, se apropie de cămin, dădu la o parte paravanul, îl rezemă de patul de lîngă el și lăsă să se vadă soba plină de jăratic, în mijlocul căruia prizonierul putu să zărească deslușit dalta încinsă pînă la alb și străbătută din loc în loc de steluțe stacojii.

Apoi Thénardier veni și se așeză din nou lîngă domnul Leblanc.

— Cum spuneam, urmă el, ne putem înțelege. Ne putem învoi prietenește. Am făcut rău că m-am înfuriat adineauri ; nu știu unde mi-a fost capul : am cam trecut măsura ; am spus tot felul de lucruri nelalocul lor. De pildă, pentru că sînteți milionar, v-am spus că am nevoie de bani, de mulți bani, de foarte mulți bani. Asta n-ar fi de loc drept. Doamne ! Oricît ați fi de bogat, aveți și dumneavoastră greutăți ; cine nu are ? N-am de gînd să vă aduc la sapă de lemn ; la urma urmei, nu sînt un băutor de sînge. Nu sînt dintre cei care, pentru că sînt stăpîni pe situație, o folosesc ca să se facă de rîs. Uite, las să treacă de la mine și fac la rîndul meu un sacrificiu. N-am nevoie decît de două sute de mii de franci.

Domnul Leblanc nu scoase o vorbă.

Thénardier continuă :

— Vedeți că am lăsat-o mult mai ieftin. Nu știu ce avere aveți, dar știu că nu vă uitați la bani ; și un binefăcător ca dumneavoastră poate lesne să dea două sute de mii de franci unui tată de familie fără noroc. Fără îndoială, și dumneavoastră sînteți un om cu judecată și nu v-ați închipuit că mi-aș fi dat atîta osteneală cîtă mi-am dat pe ziua de azi și că aș fi pus la cale afacerea de astă-seară, care după părerea domnilor de față e o treabă bine chibzuită, ca să ajung să vă cer cu ce să beau un kil de

vin bun și să mănînc o friptură de vițel la un restaurant de clasa întîi. Dar două sute de mii de franci merită osteneala. În clipa cînd veți scoate din buzunar suma asta de nimic, vă încredințez că totul s-a sfîrșit și că nu trebuie să vă mai temeți nici măcar de-un bobîrnac. O să-mi spuneți : „Dar n-am două sute de mii de franci la mine". O ! nu-s lipsit de înțelegere. Nu vă cer așa ceva. Vă cer un singur lucru : să aveți bunătatea să scrieți ce-am să vă dictez eu. Aici, Thénardier se opri, apoi adăugă, apăsînd pe fiecare cuvînt și arătînd cu un zîmbet spre sobă : Vă previn, n-o să cred că nu știți să scrieți.

Un mare inchizitor ar fi putut invidia acest zîmbet.

Thénardier împinse masa foarte aproape de domnul Leblanc, luă călimara, un condei și-o foaie de hîrtie din sertarul pe care-l lăsă întredeschis și-n care lucea cuțitul lung și ascuțit. Puse foaia de hîrtie în fața domnului Leblanc.

— Scrieți ! zise el.

Prizonierul deschise în sfîrșit gura.

— Cum vrei să scriu ? Sînt legat.

— E adevărat ; iertați-mă ! zise Thénardier. Aveți dreptate. Și întorcîndu-se spre Bigrenaille : dezleagă-i domnului brațul drept !

Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, se supuse poruncii lui Thénardier. Cînd prizonierul putu să miște mîna, Thénardier muie condeiul în cerneală și i-l întinse.

— Țineți seama, domnule, că sînteți în puterea noastră, la cheremul nostru, cu totul la cheremul nostru, că nici o putere omenească nu vă poate scăpa de-aici și că am fi într-adevăr mîhniți dacă ne-ați sili să recurgem la violență. Nu vă cunosc nici numele, nici adresa, dar vă previn că veți rămîne legat pînă la întoarcerea persoanei care are sarcina să ducă scrisoarea pe care-o veți scrie. Și-acum, scrieți !

— Ce anume ? întrebă prizonierul.

— Vă dictez.

Domnul Leblanc luă condeiul.

Thénardier începu să dicteze :

— *„Copila mea..."*

Prizonierul tresări și ridică ochii spre Thénardier.

— Puneți : „*Scumpa mea copilă*“, zise Thénardier.

Domnul Leblanc se supuse.

Thénardier urmă :

— „*Vino numaidecît*“... Se opri : O tutuiți, nu-i așa ?

— Pe cine ? întrebă domnul Leblanc.

— Asta-i bună ! zise Thénardier. Pe mititica. Pe Ciocîrlia.

Domnul Leblanc răspunse fără cea mai mică tulburare :

— Nu-nțeleg ce vrei să spui.

— Dați-i drumul mai departe, zise Thénardier, și-ncepu din nou să dicteze : „*Vino numaidecît. Am neapărată nevoie de tine. Persoana care-ți va înmîna biletul acesta este însărcinată să te aducă la mine. Te aștept. Vino cu toată încrederea.*“

Domnul Leblanc scrisese totul. Thénardier reveni :

— A ! ștergeți : „*Vino cu toată încrederea*“. Asta ar face-o să bănuiască ceva necurat la mijloc și să se îndoiască.

Domnul Leblanc șterse cele patru cuvinte.

— Și-acum, urmă Thénardier, iscăliți ! Cum vă numiți ?

Prizonierul lăsă condeiul din mînă și întrebă :

— Pentru cine e scrisoarea asta ?

— Știți prea bine ! răspunse Thénardier. Pentru mititica. V-am mai spus.

Se vedea bine că Thénardier se ferea să pomenească numele fetei despre care era vorba. Îi spunea „Ciocîrlia“, îi spunea „mititica“, dar numele nu i-l rostea. Prevedere de om cu socoteală, care-și păstrează taina față de complicii săi. Spunîndu-le numele, ar fi însemnat să le vîndă pe degeaba tot „pontul“ și să le destăinuiască mai mult decît aveau nevoie să știe.

Repetă :

— Iscăliți. Cum vă numiți ?

— Urbain Fabre, zise prizonierul.

Cu o mișcare de pisică, Thénardier își vîrî repede mîna în buzunar și scoase batista luată de la domnul Leblanc. Căută monograma și-o apropie de lumînare.

— U.F. Așa e ! Urbain Fabre. Ei bine, iscăliți : U.F...

Prizonierul se iscăli.

— Deoarece e nevoie de amîndouă mîinile pentru a îndoi scrisoarea, dați-o încoace s-o îndoiesc eu.

După ce făcu cum a spus, Thénardier urmă :

— Puneți adresa ! Domnișoarei Fabre, acasă la dumneavoastră... Știu, nu stați prea departe de-aici, pe lîngă Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că acolo vă duceți zilnic la liturghie ; dar nu știu pe ce stradă. Văd că vă dați seama de situația în care vă aflați. Întrucît n-ați mințit în ceea ce privește numele, desigur că n-o să mințiți nici în privința adresei. Scrieți-o chiar dumneavoastră.

Prizonierul stătu o clipă pe gînduri, apoi luă condeiul și scrise : *„Domnișoarei Fabre, la domnul Urbain Fabre, strada Saint-Dominique-d'Enfer nr. 17"*.

Thénardier puse mîna pe scrisoare cu un fior nestăpînit.

— Nevastă ! strigă el.

Thénardiera tresări.

— Iată scrisoarea ! Știi ce-ai de făcut. Jos așteaptă o birjă. Pleacă numaidecît și-ntoarce-te repede ! Și adresîndu-se omului cu securea : Tu, pentru că ți-ai scos masca, însoțește-o pe doamna ! Urcă-te în spate ! Știi unde-ai lăsat brișca ?

— Da, răspunse omul.

Și, lăsîndu-și securea într-un colț, porni după Thénardiera.

După ce ieșiră, Thénardier își scoase capul pe ușa întredeschisă și strigă pe coridor :

— Ai grijă să nu pierzi scrisoarea ! Gîndește-te că ai la tine două sute de mii de franci.

Glasul răgușit al Thénardierei răspunse :

— Fii liniștit ! Am pus-o în sîn.

Nu trecuse nici un minut și se auziră pocnetele unui bici, care se îndepărtară și se stinseră numaidecît.

— Bun ! mormăi Thénardier. Au luat-o din loc. În trei sferturi de oră, cucoana o să fie înapoi, la galop !

Își trase un scaun lîngă vatră și se așeză, încrucișîndu-și brațele și întinzîndu-și cizmele pline de noroi spre sobă.

— Mi-e frig la picioare, spuse el.

Cu Thénardier și cu prizonierul nu mai rămăseseră în maghernită decît cinci bandiți. Sub măștile lor sau sub chinorosul care le acoperea fața și care făcea din ei niște cărbunari, niște arapi sau niște diavoli, după cum păreau în ochii celor îngroziți, indivizii aceștia aveau niște mutre țepene și posace și se vedea că sînt pe cale să săvîrșească o crimă așa cum ar face orice altă treabă : liniștiți, fără ură și fără milă, ba chiar cu un fel de plictiseală. Stăteau într-un colț, înghesuiți ca niște fiare, și nu scoteau o vorbă. Thénardier își încălzea picioarele. Prizonierul se cufundase iarăși în tăcerea lui. O liniște apăsătoare se lăsase acum după vălmășagul sălbatic care răscolise mansarda cu cîteva clipe mai înainte.

Luminarea, în jurul căreia se formase o ciupercă mare de seu, abia de mai lumina vasta și sinistra maghernită ; jeraticul se mai potolise și toate acele capete fioroase azvîrleau pe pereți și pe tavan niște umbre hîde.

Nu se mai auzea alt zgomot decît răsuflarea liniștită a bătrînului beat care dormea.

Cuprins de-o îngrijorare care sporea din ce în ce, Marius aștepta. Enigma era mai de nepătruns decît oricînd. Cine-i „mititica" pe care Thénardier o numise Ciocîrlia ? Să fie „Ursula" lui ? Prizonierul nu păruse cîtuși de puțin tulburat auzind cuvîntul Ciocîrlia și răspunsese cu aerul cel mai firesc din lume : „Nu știu ce vrei să spui !" Pe de altă parte cele două litere U.F. fuseseră lămurite ; însemnau Urbain Fabre, iar Ursula nu se mai numea Ursula. Marius vedea foarte limpede acest lucru. Un fel de vrajă groaznică îl țintuia pe locul acela, de unde urmărea și cuprindea toată scena. Stătea acolo, aproape fără să mai poată gîndi sau face vreo mișcare, năucit parcă de ticăloșiile la care fusese de față. Aștepta, nădăjduind că se va petrece totuși ceva, orice, neputînd să-și mai adune gîndurile și neștiind ce hotărîre să ia.

„În orice caz, își spuse el, tot am să aflu dacă Ciocîrlia e ea, de vreme ce Thénardiera o s-o aducă aici. Atunci se va sfîrși totul ; îmi voi da viața și sîngele dacă va fi nevoie, dar o voi scăpa ! Nimic n-o să mă mai poată opri."

Trecu astfel aproape o jumătate de ceas. Thénardier părea cufundat în gînduri întunecate ; prizonierul stătea nemişcat. Cu toate astea, de cîteva clipe lui Marius i se părea că aude din cînd în cînd un zgomot uşor şi înăbuşit care venea dinspre prizonier.

Deodată, Thénardier se răsti la prizonier :

— Domnule Fabre, ascultaţi : vreau să vă mai spun ceva.

Aceste cîteva cuvinte păreau să fie începutul unei lămuriri. Marius ciuli urechile. Thénardier urmă :

— Nevastă-mea trebuie să se înapoieze. Nu vă pierdeţi răbdarea ! Îmi închipui că Ciocîrlia e în adevăr fiica dumneavoastră şi socotesc cît se poate de firesc să nu voiţi s-o pierdeţi. Iată : nevastă-mea se duce s-o caute cu scrisoarea dumneavoastră. I-am spus nevesti-mi să se îmbrace aşa cum aţi văzut, fiica dumneavoastră are s-o urmeze fără împotrivire. Amîndouă au să urce în birjă, cu tovarăşul meu la spate. Undeva, dincolo de barieră, îi aşteaptă o brişcă trasă de doi cai buni. Fiica dumneavoastră se va da jos din birjă. Tovarăşul meu o să se urce cu dînsa în brişcă, iar nevastă-mea o să se-ntoarcă şi-o să ne spună : „S-a făcut !" Cît despre domnişoara dumneavoastră, n-o să i se întîmple nimic ; brişca o s-o ducă într-un loc unde o să stea liniştită şi, îndată ce-mi veţi fi dat mărunţişul acela de două sute de mii de franci, o să vă fie adusă înapoi. Dacă puneţi să mă aresteze, omul meu o să-i facă de petrecanie Ciocîrliei. Asta e !

Prizonierul nu rosti nici un cuvînt. După un răstimp Thénardier continuă :

— Cum vedeţi, e foarte simplu. Nu se va întîmpla nimic din ceea ce nu doriţi să se întîmple. V-am spus cum stau lucrurile. Vă previn ca să ştiţi. Se opri. Prizonierul nu răspunse nimic şi Thénardier adăugă : Îndată ce nevastă-mea se va întoarce şi-mi va spune : „Ciocîrlia a plecat !" vă dăm drumul şi sînteţi liber să vă duceţi şi să vă culcaţi acasă. Precum vedeţi, n-am avut gînduri rele.

Prin mintea lui Marius trecură cele mai groaznice închipuiri. Cum ? N-au s-o aducă aci pe fata pe care o răpeau ? Unul dintre bestiile astea o va duce altundeva ? Unde ?... Şi dacă era ea ? Nu mai încape îndoială că e ea. Marius simţi că inima-i încetează să mai bată. Ce să

facă ? Să tragă focul de pistol ? Dar omul acela fioros cu securea, care acum e cu fata, tot va scăpa de urmărire ; și Marius se gîndi la vorbele lui Thénardier, al căror tîlc sîngeros era vădit : „Dacă puneți să mă aresteze, omul meu are să-i facă de petrecanie Ciocîrliei".

De data asta, nu numai testamentul colonelului îl împiedica să se amestece, ci însăși dragostea sa și primejdia în care se afla ființa iubită.

Situația îngrozitoare care ținea de mai bine de o oră își schimba înfățișarea în fiecare clipă. Marius avu destulă putere să-și muncească gîndul cu cele mai cumplite presupuneri, căutînd să se agațe de o nădejde, dar nu găsea nici una. Frămîntarea din mintea lui nu se potrivea de loc cu tăcerea jalnică din vizuină.

În mijlocul acestei tăceri se auzi deschizîndu-se ușa de la scară, apoi închizîndu-se la loc.

Prizonierul făcu o mișcare în legăturile sale.

— S-a-ntors nevastă-mea, anunță Thénardier.

Abia apucase să spună aceste vorbe, că Thénardiera se și năpusti în odaie, roșie la față, gîfîind, abia trăgîndu-și sufletul, cu ochii injectați și-ncepu să strige, bătîndu-se cu amîndouă mîinile deodată peste șale :

— Adresă falsă !

Banditul pe care-l luase cu ea se ivi în spatele ei și se duse să-și ia din nou securea.

— Adresă falsă ? repetă Thénardier.

Femeia continuă :

— Nimeni ! În strada Saint-Dominique, la nr. 17, nu există nici un domn Urbain Fabre ! N-a auzit nimeni de el. Se opri înăbușindu-se, apoi urmă : Domnule Thénardier, babalîcul ne-a tras pe sfoară ! Ești prea bun ; vezi ? Eu, în locul tău, i-aș fi tăiat gura în patru de la început și dac-ar fi făcut pe nebunul, l-aș fi prăjit de viu ! ar fi fost nevoit să spună unde e fata și unde-și ține biștarii ! Uite ce-aș fi făcut eu ! Bine-a zis cine-a zis că bărbații sînt mai nătîngi decît femeile ! Nr. 17 ! Nimeni ! O poartă mare ! Nici un domn Fabre pe strada Saint-Dominique ! Să gonești caii, să dai bacșiș birjarului și totul degeaba ! Am stat de vorbă cu portarul și cu portăreasa, o femeie frumoasă și voinică : habar n-au de Urbain Fabre !

Marius respiră uşurat. Ea, Ursula sau Ciocîrlia, cea pe care nu mai ştia cum s-o numească, scăpase.

Pe cînd nevastă-sa, înverşunată, ţipa în gura mare, Thénardier se aşezase pe masă ; rămase astfel cîteva clipe fără să scoată o vorbă, legănîndu-şi piciorul drept, care atîrna, şi uitîndu-se la sobă, năpădit de cele mai negre gînduri.

În sfîrşit, pe un ton potolit, dar plin de cruzime, îi spuse prizonierului :

— Adresă falsă, ai ? Ce socoteală ţi-ai făcut ?

— Să cîştig timp ! strigă prizonierul cu un glas tunător.

Şi-n aceeaşi clipă îşi scutură legăturile : erau tăiate ! Prizonierul nu mai era legat de pat decît de un singur picior.

Mai înainte ca cei şapte bărbaţi să-şi fi venit în fire şi să se fi năpustit asupra lui, el se aplecase spre vatră, întinse mîna spre sobă, apoi se ridică ; şi-acum Thénardier, Thénardiera şi banditţii, îngrămădiţi de spaimă tocmai în fundul mansardei, îl priveau năuci cum, aproape liber şi stăpîn pe mişcările sale, înspăimîntător la vedere, ridică deasupra capului dalta înroşită, din care se răsfrîngea o lumină sinistră.

Ancheta judiciară, care a urmat loviturii pusă la cale în casa Gorbeau, a constatat că un gologan mare de zece centime, tăiat şi lucrat într-un anumit fel, a fost găsit în mansardă cu prilejul descinderii pe care poliţia a făcut-o după aceea ; moneda asta era una din acele minuni de îndemînare pe care răbdarea ocnaşilor le făureşte pe întuneric şi pentru întuneric, minuni ce nu sînt altceva decît unelte de evadare. Produsele acestea groaznice şi gingaşe ale unei iscusinţe neobişnuite sînt în arta giuvaergiei ceea ce metaforele argoului sînt în poezie. Există în ocnă artişti ca Benvenuto Cellini, aşa cum există în limbă poeţi ca Villon. Nefericitul care vrea să fie liber izbuteşte cîteodată ca, fără unelte, ci numai cu un briceag, cu o lamă de cuţit vechi, să taie o monedă în două felii subţiri, să le scobească fără să se atingă de semnele monetare şi să facă un ghint pe muchea monezii în aşa fel încît cele două felii ale banului să se unească din nou. E o cutie care se închide şi se deschide după nevoie. În această minusculă cutie se ascunde un arc de ceasornic ; iar arcul acesta de ceasornic,

mînuit cu dibăcie, retează frînghii groase și drugi de fier. S-ar crede că nefericitul ocnaș nu are la el decît bănuțul ăsta ; da de unde ! are libertatea. La percheziţiile făcute mai tîrziu de către poliţie în maghernită a fost găsită o asemenea monedă, desfăcută în două, sub patul de lîngă fereastră. S-a mai găsit de asemenea și un mic ferăstrău de oțel albastru, care putea fi ascuns în monedă. Pesemne că în clipa cînd bandiţii l-au scotocit pe prizonier, avea această monedă, pe care a izbutit s-o păstreze, în mînă, iar mai tîrziu, avînd mîna dreaptă liberă, a desfăcut-o și s-a slujit de ferăstrău ca să taie frînghiile cu care fusese legat, ceea ce ar putea să lămurească zgomotul ușor și mișcările abia simțite pe care le băgase de seamă Marius.

Nevoind să se aplece, ca să nu se trădeze, nu-și tăiase legăturile de la piciorul stîng.

Bandiţii își reveniseră din zăpăceala lor.

— N-ai nici o grijă ! îl liniști Bigrenaille pe Thénardier. Mai e legat de-un picior și n-o s-o ia din loc. Răspund eu. Laba e legată de mine.

Între timp, prizonierul ridică glasul :

— Sînteți niște ticăloși, dar viața mea nu prețuiește așa de mult. Iar dacă vă închipuiți c-o să mă faceți să scriu ce nu vreau să scriu, ori să spun ce nu vreau să spun... Își suflecă mîneca brațului stîng și adăugă : Iată !...

În aceeași clipă își întinse brațul și își înfipse în carne dalta înroșită al cărei mîner de lemn îl ținea în mîna lui dreaptă.

Se auzi sfîrîitul cărnii arse și mirosul groaznic al camerelor de tortură se răspîndi în maghernită. Marius se clătină cuprins de groază ; pînă și tîlharii se înfiorară ; chipul ciudatului bătrîn abia se încruntă și, pe cînd fierul roșu intra din ce în ce mai adînc în rana fumegîndă, el, neclintit, aproape măreț, își aținteа asupra lui Thénardier privirea lui blajină, fără ură, în care suferința se pierdea într-o seninătate înălțătoare.

La oamenii aleși zvîrcolirile trupului și ale simțurilor în prada durerii fizice scot la iveală sufletul, îl dau pe față, așa cum răscoalele soldățimii îl silesc pe căpitan să se arate așa cum e.

— Nemernicilor, zise el, să nu vă temeți de mine mai mult decît mă tem eu de voi !

Și smulgîndu-și dalta din rană, o aruncă pe fereastra care rămăsese deschisă ; teribila unealtă înroșită pieri în noapte, învîrtindu-se, și căzu departe, stingîndu-se în zăpadă.

Prizonierul adăugă :

— Faceți cu mine ce poftiți.

Era dezarmat.

— Înșfăcați-l ! porunci Thénardier.

Doi dintre tîlhari puseră mîna pe umărul lui, iar omul mascat cu glas de ventriloc i se propti în față, gata să-i sfarme capul cu o lovitură de cheie, la cea mai mică mișcare.

În același timp, Marius auzi jos, lîngă perete, dar atît de aproape încît nu-i putea vedea pe cei ce vorbeau, aceste cuvinte schimbate în șoaptă :

— Nu-i decît un singur lucru de făcut.

— Să-l înjunghiem !

— Asta e !

Erau bărbatul și nevasta care se sfătuiau.

Thénardier se îndreptă cu pași rari spre masă, deschise sertarul și scoase cuțitul.

Marius strîngea mînerul pistolului în mînă. Înfricoșată nehotărîre ! De un ceas răsunau în conștiința sa două glasuri : unul îi spunea să respecte testamentul tatălui său, celălalt îi striga să-l ajute pe prizonier. Aceste două glasuri nu conteneau nici o clipă lupta lor, care-l făcea să sufere îngrozitor. Pînă în clipa aceea tot mai păstrase o slabă nădejde că va găsi un mijloc ca să împace amîndouă aceste datorii ; dar nu găsise nimic. Primejdia creștea însă din ce în ce ; marginea așteptării fusese depășită ; la cîțiva pași de prizonier, Thénardier stătea cu cuțitul în mînă.

Buimăcit, Marius își roti privirea în juru-i — cel din urmă semn instinctiv al deznădejdii.

Deodată tresări.

La picioarele lui, pe masă, o rază de lună lumina puternic și părea că-i arată o foaie de hîrtie. Pe această foaie de hîrtie citi rîndul următor, scris cu litere mari chiar în dimineața aceea de fata cea mare a Thénardierilor : „Vin sticleții".

Un gînd, o rază de lumină trecu prin mintea lui Marius ; era ceea ce trebuia, dezlegarea groaznicei probleme

care-l chinuia ; să-l cruțe pe asasin și să salveze victima. Îngenunche pe scrin, întinse brațul, apucă bucata de hîrtie, desfăcu încet o fărîmă de tencuială din perete, o înfășură în hîrtie și aruncă totul prin crăpătură, în mijlocul odăii.

Era și vremea. Thénardier își înfrînsese ultimele temeri sau ultimele șovăieli și se apropia de prizonier.

— A căzut ceva ! strigă Thénardiera.

— Ce ? întrebă bărbatul.

Femeia se repezise și ridicase bucățica de moloz înfășurată în hîrtie. O dădu soțului ei.

— Pe unde-a venit ? întrebă Thénardier.

— Asta-i bună ! zise femeia. Pe unde vrei să fi venit ? Pe fereastră.

— Am văzut-o și eu căzînd, întări Bigrenaille.

Thénardier desfăcu repede hîrtia și-o apropie de lumînare.

— Drace ! E scrisul Époninei.

Îi făcu semn femeii, care se apropie numaidecît, și-i arătă rîndul scris pe foaia de hîrtie, apoi adăugă cu glas înăbușit :

— Repede ! scara ! să lăsăm șoricul în cursă și să ne cărăbănim !

— Fără să-i tăiem gîtul individului ?

— N-avem vreme.

— Pe unde-o luăm ? întrebă Bigrenaille.

— Pe fereastră, răspunse Thénardier. Dacă Ponina a aruncat piatra pe fereastră înseamnă că de partea asta casa nu e împresurată.

Mascatul cu glas de ventriloc puse jos cheia lui uriașă, ridică mîinile în sus, deschizînd și închizînd repede de trei ori pumnii, fără să scoată o vorbă. Parcă ar fi fost un semnal de alarmă pe o corabie. Tîlharii care-l țineau pe prizonier îi dădură drumul ; cît ai clipi, scara de frînghie fu lăsată dincolo de fereastră și prinsă zdravăn de pervaz cu cele două cîrlige de fier.

Prizonierul nu lua seama la cele ce se petreceau în jurul său. Părea că se gîndește sau se roagă.

Îndată ce scara fu prinsă, Thénardier strigă :

— Hai, cucoană !

Şi se repezi la fereastră.

Dar în clipa cînd o încălecă, Bigrenaille îl înhăţă cu putere de guler :

— A, nu, nu aşa, caraghios bătrîn ! După noi !

— După noi ! urlară tîlharii.

— Copilării ! bolborosi Thénardier. Pierdem vremea de pomană. Copoii sînt pe urmele noastre.

— Bine, zise unul dintre tîlhari, dacă-i aşa, să tragem la sorţi cine să treacă mai întîi.

Thénardier strigă :

— Aţi înnebunit ? V-aţi pierdut minţile ? Sînteţi o ceată de nătărăi ! Să mai zăbovim, nu-i aşa ? Să tragem la sorţi, ai ? În ce mînă e nasturele ? Cine trage chibritul cel mai scurt ? să ne scrim numele ! să le punem într-o căciulă ?...

— Să vă dau pălăria mea ? strigă un glas din pragul uşii.

Se-ntoarseră cu toţii. Era Javert.

Îşi ţinea pălăria în mînă şi-o întindea zîmbind.

XXI

AR TREBUI ARESTATE MAI ÎNTÎI VICTIMELE

Pe înserate, Javert pusese oameni de pază, iar el se ascunsese în dosul copacilor din strada Barrière-des-Gobelins, care se afla în faţa casei Gorbeau, de partea cealaltă a bulevarului. Îşi desfăcuse mai întîi „turbinca" să vîre în ea pe cele două fete care primiseră sarcina de a sta de veghe în jurul hardughiei. Dar n-o găsise decît pe Azelma. Éponine nu se afla la postul ei ; dispăruse şi n-a mai putut pune mîna pe ea. După aceea, Javert s-a aşezat la pîndă, aşteptînd s-audă semnalul hotărît. Plecarea şi întoarcerea birjei îl puseseră pe gînduri. În cele din urmă, îşi pierdu răbdarea şi, „sigur că dă peste un cuib de tîlhari", convins că se afla „într-o zodie bună", deoarece recunoscuse pe cîţiva dintre banditii care intraseră, se hotărîse în cele din urmă să intre fără să mai aştepte focul de pistol.

Vă aduceţi aminte că avea cheia de la Marius.

Ajunsese tocmai la timp.

Tîlharii, înspăimîntați, se repeziră la armele pe care le lepădaseră prin colțuri în clipa cînd voiau să fugă. În mai puțin de o secundă, cei șapte oameni, înfricoșați la vedere, se așezară în poziție de apărare, unul cu securea, altul cu cheia, altul cu bîta, ceilalți cu foarfeci, clește și ciocan, Thénardier cu cuțitul în mînă. Thénardiera înșfăcă un pietroi care se afla lîngă fereastră și care slujea fetelor drept scăunel.

Javert își puse pălăria pe cap și făcu doi pași în odaie, cu brațele încrucișate, cu bastonul sub braț, cu sabia în teacă.

— Stați pe loc ! zise el. N-o să ieșiți pe fereastră, o să ieși pe ușă. E mai sănătos. Sînteți șapte ; noi sîntem cincisprezece. Nu face să ne înșfăcăm de guler, ca bădăranii. Să ne purtăm cuviincios !

Bigrenaille scoase un pistol pe care-l ținea ascuns sub bluză și i-l dădu lui Thénardier, spunîndu-i la ureche :

— E Javert. Eu n-am curajul să trag în omul ăsta. Tu te-ncumeți ?

— Ba bine că nu, răspunse Thénardier.

— Atunci trage !

Thénardier luă pistolul și-l ochi pe Javert.

Javert, care se afla la trei pași, îl privi drept în ochi, mărginindu-se să spună :

— Nu trage ! N-ai să mă nimerești.

Thénardier apăsă pe trăgaci. Nu-l nimeri.

— Nu ți-am spus ? zise Javert.

Bigrenaille aruncă măciuca la picioarele lui Javert :

— Ești împăratul diavolilor ! Mă predau !

— Dar voi ? întrebă Javert.

Ceilalți răspunseră în cor :

— Și noi.

Javert urmă liniștit :

— Așa da, așa-i frumos ! Cum vă spuneam : să ne purtăm cuviincios !

— Nu vă cer decît un singur lucru, spuse Bigrenaille, să mi se dea tutun cît oi sta la secret.

— S-a făcut ! zise Javert. Și întorcîndu-se, strigă celor din spatele lui : Acum puteți intra !

Un grup de sergenţi de stradă, cu săbiile scoase, şi de agenţi, înarmaţi cu măciuci şi vergi de fier, năvăli la chemarea lui Javert. Tîlharii fură legaţi. Mulţimea aceea de oameni, abia luminată de flacăra unei luminări, umplea vizuina de umbre.

— Cătuşe tuturora ! strigă Javert.

— Apropiaţi-vă, dacă vă dă mîna ! răcni un glas care nu era de bărbat, dar pe care nimeni nu l-ar fi luat drept glas de femeie.

Thénardiera se retrăsese lîngă fereastră şi dăduse drumul acestui răget.

Sergenţii de stradă şi agenţii se dădură înapoi.

Ea-şi lepădase şalul şi-şi păstrase pălăria ; Thénardier, ghemuit în spatele ei, aproape că nu se mai vedea de sub şalul căzut. Acoperindu-l cu trupul ei, femeia ridică bolovanul cu amîndouă mîinile deasupra capului, legănîndu-l ca o namilă uriaşă gata să prăvălească o stîncă.

— Păzea ! strigă ea.

Toţi se retraseră spre coridor. Un gol mare se făcu în mijlocul mansardei.

Thénardiera aruncă o privire bandiţilor, care se lăsaseră legaţi fedeleş, şi şopti cu glas gîtuit şi răguşit :

— Fricoşilor !

Javert zîmbi şi înaintă spre Thénardiera, care nu-l slăbea din ochi.

— Nu te apropia ! Cară-te, răcni ea, ori te sfărîm !

— Ce mai grenadier ! zise Javert. Mătuşă, vei fi avînd tu barbă ca bărbaţii, dar eu am gheare ca femeile.

Şi se apropie tot mai mult de ea.

Thénardiera, despletită, înspăimîntătoare, îşi depărtă picioarele, se lăsă pe spate şi azvîrli cu disperare bolovanul, ţintind capul lui Javert. Javert se aplecă şi bolovanul trecu pe deasupra ţintei. Izbi peretele din fund, dărîmînd o bucată mare de tencuială şi se întoarse, rostogolindu-se din colţ în colţ prin maghernița aproape goală, la picioarele lui Javert.

În aceeaşi clipă, Javert se apropie de perechea Thénardier. Una din mîinile lui puternice se abătu pe umărul femeii, cealaltă pe capul bărbatului.

— Cătușele ! răcni el.

Polițiștii se năpustiră din nou și-n cîteva clipe porunca lui Javert fu executată.

Thénardiera, zdrobită, se uită la mîinile ei încătușate și la cele ale soțului, se prăbuși la pămînt și începu să se vaiete :

— Fetele mele !

— Sînt la răcoare ! zise Javert.

Între timp, agenții dădură peste bețivul adormit după ușă și-l scuturau. Acesta se trezi bombănind :

— Gata, Jondrette ?

— Da, răspunse Javert.

Cei șase tîlhari legați fedeleș stăteau în picioare ; își păstraseră de altfel chipurile lor de strigoi : trei mînjiți cu chinoros și trei mascați.

— Păstrați-vă măștile ! spuse Javert.

Și trecîndu-i în revistă cu privirea lui Frederic al II-lea la parada de la Potsdam, spuse celor trei „sobari" :

— Bună ziua, Bigrenaille ! Bună ziua, Brujon ! Bună ziua, Două-Miliarde ! Pe urmă, întorcîndu-se spre cei trei mascați, îi spuse omului cu securea : Bună ziua, Gueulemer ! Și celui cu măciuca : Bună ziua, Babet ! Și ventrilocului : Noroc, Claquesous !

În clipa aceea, îl zări pe prizonierul banditilor, care, de la intrarea polițiștilor, nu scosese nici o vorbă și stătea cu capul în jos.

— Dezlegați-l pe domnul ! zise Javert. Și să nu iasă nimeni !

Spunînd acestea, se așeză ca un stăpîn la masa pe care se mai aflau încă luminarea și călimara, scoase o hîrtie din buzunar și-și începu redactarea procesului-verbal.

Abia scrisese primele rînduri, obișnuitele formule legale, și ridicînd privirea zise :

— Să se apropie domnul pe care l-au legat dumnealor.

Agenții se uitară de jur-împrejur.

— Ei, zise Javert, unde e ?

Prizonierul banditilor domnul Leblanc, domnul Urbain Fabre, tatăl Ursulei sau al Ciocîrliei, dispăruse.

Uşa era păzită, dar fereastra nu. De îndată ce s-a văzut dezlegat şi pe cînd Javert întocmea procesul-verbal, s-a folosit de tulburare, de zgomot, de îmbulzeală, de întuneric şi, într-o clipă cînd atenţia nu era aţintită asupra lui, şi-a făcut vînt pe fereastră.

Un agent alergă la fereastră şi privi. Nu se vedea nimeni.

Scara de frînghie se legăna încă.

— Drace ! exclamă Javert printre dinţi. Ăsta trebuie să fi fost cel mai preţios dintre toţi.

XXII

COPILUL CARE ŢIPA ÎNTR-UN CAPITOL ANTERIOR

A doua zi după cele petrecute în casa de pe bulevardul de l'Hôpital, un băiat care părea că vine dinspre podul Austerlitz se îndrepta pe aleea din dreapta spre bariera Fontainebleau. Se înnoptase. Piciul era galben la faţă, slab, îmbrăcat în zdrenţe, cu pantaloni de pînză în luna februarie şi cînta cît îl ţinea gura.

La colţul străzii Petit-Banquier o bătrînă cocîrjată scormonea un morman de gunoaie la lumina felinarului ; băiatul o lovi în treacăt, apoi se trase înapoi strigînd :

— Ia te uită ! Şi eu care credeam că e ditamai cîinele ! Rosti cuvintele astea umflîndu-se dinadins, într-un fel care s-ar putea exprima foarte bine în scris prin litere mari : DITAMAI cîinele !

Bătrîna se ridică furioasă.

— Ţînc neruşinat ! mormăi ea. Dacă nu stăteam aplecată, îţi dădeam un picior undeva !

Copilul era departe.

— Cuţu-cuţu ! zise el. Văd că nu m-am înşelat.

Turbînd de mînie, bătrîna se ridică în picioare şi razele roşietice ale felinarului îi luminară în întregime faţa pămîntie, osoasă şi plină de zbîrcituri, care se împreunau în colţul gurii. Trupul i se pierdea în întuneric şi nu i se vedea decît capul. Parc-ar fi fost masca Mizeriei omeneşti, desprinsă din noapte de o luminiţă. Copilul se uită la ea.

— Doamna, spuse el, nu-i felul de frumusețe care mi-e pe plac.

Își văzu de drum și începu să cînte din nou :

Regele Copită-grea
Iar pleca la vînătoare ;
La vînat de corbi pleca...

După aceste trei versuri se opri. Ajunse în fața numărului 50—52 și, găsind ușa încuiată, începu să lovească în ea cu picioarele ; bătăi răsunătoare și vitejești, care arătau mai degrabă că purta ghete bărbătești decît că avea picioare de copil.

Între timp, aceeași bătrînă pe care-o întîlnise la colțul străzii Petit-Banquier venea în goană în urma lui, strigînd și făcînd semne deznădăjduite.

— Ce e asta ? Ce s-a întîmplat ? Dumnezeule sfinte ! Sparge ușa ! Dărîmă casa !

Loviturile de picior nu mai conteneau.

Bătrîna făcea spume la gură.

— Așa se intră într-o casă ?

Deodată se opri, recunoscîndu-l pe ștrengar.

— Ce ? iar diavolul ăsta împielițat ?

— Ia te uită... băbuța ! o recunoscu și băiatul. Bună ziua, Bougon ! Am venit să-mi văd strămoșii.

Bătrîna răspunse cu o strîmbătură căznită, mărturie grăitoare a urii născute din slăbiciune și din urîțenie, care din păcate, se pierdu în întuneric :

— Nu-i nimeni aici, nătărăule !

— Asta-i bună ! zise copilul. Dar unde-i tata ?

— La Force [1].

— Drace !... Și mama ?

— La Saint-Lazare [2].

— Și surorile ?

— La Madelonette [3].

Băiatul se scărpină după ureche, se uită la țața Bougon și oftă cu necaz :

---

[1] Închisoare pentru bărbați.
[2] Închisoare pentru femei.
[3] Casă de corecție pentru minori.

— Uf!

Apoi se răsuci pe călcîie și-n clipa următoare bătrîna, rămasă în pragul ușii, îl auzi cîntînd cu glasul lui limpede și tînăr, pierzîndu-se pe sub ulmii întunecați, înfiorați de vîntul iernii :

Regele Copită-grea
Iar pleca la vînătoare,
La vînat de corbi pleca
Sus pe cataligi călare.
Cine pe sub ele trece
Îi dă lui un ban de zece.

PARTEA A PATRA

IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

CARTEA ÎNTÎI

CÎTEVA PAGINI DE ISTORIE

I

CROIALĂ BUNĂ

Anii 1831 și 1832, strîns legați de revoluția din iulie, sînt unii dintre cei mai surprinzători și mai ciudați din istorie. Acești doi ani se înalță ca două culmi între anii dinaintea lor și cei care i-au urmat. Au o măreție revoluționară și cuprind în ei adîncimi de prăpastie. Masele sociale, temeliile civilizației, grupul solid de interese suprapuse și aderente, umbrele de veacuri ale străvechilor întocmiri franceze, toate apar și dispar în fiecare clipă printre norii grei de furtună ai sistemelor, patimilor și teoriilor. Aceste apariții și dispariții pot fi numite și mișcare și împotrivire. Printre ele se vede strălucind adevărul, adică lumina sufletului omenesc.

Epoca aceasta remarcabilă e azi destul de bine hotărnicită și destul de departe de noi, ca să-i putem desprinde de pe acum trăsăturile principale.

Vom încerca s-o facem.

Restaurația a fost una dintre acele faze intermediare, greu de definit, pline de osteneli, de vuiet, de murmure, de adormire, de frămîntări, care nu sînt altceva decît o etapă în mergerea înainte a unei mari națiuni. Epocile acestea sînt ciudate și înșală pe oamenii politici care vor să se folosească de ele. La început, națiunea nu cere decît odihnă ; oamenilor le e sete de pace ; au o singură ambiție ; să se restrîngă. Cu alte cuvinte, să aibă liniște. S-au perindat, slavă Domnului, destule evenimente mari, destul neprevăzut, destule aventuri îndrăznețe și destui oameni de seamă. Lumea e sătulă. L-ar da bucuros pe Cezar în

schimbul lui Prusias [1] și pe Napoleon în schimbul regelui din Yvetot [2]. „Ce rege mic și cumsecade a fost!" Au pornit la drum în zori; ziua cea lungă și grea e pe sfîrșite; au făcut un drum întîi cu Mirabeau, apoi cu Robespierre, al treilea cu Bonaparte; sînt istoviți. Fiecare ar vrea să se culce în patul lui.

Devotamentele au ostenit, vitejiile au îmbătrînit, ambițiile sînt sătule, averile rotunjite, toate caută, cer, se roagă, cerșesc un adăpost. Îl au. Au pace, liniște, huzur. Sînt mulțumite. Între timp, anumite fapte ies la lumină, se arată și bat la ușă. Faptele acestea sînt zămislite de revoluție și de războaie; există, trăiesc, au dreptul de a se așeza în mijlocul societății, și se așază. Faptele acestea sînt, de obicei, sergenții și furierii care pregătesc încartiruirea principiilor.

Și iată ce apare în fața filozofilor politici:

În vreme ce oamenii obosiți cer odihnă, faptele săvîrșite cer garanții. Garanțiile sînt pentru fapte ceea ce e odihna pentru oameni. Atîta cerea Stuarților Anglia după moartea Protectorului [3], atîta cerea Burbonilor Franța, după căderea imperiului.

Garanțiile sînt o necesitate a vremurilor. Trebuie date. Prinții le „acordă", dar, de fapt, sînt impuse de însăși puterea lucrurilor. Adevăr adînc și bine de știut, pe care Stuarții nu l-au bănuit în 1662 și pe care Burbonii nu l-au întrezărit nici măcar în 1814.

Familia predestinată, care s-a întors în Franța după prăbușirea lui Napoleon, a avut primejdioasa naivitate

---

[1] Regele Bitiniei, stat din Asia Mică, creat în urma fărîmițării imperiului lui Alexandru cel Mare. A domnit în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Servil față de romani, a consimțit să le predea pe Hannibal, refugiat la curtea lui. Generalul cartaginez s-a sinucis însă mai înainte. Victor Hugo pune în contrast curajul lui Iulius Cezar cu poltroneria și lipsa de caracter ale lui Prusias.

[2] Yvetot este un orășel din Normandia, ai cărui stăpîni feudali nu erau în evul mediu vasalii nimănui, situație unică în acea vreme printre posesorii de fiefuri. În consecință, seniorii din Yvetot și-au luat titlul de „regi", cu un regat mărginit la un tîrgușor și o moșie. S-a creat astfel figura legendară a „regelui din Yvetot" — om blajin, fără putere, pe care alții îl duc de nas.

[3] Cromwell, conducătorul revoluției burgheze din Anglia (secolul al XVII-lea).

de a crede că într-adevăr dădea ceva, și putea lua înapoi ceea ce dăduse; că dinastia Burbonilor avea de partea ei „dreptul divin", iar Franța n-avea nimic, că dreptul politic acordat în Chartă de Ludovic al XVIII-lea era o ramură din acel „drept divin", ruptă de casa de Burbon și dăruită cu bunăvoință poporului, pînă în ziua cînd i-o veni regelui chef s-o ia înapoi. Și totuși, casa de Burbon ar fi putut simți, judecînd după neplăcerea cu care îl dăduse, că darul nu purcede de la ea.

În secolul al XIX-lea s-a făcut arțăgoasă: se întuneca la față de cîte ori se bucura națiunea. Ca să ne servim de un cuvînt grosolan, adică popular și adevărat, strîmba din nas.

Poporul a priceput.

Casa de Burbon se crezu puternică pentru că imperiul dispăruse din fața ei ca un decor de teatru. Nu-și dădu seama că și ea fusese adusă în același chip. Nu-și dădu seama că se afla în aceeași mînă care-l înlăturase și pe Napoleon.

Crezu că are rădăcini, pentru că înfățișa trecutul, dar trecutul era Franța. Rădăcinile societății franceze nu se aflau în Burboni, ci în națiune. Rădăcinile acestea nevăzute și vii nu constituiau dreptul unei familii, ci istoria unui popor. Ele se aflau pretutindeni, numai sub tron nu.

Casa de Burbon era pentru Franța veriga strălucită și sîngerată a istoriei sale; nu mai era însă elementul principal al destinului ei și temelia necesară politicii ei. Franța se putea lipsi de Burboni. Se lipsise de ei vreme de douăzeci și doi de ani. Intervenise o întrerupere. Ei nu se gîndeau la asta. Și cum ar fi făcut-o, cînd ei își închipuiau că Ludovic al XVII-lea domnea la 9 thermidor, că Ludovic al XVIII-lea era regele Franței în ziua bătăliei de la Marengo? Niciodată, de la începuturile istoriei, prinții nu mai fuseseră atît de orbi în fața faptelor și a cîtimei de autoritate divină pe care faptele o cuprind și o pecetluiesc. Niciodată această pretenție afișată pe pămînt, care se numește dreptul regilor, nu tăgăduise în asemenea măsură dreptul care pornește mai de sus.

E greșeala cea mare, care a făcut ca această familie să pună mîna din nou pe garanțiile „acordate" în 1814, pe

care le numea concesii. Ce lucru întristător! Ei numeau concesii cuceririle noastre; drepturile noastre le numeau încălcări.

Restaurația, cînd i se păru că-i venise ceasul, se socoti biruitoare asupra lui Napoleon și înrădăcinată în țară. Se crezu, adică, tare și adîncă, și, hotărîndu-se să intre în acțiune, dădu lovitura. Se ridică într-o zi în fața Franței și, ascuțindu-și glasul, tăgădui dreptul colectiv și dreptul individual, suveranitatea națiunii, libertatea cetățeanului. Cu alte cuvinte, tăgădui națiunii ceea ce o făcea națiune și cetățeanului ceea ce îl făcea cetățean.

Acesta e punctul de plecare al actelor vestite care se numesc ordonanțele din iulie.

Restaurația căzu.

Căzu pe bună dreptate. Trebuie să spunem totuși că nu fusese vrăjmașă tuturor formelor de progres. Se înfăptuiseră și lucruri mari pe lîngă ea.

Națiunea se desprinsese sub restaurație cu discuțiile liniștite, ceea ce-i lipsise republicii, și cu măreția în vreme de pace ceea ce îi lipsise imperiului. Franța liberă și puternică fusese un spectacol plin de îndemn pentru celelalte popoare ale Europei. Sub Robespierre revoluția avusese cuvîntul. Sub Bonaparte vorbise tunul. Abia sub Ludovic al XVIII-lea și sub Carol al X-lea i se dădu și inteligenței cuvîntul. Furtuna încetă, făclia se aprinse din nou. Pe culmile senine se văzu din nou pîlpîind lumina curată a gîndirii. Priveliște măreață, folositoare și plină de farmec. Timp de cincisprezece ani s-au văzut lucrînd în pace, la lumina zilei, marile principii, atît de vechi pentru gînditor, atît de noi pentru omul de stat: egalitatea în fața legilor, libertatea conștiinței, libertatea cuvîntului, libertatea presei, putința pentru toți cei înzestrați de a ajunge în toate funcțiile publice. Așa a fost pînă în 1830. Burbonii au fost o unealtă a civilizației care s-a sfărîmat în mîinile providenței.

Căderea Burbonilor a fost plină de măreție, dar nu datorită lor, ci datorită națiunii. Ei au părăsit tronul cu gravitate, dar fără autoritate. Coborîrea lor în întuneric n-a fost una dintre acele dispariții solemne, care lasă o îndurerată emoție în istorie. N-a fost nici liniștea de mor-

mînt a lui Carol I [1], nici țipătul de vultur al lui Napoleon. Au plecat, atîta tot. Au depus coroana, dar n-au păstrat aureola. Au fost demni, dar n-au fost eroici. N-au fost măreți pe măsura nefericirii lor. Carol al X-lea, în timpul călătoriei la Cherbourg [2], punînd să se taie o masă rotundă ca să aibă, cum se cuvine patru laturi, a părut mai îngrijorat de primejdia în care se afla eticheta, decît de căderea monarhiei [3]. Nimicnicia aceasta i-a întristat pe oamenii credincioși care îi iubeau și pe oamenii serioși care le cinsteau trecutul. Poporul a fost minunat. Națiunea, atacată cu arma în mînă, într-o dimineață, de un fel de răzmeriță regală, se simți atît de puternică, încît nici măcar nu se înfurie. Se apără, se stăpîni, rîndui lucrurile la locul lor, cîrmuirea în matca legii, trimise pe Burboni în surghiun, și se opri.

Îl luă pe bătrînul rege Carol al X-lea de sub baldachinul care îl adăpostise pe Ludovic al XIV-lea și-l așeză binișor pe podea. Nu se atinse de persoanele regale decît cu părere de rău și cu multă luare-aminte. Franța învingătoare, îmbătată de biruința ei, Franța întreagă și nu un om sau cîțiva oameni, păru că-și aduce aminte și rostește în fața lumii întregi, după ziua baricadelor, cuvintele înțelepte ale lui Guillaume du Vair [4] : „E ușor pentru cei deprinși să se bucure de ocrotirea celor mari și să sară ca o pasăre din ramură în ramură, de la o stare jalnică la una înfloritoare, să se arate îndrăzneți împotrivindu-se prințului lor, cînd soarta i se arată acestuia vrăjmașă ; pentru mine însă soarta regilor mei va fi totdeauna vrednică de cinste, mai ales în nenorocire".

---

[1] Regele Angliei, executat în 1649, în timpul revoluției burgheze din Anglia.

[2] Izgonit din Franța prin revoluția din 1830, regele Carol al X-lea s-a refugiat în Anglia prin portul Cherbourg de pe Marea Mînecii.

[3] Eticheta curții impunea ca regele să stea în capul mesei, ceea ce făcea ca mesele rotunde să nu poată fi folosite.

[4] Magistrat și om politic francez din timpul războaielor religioase al domniei lui Henric al IV-lea și al regenței Mariei de Medicis. Orator vestit, du Vair a pregătit prin discursurile sale recunoașterea lui Henric al IV-lea ca rege al Franței. Avea reputația unui om integru și devotat intereselor publice.

Burbonii plecară înconjurați de respect, dar nu de păreri de rău. Așa cum am mai spus-o, nenorocirea lor a fost mai mare decît ei. Umbra lor s-a topit în zare.

Revoluția din iulie și-a făcut numaidecît prieteni și vrăjmași în întreaga lume. Unii o îmbrățișară cu entuziasm și bucurie, alții îi întoarseră spatele, fiecare după firea lui. În prima clipă, principii Europei, bufnițe surprinse de lumina zorilor, închiseră ochii, jigniți și uluiți, apoi îi deschiseră iar, ca să amenințe. Spaimă lesne de priceput, furie care se iartă. Revoluția asta ciudată se mărginise la o singură lovitură. Nu făcuse regalității învinse nici măcar cinstea de a o privi ca pe o dușmană și de a-i tăia capul. Revoluția din iulie păcătuia în fața guvernelor despotice, totdeauna doritoare ca libertatea să se defăimeze singură, pentru faptul că fusese uriașă și rămăsese blajină. De altfel, nu se încercă și nu se puse la cale nimic împotriva ei. Cei mai nemulțumiți, cei mai înverșunați, cei mai neliniștiți o salutară. Față de întîmplările acestea, în care simțim amestecul unei puteri care lucrează pe deasupra capetelor oamenilor, sîntem cuprinși de un respect misterios, oricît am fi de egoiști și de răzbunători.

Revoluția din iulie e triumful dreptului asupra stării de fapt. Minunat lucru ! Dreptul doborînd starea de fapt. De aici provine strălucirea revoluției de la 1830 și totodată blîndețea ei. Dreptul care învinge n-are cîtuși de puțin nevoie să fie violent.

Dreptul înseamnă ceea ce e nepărtinitor, și adevărat.

Dreptul rămîne veșnic, frumos și neprihănit. Faptul chiar cel necesar în aparență, chiar cel mai bine primit de contemporani, dacă nu există decît ca fapt și nu cuprinde decît foarte puțin drept, sau de loc, e sortit să ajungă cu timpul diform, spurcat, monstruos chiar. Dacă vrei să vezi cît de urît poate ajunge o stare de fapt peste veacuri, uită-te la Machiavel [1]. Machiavel nu e un geniu rău, nici un diavol, nici un scriitor laș și ticălos. El întruchipează starea de fapt. Nu e numai faptul italian, e fap-

[1] Scriitor și gînditor politic italian (1469—1527), unul dintre ideologii burgheziei în ascensiune. Cartea sa *Principele* — în care expune principiile guvernării unui stat monarhic — codifică lipsa de bună-credință și de scrupule în relațiile internaționale, astfel cum le practicau micii suverani italieni de pe atunci.

tul european, faptul veacului al XVI-lea. În fața ideii morale a veacului al XIX-lea pare hîd, după cum și este. Lupta între drept și starea de fapt durează de la începuturile societății. Munca înțelepților e să pună capăt duelului, să contopească ideea pură cu realitatea omenească, să facă să pătrundă într-un fel pașnic dreptul în fapt și faptul în drept.

II

CUSĂTURA PROASTĂ

Dar altfel lucrează cei înțelepți și altfel cei dibaci.

Revoluția din 1830 se oprise repede.

Cînd o revoluție s-a înecat la mal, dibacii își împart prada.

Dibacii, în veacul nostru, s-au calificat, singuri ca oameni de stat în așa chip, încît expresia „om de stat“ a ajuns un cuvînt de argou. Să nu se uite că acolo unde nu e decît dibăcie e neapărat și micime.

Cînd zici dibaci, zici mediocru.

Tot așa, a spune : oameni de stat, înseamnă uneori : trădători.

Dacă ar fi să-i crezi pe dibaci, deci, revoluții ca aceea din iulie sînt ca niște artere tăiate. Trebuie cusute repede. Dreptul, cînd e proclamat prea pompos, se clatină. Așa că, cei care l-au afirmat simt nevoia să întărească statul. După ce ai asigurat libertatea, trebuie să te gîndești la putere. Aici înțelepții nu se despart încă de cei dibaci, dar încep să aibă îndoieli. Puterea, fie. Dar, mai întîi, ce e puterea ? Și apoi, de unde vine ?

Cei dibaci se fac că nu aud murmurul nemulțumirii și-și urmează urzelile.

După acești oameni politici, meșteri în a pune masca necesității peste ficțiunile care le sînt de folos, numai lor, cea dintîi nevoie a unui popor după revoluție, cînd acest popor face parte dintr-un continent monarhic, este să-și

facă rost de o dinastie. Ei spun că în acest chip vine, după revoluție, pacea, adică răgazul pentru a-și tămădui rănile și a-și repara casa. Dinastia dosește schelele și ascunde ambulanța.

Dar nu e totdeauna ușor să faci rost de o dinastie.

La nevoie, oricare om de geniu sau oricare om norocos poate fi rege. Pentru cel dintîi caz, iată-l pe Bonaparte, și pentru al doilea, pe Iturbide [1].

Dar nu poți face o dinastie din orice familie luată la întîmplare.

Numele trebuie să aibă o anumită vechime, și urma lăsată de veacuri nu se poate improviza.

Dacă, făcînd bine înțeles toate rezervele, judeci lucrurile din punctul de vedere al oamenilor de stat, te întrebi: care sînt calitățile regelui ivit după o revoluție? Poate fi, și e bine să fie, revoluționar, adică să fi luat parte el însuși la acea revoluție, trebuie să fi fost amestecat în ea, să fi fost compromis sau să-și fi făcut un renume, să fi pus mîna pe secure sau să fi mînuit sabia.

Care sînt calitățile unei dinastii? Trebuie să fie națională, adică revoluționară cu adevărat, nu numai prin actele săvîrșite, ci prin ideile pe care și le-a însușit. Trebuie să fie alcătuită din trecut și să fie istorică, să fie alcătuită din viitor și să fie iubită.

Toate astea ne fac să înțelegem de ce primele revoluții se mulțumesc să găsească un om, pe Cromwell sau pe Napoleon, și pentru ce următoarele vor neapărat să găsească o familie, casa de Brunswick sau casa de Orléans [2].

Casele regale se aseamănă cu acei smochini din India ale căror ramuri se apleacă pînă la pămînt și prind rădă-

---

[1] Dictator mexican de la sfîrșitul războiului de independență al țării sale. În 1821 s-a proclamat împărat al Mexicului, dar după un an a fost răsturnat.

[2] *Brunswick*, în l. germană Braunschweig, este numele unei case princiare germane din care se trăgea regele George I al Angliei (1714—1727). *Orléans*, ramură a dinastiei Burbonilor din Franța, coborîtoare dintr-un frate al lui Ludovic al XIII-lea (1610—1643). A fost chemată să domnească abia în 1830, cu Ludovic-Filip, după alungarea lui Carol al X-lea. Sensul frazei lui V. Hugo este că a doua revoluție (burgheză) este mai puțin radicală decît prima, astfel încît nu mai proclamă decăderea unei dinastii, ci o înlocuiește cu alta, înrudită.

cini, devenind fiecare la rîndul ei un smochin. Fiecare ramură poate deveni o dinastie. Cu o singură condiție : să se aplece pînă la popor.

Aceasta e teoria dibacilor.

Iată deci marea artă : să izbutești ca un succes să aibă puțin rezonanța unei catastrofe, ca să tremure și cei care profită de el, să presari frică sub pasul fiecăruia, să lungești trecerea de la o stare la alta, încetinind progresul, să umbrești zorile, să îmblînzești și să retezi asperitățile entuziasmului, să tai unghiurile și unghiile, să vătuiești triumful, să îmbrobodești dreptul, să învelești poporul uriaș în flanelă și să-l culci repede, să-l pui la regim fiindcă e prea sănătos, să-l tratezi pe Hercule ca pe un convalescent, să prefaci evenimentul în expedient, să dai spiritelor însetate de ideal nectarul lui îndoit cu ceai de tei, să iei măsuri împotriva unei izbînzi prea mari, să pui revoluției un abajur.

Anul 1830 a pus în practică această teorie, pe care Anglia o aplicase în 1688 [1] !

1830 e o revoluție care s-a oprit la jumătatea drumului. O jumătate de progres ; o dreptate aproximativă. Dar logica nu cunoaște aproximativul, așa cum soarele ignorează lumînarea.

Cine oprește revoluțiile la jumătatea drumului ? Burghezia.

De ce ?

Pentru că burghezia înseamnă interesul ajuns la îndeplinire. Ieri era pofta, azi e îndestularea, mîine va fi ghiftuiala.

Fenomenul din 1814, după Napoleon, s-a repetat în 1830, după Carol al X-lea.

Burghezul e omul care are vreme să stea pe scaun. Dar cînd vrei să te așezi prea curînd, poți să stînjenești

---

[1] Așa-zisa revoluție din 1688 din Anglia a fost de fapt o simplă schimbare de dinastie. Revoluția din 1830, din Franța, executată de masele populare, care au izgonit pe Carol al X-lea, a adus profituri numai burgheziei, care nu a mai împărțit puterea cu resturile nobilimii feudale, ca pe timpul restaurației. Burghezia a trecut la reprimarea mișcărilor populare.

neamul omenesc din mers. Aceasta a fost adesea greşeala burgheziei. Dar starea la care tindea, după zdruncinarea din 1830, această parte a naţiunii numită burghezie, nu era inerţia care se împleteşte cu nepăsarea, cu trîndăvia, în care se cuprinde şi puţină ruşine, nu era nici somnul care presupune o uitare de o clipă, prielnică visurilor. Era o etapă.

Etapa e un cuvînt cu un îndoit înţeles, ciudat şi aproape contradictoriu : trupă în marş, deci mişcare ; oprire, adică repaos.

Etapa e refacerea puterilor, e odihna înarmată şi trează. E faptul împlinit care aşază santinele şi stă de pază. Etapa presupune luptă ieri şi luptă mîine.

E răgazul dintre 1830 şi 1848.

Ceea ce numim aici luptă se poate numi şi progres.

Burghezia avea deci nevoie, ca şi bărbaţii de stat de un Oare-Cine care să întruchipeze ideea de etapă. O individualitate mixtă, care să însemne revoluţie şi să însemne stabilitate ; care să întărească, cu alte cuvinte, prezentul, împăcînd într-o contabilitate echilibrată trecutul cu viitorul.

Omul era găsit „de-a gata". Se numea Ludovic-Filip d'Orléans.

Cei 221 îl făcură rege pe Ludovic-Filip [1]. Lafayette [2] se însărcină cu ungerea lui. L-a poreclit : „cea mai bună

[1] În martie 1830, 221 de deputaţi din opoziţia burghezo-liberală a Camerei au semnat o adresă de protest, redactată de Guizot, prin care se ridicau împotriva unui discurs ameninţător al lui Carol al X-lea. Această rezistenţă făţişă împotriva unui regim reacţionar a provocat în ţară o mare agitaţie, care a culminat cu revoluţia din iulie a acelui an, urmată de înscăunarea lui Ludovic-Filip.

[2] Marchizul Lafayette, nobil cu oarecare idei înaintate, participant la războiul de independenţă al Statelor Unite şi aderent al revoluţiei burgheze din Franţa, înainte de faza iacobină, a acesteia. După revoluţia din 1830 a fost numit comandant al Gărzii Naţionale şi a patronat alegerea lui Ludovic-Filip. Cîteva luni mai tîrziu, însă, intră în conflict cu guvernul Laffite, din pricina modificării Constituţiei, rămasă prea puţin democrată după părerea lui Lafayette. Ales deputat, face opoziţie guvernului pînă la moartea sa, în 1834.

dintre republici". Primăria din Paris a înlocuit catedrala din Reims [1].

Această înlocuire a tronului întreg cu o jumătate de tron fu „opera anului 1830".

Cînd dibacii își isprăviră treaba lor, se văzu și greșeala nemăsurată a soluției pe care o găsiseră. Toate acestea n-aveau nimic a face cu dreptul absolut. Dreptul absolut a strigat : Protestez ! Apoi, lucru de temut, s-a ascuns în întuneric.

III

LUDOVIC-FILIP

Revoluțiile au brațul cumplit și mîna norocoasă. Lovesc unde trebuie și aleg bine. Chiar cînd sînt nedesăvîrșite, corcite și înjumătățite, reduse la starea de revoluții minore, ca revoluția din 1830, ele au totuși de la Dumnezeu destulă pătrundere ca să nu nimerească pe-alături. Eclipsa lor nu e o abdicare.

Să nu le lăudăm, totuși, prea mult. Se înșală și revoluțiile uneori ; s-au văzut greșeli grave.

Să ne întoarcem la 1830. 1830, cu toate că a luat un drum greșit, a avut noroc. În așezarea numită „ordine" după revoluția retezată scurt, regele era mai de preț decît regalitatea. Ludovic-Filip era un om deosebit.

Se trăgea dintr-un părinte [2] căruia istoria îi va acorda, fără îndoială, circumstanțe atenuante ; era un om tot atît de vrednic de stimă pe cît tatăl său fusese vrednic de

---

[1] Aluzie la împrejurările care au pregătit proclamarea lui Ludovic-Filip ca rege ; numit locotenent-general (regent), acesta se duse la Primăria din Paris împreună cu Lafayette și ieși în balcon spre a fi ovaționat de mulțimea care umplea piața. Acele aclamații ale unei infime minorități burgheze au fost socotite ca echivalente unui plebiscit, unei consacrări populare, după cum, pînă la Carol al X-lea, inclusiv, regii Franței primeau consacrarea religioasă în Catedrala din Reims.

[2] Philippe d'Orléans, vărul regelui Ludovic al XVI-lea, a cărui moarte a votat-o, ca membru al Convențiunii. Cei mai mulți din deputați și-au explicat votul ; el a spus : „Moartea, fără fraze !"

ocară ; era virtuos atît în treburile sale particulare, cît și în cîteva treburi publice, se arăta grijuliu față de sănătatea, de averea, de făptura și de afacerile lui. Cunoștea prețul unei clipe, dar nu totdeauna prețul unui an. Era cumpătat, senin, liniștit, răbdător ; om cumsecade și prinț cumsecade. Trăia cu nevasta lui, avea în palat lachei însărcinați să arate patul lui conjugal burghezilor, tradiție devenită din nou utilă unui alcov legitim, după atîtea dări în vileag nelegitime ale ramurii mai mari a familiei. Nu numai că știa toate limbile Europei și, ceea ce e mai rar, limbajul tuturor intereselor, dar le și vorbea. Era un minunat reprezentant al clasei mijlocii, dar depășind-o, era în toate chipurile mai mare decît ea. Avea o minte atît de limpede, încît, prețuind sîngele pe care-l moștenea, se bizuia mai mult pe valoarea lui personală și, cînd era vorba de casa lui, lucru ciudat, se declara Orléans și nu Burbon. Se socotea cel dintîi prinț de sînge atîta vreme cît nu fusese decît alteță serenissimă, dar a ajuns un burghez adevărat în ziua în care fu făcut rege. Era vorbăreț în lume și laconic în intimitate. Cu faimă de om zgîrcit, dar nedovedită, era în realitate unul dintre acei oameni strîngători, care știu să fie risipitori cînd e vorba de o toană sau de o îndatorire a lor. Cultivat, dar fără să fie sprijinitor al culturii. Gentilom, dar nu cavaler. Simplu, liniștit și puternic. Adorat de familia și de casa lui. Un vorbitor care cucerea. Om de stat lipsit de elan, rece din fire, stăpînit de interesul imediat, ocupîndu-se totdeauna de ce era mai grabnic, nefiind în stare să poarte nici ură, nici recunoștință, uzînd fără milă de oamenii de seamă cu înlăturarea celor mediocri, dibaci cînd era vorba să îndemne majoritățile parlamentare să strivească unanimitățile tăinuite ce murmură înăbușit sub tronuri. Era expansiv, cîteodată imprudent în expansiunile lui, dar foarte iscusit pînă și în imprudență. Bogat în expediente, chipuri și măști ; înspăimînta Franța cu Europa și Europa cu Franța. Își iubea fără îndoială țara, dar dădea întîietate propriei lui familii. Prețuia mai mult guvernarea decît autoritatea și autoritatea mai mult decît demnitatea, pornire care are un cusur : în goana după succese, admite vicleniа și nu disprețuiește josnicia ; dar are și un folos : acela de a feri politica de lovituri violente, statul de ac-

cidente și societatea de catastrofe, era migălos, corect, vigilent, atent, pătrunzător, neobosit. Cîteodată se contrazicea, se dezmințea. A fost îndrăzneț față de Austria la Ancona, încăpățînat față de Anglia în Spania, a bombardat Anversul și l-a plătit pe Pritchard [1]. Cînta *Marseieza* cu convingere. Nu se lăsa cuprins de tristețe, de oboseală, de frumos sau de ideal, de generozități îndrăznețe, de utopii, de himere, de mînie, trufie sau teamă. Era un om curajos în toate. A fost general la Valmy și soldat la Jemmapes [2]. Scăpase cu viață în opt atentate și era mereu zîmbitor. Viteaz ca un grenadier și curajos ca un gînditor. Neliniștit numai în fața posibilității unei zguduiri europene și nepregătit pentru o mare aventură politică. Gata totdeauna să-și primejduiască viața, dar niciodată opera. Își ascundea totdeauna voința sub înfățișarea unei firi influențabile, ca să fie ascultat mai degrabă ca minte luminată decît ca rege. Avea spirit de observație, dar era

---

[1] Episoade care ilustrează ezitările și inconsecvențele lui Ludovic-Filip în materie de politică externă : În 1832 trupele franceze au ocupat orașul italian Ancona, pentru a opri înaintarea austriecilor în acea regiune. Între 1833 și 1839, Spania a fost devastată de un război civil, dezlănțuit de Don Carlos, fratele defunctului rege Ferdinand al VIII-lea, care urmărea să ocupe tronul prin înlăturarea nepoatei sale, Isabella a II-a. Acest război a prilejuit amestecul puterilor străine în treburile Spaniei ; regele Franței susținea elementele progresiste din jurul Isabellei a II-a. Bombardarea portului belgian Anvers de către artileria franceză a avut loc în 1832, cînd independența Belgiei mai era contestată de olandezi. Aceștia stăpîneau Anversul, de unde au fost izgoniți cu ajutorul trupelor franceze. Pritchard era un farmacist englez stabilit în insula Tahiti din Oceania. Cînd francezii ocupară acea insulă, Pritchard îndemnă pe băștinași la revoltă. Arestarea farmacistului de către coloniștii francezi (1844) a provocat un serios incident diplomatic între Franța și Anglia. Ludovic-Filip și Guizot, prim-ministrul de atunci, au cedat și au plătit lui Pritchard o indemnizație spre nemulțumirea opiniei burgheze din Franța.

[2] Bătăliile cîștigate de armatele franceze, în timpul revoluției, împotriva austro-prusacilor, care se pregăteau să invadeze Franța spre a restabili regimul feudal absolutist. Lupta de la Valmy (septembrie 1792) le-a tăiat drumul Parisului ; cea de la Jemmapes, localitate din Belgia, a asigurat trupelor revoluționare franceze prima cucerire a acestei țări, pe atunci posesiune austriacă (noiembrie 1792). Ludovic-Filip, pe atunci duce de Chartres, a participat în rîndul armatei revoluționare la ambele bătălii.

lipsit de simț profetic. Puțin atent față de spiritele alese, dar priceput la oameni, simțea nevoia să vadă ca să poată judeca. Avea un bun-simț sigur și pătrunzător, o înțelepciune practică, darul vorbirii, o memorie nemaipomenită, de care se folosea necontenit, singura lui asemănare cu Cezar, Alexandru și Napoleon. Cunoștea fapte, amănunte, date, nume proprii. Habar n-avea de năzuințele, de patimile, de geniul felurit al poporului, de îndemnurile lui lăuntrice, de frămîntările ascunse și întunecate ale sufletelor, în sfîrșit, de toate cele care s-ar putea numi forțele nevăzute ale conștiinței. Era acceptat de toți cei ce se aflau în frunte, dar nu și de Franța celor mulți. Se descurca pentru că era iscusit. Guverna prea mult și nu domnea destul. Era propriul său prim-ministru. Se pricepea de minune să facă din faptele mărunte o piedică în calea marilor idei. Amesteca o adevărată însușire creatoare de civilizație, de ordine și de organizare, cu un oarecare spirit de procedură birocratică și de șicană. A fost ctitorul și procurorul unei dinastii. Avea ceva din Carol cel Mare și ceva de avocat. În sfîrșit, o figură mare și originală, un prinț care a știut să fie puternic împotriva tuturor îndoielilor Franței și a geloziei Europei. Ludovic-Filip ar fi fost așezat printre oamenii de seamă ai veacului său și printre cîrmuitorii cei mai străluciți din istorie, dacă ar fi iubit cît de puțin gloria și ar fi simțit tot atît de bine ce e mare, cum a simțit ce e de folos.

Ludovic-Filip fusese un bărbat frumos, și îmbătrînit rămăsese grațios. N-a fost totdeauna pe gustul națiunii, dar a plăcut totdeauna mulțimii. Plăcea. Fusese înzestrat cu acest dar și avea farmec. Era lipsit de măreție. Nu purta coroană, deși era rege ; nici păr alb, deși era bătrîn. Înfățișarea lui amintea de vechiul regim și viața lui obișnuită, de cel nou, alcătuind laolaltă un amestec de noblețe și de burghezie care se potrivea cu anul 1830. Ludovic-Filip era o punte de trecere pe treptele unui tron. Păstrase rostirea cuvintelor și ortografia veche, pe care le punea în slujba părerilor moderne. Iubea Polonia și Ungaria, dar scria *les polonois* și rostea *les hongrais* [1].

[1] Formă veche, în loc de *les polonais* și *les hongrois*.

Purta, uniforma gărzii naţionale, asemenea lui Carol al X-lea şi cordonul Legiunii de onoare, ca Napoleon.

Se ducea rar la biserică, de loc la vînătoare, niciodată la Operă. Această latură a firii lui făcea parte din popularitatea lui burgheză. Nu avea Curte, ieşea la plimbare cu o umbrelă sub braţ, şi umbrela asta a făcut parte mult timp din aureola lui. Era puţin zidar, puţin grădinar şi puţin doctor. S-a priceput să lase sînge unui curier care căzuse de pe cal. Ludovic-Filip nu pleca fără lanţetă, cum nu pleca Henric al III-lea fără pumnal. Regaliştii rîdeau de acest rege caraghios, primul care a vărsat sînge ca să vindece.

Trebuie să facem o deosebire între imputările pe care i le-a făcut istoria : cele care privesc regalitatea, cele care privesc domnia şi cele care-l privesc pe rege însuşi. Sînt trei coloane care dau fiecare un total deosebit. Înăbuşirea *dreptului democratic* ; coborîrea progresului pe planul al doilea ; reprimarea sălbatică a protestelor străzii, trecerea răsmeriţei prin foc şi sabie, măcelul din strada Transnonain [1], consiliile de război, acapararea ţării reale de către ţara legală, guvernul care făcea parte dreaptă cu cei trei sute de mii de privilegiaţi — iată faptele regalităţii ; guvernul e răspunzător de refuzul dat Belgiei [2], de cucerirea prea aspră a Algeriei, ca şi a Indiei de către englezi, mai mult cu barbarie decît cu civilizaţie, de călcarea cuvîntului faţă de Abd-el-kader [3], de Blaye, de cumpărarea lui Deutz [4] şi despăgubirea lui

---

[1] În timpul răscoalei din 1834, sub pretext că dintr-o casă de pe acea stradă s-a tras asupra trupelor trimise să reprime mişcarea, toţi locuitorii acelui imobil au fost executaţi.

[2] În februarie 1831, Belgia, devenită de curînd independentă, fu proclamată regat şi coroana noului stat fu oferită ducelui de Nemours, unul din fiii lui Ludovic-Filip. Acesta însă se opuse ca fiul său să devină rege al Belgiei.

[3] Căpetenie a arabilor şi berberilor din Algeria, care a organizat rezistenţa împotriva invaziei franceze sub domnia lui Ludovic-Filip.

[4] Ducesa de Berry, nora lui Carol al X-lea, încercînd în 1832 să răscoale Vandeea împotriva lui Ludovic-Filip, fu prinsă şi închisă în localitatea Blaye. Planurile ducesei fuseseră vîndute lui Thiers, ministru de interne pe atunci, de către omul ei de încredere, Deutz.

Pritchard. Vina regelui e politica de familie care a trecut înaintea celei naționale. Scăzîndu-se toate acestea din socoteală, povara regelui descrește.

Iată marea lui vină ; a fost șovăitor în numele Franței. De unde vine această greșeală ?

S-o spunem.

Ludovic-Filip a fost un rege prea mult părinte ; tatăl unei familii, care vrea să clocească o dinastie, se teme de orice și nu vrea să fie stingherit. Așa se explică atîtea sfiiciuni exagerate, sfieli nemăsurate, nepotrivite cu un popor care în tradiția lui cetățenească are un 14 iulie, iar în tradiția lui militară Austerlitz-ul.

De altfel, dacă lăsăm la o parte îndatoririle publice care trebuie împlinite înainte de orice, familia lui Ludovic-Filip merita dragostea pe care părintele ei i-o purta. Era minunată, plină de virtuți și de talente. Una dintre fetele lui Ludovic-Filip, Marie d'Orléans, trecuse numele neamului ei printre artiști, așa cum Charles d'Orléans îl înscrisese pe-al său printre poeți. Își prefăcuse sufletul într-o marmură pe care o botezase Jeanne d'Arc. Doi dintre fiii lui Ludovic-Filip îi smulseră lui Metternich această demagogică laudă : „Sînt niște tineri cum se văd rar și niște prinți cum nu se mai văd alții".

Iată adevărul asupra lui Ludovic-Filip, adevărul din care n-am ascuns nimic și n-am îngroșat nimic.

Norocul lui Ludovic-Filip, în 1830, a fost să fie prințul „Egalitate" [1], să cuprindă în el contradicțiile revoluției și ale restaurației, să aibă trăsătura neliniștitoare a revoluționarului care se face cuminte cînd guvernează. Nici un om nu s-a adaptat vreodată mai desăvîrșit la împrejurări. Omul și împrejurările s-au contopit, și întruparea s-a realizat. Ludovic-Filip e încarnarea lui 1830. Mai avea de partea lui și alte argumente : exilul. Fusese proscris, pribeag, sărac. Trăise din munca lui. Acest om, stăpîn al celor mai mari domenii din Franța, vînduse în Elveția un cal al său bătrîn, ca să aibă ce mînca. Dăduse

[1] Filip d'Orléans, tatăl regelui Ludovic-Filip, îmbogățit prin manufacturile sale de bumbac, aderase la revoluția burgheză din 1789 și își schimbase numele princiar în acela de *Philippe-Egalité*.

lecţii de matematică la Reichenau, în vreme ce sora lui, Adelaida, cosea şi broda. Burghezia se înflăcărează cînd întovărăşeşte chipul unui rege cu asemenea amintiri. Dărîmase cu mîinile lui ultima cuşcă de fier de la Mont-Saint-Michel [1], clădită de Ludovic al XI-lea şi folosită de Ludovic al XV-lea. Era camaradul lui Dumouriez [2] şi prietenul lui Lafayette. Făcuse parte din clubului iacobinilor, Mirabeau îl bătuse pe umăr, Danton îi spusese : „Tinere !“ În '93, la douăzeci şi patru de ani, cînd era numai domnul de Chartres, asistase din umbra unei loji a Convenţiunii la procesul lui Ludovic al XVI-lea, atît de bine numit : „bietul tiran“. Fusese martor la clarviziunea oarbă a revoluţiei, care a zdrobit regalitatea în rege şi pe rege o dată cu regalitatea, fără să mai ţină seama de om ; la furtuna uriaşă a adunării-tribunal ; la furia publică punîndu-i lui Capet [3] întrebări la care nu ştia să răspundă ; la spăimîntătoarea clătinare a capului regal sub furtuna aceea întunecată ; văzuse în ce măsură fuseseră nevinovaţi în această catastrofă şi cei care osîndeau ca şi cel care era osîndit ; fusese de faţă la toate aceste fapte ameţitoare, văzuse veacurile înfăţişîndu-se la tribuna Convenţiunii. Văzuse în spatele lui Ludovic al XVI-lea, nefericitul care era făcut răspunzător, ridicîndu-se în umbră acuzatul cel mare : monarhia. Îi rămăsese în inimă o spaimă smerită faţă de această uriaşă justiţie a poporului, aproape tot atît de impersonală ca judecata lui Dumnezeu.

Revoluţia lăsase în el o urmă de neşters. Amintirea lui purta pecetea vie a acelor ani, clipă cu clipă. Într-o

---

[1] În insula Mont-Saint-Michel din fundul golfului Saint-Malo se afla o închisoare pentru deţinuţi politici. Regimul penitenciarului era foarte aspru în celulele lui strîmte ca nişte cuşti, amintind pe cele ale regelui Ludovic al XI-lea din castelul de la Loches.

[2] General şi om politic. A comandat una din armatele care operau împotriva austro-prusacilor la Valmy şi Jemmapes. Anul următor, izgonit de austrieci din Belgia, este destituit de Convenţiunea Naţională şi chemat la Paris pentru raport. Îşi trădează atunci patria şi trece la duşmani, devenind un contrarevoluţionar activ.

[3] Nume de familie dat de Convenţiunea Naţională lui Ludovic al XVI-lea după detronare. Era numele strămoşului său, Hugo Capet, proclamat rege al Franţei în 987.

zi, în fața unui martor de al cărui cuvînt nu ne putem îndoi, a restabilit din memorie toată litera A din apelul alfabetic al Adunării Constituante.

Ludovic-Filip a fost un rege fără ascunzișuri. Legile din septembrie sînt limpezi. Deși știa că lumina nu e prielnică privilegiilor, și-a lăsat tronul în lumină. Istoria va ține seama de această lealitate.

Ludovic-Filip, ca toți oamenii care au părăsit scena, e judecat azi de conștiința umană. Procesul lui e însă numai la prima instanță.

N-a sunat pentru el încă ceasul în care istoria vorbește cu glasul ei liber și respectat. N-a venit încă clipa rostirii unei judecăți definitive asupra acestui rege. Asprul și celebrul istoric Louis Blanc și-a îmblînzit și el, de curînd, primul verdict [1]. Ludovic-Filip a fost ales de cei 221 și de 1830, adică de o jumătate de parlament și de o jumătate de revoluție. Oricum, el nu poate fi judecat aici, decît cu anumite rezerve, din punctul de vedere înalt din care privește filozofia principiul democratic absolut. În ochii absolutului totul e uzurpare, în afară de dreptul omului, mai întîi, și de dreptul poporului, în al doilea rînd. Dar ceea ce putem spune azi, după ce am făcut toate rezervele, e că, oricum ar fi privit Ludovic-Filip, luat în el însuși și din punctul de vedere al bunătății omenești, va rămîne, ca să ne slujim de graiul vechi al bătrînei istorii, unul dintre cei mai buni principi care s-au urcat pe tron.

Ce vină are el ? Tronul. Despărțiți-l pe Ludovic-Filip de rege, va rămîne omul. Și omul e bun. Cîteodată e atît de bun, încît devine minunat. Uneori, în mijlocul celor mai apăsătoare griji, după o zi de luptă împotriva diplomației întregului continent, se întorcea seara în apartamentul lui, și acolo ce credeți că făcea ? Covîrșit de oboseală, toropit de somn, lua un dosar și-și petrecea toată noaptea revizuind un proces criminal, socotind că, dacă însemna ceva să țină piept Europei întregi, era o faptă

[1] *Louis Blanc*, avocat și om politic (1811—1882), membru al guvernului provizoriu din februarie 1848. Socialist utopic mic-burghez. În *Istoria celor zece ani* (1830—1840), Louis Blanc condamnase cu asprime regimul lui Ludovic-Filip ; în exil însă scriind *Istoria revoluției*, și-a „temperat“ aprecierile.

și mai însemnată să smulgă un om călăului. Se încăpățîna împotriva ministrului de justiție, lupta să smulgă din mîna procurorilor generali (pe care îi numea „flecarii legii") arma ghilotinei. Masa lui de lucru era acoperită cu vrafuri de dosare. Le cerceta pe toate. I se părea îngrozitor să lase întîmplării nenorocitele capete osîndite. Într-o zi îi spunea aceluiași martor de care am vorbit mai înainte: „Astă-noapte am cîștigat șapte". În timpul primilor ani ai domniei lui, pedeapsa cu moartea a fost ca și abolită și ridicarea din nou a eșafodului s-a făcut împotriva voinței regelui. Piața la Grève pierind o dată cu ramura cea mare a familiei regale, s-a instituit o alta, burgheză, la bariera Saint-Jacques [1]. „Oamenii practici" au simțit nevoia unei ghilotine cvasi-legitime. Aceasta a fost una dintre victoriile lui Casimir Périer [2], care reprezenta vederile înguste ale burgheziei, asupra lui Ludovic-Filip, care reprezenta latura ei liberală. Ludovic-Filip l-a adnotat cu mîna lui pe Beccaria [3]. După bomba lui Fieschi [4], a exclamat: „Ce păcat că n-am fost rănit! Aș fi putut să-l grațiez!" Altă dată a scris, făcînd aluzie la rezistența miniștrilor lui, în legătură cu un osîndit politic care a fost una dintre cele mai sîngeroase figuri ale timpului nostru: „I-am acordat grațierea, nu-mi rămîne decît s-o obțin". Ludovic-Filip era blînd ca Ludovic al IX-lea și bun ca Henric al IV-lea.

Iar noi zicem că în istorie, unde bunătatea e o perlă rară, cel bun trebuie să treacă înaintea celui care a fost mare.

Deoarece Ludovic-Filip a fost judecat cu asprime de unii, fără crutare, poate, de alții, este firesc ca un om care l-a cunoscut, el însuși o umbră astăzi, să vină să-și depună mărturia în fața istoriei. Această mărturie e fără îndoială și înainte de toate nepărtinitoare. Un epitaf scris

---

[1] Punct din sudul Parisului unde, după 1830, se făceau execuțiile capitale.

[2] Bancher și om politic francez din timpul restaurației și al monarhiei din iulie.

[3] Filozof și criminalist italian, al cărui tratat asupra delictelor a îmblînzit codul penal.

[4] Inventatorul unei mașini infernale, cu care a încercat un atentat la viața lui Ludovic-Filip.

de mîna unui mort e sincer. O umbră poate aduce mîngîiere altei umbre. Cînd împarţi cu cineva întunericul aceleiaşi nopţi, ai dreptul să-l şi lauzi. Nu se va putea spune vreodată despre două morminte din exil, că unul dintre ele l-a linguşit pe celălalt.

IV

CRĂPĂTURI SUB TEMELIE

În clipa în care drama pe care o povestim pătrundea adîncul unuia din norii tragici care acoperă începutul domniei lui Ludovic-Filip, nu puteam lăsa nimic îndoielnic, şi trebuia ca această carte să vină cu o lămurire asupra regelui.

Ludovic-Filip îşi însuşise autoritatea regală fără violenţă, fără vreo acţiune directă săvîrşită de el, ci mulţumită unei întorsături revoluţionare, fără îndoială deosebită de ţelul adevărat al revoluţiei şi în care el, ducele de Orléans, nu avusese nici o iniţiativă personală. Se născuse prinţ şi se credea ales rege. Nu smulsese el singur această împuternicire. N-o luase. Îi fusese oferită şi o primise, convins — din greşeală desigur, dar convins — că darul era făcut pe bună dreptate şi că datoria lui îi poruncea să-l primească. De aici, cîrmuirea întemeiată pe bună-credinţă. O spunem cinstit, Ludovic-Filip domnind cu bună-credinţă, încrîncenarea dezlănţuită de luptele sociale nu poate fi pusă nici în sarcina regelui, nici într-a democraţiei. O ciocnire de principii seamănă cu o ciocnire de elemente. Oceanul apără apa, furtuna apără aerul. Regele apără regalitatea, democraţia apără poporul. Relativul, care e monarhia, se împotriveşte absolutului, care e republica. Societatea sîngerează în acest conflict, dar suferinţa de azi va fi salvarea ei de mîine. Şi, oricum ar fi, cei care luptă între ei nu pot fi dispreţuiţi. Fără îndoială că una dintre cele două tabere se înşală. Dreptatea nu e asemenea colosului din Rodos, aşezată pe amîndouă malurile deodată, cu un picior în republică şi

celălalt în monarhie. Ea e indivizibilă, se sprijină pe un singur țărm.

Să încheiem această expunere.

Regimul de la 1830 a avut de la început o viață grea. Abia născut, a doua zi trebui să lupte.

Abia înscăunat, regimul din iulie, atît de nou, atît de puțin rezistent, era hărțuit din toate părțile.

Împotrivirea se născu de a doua zi. Poate că se născuse chiar în ajun, și creștea din lună în lună ; ascunsă la început, ieși tot mai mult la iveală.

Revoluția din iulie, rău primită de regi peste hotarele Franței, cum am mai spus, fusese felurit interpretată în Franța.

Dumnezeu arată oamenilor vrerile lui, vădindu-le în evenimente, texte obscure, scrise într-o limbă misterioasă. Oamenii încearcă să le tălmăcească. Traduceri grăbite, incorecte, pline de greșeli, de lipsuri și de contraziceri. Foarte puțini pricep limba divină. Cei mai pătrunzători, cei mai potoliți, cei mai adînci, descifrează încet, și cînd ajung la capătul textului lor, lucrarea e săvîrșită în același timp. Pe piața publică au și apărut douăzeci de traduceri. Din fiecare traducere se naște un partid, și din fiecare contrazicere un grup de răzvrătiți. Fiecare partid crede că numai el are textul adevărat, fiecare bisericuță crede că stăpînește lumina.

Adesea, puterea însăși e numai o gașcă.

În fiecare revoluție sînt și oameni care înoată împotriva valurilor. Sînt partidele vechi.

Partidele vechi, care sînt legate de tradiții prin grația lui Dumnezeu, socotesc că revoluțiile nu sînt altceva decît o urmare a dreptului la revoltă, și ai dreptul la rîndul tău să te revolți împotriva lor. Revoluția, fiind o împlinire normală, cuprinde în ea propria ei legitimitate, pîngărită cîteodată de falșii revoluționari, dar care stăruie chiar mînjită, și supraviețuiește chiar însîngerată. Revoluțiile nu se nasc dintr-un accident, ci din necesitate. O revoluție e o întoarcere de la nefiresc la real. Este pentru că trebuie să fie.

Și totuși vechile partide legitimiste au atacat revoluția din 1830 cu toată violența care țîșnește dintr-o falsă judecată. Greșelile sînt proiectile excelente. Ei lo-

veau cu iscusință revoluția acolo unde era slabă, unde avea o ruptură în zale, în lipsa ei de logică. Atacau revoluția în regalitatea ei și strigau : „Pentru ce are nevoie revoluția de rege ?“ Orbii aceștia, cîteodată ochesc bine.

Republicanii scoteau același strigăt, dar, venind de la ei, strigătul era logic. Ceea ce era orbire la legitimiști era clarviziune la democrați. Anul 1830 înșelase poporul. Democrația, furioasă, îl mustra.

Regimul din iulie se zbătea, atacat deopotrivă în numele trecutului și al viitorului. El reprezenta clipa de față, războindu-se, de o parte, cu veacurile monarhice, de alta, cu dreptul veșnic.

Nu numai atît, dar față de străinătate, 1830, nemaifiind revoluție și devenind monarhie, trebuia să se țină la pas cu Europa. Trebuia să păstreze pacea, altă greutate. O armonie pe care vrei s-o realizezi împotriva logicii e adesea mai dăunătoare, decît un război. Din conflictul acesta surd, mereu înăbușit, dar mereu amenințător, s-a născut pacea armată, acest expedient costisitor al civilizație suspecte ei însăși.

Regalitatea din iulie se smucea în șleauri, cu toate că avea înhămate la ea guvernele Europei. Metternich i-ar fi pus bucuros zăbală. Împinsă de progres în Franța, împingea înainte monarhiile Europei, rămase pe loc. Era remorcată și remorca la rîndul ei.

Între timp, în interior bîntuiau, înlănțuite între ele, atîtea probleme sociale : sărăcia, proletariatul, salariile, educația, pedepsele, prostituția, soarta femeii, bogăția, mizeria, producția, consumația, repartiția, schimbul, moneda, creditul, dreptul capitalului, dreptul muncii. Grozavă povară !

În afară de partidele politice propriu-zise se mai desemna și o altă mișcare. Fierberii democratice îi răspundea fierberea filozofică. Elita se simțea tulburată ca și mulțimea ; în alt chip, dar nimic mai mult.

Gînditorii meditau, pe cînd pămîntul, adică poporul străbătut de curente revoluționare, tremura zguduit de nu știu ce vagi smucituri nervoase. Gînditorii, unii izolați, alții întruniți în familii, aproape în frății, răscoleau pro-

blemele sociale în liniște, dar adînc, ca niște mineri neclintiți, care își săpau galeriile în profunzimile unui vulcan, abia stingheriți de zguduiri surde și de întrevăzute focuri pîlpîitoare.

Liniștea aceasta nu era spectacolul cel mai puțin frumos al acestei epoci zbuciumate.

Acești oameni lăsau chestiunea drepturilor în seama partidelor politice. Ei se ocupau de problema fericirii. Voiau să dobîndească de la societate bunăstarea omului.

Ridicau problemele materiale — problema agricolă, industrială și comercială — aproape la demnitatea unei religii. În civilizație, așa cum se întocmește ea, puțin de către Dumnezeu și mult de către om, interesele se combină, se împletesc și se contopesc în așa chip, încît formează o adevărată stîncă, după o lege dinamică, studiată cu multă răbdare de economiști, acești geologi ai politicii.

Oamenii aceștia care se grupau sub diferite denumiri, dar care pot fi numiți toți cu titlul general de socialiști, căutau să străpungă stînca și să facă să țîșnească din ea apa vie a fericirii omenești.

Lucrările lor îmbrățișau totul, de la problema eșafodului pînă la aceea a războiului. Adăugau la dreptul omului, proclamat de revoluția franceză, dreptul femeii și al copilului.

E ușor de înțeles pentru ce, din diferite motive, nu tratăm aici în adîncime, și din punct de vedere teoretic, problemele ridicate de socialism. Ne mărginim să le indicăm.

Toate problemele pe care și le puneau socialiștii, lăsînd la o parte viziunile cosmogonice, visarea și misticismul, pot fi reduse la două probleme principale :

Prima problemă : a produce bogăția.

A doua problemă : a o distribui.

Prima problemă cuprinde pe aceea a muncii.

A doua e, de fapt, problema salariilor.

În prima problemă e vorba de folosirea energiilor.

În cea de-a doua, de distribuția bunurilor.

Dintr-o bună folosire a energiilor rezultă puterea publică.

Dintr-o bună distribuție a bunurilor rezultă fericirea individuală.

O bună distribuție nu înseamnă o distribuție egală, ci una echitabilă. Prima egalitate se întemeiază pe echitate.

Prosperitatea socială rezultă din această îmbinare: puterea publică în afară, fericirea individului înăuntru.

Prosperitatea socială înseamnă omul fericit, cetățeanul liber, națiunea mare.

Anglia rezolvă prima din aceste două probleme. Ea știe minunat să creeze bogății, dar le împarte prost. E o soluție desăvîrșită numai pe o latură, care duce în chip fatal la două extreme: belșug monstruos și mizerie monstruoasă. Unii, cei puțini, au toate bucuriile, alții, adică poporul, toate lipsurile. Privilegiul, monopolul, favorurile, feudalitatea folosesc munca însăși. Situație falsă și primejdioasă, care așază puterea publică pe mizeria celor mulți și care întemeiază măreția statului pe suferințele individului. Măreție rău alcătuită, în care se împletesc toate elementele materiale și în care nu intră nici un element moral.

Amîndouă problemele, pentru a fi bine rezolvate, trebuie rezolvate laolaltă. Amîndouă soluțiile trebuie să fie contopite într-una singură.

Rezolvați numai prima problemă și veți fi Veneția, veți fi Anglia. Veți avea o putere artificială ca Veneția, sau o putere materială ca Anglia. Veți fi un bogat rău. Veți pieri prin mersul lucrurilor, cum a murit Veneția, sau printr-un faliment, cum va cădea Anglia, și lumea vă va lăsa să cădeți și să muriți, pentru că lumea lasă să cadă și să moară tot ceea ce nu e decît egoism, tot ceea ce nu reprezintă o virtute sau o idee pentru neamul omenesc.

E de la sine înțeles că prin cuvintele Veneția și Anglia nu desemnăm popoarele, ci construcțiile sociale, oligarhiile suprapuse națiunilor, și nu înseși națiunile. Națiunile se bucură totdeauna de respectul și de simpatia noastră. Veneția, ca popor, va renaște. Anglia, ca aristocrație, va cădea, dar Anglia ca națiune e nemuritoare.

Acestea fiind spuse, să mergem mai departe.

Rezolvați cele două probleme, încurajați-l pe bogat și ocrotiți-l pe sărac, suprimați mizeria, puneți capăt exploatării nedrepte a celui sărac de către bogat, puneți

frîu geloziei celui care e încă pe drum față de cel care a ajuns la capăt, potriviți matematic și frățește salariul după muncă, adăugați învățămîntul gratuit și obligatoriu al copilului, faceți din știință temelia bărbăției, dezvoltați inteligențele punînd brațele la muncă, fiți în același timp un popor puternic și o familie de oameni fericiți, democratizați proprietatea nu desființînd-o, ci universalizînd-o așa ca fiecare cetățean, fără excepție, să fie proprietar, lucru mai ușor decît se crede ; în două cuvinte, învățați să produceți bogăția și s-o distribuiți, și veți avea laolaltă măreția materială și măreția morală. Atunci veți fi vrednici să vă numiți Franța.

Iată ce spunea socialismul, în afară de cîteva secte căzute în rătăcire. Iată ce căuta în fapte, ce plămădea în suflete.

Admirabile eforturi ! Sfinte încercări !

Pe Ludovic-Filip îl preocupau în mod dureros toate aceste doctrine și teorii : necesitatea neobișnuită pentru un om de stat de a ține seamă de filozofi ; adevărurile nedeslușite încă, pe care le întrevedea : politica nouă care trebuia creată, în acord cu lumea veche, dar fără prea multe nepotriviri cu idealul revoluționar, situație în care trebuia să-l întrebuințeze pe Lafayette ca să-l apere pe Polignac [1] ; intuiția progresului care se simte în răscoală ; credința lui în revoluție. Poate că ajunsese la o resemnare născută din acceptarea vagă a unui drept definitiv superior ; îl preocupa voința de a nu se înstrăina de propria lui rasă, spiritul lui de familie, respectul lui sincer pentru popor, propria lui cinste. Cîteodată, așa puternic și curajos cum era, se simțea împovărat de greutatea de a fi rege.

Simțea sub picioarele lui o primejdioasă destrămare, care nu era totuși o năruire totală, pentru că Franța era Franța mai mult decît oricînd.

Grămezi de nori negri acopereau zarea. O umbră ciudată, din ce în ce mai aproape, se întindea peste oameni,

[1] Nobil francez emigrat pe vremea revoluției. Sub restaurație, s-a manifestat ca unul dintre cei mai reacționari ultraregaliști. Președinte al consiliului de miniștri în 1829, Polignac a grăbit izbucnirea revoluției din iulie 1830 prin ordonanțele cu care suprimase unele libertăți esențiale.

peste lucruri, peste idei, umbră care se năștea din minte și din sisteme. Tot ceea ce fusese înăbușit în grabă se mișca și se frămînta. Cîteodată, conștiința omului cinstit avea nevoie să respire adînc, atîta apăsare era în aerul în care sofismele se amestecau cu adevărurile. Sufletele tremurau în această tulburătoare neliniște socială ca frunzele în apropierea furtunii. Tensiunea electrică era atît de mare, încît cîteodată, primul venit, un necunoscut, scăpăra lumină. Pe urmă cădea iarăși întunericul nopții. Din cînd în cînd, cîte un bubuit surd și adînc te făcea să pricepi cîte trăsnete purtau în ei norii.

Trecuseră numai douăzeci de luni de la revoluția din iulie, și anul 1832 începuse plin de amenințări și de inevitabil. La freamătul întunecat al ideilor se adăuga clocotul întunecat al evenimentelor; poporul era în cumplită sărăcie; muncitorii fără pîine; ultimul prinț Condé dispăruse în întuneric [1]; Bruxelles-ul alungase dinastia de Nassau [2], așa cum Parisul îi alungase pe Burboni. Belgia se oferise unui prinț francez și se dăduse unui prinț englez; Nicolae, țarul rus ne ura; doi diavoli din sud erau în spatele nostru; Ferdinand din Spania și Miguel din Portugalia; în Italia pămîntul se cutremura, Metternich întindea mîna asupra Bolognei; Franța încolțea Austria la Ancona [3], în nord se auzea un ciocan sinistru care închidea din nou Polonia în sicriul ei [4]; din întreaga Europă priviri furioase erau ațintite asupra Franței; Anglia era o aliată îndoielnică, gata să dea brînci celui care s-ar fi clătinat și să se arunce asupra celui care ar fi căzut; pairii se ascundeau în spatele lui Beccaria ca

---

[1] Louis-Henri-Joseph de Bourbon-Condé, ultimul prinț din această familie, înrudită cu dinastia Burbonilor, s-a sinucis puțin timp după revoluție.

[2] Tratatul de la Viena (1815) unise Belgia și Olanda într-un singur stat, sub dinastia de Orania-Nassau. Prin insurecția din 1830, Belgia s-a separat de Olanda și s-a proclamat stat independent.

[3] Prin pacea de la Viena (1815) Austria a reanexat Lombardia și Veneția. Cînd Metternich a trimis trupe să ocupe orașul revoltat, Bologna, în statul papal (1832), Ludovic-Filip a ripostat prin ocuparea portului Ancona din Adriatica sub pretextul apărării teritoriilor papei.

[4] Răscoala poloneză din 1830 a fost înăbușită în sînge de țarul Nicolae I.

să refuze legii patru capete[1]; florile de crin erau rase de pe trăsura regelui; crucea smulsă de pe Notre-Dame; Lafayette disprețuit; Laffitte ruinat[2], Benjamin Constant mort în mizerie; Casimir Périer răpus de povara cîrmuirii. Molima politică și molima socială izbucniseră în același timp în cele două capitale ale regatului, una orașul gîndirii, cealaltă orașul muncii; la Paris războiul civil, la Lyon războiul servil[3], aceeași lumină de pîrjol în amîndouă cetățile. O lumină roșie de crater pe fruntea poporului. Sudul fanatizat, vestul în fierbere, ducesa de Berry încercînd să răscoale Vandeea; comploturi, conspirații, răzmerițe, holeră adăugau la vuietul sumbru al ideilor, tumultul sumbru al evenimentelor.

V

FAPTE DIN CARE IZVORĂȘTE ISTORIA ȘI PE CARE ISTORIA NU LE CUNOAȘTE

Toate se înrăutățiseră către sfîrșitul lui aprilie. Neliniștea devenea clocot. Din anul 1830 se iviseră ici și colo mici răscoale locale înăbușite repede, dar gata să

[1] În decembrie 1830, Camera pairilor, epurată de elementele de extremă dreaptă din timpul restaurației, a judecat pe Polignac și pe trei din miniștrii cabinetului din 1829—1830, puși sub acuzația de a fi atentat la libertățile publice. Masele populare cereau condamnarea lor la moarte. Apărătorii acuzaților invocau tezele juristului italian Cesare Beccaria (secolul al XVIII-lea) al cărui *Tratat despre delicte și pedepse* a impus principiul adaptării pedepselor la gravitatea delictelor sau crimelor, contribuind totodată la îmblînzirea penalităților. Pairii au condamnat pe „cei patru" la închisoare pe viață. După cîțiva ani, însă, condamnații au fost amnistiați. Mari manifestații de mase au înfierat această „blîndețe", vecină cu complicitatea, și Ludovic-Filip s-a temut de o nouă revoluție.

[2] Bancherul Jacques Laffitte, președintele consiliului de miniștri în 1830—1831, într-o perioadă cînd regimul lui Ludovic-Filip era încă nestatornicit, a avansat guvernului mai multe milioane din fondurile băncii sale, fapt care l-a ruinat.

[3] Aluzie la răscoala mătăsarilor din Lyon, în noiembrie-decembrie 1831; război „servil", fiindcă muncitorii răsculați împotriva patronilor lucrau în mici ateliere și erau considerați drept servitori.

se aprindă din nou : semne ale unei fierberi mocnite. Se pregătea în umbră ceva groaznic. Se zăreau liniile nedeslușite și rău luminate ale unei revoluții cu putință. Franța privea spre Paris. Parisul privea spre cartierul Saint-Antoine.

Cartierul Saint-Antoine, încins pe tăcute, începea să fiarbă.

Cîrciumile din strada Charonne erau încrunfate și furtunoase.

Era pusă în discuție pur și simplu soarta guvernului. Se discuta în public *dacă trebuie să se înceapă lupta*. În odăițele din dosul prăvăliilor, lucrătorii erau puși să jure că la primul strigăt de alarmă vor ieși în stradă și „vor lupta fără să țină socoteală de numărul dușmanilor". După ce se legau prin jurămînt, un vorbitor din fundul cîrciumii „își limpezea glasul" și spunea : „Ai înțeles ? Ai jurat !" Cîteodată se suiau la primul etaj, într-o odaie zăvorită, și acolo se petreceau scene aproape masonice. Depuneau jurămînt inițiatului *că-l vor sluji ca pe un părinte*. Aceasta era formula.

În încăperi scunde se citeau broșuri „subversive". „Clevetesc împotriva stăpînirii", spune un raport secret din vremea aceea. Se auzeau cuvinte ca acestea : „Nu știm cine sînt șefii. Noi ăștialalți nu vom afla ziua decît cu două ceasuri înainte". Un lucrător spunea : „Sîntem trei sute, punem fiecare cîte cincizeci de centime și strîngem o sută cincizeci de franci, să fabricăm gloanțe și pulbere". Altul spunea : „Nu trebuie șase luni, nu-i nevoie nici de două ; în mai puțin de cincisprezece zile o să fim pe aceeași treaptă cu guvernul. Putem să le ținem piept cît douăzeci și cinci de mii de oameni". Altul spunea : „Nu dorm toată noaptea, ca să fac cartușe".

Din cînd în cînd, oameni „îmbrăcați ca burghezii, cu haine frumoase" veneau „făcînd pe grozavii" păreau că poruncesc, strîngeau mîna fruntașilor și plecau. Niciodată nu stăteau mai mult de zece minute. Schimbau în șoaptă cuvinte cu înțeles : „Complotul e copt, treaba e gata." Toți bîzîiau același lucru, ca să întrebuințăm expresia cuiva care a fost de față. Exaltarea ajunsese atît de mare, încît într-o zi un lucrător strigă în mijlocul cîrciumii : „N-avem arme !" Unul dintre tovarășii lui răspunse :

„Nu-i nimic ; au soldații !“ parodiind, fără să știe, proclamația lui Bonaparte în fața armatei Italiei. „*Cînd aveau să-și comunice secrete*, spune un raport, *se întîlneau în altă parte*“. Nu pricepem ce mai puteau ascunde, după ce spuneau cîte spuneau.

Întrunirile erau de obicei periodice. La unele nu luau parte decît opt sau zece, totdeauna aceiași. La altele intra cine voia și sala era atît de ticsită, încît oamenii trebuiau să stea în picioare. Unii veneau din entuziasm și patimă, alții *pentru că le era în drum cînd se duceau la lucru*. În circiumile astea se aflau, în vremea revoluției, și femei patriote care-i sărutau pe noii-veniți.

Alte fapte pline de înțeles vorbeau limpede.

Un om intra într-o cîrciumă, bea și ieșea zicînd : „Cîrciumare, socoteala o să ți-o plătească revoluția“.

Agenții revoluționari erau aleși într-o cîrciumă din strada Charonne. Voturile se strîngeau într-o șapcă.

Lucrătorii se mai adunau la un maestru de scrimă de pe strada Cotte. Pe perete era o panoplie în care se aflau spade de lemn, bastoane și florete. Într-o zi s-au scos bumbii din vîrfurile floretelor. Un muncitor zicea : „Sîntem douăzeci și cinci, dar eu nu sînt pus la socoteală, pentru că sînt socotit drept o mașină“. Mașina asta a fost mai tîrziu Quenisset [1].

Faptele care se pregăteau căpătau încet un fel de notorietate ciudată. O femeie care-și mătura pragul îi spunea alteia : „De mai multă vreme se lucrează de zor la făcutul cartușelor“. Proclamațiile adresate gărzilor naționale ale ministerelor erau citite în mijlocul străzii. Una dintre ele era semnată : *Burtot, negustor de vinuri*.

Într-o zi, la ușa unui cîrciumar din piața Lenoir, un bărbat care purta o barbă ca o salbă și avea un accent italienesc se sui pe un pietroi și citi în gura mare un manifest ciudat, care părea alcătuit de-o putere ocultă. În jurul lui se strînseseră grupuri de oameni care aplaudau. Pasajele care răscoleau cel mai mult mulțimea au fost adunate și notate : „*Ideile noastre sînt interzise, proclamațiile noastre sînt rupte, cei care le afișează sînt pîn-*

[1] Revoluționar blanquist francez care va fi semnalat în insurecțiile pariziene din 1832 și 1839.

diţi şi azvîrliţi în închisori...“ „Catastrofa care a distrus industria bumbacului ne-a convins şi pe noi, oameni paşnici“. „Viitorul popoarelor se zămisleşte în rîndurile noastre, ale celor necunoscuţi.“ „Iată, spunem lucrurilor pe nume: acţiune sau reacţiune, revoluţie sau contra-revoluţie? În epoca noastră nimeni nu mai crede nici în inerţie, nici în nemişcare. Pentru popor sau împotriva poporului? Iată întrebarea! Alta nu e!...“ „În ziua cînd nu vă vom mai fi pe plac, tăiaţi-ne capul, dar pînă atunci ajutaţi-ne să mergem...“

Toate acestea — ziua în amiaza mare.

Alte întîmplări, încă şi mai cutezătoare, erau suspecte poporului tocmai din pricina îndrăznelii lor. La 4 aprilie 1832, un trecător se sui pe un bolovan din colţul străzii Sainte-Marguerite şi strigă: „Sînt babuvist!“ Dar sub Babeuf poporul îl bănuia pe Gisquet [1].

Trecătorul spuse între altele:

— Jos proprietatea! Opoziţia de stînga e laşă şi trădătoare. Cînd vrea să aibă dreptate, predică revoluţia. E democrată ca să nu mănînce bătaie şi regalistă ca să nu lupte. Republicanii sînt făţarnici. Cetăţeni muncitori, nu vă încredeţi în republicani!

— Tăcere, cetăţene spion! strigă un muncitor.

Strigătul acesta puse capăt discursului.

Se petrecură incidente ciudate.

Pe înserat, un muncitor s-a întîlnit aproape de canal cu un „bărbat bine îmbrăcat“, care îl întrebă: „Unde te duci, cetăţene?“ „Domnule, îi răspundea muncitorul, n-am cinstea să vă cunosc.“ „Eu te cunosc foarte bine.“ Şi bărbatul adăuga: „Nu te teme! Sînt agentul comitetului. Eşti bănuit că n-ai fi prea sigur. Să ştii că dacă destăinuieşti ceva sîntem cu ochii pe tine.“ Strîngea apoi mîna muncitorului şi pleca spunînd: „O să ne mai vedem în curînd“.

Poliţia, la pîndă, auzea nu numai în cîrciumi, dar şi pe stradă dialoguri suspecte.

[1] Mare bogătaş, fost prefect al poliţiei Parisului în timpul monarhiei din iulie. A participat activ la reprimarea mişcărilor muncitoreşti. Acuzat în două rînduri că ar fi delapidat banii statului, a fost salvat de justiţie.

— Fă tot ce poți să te primească cît mai repede, îi spunea un țesător unui tîmplar.

— De ce ?

— În curînd o să înceapă focul.

Doi trecători în zdrențe schimbau între ei aceste cuvinte, vrednice de luat în seamă, pline de o răzvrătire grosolană, vădită :

— Cine cîrmuiește țara ?

— Ei, cine ? Domnul Philippe.

— Da de unde ! Burghezia.

Se înșală cine crede că dăm cuvîntului *jacherie* [1] un înțeles urît. Țăranii erau săraci. Și cei cărora le e foame au dreptate.

Altă dată auzeai vorbind doi trecători. Unul îi spunea celuilalt :

— Avem un plan bun de atac.

Dintr-o conversație intimă între patru oameni care ședeau pe vine într-un șanț, la răscrucea barierei Trône, nu puteai prinde decît vorbele astea :

— O să facem tot ce s-o putea ca „dumnealui" să nu se mai plimbe prin Paris.

— Care *dumnealui* ? Amenințare plină de taine.

„Șefii principali", cum se spunea în mahala, se țineau deoparte. Se credea că se întîlnesc, ca să se sfătuiască, într-o cîrciumă aproape de Saint-Eustache. Un anume Aug — șeful societății de ocrotire a croitorilor, din strada Mondétour — trecea drept intermediarul principal dintre șefi și foburgul Saint-Antoine. De altfel, șefii aceștia au fost totdeauna învăluiți în foarte multă taină și nici un fapt sigur n-a putut să dezmintă mîndria ciudată a acestui răspuns dat mai tîrziu de un acuzat curții pairilor :

— Cine era șeful vostru ?

— N-am cunoscut și n-am recunoscut nici unul.

Deocamdată nu erau decît vorbe străvezii, dar vagi ; cîteodată vorbe goale, frînturi, vorbe de clacă. Dar se mai iveau și alte semne. Un tîmplar care bătea niște scînduri într-un gard pe strada Reuilly, în jurul unui loc pe care se ridica o casă, găsi pe locul acela o bucată

[1] *Jacqueries* (jacherii) nume dat în Franța feudală răscoalelor țărănești ; după Jacques Bonhomme, tipul țăranului sărac.

dintr-o scrisoare ruptă pe care se mai puteau citi cuvintele acestea :

„...Comitetul trebuie să ia măsuri ca să împiedice recrutarea în secțiile diferitelor societăți...“

Și în post-scriptum :

„Am aflat că în strada Faubourg Poissonniére, nr. 5 bis, există la un armurier cinci sau șase mii de puști. Secțiunea nu posedă arme.“

Tîmplarul își pierdu cumpătul și arătă hîrtia vecinului lui, dar găsi, la cîțiva pași mai departe, altă hîrtie, ruptă și ea, și mai plină de înțeles, pe care o vom reproduce aici așa cum era, pentru înțelesul istoric al acestor documente ciudate :

Q	*C*	*D*	*E*	
				Învățați lista pe dinafară. Pe urmă rupeți-o. Cei admiși vor face la fel după ce le veți transmite ordinele. *Salutare și frăție* *L* *u og a¹ fe*

Persoanele care au cunoscut atunci taina acestei hîrtii găsite au aflat abia mai tîrziu subînțelesul celor patru majuscule : *quinturioni*, *centurioni*, *decurioni* și *eclerori*, și tîlcul literelor *u og a¹ fe*, care însemnau *15 aprilie 1832*. Sub fiecare majusculă erau scrise nume urmate de indicații foarte caracteristice. De pildă : „*Q. Bannerel*, 8 puști, 83 cartușe. Om sigur“. „*C. Boubière*, 1 pistol, 40 cartușe“. „*D. Rollet*, 1 floretă, 1 pistol, 1 livră pulbere.“ „*E. Tessier*, 1 sabie, 1 raniță.. Om de cuvînt.“ „*Terreur*, 8 puști. Viteaz.“

În sfîrșit, tîmplarul găsi în aceeași curte o a treia hîrtie, pe care era scrisă, cu creionul, dar citeț, lista asta enigmatică :

Unitate. Blanchard. Arbre-Sec. 6
Barra. Soize. Salle-au-Comte.
Kosciusko. Aubry măcelarul ?
J.J.R.
Caius Gracchus.
Drept de revizie. Dufond. Cuptor.
Căderea girondinilor. Derbac. Maubuée.
Washington. Pinson. 1 pist. 86 cart.
Marseieză.
Suveranit. poporului. Michel. Quincampoix. Sabre.
Hoche.
Marceau. Platon. Arbre-Sec.
Varşovia. Tilly, vînzătorul Popularului.

Burghezul onest, în mîinile căruia a rămas lista aceasta, i-a cunoscut semnificaţia. Se pare că ea cuprindea nomenclatura completă a secţiilor celui de-al patrulea sector al *Societăţii drepturilor omului* [1], cu numele şi adresele şefilor de secţii. Astăzi, cînd toate aceste întîmplări rămase în umbră nu mai sînt decît istorie, o putem publica. Trebuie să spunem, însă, că această hîrtie a fost găsită înainte de-a se fi înfiinţat *Societatea drepturilor omului*. Poate că era numai schiţa ei.

Totuşi, faptele concrete începeau să iasă la iveală după cuvintele rostite şi cele scrise.

În strada Popincourt s-au găsit în sertarul unui scrin, la un negustor de vechituri, şapte foi de hîrtie cenuşie, toate împăturite la fel, în patru. În fiecare din foi se aflau alte douăzeci şi şase de pătrăţele din aceeaşi hîrtie cenuşie, îndoită în formă de cartuş, şi un cartonaş pe care scria :

Silitră . . . . 12 uncii
Pucioasă . . . . 2 uncii
Cărbune . . . . 2 uncii şi jumătate
Apă . . . . 2 uncii

[1] Asociaţie secretă în timpul lui Ludovic-Filip, înfiinţată în 1832. Era condusă de burghezi republicani, dar admitea printre membrii ei şi muncitori. Era organizată după modelul Carboneriei italiene şi a contribuit la mobilizarea cadrelor în vederea răscoalelor din 1832 şi 1834.

Procesul-verbal de confiscare constată că sertarul răspîndea un miros pătrunzător de pulbere.

Un zidar, care se întorcea acasă după ce-și isprăvise ziua de muncă, uită un pachețel pe o bancă, lîngă podul Austerlitz. Pachetul fu dus la corpul de gardă. Se găsiră în el două dialoguri tipărite, semnate *Lahautière* [1], un cîntec cu titlul : *Muncitori, uniți-vă !* și o cutie de tinichea plină de cartușe.

Un muncitor, bînd un pahar cu un tovarăș, se plînse că-i e prea cald, și cînd celălalt întinse mîna să-l pipăie, dădu de un pistol sub vestă.

Intr-un șanț de pe bulevard, între cimitirul Père-Lachaise și bariera Trône, în locul cel mai pustiu, niște copii care se jucau găsiră sub un maldăr de talaș și tărîțe un sac în care se aflau un tipar de gloanțe, o presă de lemn pentru cartușe, un taler de lemn mînjit de pulbere de vînătoare și o strachină mică de tuci, în care se deosebeau urme vădite de plumb topit.

Niște agenți de poliție care intrară pe neașteptate, la ora cinci dimineața, la un oarecare Pardon, care făcu parte mai tîrziu din secția Barricade-Merry și fu ucis în răscoala din aprilie 1834, îl găsiră în picioare lîngă pat, cu mîinile pline de cartușe pe care tocmai le umplea.

La ceasul la care muncitorii se odihnesc, doi oameni fuseseră văzuți întîlnindu-se între bariera Picpus și bariera Charenton, pe o străduță mărginașă, între două ziduri, lîngă un circiumar care avea un „joc de Siam" [2] în fața ușii. Unul scotea de sub cămașă un pistol și i-l întindea celuilalt. În clipa cînd voia să i-l dea, băgă de seamă că nădușeala de pe pieptul lui umezise nițel pulberea. Deschise pistolul și-i mai adăugă puțină pulbere pe lîngă aceea care se găsea în fundul țevii. Apoi se despărțiră. Un anume Gallais, ucis mai tîrziu în strada Beaubourg, în ciocnirea din aprilie, se lăuda că are la el șapte sute de cartușe și douăzeci și patru de cremene pentru pușcă.

---

[1] Comunist premarxist de nuanță babuvistă, din timpul lui Ludovic-Filip. A scris un *Catehism de reformă socială (1839)* și alte broșuri de propagandă, prin care a întreținut spiritul revoluționar în muncitorimea pariziană.

[2] Varietate a jocului de popice, la care, în loc de bilă, jucătorii se servesc de un disc.

Guvernul primi într-o zi vestea că în anumite cartiere se împărţiseră arme şi două sute de mii de cartuşe. Peste o săptămînă fură împărţite alte treizeci de mii de cartuşe. Lucru ciudat, poliţia nu putu găsi nici unul. O scrisoare interceptată spunea : „*Nu e departe ziua în care optzeci de mii de patrioţi se vor aduna sub arme în patru ore*".

Toată fierberea aceasta era făţişă şi, s-ar putea spune, mocnită. Răscoala de neînlăturat îşi pregătea furtuna în linişte, sub ochii stăpînirii. Frămîntarea aceasta subterană, dar de pe acum lesne de bănuit, avea toate ciudăţeniile. Burghezii, de pildă, stăteau de vorbă cu lucrătorii despre ceea ce se pregătea. Se spunea : „Ce se mai aude cu răscoala ?" pe tonul pe care s-ar fi spus : „Ce mai face nevasta dumitale ?"

Un negustor de mobile din strada Moreau întreba : „Ei, pe cînd atacul ?"

Alt negustor spunea : „Atacul se va da în curînd. Ştiu eu. Acum o lună eraţi cincisprezece mii acum sînteţi douăzeci şi cinci de mii." Îşi oferea puşca lui, iar un alt vecin voia să vîndă un pistol cu şapte franci.

Febra revoluţionară creştea. Se întinsese în toate ungherele Parisului şi ale Franţei. Pulsa pretutindeni. Reţeaua societăţilor secrete începea să se întindă asupra ţării, ca membranele care iau naştere din anumite inflamaţii şi se formează în corpul omenesc. Din *Asociaţia* Prietenii poporului, care era în acelaşi timp şi publică şi secretă, se născuse *Societatea drepturilor omului,* care îşi data astfel ordinele de zi : *Pluviôse, al 40-lea an al erei republicane* [1]. Ea avea să supravieţuiască hotărîrii curţii cu juri ce-i pronunţase dizolvarea şi nu şovăia să-şi boteze secţiunile cu aceste nume pline de înţeles :

Suliţele.
Clopotul.
Boneta frigiană.
21 ianuarie.

---

[1] *Pluviôse* era numele unei luni din calendarul revoluţionar (1792), corespunzătoare lunii februarie. Răsculaţii din 1832 intenţionau să impună din nou acel calendar şi numărau anii de la proclamarea primei republici, cea a iacobinilor.

Zdrenţăroşii.
Hoinarii.
Înainte, marş !
Robespierre.
Niveau.
Ça ira [1]

Societatea drepturilor omului iniţiase *Societatea acţiunii.* Cei care nu mai aveau răbdare se desprindeau de matcă şi o luau înainte. Alte asociaţii încercau să recruteze membri din sînul marilor societăţi-mume. Secţionarii se plîngeau că sînt traşi în toate părţile. Aşa erau : *Societatea galică* şi *Comitetul organizator al municipalităţilor.* Aşa erau asociaţiile pentru *libertatea presei,* pentru *libertatea individuală,* pentru *insurecţia poporului, împotriva impozitelor indirecte.* Mai erau apoi : *Societatea muncitorilor egalitari,* care se împărţea în trei fracţiuni : *egalitarii, comuniştii şi reformiştii.* Mai era apoi *Armata Bastiliei,* un fel de cohortă organizată milităreşte : patru oameni comandaţi de un caporal, zece de un sergent, douăzeci de un sublocotenent şi patruzeci de un locotenent. Niciodată nu se cunoşteau între ei mai mult de cinci oameni. Era o creaţie în care prevederea se îmbina cu curajul şi care părea însufleţită de geniul Veneţiei. Comitetul central, care era în fruntea ei, avea două braţe : *Societatea de acţiune* şi *Armata Bastiliei.* O asociaţie legitimistă, *Cavalerii fidelităţii,* s-a strecurat şi ea printre aceste afiliaţii republicane. Fu demascată şi respinsă.

Societăţile pariziene se ramificau în oraşele principale. Lyon, Lille, Nantes şi Marsilia îşi aveau şi ele *Societatea drepturilor omului, Cărbunarii* şi *Oamenii liberi* ai lor. La Aix exista o societate revoluţionară care se numea *Cougourde.* Am mai pomenit despre ea.

La Paris, cartierul Saint-Marceau nu era mai puţin în fierbere decît cartierul Saint-Antoine, şi nici şcolile nu erau mai puţin frămîntate decît cartierele. Studenţii se adunau într-o cafenea din strada Saint-Hyacinthe şi în cîrciuma *Şapte biliarde* din strada Mathurins-Saint-Jacques. Societatea *Prietenii* A.B.C-ului, afiliată mutualiştilor

[1] Numele unui cîntec revoluţionar francez.

din Angers și *Cougourdei* din Aix, se aduna, după cum am văzut, în cafeneaua Musain. Tinerii aceștia se mai întîlneau, cum am mai spus, într-un birt numit *Corint*, de pe lîngă strada Mondetour. Întîlnirile acestea erau secrete. Altele erau însă fățișe și se poate vedea pînă unde mergeau cu îndrăzneala din această frîntură de interogatoriu luat mai tîrziu într-un proces: „Unde se ținea asta?" „În strada la Paix." „La cine?" „În stradă". „Ce secțiune era acolo?" „Una singură". „Care?" „Secția Manuel". „Cine era șef?" „Eu." „Ești prea tînăr ca să fi luat singur greaua răspundere de a ataca guvernul. De unde îți veneau instrucțiile?". „De la comitetul central."

Armata era minată ca și populația, cum au dovedit-o mai tîrziu mișcările de la Béeford, de la Lunéville și de la Épinal[1]. Se conta pe regimentul cincizeci și doi, pe al cincilea, al optulea, al treizeci și șaptelea și pe al douăzecelea de infanterie ușoară. În Bourgogne și în celelalte orașe din sud se sădea *arborele libertății*, care era un stîlp cu o tichie roșie în vîrf.

Aceasta era situația.

În cartierul Saint-Antoine, mai mult decît în oricare altul, această situație era foarte serioasă. Acolo era punctul sensibil. Acest cartier vechi, populat ca un furnicar, harnic, curajos și neastîmpărat ca un stup, fremăta, în așteptare, de dorința unei ciocniri. Munca nu se întrerupea, dar totul era plin de freamăt. Înfățișarea lui aspră și întunecată nu se poate descrie. Sînt aci disperări sfîșietoare ascunse sub un acoperiș de mansardă. Dar există și inteligențe arzătoare și alese. E totdeauna primejdios, ca extremele să se atingă; mai ales cînd acestea sînt disperarea și inteligența.

Cartierul Saint-Antoine mai avea și alte pricini de tulburare, pentru că resimțea rînd pe rînd toate consecințele crizelor politice: crize comerciale, falimente, greve, șomaj. În vreme de revoluție mizeria este efect și cauză în același timp. Dă o lovitură și o primește înapoi. Popula-

---

[1] Orașe din estul Franței în care s-au produs mișcări populare la vestea insurecțiilor din Lyon și Paris. La Lunéville cîțiva subofițeri au fost pe punctul de a răscula un regiment de cavalerie, atrăgîndu-și simpatia soldaților prin lozinca „Trăiască republica!" (1834).

ția aceasta, plină de o virtute mîndră, de înfrigurare, gata oricînd să pună mîna pe armă, gata să facă explozie, nervoasă, adîncă, minată, nu părea decît să aștepte o scînteie. De cîte ori plutesc la orizont scîntei purtate de curentul evenimentelor, nu te poți opri să nu te gîndești la cartierul Saint-Antoine și la întîmplarea plină de primejdii care a așezat la porțile Parisului pulberăria aceasta de suferințe și idei.

Cîrciumile din cartierul Saint-Antoine, despre care am vorbit de mai multe ori în această schiță, au o notorietate istorică. Cînd vremurile sînt tulburi, oamenii se amețesc în ele mai mult cu vorbe decît cu vin. Circulă de la una la alta un fel de spirit profetic și un suflu de viitor care umple inimile și înalță sufletele. Cîrciumile din mahalaua Saint-Antoine seamănă cu cele de pe muntele Aventin, clădite peste peștera Sibyllei [1] și care comunicau cu suflul sacru din adînc, cîrciumi în care mesele erau un soi de trepiede și unde se bea ceea ce Ennius [2] numea *vinul sibyllin* [3].

Mahalaua Saint-Antoine e un rezervor de forțe populare. Cutremurul revoluționar deschide acolo crăpături prin care curge suveranitatea poporului. Aceasta poate face și rău, se poate înșela ca oricare alta, dar își păstrează măreția ei chiar cînd greșește drumul.

În anul '93, fie că era ziua fanatismului, fie că era a entuziasmului, după ideea care bîntuia și care era bună sau rea, porneau din cartierul Saint-Antoine cînd legiuni sălbatice, cînd cete eroice.

Să ne lămurim asupra cuvîntului *sălbatic*. Ce voiau acei oameni zbîrliți, care se aruncau asupra bătrînului Paris tulburat, zdrențăroși, urlînd, sălbatici, cu măciuca ridicată, cu sulița în vînt ? Voiau sfîrșitul asupririlor, sfîrșitul tiraniei, sfîrșitul paloșului, muncă pentru om, învățătură pentru copil, blîndețe socială pentru femeie, libertate, egalitate, fraternitate, pîine pentru toți, cunoștințe pentru toți, prefacerea lumii în rai, progres. Și cereau acest lucru sfînt, bun, dulce — *progresul* — scoși din răb-

[1] Preoteasă în antichitate.
[2] Poet latin (210—169 î.e.n.).
[3] Care dădea darul de a proroci.

dări, îl cereau spăimîntători, pe jumătate goi, cu măciuca în mînă, urlînd. Da, erau sălbatici, dar erau sălbaticii civilizației.

Proclamau cu furie dreptul. Voiau să silească neamul omenesc să realizeze raiul, fie chiar prin cutremur și spaimă. Păreau sălbatici și erau mîntuitori. Cereau lumină și purtau masca nopții.

Față-n față cu acești oameni sălbatici, o recunoaștem, și spăimîntători chiar, dar sălbatici și spăimîntători pentru a cere binele, se află alți oameni, zîmbitori, plini de broderii, de aurării, de panglici și decorații, cu ciorapi de mătase, cu pene albe, cu mănuși galbene, cu pantofi de lac, care, rezemați de o masă de catifea, alături de un cămin de marmură, stăruie cu gingășie pentru păstrarea trecutului, a evului mediu, a dreptului divin, a fanatismului, a ignoranței, a sclaviei, a pedepsei cu moartea, a războiului — oameni care glorifică cu jumătate glas și cu politețe sabia, rugul și eșafodul. Cît despre noi, dacă am fi siliți să optăm între barbarii civilizației și civilizații barbariei, am alege barbarii.

VI

ENJOLRAS ȘI LOCOTENENȚII LUI

Cam prin vremea aceea, Enjolras făcu un fel de recensămînt secret în vederea evenimentelor apropiate. Țineau toți sfat în cafeneaua *Musain*.

Enjolras rosti, presărîndu-și cuvintele cu cîteva metafore pe jumătate enigmatice, dar pline de tîlc :

— Se cuvine să știm în ce punct ne aflăm și pe cine ne putem bizui. Dacă vrem luptători, trebuie să-i pregătim. Să avem cu ce lovi. E necesar. Cei care merg pe un drum sînt mai lesne luați în coarne de boi, dacă trece vreo cireadă pe acolo, decît dacă nu trece. Să ne numărăm ! Cîți sîntem ? Să nu amînăm pe mîine. Revoluționarii trebuie să fie totdeauna grăbiți. Progresul n-are vreme de pierdut. Să ne temem de neprevăzut. Să nu ne lăsăm luați pe neașteptate. Trebuie să controlăm toate cusăturile pe care

le-am făcut pînă acum și să vedem dacă țin. Azi trebuie să cercetăm această problemă pînă în adîncul ei. Courfeyrac, tu vezi de politehnicieni! Azi, miercuri, e ziua lor liberă. Feuilly, ia în seama ta pe cei de la Glacière. Combeferre mi-a făgăduit să se ducă prin cartierul Picpus; e acolo un minunat furnicar omenesc. Bahorel va cerceta cartierul Estrapade. Prouvaire, vezi că masonii s-au domolit! Să ne aduci noutăți despre loja din strada Grenelle-Saint-Honoré! Joly se va duce la clinica lui Dupuytren [1] și va lua pulsul școlii de medicină. Bossuet are să dea o raită la palatul de justiție, să stea de vorbă cu stagiarii. Eu mă însărcinez cu *Cougourde*.

— În felul acesta s-a pus totul la punct! spuse Courfeyrac.

— Nu.

— Ce mai e?

— Un lucru foarte însemnat.

— Care anume? întrebă Combeferre.

— Bariera Maine, răspunse Enjolras. Tăcu o clipă adîncit în gînduri, apoi rosti iar: La bariera Maine sînt pietrari, zugravi, lucrători în atelierele de sculptură. E o familie entuziastă, dar care se dezumflă repede. Nu știu ce se întîmplă cu ei de o bucată de vreme. Se gîndesc la altceva. S-au potolit. Își pierd vremea jucînd domino. Ar trebui acum, repede, să li se vorbească hotărît. Se întîlnesc la *Richefeu*. Pot fi găsiți acolo între douăsprezece și unu, la prînz. Trebuie să sufle cineva în cenușa aceea. Mă bizuisem pentru treaba asta pe zăpăcitul de Marius, care ar fi bun la ceva, dar nu mai vine. Îmi trebuie cineva pentru bariera Maine. Nu mai am pe nimeni.

— Sînt și eu aici, rosti Grantaire.

— Tu?

— Eu.

— Tu să-i îndoctrinezi pe republicani! Tu să încălzești, în numele principiilor, inimile care s-au răcit!

— De ce nu?

— Poți tu să fii bun la ceva?

[1] Celebru chirurg francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

— Am și eu, într-un chip nelămurit, un ideal, spuse Grantaire.

— Tu nu crezi în nimic.

— Cred în tine.

— Grantaire, vrei să-mi faci un serviciu ?

— Oricare. Dacă vrei, îți lustruiesc și ghetele.

— Atunci nu te amesteca în treburile noastre. Bea-ți în liniște absintul !

— Enjolras, ești un nerecunoscător.

— Ești tu omul care s-ar putea duce la bariera Maine ? Ai fi tu în stare de așa ceva ?

— Sînt în stare să cobor toată strada Grès, să străbat piața Saint-Michel, să intru pe strada Monsieur-le-Prince, s-o apuc pe strada Vaugirard, să trec de Carmes, s-o cotesc pe strada d'Assas, să ajung în strada Cherche-Midi, să las în urmă consiliul de război, s-o iau de-a lungul străzii Vieilles Tuileries, să trec bulevardul, să mă îndrept pe șoseaua Maine, dincolo de barieră și să intru la *Richefeu*. Sînt în stare. Pantofii mei sînt în stare.

— Îi cunoști pe cei de la *Richefeu* ?

— Nu prea mult. Ne tutuim.

— Ce-ai să le spui ?

— Ei, pe dracu, am să le vorbesc despre Robespierre, despre Danton, despre principiile revoluției.

— Tu ?

— Eu. Sînt un nedreptățit. Eu, cînd mă pun pe treabă, sînt grozav ! L-am citit pe Prudhomme, cunosc *Contractul social* [1], știu pe din afară Constituția din anul II [2]. „Libertatea fiecărui cetățean se sfîrșește acolo unde începe libertatea altui cetățean.“ Crezi că sînt un dobitoc ? Am

---

[1] Operă a lui Jean-Jacques Rousseau (1762), care combătea ideea reacționară a originii divine a monarhiei. Cartea preconiza monarhia constituțională și justifica revoluția burgheză.

[2] A fost elaborată și votată de Convențiunea Națională în iunie 1793, după ce iacobinii au înlăturat din adunare pe girondinii reprezentanți ai intereselor marii burghezii. A fost cea mai democratică din constituțiile Franței ; afirma drepturile cetățenilor la muncă, asistență și învățătură, proclama întîietatea Adunării Naționale față de guvern și recunoștea dreptul poporului la revoltă în cazul călcării Constituției de către guvern. Această Constituție n-a fost însă aplicată din pricina reacțiunii termidoriene, care a readus la putere marea burghezie (1794).

acasă într-un sertar un asignat [1] vechi. La naiba ! Drepturile omului. Suveranitatea poporului. Sînt chiar puțin hebertist [2]. Pot să trăncănesc șase ore, cu ceasul în mînă, niște lucruri minunate.

— Fii serios ! îi spuse Enjolras.

— Sînt fioros ! răspunse Grantaire.

Enjolras stătu pe gînduri cîteva clipe și făcu un gest de om care s-a hotărît.

— Grantaire, rosti el grav, primesc să te pun la încercare. Te vei duce la bariera Maine.

Grantaire locuia într-o odaie mobilată, alături de cafeneaua Musain. Ieși și se întoarse după cinci minute. Se dusese acasă ca să îmbrace o vestă à la Robespierre.

— Roșu ! spuse el intrînd și uitîndu-se țintă la Enjolras. Își apăsă pe piept reverurile stacojii ale vestei cu o mînă energică. Apoi se apropie de Enjolras și-i șopti la ureche : Fii pe pace !

Își înfundă pălăria pe cap cu hotărîre și plecă.

Peste un sfert de ceas, odăița din spatele cafenelei *Musain* era pustie. Toți *Prietenii A.B.C.*-ului plecaseră care încotro, la treaba lor. Enjolras, care își luase pe seamă *Cougourde*, ieși cel din urmă.

Cei de la *Cougourde* din Aix care se aflau la Paris se întîlneau pe atunci în cîmpia Issy, într-una din numeroasele cariere părăsite de la marginea Parisului.

Apropiindu-se de locul de întîlnire, Enjolras trecu în revistă situația. Gravitatea evenimentelor era limpede pentru el. Cînd faptele, simptome ale unei boli sociale latente, se urnesc cu greutate, cea mai măruntă încurcătură le poate opri și încurca. De acest fenomen depind prăbușirile sau renașterile. Enjolras întrevedea sub vălurile întunecate ale viitorului o geană de lumină. Cine știe ? Poate că se apropia clipa. Ce minunată priveliște : poporul restabilind dreptul ! Revoluția plină de măreție punînd din nou stăpînire pe Franța și spunînd lumii : „Urmarea

[1] Bancnotă emisă în 1789, a cărei valoare era garantată cu bunurile naționale.

[2] Hébert, unul dintre conducătorii iacobinilor de stînga în timpul revoluției burgheze din Franța, ziarist, ghilotinat în 24 martie 1794. După moartea lui, iacobinii de stînga și-au luat numele de hebertiști.

pe mîine !“ Enjolras era mulțumit. Cuptorul se încingea. Chiar în clipa aceea avea oamenii lui hotărîți în tot Parisul. Urmărea cu mintea lui acel curent electric scăpărător, care dădea foc pretutindeni, alcătuit din elocvența filozofică și pătrunzătoare a lui Combeferre, entuziasmul cosmopolit al lui Feuilly, verva lui Courfeyrac, rîsul lui Bahorel, melancolia lui Jean Prouvaire, știința lui Joly și sarcasmul lui Bossuet. Toți erau la lucru. Fără îndoială că rezultatul avea să fie pe măsura acestei sforțări. Totul mergea bine. Apoi se gîndi la Grantaire. „În definitiv, își zise el, n-ar fi un mare ocol să trec pe la bariera Maine. Dacă m-aș duce pînă la *Richefeu* ? Să văd puțin ce face Grantaire și unde a ajuns.“

Cînd Enjolras intră în cîrciuma plină de fum a lui *Richefeu*, clopotnița de la Vaugirard bătea ora unu. Împinse ușa, intră, încrucișă brațele lăsînd ușa să se închidă singură în spatele său și privi sala plină de mese, de oameni și de fum.

În pîcla aceea răsuna un glas întrerupt cu vioiciune de un altul. Grantaire vorbea cu un potrivnic. Era așezat în fața altcuiva, la o masă de marmură Sainte-Anne, presărată cu tărîțe și piese de domino și bătea cu pumnul în masă. Iată ce auzi Enjolras :

— Șase la amîndouă capetele.

— Patru.

— Porcule ! N-am.

— S-a isprăvit cu tine. Doi.

— Șase.

— Trei.

— Unu.

— Am pus.

— Patru.

— Vai de capul tău !

— Joacă !

— Am greșit !

— Bravo ție !

— Cincisprezece !

— Încă șapte.

— Adică douăzeci și doi. (Pierdut în visuri.) Douăzeci și doi !

— Nu te așteptai la dubla de șase. Dacă o puneam de la început, se schimba tot jocul.

— Doi.

— Unu.

— Unu ? Aha ! Ei, uite cinci !

— N-am.

— Ai pus, nu ?

— Da.

— Alb.

— Ce noroc are ! Ah ! ai un noroc ! (Visare adîncă.) Doi !

— Unu.

— Nici cinci, nici unu. E de rău !

— Domino !

— Ei, drăcia dracului !

CARTEA A DOUA

ÉPONINE

I

CÎMPUL CIOCÎRLIEI

Marius fusese de față la deznodămîntul neașteptat al loviturii pe urmele căreia îl pusese pe Javert. Dar numaidecît după ce Javert părăsise clădirea, încărcîndu-și prada în trei trăsuri, Marius se strecurase și el afară din casă. Era ora nouă seara. Marius se duse la Courfeyrac. Courfeyrac nu mai era pașnicul locuitor al Cartierului latin. Se mutase „din motive politice", în strada Verrerie, unul dintre cartierele, în care, pe vremea aceea, își alesese răscoala clubul ei. Marius îi spuse lui Courfeyrac : „Am venit să dorm la tine". Courfeyrac scoase o saltea din cele două de pe patul lui, o întinse pe podea și spuse : „Poftim".

A doua zi, la ora șapte dimineața, Marius se întoarse la fosta lui locuință, plăti chiria și tot ce-i datora țaței Bougon, își încărcă într-un cărucior cărțile, patul, masa, scrinul și cele două scaune și plecă fără să lase nici o adresă, atît de repede, încît atunci cînd veni Javert înainte de prînz să-l întrebe despre întîmplările din ajun, o găsi numai pe țața Bougon, care îi răspunse : „S-a mutat !"

Doamna Bougon era convinsă că Marius fusese puțin complice cu hoții prinși peste noapte. „Cine ar fi crezut ? se văita ea portăreselor din mahala. Un băiat cuminte ca o fată !"

Marius se hotărîse din două motive să se mute atît de repede. Primul era că se îngrozise de această casă în care văzuse de aproape și cu toată respingătoarea și hida ei

întruchipare acea pocitanie socială, mai spăimîntătoare decît bogătaşul rău : pe săracul rău. În al doilea rînd, nu voia să ia parte la procesul care probabil avea să urmeze şi să fie nevoit să depună mărturie împotriva lui Thénardier.

Javert socoti că tînărul al cărui nume nu-l mai ţinea minte se temuse şi fugise, sau poate nici nu se întorsese acasă în momentul loviturii. Făcu cîteva sforţări să-l găsească, dar nu dădu de el.

Trecu o lună, apoi încă una, Marius locuia tot la Courfeyrac. Aflase de la un avocat stagiar, un obişnuit al Sălii Paşilor Pierduţi, că Thénardier era la secret. În fiecare luni, Marius încredinţa la grefa închisorii La Force cinci franci pentru Thénardier.

Cum n-avea bani împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac. Împrumuta bani pentru prima oară în viaţa lui. Aceşti cinci franci săptămînali erau o taină de nedezlegat pentru Courfeyrac, care îi dădea, şi pentru Thénardier, care îi primea. „La cine s-or fi ducînd banii ăştia ?" se gîndea Courfeyrac. „De unde mi-or fi venind ?" se întreba Thénardier.

Marius era amărît. Totul intrase din nou în întuneric. Nu mai vedea nimic înaintea lui. Viaţa i se cufundase iar în acea taină în care rătăcea pe dibuite. Revăzuse de aproape, pentru o clipă, fata pe care o iubea, bătrînul care părea a-i fi tată, fiinţele necunoscute care erau singurul lui ţel şi singura lui nădejde în această lume, şi, în clipa în care crezuse că le-a regăsit, un vînt rău spulberase aceste umbre. Din lovitura atît de crîncenă nu ţîşnise nici o scînteie de certitudine şi de adevăr. Nu putea face nici o presupunere. Nu cunoştea nici măcar numele pe care crezuse că-l aflase. Fără îndoială că nu era Ursula. Ciocîrlia era o poreclă. Şi ce putea crede despre bătrîn ? Oare într-adevăr se ascundea de poliţie ? Marius îşi aduse aminte de lucrătorul cu părul alb pe care-l întîlnise pe lîngă Domul Invalizilor. Acum i se părea cu putinţă ca acel muncitor şi domnul Leblanc să fie unul şi acelaşi. Atunci se deghiza ? Omul acesta avea trăsături eroice şi trăsături îndoielnice. De ce nu strigase după ajutor ? De ce fugise ? Era sau nu tatăl fetei ? În sfîrşit, era într-ade-

văr omul pe care Thénardier crezuse că-l recunoaşte ? Thénardier se putuse înşela. Atîtea probleme fără dezlegare ! totuşi, toate acestea nu umbreau farmecul îngeresc al fetei din Luxembourg. Ce deznădejde sfîşietoare ! Marius purta o patimă în inimă, şi ochii lui erau plini de negura nopţii. Era împins, era atras şi nu se putea clinti. Totul se spulberase, afară de dragoste. Dar pierduse instinctul şi străfulgerările neprevăzute ale iubirii. De obicei, flacăra aceasta care ne arde, ne şi luminează puţin şi aruncă în jurul nostru cîte o licărire binevenită. Marius nu mai auzea sfaturile abia şoptite ale dragostei. Nu-şi spunea niciodată : „Dacă m-aş duce s-o caut ? Dacă aş încerca ?" Cea pe care n-o mai putea numi Ursula trebuia să se afle undeva. Nici un semn nu-i arăta însă lui Marius încotro să-şi îndrepte cercetările. Toată viaţa lui se rezuma la o nesiguranţă absolută, într-o pîclă de nepătruns. Dorea necontenit s-o revadă, dar pierduse orice nădejde.

Şi, ca şi cum atît n-ar fi fost de ajuns, căzuse din nou în mizerie. Îi simţea aproape respiraţia îngheţată, şi o simţea urmărindu-l. Trecuse mult de cînd, în pofida acestui zbucium, încetase de a mai lucra — şi nimic nu e mai primejdios decît întreruperea muncii. Pierzi un obicei. Un obicei e uşor de lepădat, dar greu de reluat.

O fărîmă de visare e bună, ca un narcotic în doză mică. Potoleşte înfrigurarea inteligenţei care se frămîntă şi dă naştere unui abur blajin şi proaspăt, care îndulceşte contururile prea aspre ale gîndirii pure, umple golurile şi intervalurile şi netezeşte ascuţişurile ideilor. Dar prea multă visare te cufundă şi te îneacă. Vai de gînditorul care se lasă să cadă pe de-a întregul din cugetare în visare. Îşi închipuie că se va ridica lesne şi-şi spune că e cam acelaşi lucru. Greşeală !

Gîndirea e munca inteligenţei, visarea e voluptatea ei. A înlocui gîndirea cu visarea înseamnă a confunda hrana cu otrava.

Să ne aducem aminte că aşa începuse Marius. Venise peste el patima, şi-l cufundase în himere fără ţintă şi fără temei. Nu mai pleca de acasă decît ca să se ducă să viseze în alt loc. Naştere înceată. Adînc zbuciumat şi stătător. Pe măsură ce munca descreştea, creşteau nevoile.

E o lege. Omul în stare de visare e risipitor şi moale. Mintea lenevită nu mai poate ţine frînele vieţii. În felul acesta de a trăi e şi bine şi rău, pentru că, dacă moliciunea e rău îndrumătoare, generozitatea e sănătoasă şi bună. Dar omul sărac, generos şi nobil care nu munceşte e pierdut. Izvoarele seacă şi nevoile se revarsă.

E un povîrniş fără cruţare, pe care alunecă cei mai cinstiţi şi cei mai tari, ca şi cei mai slabi sau mai vicioşi.

El duce la una din două : la sinucidere sau la crimă.

Ieşind mereu din casă ca să te duci să visezi, vine ziua în care te duci să te arunci în apă.

Din prea multă visare ies oameni ca Escousse sau ca Lebras [1].

Marius cobora acest povîrniş cu paşi înceţi, cu ochii aţintiţi asupra unei fiinţe pe care n-o vedea. Ceea ce scriem aici pare ciudat, dar e totuşi adevărat. Amintirea unei fiinţe dispărute se aprinde în bezna inimii. Cu cît a pierit mai mult, cu atît străluceşte mai tare. Sufletul deznădăjduit şi întunecat vede această lumină în zarea lui. E o stea a nopţii dinăuntru. Marius nu se gîndea decît la ea. Nu mai cugeta la altceva. Simţea nelămurit că hainele lui cele vechi ajunseseră de nepurtat şi că cele noi se învechiseră, că i se zdrenţuiau cămăşile, că i se rodea pălăria, că i se toceau ghetele, că i se irosea viaţa, şi-şi spunea : „Dacă aş putea cel puţin s-o văd înainte de a muri !“

Un singur gînd îi aducea alinare : că ea îl iubise, că privirea ei i-o spusese, că ea nu-i cunoştea numele, dar îi cunoştea sufletul şi că poate acolo unde se afla, oricare ar fi fost acel loc de taină, îl iubea încă. Cine ştie dacă nu se gîndea şi ea la el aşa cum se gîndea el la ea ? Cîteodată, în acele ceasuri neînţelese prin care trece orice inimă de îndrăgostit, în care n-ar avea decît pricini de durere şi totuşi se simte tresărind de o bucurie nelămurită, îşi spunea : „Gîndurile ei m-au găsit ! Şi pe urmă adăuga : Poate că şi gîndurile mele ajung pînă la ea !“

Aceste iluzii, pe care peste o clipă le alunga, izbuteau totuşi să-i lumineze sufletul cu o rază care semăna uneori

[1] Tineri scriitori francezi care s-au sinucis împreună, în 1832, descurajaţi de insuccesul unei tragedii compuse în colaborare.

cu speranţa. Din vreme în vreme mai ales în acel ceas al serii care îi întristează mai adînc pe visători, însemna într-un caiet, pe care nu mai scria altceva, tot ce era mai curat, mai impersonal, mai ideal din visurile cu care dragostea îi umplea mintea. Numea asta : „a-i scrie ei".

Nu trebuie să credem că-şi pierduse minţile. Dimpotrivă. Nu-l părăsise decît voinţa de a munci şi de a se mişca hotărît către o ţintă anumită, dar era mai limpede şi mai drept decît oricînd. Marius vedea sub o lumină clară şi reală, deşi ciudată, tot ce se petrecea sub ochii lui, chiar oamenii şi faptele cele mai neînsemnate. Spunea despre ei cuvîntul cel mai potrivit, cu un fel de cinstită descurajare şi de dezinteresare nevinovată. Judecata lui, desprinsă de orice nădejde, se înălţa deasupra lucrurilor şi plutea.

În starea aceasta de spirit nimic nu-i scăpa, nimic nu-l înşela, şi descoperea în fiecare clipă fondul vieţii, al umanităţii şi al destinului. Fericit e chiar în mijlocul spaimelor cel căruia Dumnezeu i-a dat un suflet vrednic de dragoste şi de nefericire. Cel care n-a văzut lumea şi inima oamenilor sub această îndoită lumină n-a văzut nimic adevărat şi nu ştie nimic.

Sufletul care iubeşte şi care suferă trăieşte o stare sublimă.

Zilele se scurgeau şi nu se întîmpla nimic nou. I se părea numai că spaţiul întunecat pe care îl mai avea de străbătut se micşora în fiecare clipă. I se părea că a şi început să zărească desluşit marginea prăpastiei fără fund. „Cum, îşi spunea el, n-am s-o mai văd de acum înainte ?"

După ce sui strada Saint-Jacques, laşi deoparte bariera şi mergi o bucată de vreme la stînga, pe vechiul bulevard interior, ajungi în strada Santé, apoi la Glacière şi, cu puţin înainte de a ajunge la pîrîul Gobelins, dai de un fel de cîmp care e, în lungul şi monotonul brîu de bulevarde ce încing Parisul, singurul loc în care Ruysdael [1] ar fi fost ispitit să se aşeze.

---

[1] Pictor olandez din secolul al XVII-lea. Peisajele sale reprezintă în general mori de vînt, canale şi corăbii, diguri şi poldere, toate sub un cer cenuşiu.

E acolo acel nu știu ce plin de grație, un tăpșan verde străbătut de funii întinse pe care se usucă niște zdrențe la vînt, o fermă veche de zarzavagii, clădită din timpul lui Ludovic al XIII-lea, cu un acoperiș mare, ciudat, străpuns de mansarde, cu garduri dărăpănate, un ochi de apă între plopi, femei, risete, glasuri. În zare, Pantheonul, copacul Surdo-Muților, turnul negru al mînăstirii Val-de Grâce, îndesat, bizar, amuzant, măreț, și, în fund de tot, severa culme pătrată a turnurilor catedralei Notre-Dame.

Fiindcă locul merită să fie văzut, nu vine nimeni să-l vadă. Abia de trec pe acolo, la cîte un sfert de ceas, o cotigă sau un cărăuș.

O dată, în plimbările lui singuratice, Marius ajunse pe locurile acestea, aproape de apă. În ziua aceea se afla pe bulevard, ceva rar, un trecător. Marius, mișcat oarecum de farmecul aproape sălbatic al priveliștei, îl întrebă pe trecător : „Cum se numește locul acesta ?“

Trecătorul îi răspunse : „E cîmpul Ciocîrliei“. Și adăugă : „Aici a ucis-o Ulbach pe păstorița din Ivry“.

Dar după cuvîntul „Ciocîrlie“, Marius nu mai auzi nimic. Un cuvînt e destul ca să producă în starea de visare o cristalizare fulgerătoare. Toată gîndirea se condensează brusc în jurul unei idei și mintea nu mai e în stare de altă percepție. Ciocîrlia era numele cu care, în adîncurile melancoliei lui Marius, o înlocuise pe Ursula. „Uite, își spuse el, cufundat în starea aceea de uimire, proprie acestor tainice convorbiri cu tine însuți, ăsta e cîmpul ei ! Aici am să aflu unde locuiește.“

Era un gînd lipsit de sens, dar nu i se putea împotrivi. Și veni în fiecare zi în cîmpul Ciocîrliei.

II

CUM SE NASC CRIMELE ÎN CLOACA ÎNCHISORILOR

Victoria lui Javert în șandramaua Gorbeau păruse întreagă, dar nu fusese. În primul rînd, Javert nu pusese mîna pe prizonier, așa cum țintise el. Ucisul care fuge e

mai suspect decît ucigaşul ; e de presupus că acest personaj, care era o pradă atît de preţioasă pentru tîlhari, n-ar fi fost mai puţin interesantă pentru poliţie. În al doilea rînd, Montparnasse îi scăpase lui Javert. Trebuia să aştepte alt prilej pentru a pune mîna pe acest „cavaler al diavolului". În adevăr, Montparnasse, cînd o întîlnise pe Éponine, care stătea la pîndă sub copacii bulevardului, o luase cu el, mai bucuros să fie Némorin[1] cu fata decît Schinderhannes cu tatăl. Îi prinsese bine. Era liber. Pe Éponine, însă, Javert, o înhăţase din nou. Slabă compensaţie ! Éponine se dusese după Azelma la închisoarea Madelonnettes.

În sfîrşit, pe drumul de la şandramaua Gorbeau pînă la închisoarea La Force, unul dintre principalii arestaţi, Claquesous, dispăruse. Nu se ştia cum se întîmplase. Agenţii şi sergenţii „nu pricepeau nimic", se preschimbase în abur, alunecase din cătuşe, se strecurase prin crăpăturile trăsurii hodorogite şi fugise ; nu puteau spune altceva decît că atunci cînd ajunseră la închisoare Claquesous nu mai era. Nu putea fi la mijloc decît vrăjitorie sau mîna poliţiei. Claquesous se topise în întuneric ca un fulg de zăpadă în apă ? Fusese o înţelegere ascunsă între el şi agenţi ? Omul acesta făcea parte în acelaşi timp din lumea tulbure a fărădelegii şi a legii ? Se afla totodată în miezul nelegiuirii şi al pedepsei ? Sfinxul acesta avea labele dinainte înfundate în crimă şi pe cele dinapoi în autoritate ? Javert nu înghiţea astfel de amestecuri şi s-ar fi zbîrlit înaintea unui asemenea tîrg. Brigada lui însă cuprindea şi alţi inspectori, poate mai ştiutori decît el în tainele prefecturii, cu toate că erau sub ordinele lui, iar Claquesous era un nelegiuit atît de mare, încît ar fi putut să fie un foarte bun agent. Cîrdăşia cu ascunzişurile nopţii e prielnică pentru tîlhari, dar şi mai folositoare pentru poliţie. Iar şmecheri cu două feţe sînt destui. Orice ar fi fost la mijloc, Claquesous era un vînat pierdut. Javert părea mai mult furios decît mirat.

---

[1] Erou al unei idile de Florian (*Estelle et Némorin*, 1788). Némorin este luat aici drept tipul tînărului sentimental, în contrast cu Schinderhannes, fioros bandit german din vremea lui Napoleon.

Javert nu se prăpădea cu firea că-l pierduse pe Marius, „nătărăul acela de avocat pe care pesemne îl apucase frica“, și căruia îi uitase numele. Un avocat e ușor de găsit. Dar cel puțin era avocat ?

Începură cercetările.

Judecătorul de instrucție crezuse că e bine să nu trimită la secret pe unul din membrii bandei *Patron-Minette*, sperînd că-l va putea face să ciripească. Era vorba de Brujon, omul cu chică din strada Petit-Banquier. Fusese lăsat liber în curtea Charlemagne, sub privirile neadormite al supravegherii.

Numele de Brujon face parte din amintirile închisorii La Force. În curtea hîdă, numită B â t i m e n t-Neuf [1], căreia administrația îi spune curtea Saint-Bernard, iar hoții au botezat-o Groapa Leilor, pe zidul plin de jupuieli și de pecingine, lîngă o poartă veche de fier ruginit, care duce la fosta capelă a palatului ducal La Force, azi dormitor de tîlhari, se vedea, pînă mai acum vreo doisprezece ani, un fel de creneluri cioplite grosolan cu un cui în piatră, sub care se afla o semnătură :

BRUJON 1811

Acel Brujon din 1811 era tatăl celui din 1832.

Brujon-fiul care fusese abia zărit în timpul descinderii din hardughia Gorbeau era un vlăjgan foarte șiret și foarte dibaci, cu toată înfățișarea lui aiurită și plîngăreață. Judecătorul de instrucție îi dăduse drumul tocmai din pricină că părea un năuc și de aceea îl socoteau mai folositor în curtea Charlemagne, decît în celula secretă.

Tîlharii nu se astîmpără cînd sînt în mîinile justiției. Nu se sperie ei de un asemenea fleac. Cînd ești arestat pentru crimă nimic nu te împiedică să clocești o altă crimă. Ei sînt ca artiștii care au un tablou expus la Salon și lucrează în atelierul lor la o nouă operă.

Brujon părea uluit de închisoare. Stătea cîteodată ceasuri întregi în curtea Charlemagne, în picioare, lîngă ferestruica bucătăriei, cu ochii ațintiți, ca un tîmpit, asupra listei soioase de prețuri a cantinei, care începea cu : *ustu-*

[1] Clădire nouă.

roi, 62 de cenți, și se încheia cu : *o țigară, 5 cenți*. Tremura din zori pînă seara, clănțănea din dinți, spunea că are friguri și întreba mereu dacă era liber vreun pat în cele douăzeci și opt din sala celor bolnavi.

Și deodată, în a doua jumătate a lunii februarie 1832, se află că Brujon, adormitul ăsta, însărcinase pe curierii închisorii cu trei comisioane diferite, nu pe numele lui, ci pe numele a trei dintre tovarășii lui, treabă care îl costase doi franci și cincizeci de centime, adică o cheltuială uriașă, care atrase atenția brigadierului închisorii.

Se făcură cercetări și, cînd se examină tariful comisioanelor, atîrnat la vorbitorul deținuților, se află că banii aceia fuseseră cheltuiți așa : trei comisioane — unul la Pantheon, 50 de cenți ; unul la Val-de-Grâce, 75 de cenți ; unul la bariera Grenelle, 1 franc și 25 de cenți. Ultima era suma cea mai ridicată de pe tarif. Or tocmai la Pantheon, la Val-de-Grâce și la bariera Grenelle se aflau locuințele celor trei haimanale temute la mahala, Kruideniers zis și Bizzaro, Glorieux, ocnaș eliberat, și Barre-Carrosse, asupra cărora, datorită acestei împrejurări, poliția își îndreptă din nou privirea. Se credea că și ei lucrau în legătură cu *Patron-Minette*, banda din care fuseseră arestați doi șefi : Babet și Gueulemer. Se bănuia că ceea ce le trimisese Brujon, nu pe adresa casei lor, ci prin niște indivizi care așteptau în stradă, trebuie să fi cuprins vreo înștiințare privitoare la punerea la cale a unui atac banditesc. Mai erau și alte indicii. Cele trei haimanale au fost arestate și se credea că s-a dat de urma uneltirii lui Brujon.

Cam peste o săptămînă după ce fuseseră luate aceste măsuri, într-o noapte, supraveghetorul de serviciu, care inspecta dormitorul de jos din Bâtiment-Neuf, văzu, tocmai în clipa în care își punea jetonul în cutie — supraveghetorii erau datori să bage din ceas în ceas cîte un jeton în cutiile țintuite pe ușile dormitoarelor, ca să poată fi controlați dacă și-au făcut datoria — văzu, așadar, prin ferestruica dormitorului cum Brujon, așezat în capul oaselor în pat, scria ceva la lumina opaițului din perete. Gardianul intră în dormitor. Brujon fu băgat pentru o lună la carceră, dar nimeni nu putu găsi ceea ce scrisese. Poliția n-a aflat mai mult.

E sigur însă că a doua zi „un poştalion“ fu aruncat din curtea Charlemagne în Groapa Leilor, pe deasupra clădirii cu cinci etaje care despărţea cele două curţi.

Deţinuţii numesc „poştalion“ un cocoloş de pîine rotunjit cu dibăcie pe care îl trimit „în Irlanda“, adică pe deasupra acoperişurilor închisorii, dintr-o curte în alta. Etimologia e următoarea: pe deasupra Angliei, de la o ţară la alta, „în Irlanda“ deci. Cocoloşul acesta cade în curte. Cel care dă peste el îl desface şi găseşte în el un bilet adresat unui deţinut din curte. Dacă e găsit de un alt deţinut, el dă biletul celui căruia e adresat. Dacă îl găseşte un gardian sau unul din puşcăriaşii vînduţi în taină, care în temniţă sînt numiţi „ciripitori“ şi în ocne „vulpi“, biletul e dus la cancelarie şi predat poliţiei.

De data asta poştalionul ajunse la ţintă, cu toate că cel căruia îi era adresat se afla în clipa aceea la „separeu“. Destinatarul era tocmai Babet, unul din cei patru capi ai bandei *Patron-Minette*.

Poştalionul cuprindea o hîrtiuţă făcută sul pe care erau scrise numai două rînduri:

„*Babet, s-ar putea da o lovitură în strada Plumet. E un grilaj în faţa unei grădini.*“

Aceasta scrisese Brujon în noaptea aceea.

Cu toate că gardienii au căutat şi au răscolit peste tot, Babet găsi mijlocul să trimită biletul de la închisoarea La Force la Salpêtrière, la o „bună prietenă“, care era închisă acolo. Fata aceasta înşelînd paza gardienilor trimise biletul la rîndul ei altei fete, pe care o chema Magnon, urmărită şi ea de poliţie, dar încă în libertate. Această Magnon — cu al cărei nume cititorul s-a mai întîlnit, avea anumite legături cu familia Thénardier, legături despre care vom vorbi mai tîrziu — putea să se ducă s-o vadă pe Éponine şi să facă legătura între Salpêtrière şi Madelonnettes.

Tocmai atunci Éponine şi Azelma fură eliberate, din lipsă de dovezi împotriva lor, după instrucţia procesului lui Thénardier.

Cînd Éponine ieşi, Magnon, care pîndea la poarta închisorii Madelonnettes, îi dădu biletul lui Brujon către Babet şi o însărcină să descurce lucrurile.

Éponine se duse în strada Plumet, găsi grilajul și grădina, se uită la casă, spionă, pîndi, și peste cîteva zile îi duse lui Magnon, care locuia în strada Clocheperce, un pesmete, pe care Magnon, la rîndul ei, i-l dete ibovnicei lui Babet, la Salpêtrière. Un pesmete e un simbol și înseamnează în vocabularul secret al închisorilor : *nu-i nimic de făcut.*

Peste o săptămînă, cînd Babet și Brujon se încrucișară în curtea închisorii La Force, unul ducîndu-se și celălalt venind de la „instrucție“, Brujon întrebă : „Ce-i cu strada P ?“ „Pesmete“, răspunse Babet.

Astfel a avortat fetusul acestei crime, zămislită de Brujon în închisoare.

Avortul avu însă urmări cu totul străine de planul lui Brujon. Le veți vedea.

Adesea, cînd crezi că înnozi un fir, legi un altul.

III

TATA MABEUF ARE VEDENII

Marius nu se mai ducea nicăieri, dar se mai întîlnea cîteodată cu tata Mabeuf.

Pe cînd Marius cobora încet acele trepte triste, adevărate trepte de pivniță, ce duc în locuința întunecoasă de unde auzi pasul fericiților care trec deasupra capului tău — domnul Mabeuf cobora și el.

Flora din Cauteretz nu se mai vindea de loc. Experiența cu indigoul nu izbutise în grădinița din strada Austerlitz, care n-avea destul soare. Domnul Mabeuf nu putea cultiva decît anumite plante rare, care aveau nevoie de umezeală și de umbră. Totuși, nu descuraja. Obținuse o bucățică de loc în Jardin des Plantes [1], bine expusă la soare, ca să facă „pe socoteala lui“ experiențe cu indigoul. În acest scop își pusese la Muntele de pietate gravurile de aramă ale *Florei* lui. Își redusese prînzul la două ouă, dintre care îi lăsa unul slujnicei, pe care n-o mai plătise de un an și trei luni. Adesea nu mînca decît la prînz. Nu mai rîdea

[1] Grădina botanică și zoologică din Paris.

cu rîsul lui copilăresc, se făcuse ursuz, nu mai primea musafiri. Făcuse bine Marius că nu se mai gîndise să vină pe la el. Cîteodată, cînd bătrînul se îndrepta spre Jardin des Plantes, se întîlnea cu Marius pe bulevard. Nu-și vorbeau, își făceau numai semn din cap cu tristețe. Sărăcia desface legăturile de prietenie. Sfîșietor lucru! Doi prieteni de odinioară devin doi trecători.

Librarul Royol murise. Domnul Mabeuf nu mai știa decît de cărțile, de grădina și de indigoul lui. Aceste trei lucruri întruchipau pentru el fericirea, plăcerea și nădejdea. Îi ajungeau pentru a trăi. Își spunea: „Cînd o să izbutesc cu mingiile mele albastre și o să fiu bogat, o să-mi scot plăcile de aramă de la Muntele de pietate, o să-mi fac *Flora* celebră, ca scamatorii de bîlci, cu toba mare și reclamă la gazete, și o să-mi cumpăr, știu eu de unde, un exemplar din *Arta de a naviga* a lui Pierre de Médine, cu gravuri în text, ediția din 1559". În așteptare, muncea toată ziua pe stratul de indigo, și seara se întorcea să-și stropească grădina și să citească cărți. Domnul Mabeuf era pe-atunci aproape de optzeci de ani.

Într-o seară avu o vedenie ciudată.

Se întorsese acasă încă pe lumină. Mătușa Plutarque, care se îmbolnăvea des, zăcea în pat. Bătrînul s-a mulțumit la cină cu un os pe care a mai găsit un pic de carne și cu o bucată de pîine uitată pe masa din bucătărie; apoi s-a așezat pe un pietroi care ținea loc de bancă în grădină.

Alături de bancă se înălța, ca în toate grădinile vechi, un fel de chioșc din bîrne și scînduri, dărăpănat, coteț de iepuri jos și pod pentru fructe sus. În coteț nu erau iepuri, dar în pod se mai aflau cîteva mere rămase de astă-iarnă.

Domnul Mabeuf începuse să frunzărească și să citească cu ochelarii pe nas, două cărți care îl interesau, ba chiar îl pasionau, lucru mai grav la vîrsta lui. Sfiala lui firească îl făcea să fie oarecum superstițios. Prima carte era faimosul tratat al președintelui Delancre: *Despre nestatornicia diavolilor*; celălalt era in-quarto al lui Mutor de Rubaudière: *Despre diavolii de la Vauvert și spiridușii din Bièvre*. A doua carte îl interesa cu atît mai mult cu cît grădina lui fusese cercetată pe vremuri de spiriduși. Amurgul începuse să albească bolta cerului și să înnegrească

fața pămîntului. În vreme ce citea, domnul Mabeuf privea pe deasupra cărții la plantele lui și mai ales la un rododendron minunat, care era una din mîngîierile lui. Trecuseră patru zile de arșiță, de vînt și de soare, fără o picătură de ploaie. Tulpinile se încovoiau, bobocii tînjeau, frunzele cădeau, toate cereau să fie stropite. Mai ales rododendronul era trist. Pentru moș Mabeuf plantele au suflet. Bătrînul muncise toată ziua la răzorul lui de indigo, era sfîrșit de oboseală, dar se ridică, își lăsă cărțile pe bancă, și se duse cu pași șovăitori, frînt în două, la fîntînă. Cînd puse mîna pe lanț, nu putu să-l tragă îndeajuns ca să-l desprindă din cui. Atunci ridică o privire plină de spaimă spre cerul care se acoperea de stele.

Seara avea acea seninătate care copleșește durerile omului cu un fel de bucurie tristă, cu gust de veșnicie. Noaptea făgăduia să fie tot atît de uscată pe cît fusese și ziua.

„Pretutindeni stele ! gîndi bătrînul. Nici o urmă de nor ! Nici un strop de apă !“

Și capul lui, care se ridicase o clipă, îi căzu iar în piept.

Îl mai înălță o dată către cer și șopti :

— O lacrimă de rouă ! Cerule, fie-ți milă !

Mai încercă o dată să desprindă lanțul fîntînei, dar nu izbuti.

În clipa aceea parcă desluși o voce care șoptea :

— Moș Mabeuf, vrei să-ți stropesc eu grădina ?

Și auzi în tufiș un zgomot ca de sălbăticiune care se strecoară și văzu ieșind din desiș o fată lungă și uscată, care se înălță în fața lui și-l privi cutezător. Părea mai curînd o umbră care se năștea în amurg decît o ființă omenească.

Înainte ca moș Mabeuf, care se speria lesne și încremenea ușor, să poată rosti o silabă, făptura aceea, care se mișca în întuneric cu o repeziciune ciudată, desprinsese lanțul, coborîse și scosese găleata, umpluse stropitoarea. Bătrînul vedea arătarea aceea, desculță și cu o fustă zdrențuită, alergînd printre straturi și împărțind viață în jurul ei. Foșnetul stropitoarei peste frunze umplu

inima bătrînului Mabeuf de încîntare. I se părea că rododendronul zîmbea fericit.

După ce goli prima găleată, fata mai scoase una, apoi o a treia. Stropi toată grădina.

Aşa cum mergea pe potecile pe care umbra ei părea neagră, fluturîndu-şi peste braţele osoase şalul zdrenţuit, semăna cu un liliac.

După ce isprăvi stropitul, Moş Mabeuf se apropie de ea cu lacrimile în ochi şi îi puse mîna pe frunte :

— Dumnezeu are să te binecuvînteze, spuse el. Eşti un înger, pentru că ai grijă de flori.

— Nu, răspunse ea, sînt un diavol, dar puţin îmi pasă.

Bătrînul, fără să-i aştepte şi fără să-i audă răspunsul, strigă :

— Ce păcat că sînt atît de nenorocit şi de sărac, că nu pot să fac nimic pentru dumneata.

— Ba poţi ceva, spuse ea.

— Ce ?

— Să-mi spui unde stă domnul Marius.

Bătrînul nu pricepu :

— Care domn Marius ?

Îşi ridică privirea tulbure şi păru să caute ceva uitat.

— Un domn tînăr care venea aici pe vremuri.

Domnul Mabeuf îşi răscoli amintirea.

— A ! da ! strigă el. Ştiu ce vrei să spui. Stai puţin ! Domnul Marius... baronul Marius Pontmercy, sigur ! Locuieşte... ba nu, nu mai locuieşte... Uite că nu ştiu. Vorbind, se aplecase să îndrepte o ramură a rododendronului. Stai, că mi-am adus aminte. Trece foarte des pe bulevard şi se îndreaptă spre Glacière. Pe strada Croulebarbe. Spre cîmpul Ciocîrliei. Du-te pe acolo ! Nu e greu să-l întîlneşti.

Cînd domnul Mabeuf îşi îndreptă spinarea, în faţa lui nu se mai afla nimeni. Fata pierise.

Fără îndoială că îi fu puţin frică.

— Zău, dacă grădina n-ar fi stropită, aş crede că a fost o stafie.

Peste un ceas, după ce se culcă, îşi aduse aminte, şi, adormind, îşi spuse în acea clipă tulbure, în care gîndul — la fel ca pasărea măiastră care se schimbă în

pește ca să străbată marea — se preface în vis, ca să străbată somnul :

„Semăna destul cu ceea ce povestește Rubaudière despre spiriduși. O fi fost un spiriduș ?"

IV

VEDENIA LUI MARIUS

Cîteva zile după vizita pe care „spiridușul" i-o făcuse lui moș Mabeuf, într-o dimineață — zi în care Marius împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac pentru Thénardier — Marius băgase banii în buzunar și, înainte de a pleca la închisoare, se dusese „să ia puțin aer", cu nădejdea că la întoarcere avea să-i vină mai ușor să lucreze. Totdeauna făcea la fel. Cum se deștepta, se așeza în fața unei cărți și a unei foi de hîrtie, ca să scrie. I se dăduse să traducă în franțuzește o polemică între niște nemți : faimoasa controversă dintre Gans și Savigny [1]. Îl lua cînd pe Savigny, cînd pe Gans, citea două-trei rînduri, încerca să pună pe hîrtie altul... nu putea, vedea o stea între el și hîrtie și se ridica de pe scaun spunînd :

— Am să ies puțin. Să-mi fac poftă de lucru.

Și se ducea pe cîmpul Ciocîrliei.

Acolo vedea mai mult decît oricînd steaua și mai puțin decît oriunde pe Gans și Savigny.

Se întorcea acasă, se așeza din nou la birou și nu izbutea. Nu putea să înnoade nici unul din firele rupte în mintea lui. Atunci își spunea : „Mîine n-am să mai ies din casă. Dacă ies, nu pot să lucrez". Dar ieșea în fiecare zi.

Stătea mai mult pe cîmpul Ciocîrliei decît în casa lui Courfeyrac. Adevărata lui adresă era : bulevardul Santé, la al șaptelea copac, după colțul străzii Croulebarbe.

[1] Juriști germani din prima jumătate a secolului trecut. Cel de al doilea reprezenta, în dreptul german, reacțiunea feudală, combătută de liberalul Gans. Teoriile retrograde ale lui Savigny au fost denunțate mai tîrziu de Marx.

În dimineața aceea părăsise al șaptelea copac și se așezase pe podul rîului Gobelins. Soarele vesel străbătea frunzișul proaspăt, des și luminos.

Se gîndea la „ea". Visarea lui, preschimbată în mustrare, se întorcea asupra lui. Se gîndea cu durere la lenea care îl copleșea ca o paralizie a sufletului și la bezna ce sporea în fiecare clipă în jurul lui, o noapte atît de deasă, incît nu se mai vedea soarele.

Nu mai avea nici măcar puterea de a deznădăjdui, cuprins cum era de aceste grele gînduri nedeslușite care nu erau nici măcar un monolog. Orice acțiune se destrămase în el. Cuprins de această melancolie moleșitoare, simțea totuși cum pătrundea pînă la el senzațiile din afară. Stînd așa pe marginea podului, auzea în spatele lui, sub el, pe amîndouă malurile rîului, cum spălătoresele din Gobelins băteau rufele ; auzea deasupra capului păsărelele cîntînd și ciripind în ulmi. De o parte zgomotul libertății, a lipsei fericite de griji, al răgazului înaripat ; de altă parte, zgomotul muncii. Amîndouă erau voioase, ceea ce-l făcu să viseze adînc, să cugete chiar.

Deodată, în toiul visării sale triste, auzi o voce cunoscută care i se adresă :

— Uite-l ! Na !

Ridică ochii și recunoscu pe fata aceea nenorocită care venise într-o dimineață la el, pe Éponine, cea mai mare dintre fiicele lui Thénardier. Acum îi cunoștea numele. Lucru ciudat, părea și mai săracă, dar și mai frumoasă ; doi pași înainte pe care s-ar fi spus că nu-i mai putea face. Atinsese o îndoită culme către lumină și către o cumplită mizerie. Era desculță și în zdrențe, ca în ziua în care intrase cu atîta hotărîre în odaia lui, dar boarfele erau mai vechi cu două luni, găurile erau și mai mari, zdrențele și mai soioase. Avea aceeași voce răgușită, aceeași frunte arsă de soare și încrețită, aceeaș privire înaripată, rătăcită și șovăielnică. Mai mult decît altădată, chipul ei avea o tresărire de spaimă, o umbră de mîhnire și jale pe care i le dăduse mizeria, iar închisoarea i le întețise.

Părul îi era plin de paie, nu ca al Ofeliei, care și-a pierdut mințile pentru că s-a molipsit de nebunia lui Hamlet, ci pentru că dormise în podul unui grajd.

Și cu toate acestea era frumoasă. O, tinerețe, ce luceafăr ești !

Se oprise în fața lui Marius, cu obrazul ei palid luminat de puțină bucurie, de ceva care semăna a zîmbet.

Cîtva timp păru că nu poate vorbi.

— Uite că te-ntîlnesc ! rosti ea în sfîrșit. Moș Mabeuf avea dreptate cînd mi-a spus pe bulevardul ăsta ! Vai, cît te-am căutat ! Dac-ai ști ! Știi că am fost la răcoare ? Cincisprezece zile ! Mi-au dat drumul ! Fiindcă nu mi-au găsit nimic și că n-am încă vîrsta să știu ce fac. Îmi mai lipsesc două luni. Of, cum te-am căutat ! De șase săptămîni. Va să zică nu mai stai acolo.

— Nu, zise Marius.

— Aha, pricep. Din pricina chestiei. Tărăboaiele astea sînt nesuferite. Te-ai mutat. Ia te uită ! De ce porți o pălărie așa de veche ? Un tînăr ca dumneata trebuie să aibă haine frumoase. Știi, domnule Marius, moș Mabeuf îți spune baronul Marius și nu mai știu cum. Nu-i așa că nu ești baron ? Baronii sînt hodorogi, se duc la Luxembourg în fața castelului, unde bate soarele, dau cinci parale și citesc *Cotidianul*. Am dus eu o dată o scrisoare la un baron care arăta așa. Avea peste o sută de ani. Ia spune, unde locuiești acum ?

Marius nu răspunse.

— Ah, urmă ea, ți-e cămașa puțin ruptă. Trebuie să ți-o cos. Apoi se întunecă treptat și adăugă : Parcă nu ți-ar părea bine că mă vezi.

Marius tăcea. Fata tăcu și ea o clipă, apoi vorbi din nou :

— Ei, dacă aș vrea, te-aș face eu să arăți mai vesel.

— Cum ? întrebă Marius. Ce vrei dumneata să spui ?

— Ah, pe vremuri îmi spuneai tu !

— Ei, ce vrei tu să spui ?

Fata își mușcă buzele ; părea că șovăie, ca și cum în ea s-ar fi dat o luptă. În sfîrșit, se hotărî :

— Hai, mi-e totuna ! Pari trist și eu vreau să fii vesel. Făgăduiește-mi numai că ai să rîzi. Vreau să te văd că rîzi și că spui : „Bun ! E strașnică fata asta !“ Bietul domn Marius ! Ții minte, mi-ai spus că ai să-mi dai tot ce-oi vrea...

— Da ! Hai, vorbește !

Ea îl privi țintă în ochi și spuse :

— Am adresa.

Marius se îngălbeni. Tot sîngele i se adună în inimă.

— Ce adresă ?

— Adresa pe care mi-ai cerut-o. Şi adăugă, ca şi cum i-ar fi venit greu să spună : Adresa... ştii.

— Da... îngînă Marius.

— A domnişoarei...

Cînd rosti acest cuvînt, suspină din adînc.

Marius sări de pe parapetul pe care stătea şi o luă de mîini cu aprindere.

— Da ? Hai ! Du-mă la ea ! Spune-mi !. Cere-mi tot ce vrei ! Unde stă ?

— Vino cu mine ! răspunse ea. Nu ştiu bine strada şi numărul. E departe de aici, dar cunosc casa şi am să te duc.

Fata îşi trase mîna şi vorbi mai departe, cu un glas care ar fi pus pe gînduri un observator, dar care nici nu-l atinse pe Marius, beat şi uluit de fericire.

— Ah ! Ce mulţumit eşti !

O umbră trecu peste fruntea lui Marius. O apucă pe Éponine de braţ :

— Jură-mi un lucru !

— Să jur ? rosti ea. Ce înseamnă asta ? Ia te uită, vrei să jur ?

Şi rîse.

— Taică-tău ! Făgăduieşte-mi Éponine, jură-mi că n-ai să spui nimic tatălui tău !

Ea se întoarse uimită către el.

— Éponine ! De unde ştii că mă cheamă Éponine ?

— Făgăduieşte-mi ce te-am rugat !

Dar ea părea că nu-l aude.

— Ce drăguţ ! Mi-ai spus Éponine !

Marius o apucă de amîndouă braţele :

— Răspunde-mi odată, pentru Dumnezeu ! Ascultă, jură-mi că n-ai să spui tatălui tău adresa pe care o ştii !

— Tatii ? rosti ea. A, da, tata ! Fii liniştit ! E la secret. Ce-mi pasă mie de tata ?

— Dar nu-mi făgăduieşti ? strigă Marius.

— Ah ! lasă-mă, izbucni ea în rîs, ce mă scuturi aşa ? Bine, bine, îţi făgăduiesc. Ţi-o jur ! Ce-mi pasă mie ? N-am să-i spun tatii adresa. E bine ? Asta vrei ?

— Şi nimănui.
— Nimănui.
— Acum, rosti Marius, du-mă la ea !
— Numaidecît ?
— Numaidecît.
— Vino ! Ah, ce fericit e ! şopti ea.

Fata se opri după cîţiva paşi.

— Domnule Marius, mergi prea aproape de mine. Lasă-mă să merg înainte şi vino în urma mea, ca şi cum nu m-ai cunoaşte. Un domn ca dumneata nu trebuie să fie văzut cu o femeie ca mine.

Nici o limbă din lume n-ar putea spune cîte cuprindea cuvîntul „femeie", rostit de această fetiţă.

Fata mai făcu zece paşi şi se opri iar. Marius o ajunse din urmă. Ea îi vorbi pieziş, fără să se întoarcă spre el :

— Da ştii că mi-ai făgăduit ceva ?

Marius se scotoci în buzunar. Nu avea decît cei cinci franci sortiţi lui Thénardier. Îi puse în mînă Époninei.

Ea răsfiră degetele, lăsă banul să cadă şi spuse mohorîtă :

— Nu vreau banii dumitale !

CARTEA A TREIA

CASA DIN STRADA PLUMET

I

CASA TAINELOR

Către jumătatea veacului trecut, un președinte al parlamentului din Paris, care avea o iubită și o ferea de ochii lumii — pentru că în vremea aceea nobilii își arătau iubitele, iar burghezii și le ascundeau — îi clădi „o căsuță“ în cartierul Saint-Germain, pe strada pustie Blomet, numită azi strada Plumet, nu departe de locul numit atunci *Bătălia animalelor*.

Locuința era alcătuită dintr-un pavilion cu un singur cat: două odăi la parter, două la etaj, o bucătărie jos, un salonaș sus, un pod sub acoperiș și o grădină mare în fața casei, închisă spre stradă cu un grilaj. Grădina avea aproape un pogon. Atît vedeau trecătorii; dar în dosul casei se mai afla o curte mică, și în fundul curții o căsuță scundă, cu pivniță și două odăi deasupra unde puteau, la nevoie, să fie ascunși o doică și un copil. Căsuța comunica pe din dos, printr-o poartă care se deschidea numai dacă îi știai secretul, cu o potecă lungă, îngustă, pietruită, cotită, neacoperită, strecurată între două ziduri înalte, ascunsă cu măiestrie și pierdută între gardurile grădinilor și zărzavageriilor cărora le dădea ocol, ca să ajungă la altă poartă tăinuită, la o depărtare de o jumătate de kilometru, în altă mahala, la capătul singuratic al străzii Babylone.

Domnul președinte intra pe acolo, așa încît chiar cei care l-ar fi spionat și urmărit și și-ar fi dat seama că se ducea pe furiș în fiecare zi, undeva, tot n-ar fi putut bănui că a intra pe o poartă în strada Babylone înseamnă a te duce în strada Blomet. Magistratul dibaci se pricepuse să cumpere cîteva fîșii de pămînt, ca să-și croiască

drum spre casa tainică, pe locul lui propriu, fără să poată fi controlat de nimeni. Mai tîrziu vînduse parcele mici din pămîntul care mărginea poteca, pentru grădini și zarzavaturi ; noii proprietari credeau că au, de o parte și de alta, în fața lor, un zid despărțitor, și nu bănuiau existența acestei panglici lungi, pietruite, care șerpuia între cele două ziduri, printre straturi și livezi. Numai păsărelele vedeau această trecere ciudată, și desigur că pitulicele și pițigoii din veacul trecut ciripiseră destule pe socoteala domnului președinte.

Pavilionul, zidit din piatră în stil Mansart [1], cu pereții căptușiți cu lemn și mobilat în gen Watteau, încărcat pe dinăuntru, simplu pe din afară, înconjurat de trei straturi de flori, avea ceva discret, cochet și solemn, așa cum îi stă bine unui capriciu al amorului și al magistraturii.

Această casă cu poteca ei, care azi au pierit, existau încă acum cincisprezece ani. În '93 un căldărar cumpărase casa ca s-o dărîme, dar nu putu s-o plătească în întregime, și națiunea îl declară în stare de faliment, așa că pînă la urmă casa l-a dărîmat pe căldărar. De atunci, clădirea rămase nelocuită și începuse să se dărapene încet, ca orice locuință căreia prezența omului nu-i mai dă viață. Rămăsese mobilată la fel ca odinioară, era mereu de vînzare sau de închiriat, și cele zece-douăsprezece persoane, cîte trec pe an pe strada Plumet, citeau zilnic avizul acesta pe o tablă îngălbenită și ștearsă, agățată de grilaj încă din anul 1810.

Către sfîrșitul restaurației, aceiași trecători puteau să constate că anunțul pierise, ba, mai mult, că obloanele de la etaj erau deschise. Casa era în adevăr locuită. La ferestre se zăreau „perdeluțe", semn că în casă se afla o femeie.

În luna octombrie 1829, un bărbat între două vîrste venise și închiriase casa așa cum se găsea, împreună cu căsuța din fund și cu lunga cărare care ajungea în strada

---

[1] Stilul clasic francez în arhitectură, cel al Palatului Invalizilor din Paris și al Palatului regal din Versailles, construite în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de Jules Hardouin-Mansart. Se caracteriza printr-o ornamentație împrumutată arhitecturii greco-romane și printr-o înfățișare monumentală, dar rece.

Babylon. Dresese şi broaştele secrete ale celor două porţi ale cărării. Casa, cum am mai spus, mai era încă mobilată cu vechile mobile ale preşedintelui. Noul chiriaş făcuse cîteva reparaţii, acoperise cîteva lipsuri, pietruise curtea pe unde erau cîteva gropi, schimbase podelele de cărămidă, pusese trepte la scară, scînduri la parchet şi geamuri la ferestre, şi se mutase acolo cu o fată tînără şi o servitoare în vîrstă, instalîndu-se cam pe tăcute, ca un om care n-ar intra, ci s-ar strecura în casa lui. Vecinii n-au putut să clevetească, pentru că nu erau.

Chiriaşul acesta era Jean Valjean, fata era Cosette. Slujnica se numea Toussaint, o fată pe care Jean Valjean o scăpase din spital şi de mizerie ; era bătrînă, provincială şi bîlbîită, trei însuşiri care îl hotărîseră pe Jean Valjean s-o ia cu el. Cititorul fără îndoială că l-a recunoscut pe Jean Valjean în tot ce s-a povestit pînă acum, poate mai repede chiar decît Thénardier.

De ce părăsise Jean Valjean mînăstirea Petit-Picpus? Ce se petrecuse ?

Nu se petrecuse nimic.

Cititorul îşi aduce aminte că Jean Valjean trăia fericit la mînăstire, atît de fericit încît conştiinţa lui începuse să se tulbure. O vedea pe Cosette zilnic, îşi dădea seama cum simţămîntul de părinte se naşte şi creşte în el din ce în ce mai mult, o ocrotea pe fată cu tot sufletul lui, îşi spunea că e a lui, că nimeni şi nimic nu-l va putea despărţi de ea, că aşa va fi în veşnicie, că, fără îndoială, Cosette se va călugări pentru că în fiecare zi era împinsă cu blîndeţe spre această hotărîre, că mînăstirea va rămîne şi pentru ea, ca şi pentru el, întregul univers, că el va îmbătrîni acolo, iar ea va creşte, că ea va îmbătrîni, iar el va muri, şi că, în sfîrşit, nădejde încîntătoare, vor rămîne pentru totdeauna împreună. Gîndind aşa, începu să aibă totuşi unele îndoieli. Se întreba dacă toată fericirea aceasta era în adevăr a lui, dacă nu era alcătuită din fericirea altuia, din fericirea acestui copil pe care el, om bătrîn, şi-o însuşea, i-o fura. Oare nu săvîrşea cu adevărat un furt ? Îşi spunea că fata avea dreptul să cunoască viaţa înainte de a renunţa la ea, că a-i reteza dinainte şi fără a-i cere părerea toate bucuriile, sub cuvînt că voia s-o ferească de toate încercările, a se folosi de neştiinţa ei şi de izolarea

în care trăia, ca s-o facă să se nască în ea o vocație nefirească, însemna să schimbe natura unei făpturi pămîntești și să-l mintă pe Dumnezeu. Cine știe dacă într-o zi Cosette nu-l va urî cînd își va da seama, și-i va părea rău că s-a călugărit. Ultimul gînd, aproape egoist și mai puțin eroic decît celelalte, îi era nesuferit. Se hotărî deci să părăsească mînăstirea.

Se hotărî, dîndu-și seama cu părere de rău că trebuie s-o facă. Piedici nu existau. Cei cinci ani petrecuți între zidurile mînăstirii, în care timp, și el și fata dispăruseră pentru lumea din afară, îi înlăturaseră și îi risipiseră toate temerile. Putea să se întoarcă liniștit printre oameni. Îmbătrînise și toate se schimbaseră. Cine-l va mai recunoaște ? Și chiar dacă ar fi altfel, primejdia nu era decît pentru el, și n-avea dreptul s-o osîndească pe Cosette la călugărie, pentru că el fusese condamnat la ocnă. De altfel, ce înseamnă primejdia în fața datoriei ? În sfîrșit, nimic nu-l împiedica să fie prudent și să-și ia toate măsurile de prevedere. Educația Cosettei era aproape de sfîrșitul ei. Nu-i mai lipsea nimic.

După ce se hotărî, așteptă prilejul, care se ivi și el. Bătrînul Fauchelevent muri.

Jean Valjean ceru o audiență la maica stareță și-i spuse că, prin moartea fratelui lui, căpătase o mică moștenire care îi îngăduia să trăiască pe viitor fără să mai muncească, că părăsea slujba la mînăstire și-și lua fata cu el. Dar de vreme ce Cosette nu rămînea să se călugărească și nu era drept să fi fost educată pe degeaba, o ruga supus pe maica stareță să primească pentru comunitate suma de cinci mii de franci, pentru cei cinci ani cît fata fusese ținută în pensionul mînăstirii.

Așa ieși Jean Valjean din mînăstirea Veșnicei Închinări.

La plecare își luă singur sub braț cufărașul cel mic, a cărui cheie o purta mereu la el ; nu vru să-l încredințeze hamalului. Cufărașul acesta trezise curiozitatea Cosettei, pentru că răspîndea o mireasmă tare.

Jean Valjean nu se mai despărți niciodată de el. Îl păstra totdeauna în odaia lui. Cînd se muta era primul și cîteodată singurul lucru pe care-l lua. Cosette rîdea,

botezase cufărașul : *inseparabilul*, și spunea că e geloasă pe el.

Jean Valjean nu ieși totuși în lume fără o teamă adînc simțită.

Descoperi casa din strada Plumet și se cuibări în ea. Numele lui era acum Ultime Fauchelevent.

În același timp, mai închirie două apartamente la Paris, socotind că astfel va atrage mai puțin atenția decît dacă ar locui într-un singur cartier, și ca să poată lipsi, la nevoie, cînd ar fi avut motive de neliniște ; în sfîrșit, ca să nu mai dea peste o altă încurcătură, ca aceea din care îi scăpase lui Javert ca prin minune. Aceste două locuințe erau prăpădite, sărăcăcioase, în două mahalale foarte depărtate una de alta, una pe strada Ouest, alta pe strada Homme-Armé.

Se ducea din cînd în cînd să locuiască împreună cu Cosette o lună, șase săptămîni, cînd în una, cînd în cealaltă, fără s-o ia și pe Toussaint cu el. Se folosea de serviciile portarului și se dădea drept un rentier din apropierea Parisului, care închiriase o casă unde să tragă cînd venea în oraș. Acest om nespus de cinstit avea trei locuințe în Paris, ca să scape de poliție.

II

JEAN VALJEAN ÎN GARDA NAȚIONALĂ

În realitate, cea mai mare parte din viața lui se desfășura în strada Plumet și și-o orînduise astfel :

Cosette locuia în pavilion împreună cu servitoarea. Al ei era dormitorul cel mare cu pereții pictați, salonașul împodobit cu zugrăveli aurite, salonul președintelui, mobilat cu tapițerii și fotolii uriașe. A ei era grădina. Jean Valjean pusese în odaia Cosettei un pat cu baldachin de damasc vechi în trei culori, un covor persan, vechi, frumos, cumpărat în strada Figuier-Saint-Paul de la bătrîna Gaucher ; și ca să îndulcească severitatea acestor vechituri impozante, risipise pretutindeni mobile mici vesele și grațioase de fată tînără : o etajeră, o bibliotecă,

cărți legate și aurite, hîrtie de scris, o mapă, o masă de lucru încrustată cu sidef, o cutie de argint aurit, o toaletă de porțelan japonez. La ferestrele primului cat pusese draperii lungi de damasc roșu brodat în trei culori, ca și baldachinul patului. La parter erau perdele brodate. În timpul iernii, căsuța Cosettei era în întregime încălzită. Jean Valjean locuia în căsuța portarului din fundul curții. Așternuse o saltea pe un pat de chingi, o masă de lemn dat la rindea, două scaune de paie, o cană de apă din faianță, cîteva cărți pe o poliță, scumpul lui cufăraș într-un colț, și nu făcea foc niciodată. Lua masa cu Cosette și totdeauna se afla pe masă o pîine neagră pentru el. Cînd o angajase pe Toussaint, îi spusese : „Domnișoara e stăpîna casei". „Și dumneata, domnule ?" întrebase Toussaint uluită : „Eu sînt mai mult decît stăpînul, sînt tatăl ei."

Cosette învățase gospodăria la mînăstire și ținea socoteala cheltuielilor lor foarte modeste. În fiecare zi Jean Valjean o lua pe Cosette de braț și o scotea la plimbare. O ducea la Luxembourg, pe aleile cele mai puțin umblate, și în toate duminicile la liturgie la Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că era departe. Fiindcă mahalaua era foarte săracă, dădea mult de pomană, și toți nenorociții se strîngeau în jurul lui la biserică ; așa se făcuse că primise scrisoarea lui Thénardier : *„Preamilostivului Domn de la biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas"*. O ducea bucuros pe Cosette la săraci și la bolnavi. Nici un om străin nu intra în casa din strada Plumet. Toussaint făcea tîrguielile, Jean Valjean se ducea să umple găleata la o gură de apă din apropiere, pe bulevard. Lemnele și vinul le păstra într-un fel de hrubă, jumătate sub pămînt, cu pereți de stîncă, alături de poarta dinspre strada Babylon, care îi servise odinioară de peșteră domnului președinte, pentru că pe vremea „nebuniilor" și a „căsuțelor" [1] nu se putea dragoste fără peșteră.

La poarta secretă de pe strada Babylon se afla o cutie pentru gazete și scrisori. Dar cum cei trei locuitori ai pavilionului din strada Plumet nu primeau nici ziare, nici

[1] *Folies et petites maisons* — căsuțe de țară clădite de aristocrații din timpul ultimilor Ludovici, înainte de revoluție, pentru petreceri.

scrisori, cutia, pe vremuri mijlocitoarea și duhovnicul unui judecător craidon, nu mai folosea decît la primirea avizurilor perceptorului și a ordinelor de chemare la gardă. Fiindcă domnul Fauchelevent, rentier, făcea parte din garda națională. Nu putuse scăpa de arcanul recensămîntului din 1831. Cercetările autorităților municipale făcute în acea epocă se opriseră pe pragul mînăstirii Petit-Picpus, nor sfînt și de nepătruns, din care Jean Valjean ieșise cucernic în ochii primăriei și prin urmare vrednic de a face parte din gardă.

De trei-patru ori pe an, Jean Valjean își îmbrăca uniforma și făcea de strajă, de altfel cu plăcere. Era pentru el o deghizare corectă, care îl amesteca cu toată lumea, lăsîndu-l, totuși, singuratic. Jean Valjean împlinise șaizeci de ani, vîrstă la care, după lege, ar fi putut fi scutit, dar nu părea mai bătrîn de cincizeci. De altfel nici n-ar fi ținut să se sustragă ordinelor sergentului-major și să-i facă greutăți contelui de Lobau [1]. Nu avea stare civilă, își ascundea numele, își ascundea identitatea, își ascundea vîrsta, le ascundea pe toate. Dar, cum am mai spus-o, intrase cu bunăvoință în garda națională. Nu avea altă ambiție decît să semene cu oricare alt contribuabil. Omul acesta avea un ideal : să fie în singurătate un înger și între oameni un burghez.

Să reținem totuși un amănunt. Cînd ieșea la plimbare cu Cosette, Jean Valjean se îmbrăca așa cum îl știm, și părea un ofițer la pensie. Cînd pleca singur, mai totdeauna seara, purta o haină și niște pantaloni de lucrător și-și trăgea șapca pînă peste ochi. Era la mijloc prevedere sau umilință ? Amîndouă deodată. Cosette se deprinsese cu latura enigmatică a vieții ei și nici nu mai băga de seamă ciudățeniile tatălui său. Toussaint îl iubea și-l respecta pe Jean Valjean, și tot ce făcea el i se părea bine făcut. Într-o zi, măcelarul, care-l zărise pe Jean Val-

---

[1] *Georges Mouton*, mareșal-conte de Lobau, unul din generalii lui Napoleon I, a devenit colaborator al lui Ludovic-Filip. Sub monarhia din iulie a ținut un comandament superior în garda națională, pavăza burgheziei în contra muncitorimii pariziene, și a organizat înăbușirea insurecției populare din iunie 1832, evocată de Victor Hugo.

jean, îi spuse : „E un caraghios !" Ea îi răspunse „E un sf-sfînt !"

Şi Jean Valjean, şi Cosette, şi Toussaint intrau şi ieşeau totdeauna prin poarta din strada Babylon. Era greu să ghiceşti că locuiau în strada Plumet, dacă nu-i zăreai prin grilajul grădinii. Grilajul însă era veşnic închis. Jean Valjean nu îngrijea grădina, anume ca să nu atragă atenţia.

Poate că aici se înşela.

III

FOLIIS AC FRONDIBUS [1]

Grădina casei din strada Plumet lăsată în paragină de aproape o jumătate de veac, era neîngrijită şi fermecătoare. Acum patruzeci de ani, trecătorii se opreau în stradă s-o privească, fără să bănuiască tainele care se ascundeau sub desişurile ei verzi şi proaspete. Cîţi visători nu şi-au lăsat sub desişurile ei verzi şi proaspete privirea şi gîndul să pătrundă, cercetătoare, printre gratiile străvechi de fier ale porţii închise cu lacăt, răsucită, strîmbă, prinsă între doi stîlpi de piatră, verzi de muşchi, încoronată atît de bizar cu un fronton de arabescuri indescifrabile.

Într-un colţ se afla o bancă de piatră, pe alocuri cîteva statui năpădite de mucegai, cîteva bolţi părăginite care putrezeau lîngă zid. Nu mai erau nici alei, nici straturi. Pretutindeni, bălării. Se sfîrşise grădinăritul ; se reîntorsese natura. Buruienile năpădeau peste tot, umplînd cu o bucurie nemărginită acea biată palmă de pămînt. Mixandrele înflorite erau o sărbătoare. Nimic nu oprea în loc sfîntul avînt al vieţii spre lumină. Toate creşteau nestînjenite, ca în vremile dintîi. Copacii se aplecaseră spre mărăcini, mărăcinii se ridicaseră spre copaci, plantele se căţăraseră, ramurile se înclinaseră, tot ceea

---

[1] Printre foi şi frunze (lat.).

ce se tîrăşte pe pămînt se întîlnise cu ceea ce creşte în aer ; ceea ce flutură în vînt se aplecase spre ceea ce şerpuie în muşchi. Trunchiurile, ramurile, frunzele, fibrele, tufele, cîrceii, curpenii, spinii se împletiseră, amestecaţi, cununaţi, contopiţi. Vegetaţia, într-o îmbrăţişare strînsă şi adîncă, celebrase şi împlinise acolo, sub ochiul mulţumit al creatorului, pe întinderea aceea de aproape un pogon, misterul sfînt al frăţiei, simbol al frăţiei omeneşti. Grădina nu mai era o grădină, era un desiş uriaş, adică ceva de nepătruns, ca o pădure, populat, ca un oraş, fremătător, ca un cuib, umbros, ca o catedrală, înmiresmat, ca un buchet, singuratic, ca un mormînt, viu ca mulţimea.

În Floréal tufişul acesta uriaş, crescînd ca la el acasă în dosul grilajului, între cele patru ziduri, era o parte din frămîntarea ascunsă a germinaţiei universale, tresărea la răsăritul soarelui aproape ca o vietate care aspiră efluviile iubirii cosmice şi simte cum se urcă şi clocoteşte seva primăverii ; îşi scutură în vînt coama verde, minunată, semănînd pe pămîntul jilav, pe statuile roase, pe terasa năruită a pavilionului şi pînă şi pe pavajul străzii pustii stele de flori, perle de rouă, rodnicie, frumuseţe, viaţă, bucurie, miresme.

În miezul zilei se ascundeau în el mii de fluturi albi, şi priveliştea acestui vîrtej de fulgi în umbră, a acestei zăpezi vii a verii era dumnezeiască. Acolo, în umbra veselă a verdeţii, o mulţime de voci nevinovate îi vorbeau sufletului în şoaptă şi tot ce uita să spună ciripitul întregea zumzetul. Seara, un abur de visare se desprindea din grădină şi o învăluia. O acoperea un giulgiu de ceaţă, o tristeţe calmă, cerească. Mirosul îmbătător al caprifoiului şi al volburei se înălţa de pretutindeni, ca o otravă dulce şi pătrunzătoare. Se auzea ultima chemare a scorţărelului şi a codobaturii, care adormeau în ramuriş. Se simţea intimitatea sfîntă dintre pasăre şi copac. Ziua, aripile înveselesc frunzele ; noaptea, frunzele ocrotesc aripile.

Iarna, desişul era negru, ud, zbîrcit, tremurător şi lăsa puţin să se întrevadă casa. În locul florilor pe ramuri şi al stropilor de rouă pe flori, se vedeau panglicile

de argint ale melcilor fără casă pe covorul rece și des al frunzelor galbene. Dar, oricum, sub orice înfățișare, în orice anotimp, primăvara, iarna, vara, toamna, ungherul acesta era plin de melancolie, contemplație, singurătate, libertate : omul lipsea și Dumnezeu era de față. Vechiul gard de fier ruginit părea că spune : „Grădina aceasta e a mea".

În zadar o înconjurau străzile Parisului, palatele minunate și clasice din strada Varennes la doi pași, Domul Invalizilor alături, Camera deputaților nu prea departe, în zadar se plimbau, luxoase, trăsurile de gală de pe strada Bourgogne și de pe strada Saint-Dominique ; în zadar se încrucișau, la răspîntia apropiată, omnibusele galbene, cafenii, albe, roșii ; pustiul domnea în strada Plumet. Moartea foștilor proprietari, revoluția, prăbușirea vechilor averi, delăsarea, uitarea, patruzeci de ani de părăsire și de tăcere, fuseseră de ajuns pentru a aduce din nou în acest loc norocos feriga, cucuta, lumînărica, coada șoricelului, degetarița, ierburile înalte, plantele mari, cu frunze late și crețe, împînzite într-un verde-deschis, șopîrlele, cărăbușii, gîzele neliniștite și iuți ; pentru a scoate din adîncurile pămîntului, între aceste patru ziduri, nu știu ce măreție sălbatică și aprigă a naturii, care răstoarnă planurile mărunte ale omului și se răspîndește întreagă oriunde biruie : în furnică sau în vultur, așa cum se dezlănțuie în grădinița aceasta din Paris, cu tot atîta putere și măreție ca într-o pădure virgină din Lumea Nouă.

Nimic nu e neînsemnat. Oricine se lasă pătruns de puterea adîncă a naturii o știe. Cu toate că filozofiei nu i-e dată nici o mulțumire absolută, și nu poate mărgini cauza așa cum nu poate limita efectul, visătorul cade totuși nemărginit în fața acestor descompuneri de forțe care ajung la unitate.

Totul lucrează pentru tot.

Algebra se aplică norilor : iradiațiile stelelor îi sînt de folos trandafirului. Nici un gînditor n-ar îndrăzni să spună că mireasma răsurii e de prisos constelațiilor. Cine poate calcula traiectoria unei molecule ? Știm noi dacă

plăsmuirea lumilor nu e determinată de căderea firelor de nisip? Cine cunoaște fluxul și refluxul reciproc al infinitului mare și al infinitului mic, răsunetul cauzelor în abisul ființei și noianul creațiunii? Și un vierme are rostul lui. Ceea ce e mare e mic, ceea ce e mic e mare. Totul e în echilibru în ceea ce e necesar. Înspăimîntătoare viziune pentru gîndirea omenească. Între ființe și lucruri există relații care țin de miracol. Totul are preț în acest tot nemărginit care pornește de la soare și ajunge la gîză. Avem nevoie unii de alții. Lumina nu duce în azur miresmele pămîntești fără să știe ce face cu ele. Noaptea împarte esențe stelare florilor adormite. Toate păsările care zboară au legat de gheruțe firul infinitului. Germinația sporește cu nașterea unui meteor și cu lovitura de cioc a rîndunicii care sparge oul; ea determină în același timp nașterea unei rîme și venirea pe lume a lui Socrate.

Microscopul începe acolo unde sfîrșește telescopul. Care din două vede mai departe? Alegeți! Mucegaiul e o constelație de flori. O nebuloasă e un furnicar de stele. Aceeași conviețuire, poate și mai uimitoare, a problemelor gîndirii și a fenomenelor materiei. Elementele și ideile se amestecă, se contopesc, se împerechează, se înmulțesc unele prin altele, ca să împingă lumea materială și lumea morală spre aceeași lumină. Fenomenul e veșnic aplecat asupra lui însuși. În vastele schimbări cosmice viața universală circulă pretutindeni în cantități necunoscute, rostogolind totul în misterul nevăzut al efluviilor, folosind tot, nepierzînd visul niciunui somn, semănînd ici o mică vietate, fărîmițînd acolo un astru, oscilînd și șerpuind, făcînd din lumină o putere și din gîndire un element, risipită și indivizibilă, dizolvînd tot, afară de acest punct geometric: eul; aducînd totul la sufletul-atom, înflorind totul în Dumnezeu, împletind toate activitățile, de la cea mai înaltă pînă la cea mai neînsemnată, în obscuritatea unui mecanism amețitor, subordonînd — cine știe? poate numai prin identitatea legii — trecerea cometei pe firmament, unei rotiri a infuzorului dintr-o picătură de apă. Mașină alcătuită din spirit. Angrenaj uriaș, al cărui prim motor e musculița și ultimă roată e zodiacul!

IV

GRATIILE SE SCHIMBĂ

Părea că grădina aceasta, creată odinioară ca să ascundă taine dezmățate, se schimbase și devenise potrivită pentru a ascunde taine fără de prihană. Nu mai avea nici bolți de verdeață, nici pajiști, nici umbrare, nici peșteri. Avea o minunată întunecime despletită, care cădea ca un val de pretutindeni. Paphos [1] se preschimbase în rai. Un fel de remușcare însănătoșise ascunzișul acesta. Bucheriera aceasta își oferea florile sufletului. Această grădină cochetă, pe vremuri deocheată, reintrase în fericire și pudoare. Un președinte asistat de un grădinar, un omuleț care credea că-l continuă pe Lamoignon și alt omuleț care credea că-l continuă pe Lenôtre [2] o schimonosiseră, o pregătiseră pentru aventuri galante ; natura și-o luase înapoi, o umpluse de umbră, o rînduise pentru dragoste.

În singurătatea aceasta se afla și o inimă care era în așteptare. Dragostea n-avea decît să se arate. Se afla acolo un templu de verdeață, de ierburi, de mușchi, de suspine, de păsărele, de întunecimi moi, de ramuri clătinate și un suflet alcătuit din blîndețe, din credință, din nevinovăție, din nădejde, din aspirații și iluzii.

Cînd Cosette ieșise din mînăstire era încă o copilă. Trecuse puțin peste paisprezece ani și intrase în „vîrsta ingrată". Am mai spus-o : în afară de ochi, părea mai curînd urîțică decît drăguță. Nu avea nici o trăsătură supărătoare, dar era stîngace și slabă, sfioasă și, în același timp, cutezătoare ; în sfîrșit, o fetiță care crescuse mare.

Educația ei era sfîrșită. Adică învățase religia, mai cu seamă cucernicia. Apoi „istoria", adică ceea ce se numea așa la mînăstire, geografia, gramatica, participiile, regii Franței, puțină muzică, să deseneze un nas etc., dar

---

[1] Oraș din Cipru, celebru în antichitate pentru cultul lui Venus, zeița iubirii.

[2] Guillaume de Lamoignon a fost, sub Ludovic al XIV-lea, prim-președinte al Parlamentului din Paris, curtea de justiție cea mai înaltă a regatului. Arhitectul peisagist Lenôtre a desenat, între altele, planul parcului castelului din Versailles.

despre celelalte lucruri nu ştia nimic, ceea ce era totodată fermecător şi primejdios. Sufletul unei fete tinere nu trebuie lăsat neştiutor. Mai tîrziu se nasc în el imagini prea vii şi prea neaşteptate, ca într-o odaie întunecoasă. El trebuie să fie luminat pe încetul, cu discreţie, mai mult cu reflexul realităţii decît cu strălucirea ei directă şi tare. Penumbră utilă, gingaşă dar severă, care risipeşte temerile copilăreşti şi împiedică prăbuşirile. Numai instinctul matern, intuiţie minunată în care intră amintirile fecioarei şi experienţa femeii, ştie cum şi cu ce mijloace să alunge treptat această penumbră. Nimic nu înlocuieşte acest instinct. Toate călugăriţele din lume nu fac cît o mamă, cînd e vorba de călăuzirea sufletului unei fete tinere.

Cosette n-avusese mamă. N-avusese decît multe mame, la plural.

Iar Jean Valjean, oricîtă dragoste şi oricîtă grijă ar fi avut, nu era decît un om bătrîn care nu ştia nimic.

Şi cîtă ştiinţă trebuie ca să poţi lupta împotriva acestei mari neştiinţe care se numeşte nevinovăţie, în opera de educaţie, în îndeletnicirea aceasta grea care e pregătirea femeii pentru viaţă !

Mînăstirea pregăteşte o fată pentru patimă mai mult decît orice pe lume. Ea sileşte gîndurile să se întoarcă spre necunoscut. Inima adunată în ea însăşi se adînceşte, neputîndu-se revărsa, nici cheltui : de aci pornesc viziunile, presupunerile, bănuielile, romanele schiţate, aventurile dorite, plăsmuirile, clădirile ridicate în întregime în bezna lăuntrică, unghere întunecate şi tainice în care patimile îşi găsesc numaidecît cuib, de cum au putut trece dincolo de gratii. Mînăstirea e o apăsare care ar trebui să dureze toată viaţa ca să poată învinge inima omenească.

Ieşind din mînăstire, Cosette nu putea întîlni nimic mai blînd şi mai primejdios decît casa din strada Plumet. Era o continuare a singurătăţii, îmbinată cu începutul libertăţii. O grădină închisă, dar o natură puternică, bogată, voluptuoasă şi înmiresmată. Aceleaşi vise ca la mînăstire, dar posibilitatea de a zări bărbaţi tineri. Tot gratii, dar înspre stradă.

Şi cu toate astea, o mai spunem o dată, cînd Cosette ajunse aici era încă un copil. Jean Valjean îi dărui grădina

aceea părăsită. „Fă ce vrei cu ea!“ îi spunea el. Cosette se bucura. Răscolea toate tufișurile și toate pietrele, ca să caute gize. Așteptînd să viseze, se juca. Îi plăcea grădina cu gîngăniile care furnicau în iarbă, sub picioarele ei, așteptînd s-o iubească pentru stelele pe care avea să le vadă printre ramuri, deasupra capului.

Și apoi îl iubea pe taică-său, adică pe Jean Valjean, din tot sufletul, cu o patimă naivă, filială, care făcea ca bătrînul să-i fie un tovarăș dorit și fermecător. Ne aducem aminte că domnul Madeleine citea mult, Jean Valjean continuase. Ajunsese să vorbească frumos. Avea bogăția ascunsă și elocvența unei inteligențe umile și adevărate, care s-a cultivat singură. Îi rămăsese numai atîta asprime cît era nevoie ca să nu fie de o bunătate plicticoasă. Avea o gîndire aspră și o inimă blajină. Cînd se plimbau singuri prin Luxembourg, îi lămurea îndelung lucrurile, aducîndu-și aminte tot ce citise, tot ce suferise. Cosette îl asculta și ochii ei rătăceau pierduți.

Gîndurile Cosettei se mulțumeau cu acest om simplu, așa cum jocurile ei se mulțumeau cu grădina aceea sălbatică. După ce alergase după fluturi, venea la el abia răsuflînd și-i spunea: „Vai, cît am fugit!“ El o săruta pe frunte.

Cosette îl adora. Se ținea toată ziua de el. Fericirea era acolo unde era Jean Valjean. Deoarece Jean Valjean nu locuia nici în pavilion, nici în grădină, Cosettei îi plăcea mai mult în curtea pietruită din dosul casei, decît între flori; în odăița cu scaune de paie, decît în marele salon tapisat, plin de fotolii moi. Jean Valjean îi spunea cîteodată, zîmbind, fericit că fusese deranjat: „Acum du-te la tine acasă! Lasă-mă puțin singur!“

Ea îl certa drăgăstos, cu acele mustrări atît de înduioșătoare cînd pornesc de la o fiică:

— Tată, mi-e frig la dumneata. De ce nu pui aici un covor și o sobă?

— Fetiță dragă, pe lume sînt atîția oameni care merită mai mult decît mine și n-au nici măcar un acoperiș deasupra capului!

— Atunci eu de ce am foc și tot ce trebuie ?

— Pentru că ești femeie și copil.

— Ei, și ? Bărbaților trebuie să le fie frig și s-o ducă rău ?

— Unora dintre ei.

— Bine, atunci am să vin aici atît de des, încît va trebui să faci foc.

Și-i mai spunea :

— Tată, de ce mănînci pîine atît de proastă ?

— Uite-așa, fetițo !

— Atunci, dacă mănînci dumneata, am să mănînc și eu.

Și Jean Valjean mînca pîine albă, ca să nu mănînce Cosette pîine neagră.

Cosette își aducea aminte foarte tulbure de copilăria ei. Se ruga seara și dimineața pentru mama ei, pe care n-o cunoscuse. Soții Thénardier îi rămăseseră în minte ca două hîde arătări de vis. Își aducea aminte că fusese „într-o zi, noaptea", să aducă apă dintr-o pădure. Credea că aceasta se petrecuse foarte departe de Paris. I se părea că-și începuse viața în fundul unei prăpăstii și că Jean Valjean o scosese din ea. Copilăria ei îi părea un timp în care fusese înconjurată de urechelnițe, de păianjeni și de șerpi. Seara, cînd se gîndea la acestea, înainte de-a adormi, cum nu prea era sigură că Jean Valjean îi era tată, își închipuia că sufletul maică-si trecuse în omul acesta și venise să trăiască lîngă ea.

Cînd Jean Valjean se odihnea, ea își lipea obrazul de capul lui alb și lăcrima încet, spunîndu-și : „Omul acesta e poate mama mea !"

Cosette, oricît ar fi de ciudat s-o spunem, în nevinovăția ei de fată crescută la mînăstire (virginitatea, de altfel, nu poate înțelege în nici un chip maternitatea), începuse să creadă că poate nici n-avusese mamă. Nici nu cunoștea numele acestei mame. Jean Valjean tăcea de cîte ori îl întreba cum o chemase pe mama ei. Dacă îl întreba de două ori, zîmbea. O dată fata stărui și zîmbetul se sfîrși într-o lacrimă.

Tăcerea lui Jean Valjean o ascundea pe Fantine după un văl de întuneric.

O făcea din prudență ? Din respect ? Din teama de a încredința acest nume unei amintiri străine ?

Cît timp Cosette fusese mică, Jean Valjean îi vorbise bucuros despre maică-sa. Cînd crescu, îi fu peste puteri. I se părea că nu mai avea curajul. Din pricina Cosettei ? Din pricina Fantinei ? Simțea o teamă pioasă la gîndul că ar putea să strecoare umbra aceasta în gîndurile Cosettei și să amestece moartea, ca pe un al treilea, în soarta lor. Cu cît îi era mai sfîntă această umbră, cu atît îi era mai frică de ea. Se gîndea la Fantine și se simțea copleșit de tăcere. Zărea parcă în întuneric ceva care semăna cu un deget ridicat la buze. Toată pudoarea pe care o avusese cîndva Fantine, și care în timpul vieții o părăsise, se întorsese oare după moarte s-o învăluie, să vegheze, răzvrătită asupra liniștii acestei moarte și s-o păzească aprig în mormîntul ei ? Îi simțea oare și Jean Valjean apăsarea fără să-și dea seama ? Noi, care credem în moarte, nu sîntem dintre cei care înlătură această explicație plină de taine. De aici venea imposibilitatea de a rosti acest nume Fantine, chiar pentru Cosette.

Într-o zi, Cosette spuse :

— Tată, astă-noapte am văzut-o pe mama în vis. Avea două aripi mari. În viață mama trebuie să fi fost aproape o sfîntă.

— Prin suferință, răspunse Jean Valjean.

Altminteri Jean Valjean era fericit.

Cînd Cosette ieșea cu el, se rezema de brațul lui mîndră, fericită, cu inima liniștită. Jean Valjean se simțea copleșit de bucurie în fața acestor dovezi de dragoste care îl cuprindeau numai pe el și nu mai avea nevoie de nimic altceva. Bietul om tresărea cuprins de o fericire îngerească. Își spunea, îmbătat, că va ține așa toată viața. Se gîndea că nu suferise destul ca să merite o fericire atît de minunată și-i mulțumea lui Dumnezeu în adîncul sufletului că îngăduise să fie iubit, el, păcătosul, de această făptură nevinovată.

V

TRANDAFIRUL ÎŞI DĂ SEAMA CE E O ARMĂ DE LUPTĂ

Într-o zi Cosette se uită din întîmplare în oglindă şi-şi spuse: „Ia te uită!" I se părea că e aproape frumoasă. Se tulbură în chip ciudat. Pînă atunci nu se gîndise niciodată la chipul ei. Se vedea în oglindă, dar nu se privea. I se spusese adesea că e urîtă. Numai Jean Valjean zicea încetişor: „Ba nu! Nu!" Oricum, Cosette se socotise totdeauna urîtă şi crescuse cu ideea asta, cu resemnarea uşuratică a copilăriei. Şi iată că deodată oglinda îi spunea, ca şi Jean Valjean: „Ba nu!" Nu putu dormi noaptea. „Dacă aş fi frumoasă? se gîndea ea. Ce nostim ar fi să fiu frumoasă!" Îşi aducea aminte de unele dintre colegele ei, despre a căror frumuseţe se vorbea în mînăstire, şi-şi spunea: „Cum? Să fiu şi eu ca domnişoara Cutare?"

A doua zi se privi din nou, dar nu din întîmplare, şi se îndoi: „Unde-mi erau minţile? Sînt urîtă!" Dormise rău, avea cearcăne la ochi şi era palidă. Nu se bucurase prea mult în ajun, cînd se crezuse frumoasă, dar se întristă acum, cînd nu mai putea crede. Nu se mai privi de loc, şi timp de cincisprezece zile încercă să se pieptene cu spatele la oglindă.

Seara, după cină, broda de obicei în salon sau cosea aşa cum învăţase la mînăstire, şi Jean Valjean citea lîngă ea. O dată ridică ochii de pe lucru şi o surprinse neliniştea cu care o privea tatăl ei.

Altă dată, pe stradă, i se păru că cineva pe care nu-l vedea spusese în spatele ei: „Frumuşică femeie, dar prost îmbrăcată". „Ei, se gîndise ea, nu-i vorba de mine, eu sînt bine îmbrăcată şi urîtă." Purta pe atunci pălărie de pluş şi rochie de lînă.

Într-o zi, în sfrşit, pe cînd se afla în grădină, o auzi pe bătrîna Toussaint spunînd: „Domnule, aţi băgat de seamă ce frumoasă se face domnişoara?" Cosette nu auzi ce răspunsese taică-său, dar cuvintele bătrînei o zguduiră. Fugi din grădină, se sui în odaia ei, alergă la oglindă, după ce nu se mai privise de trei luni, şi scoase un strigăt. Rămăsese uluită de ea însăşi.

Era frumoasă și plină de grație. Nu se putea reține să nu fie de părerea lui Toussaint și a oglinzii. Trupul i se împlinise, pielea i se albise, părul căpătase luciu, o strălucire necunoscută se aprinsese în ochii ei albaștri. Conștiința frumuseții sale îi apăru întreagă într-o clipă, ca o lumină mare care se revarsă. Ceilalți își dăduseră seama, Toussaint o spusese ; fără îndoială că trecătorul vorbise despre ea. Coborî iar în grădină, crezîndu-se regină, părîndu-i-se că păsările cîntă, deși era iarnă, că cerul era aurit, că soarele strălucea în copaci, florile în tufișuri. Era tulburată, nebună, pierdută într-o încîntare fără margini.

Jean Valjean simțea și el o strîngere de inimă adîncă și nelămurită.

În adevăr, contempla și el, cu spaimă, de cîtva timp frumusețea care se ivea tot mai strălucitoare pe chipul dulce al Cosettei. Zori zîmbitoare pentru ceilalți, triste pentru el.

Cosette se făcuse frumoasă cu mult înainte de a-și da seama. Dar lumina neașteptată, care se înălța încet și învăluia treptat întreaga făptură a fetei, rănise încă din prima zi pleoapele întunecate ale lui Jean Valjean. Simți că se petrece o schimbare în viața lui fericită, atît de fericită, încît se temea ca o împrejurare nouă să nu-i strice această fericire. Omul acesta, care trecuse prin toate suferințele, care sîngera încă zdrobit de destinul său, care fusese aproape rău și ajunsese aproape sfînt, care, după ce tîrîse lanțul în ocnă, tîra acum lanțul nevăzut dar apăsător al unei infamii nedefinite, omul acesta, pe care legea îl urmărea încă și care putea în fiecare clipă să fie prins și azvîrlit din umbra virtuții lui în lumina crudă a disprețului public, omul acesta primea tot, ierta tot, îngăduia tot, binecuvînta tot, îndura tot și nu cerea providenței, oamenilor, legii, societății, naturii, lumii decît un singur lucru : dragostea Cosettei !

Să-l iubească mereu ! Dumnezeu să nu împiedice sufletul acestui copil să vină către el, să rămînă al lui. În dragostea Cosettei găsea vindecare, odihnă, pace, mulțumire, răsplată și biruință. Era iubit de Cosette și-i era de ajuns, nu cerea mai mult. Dacă ar fi fost întrebat :

„Mai vrei ceva ?“ ar fi răspuns : „Nu“. Dacă Dumnezeu i-ar fi spus : „Vrei în schimb cerul ?“ ar fi răspuns : „M-aş simţi păgubit“.

Tot ceea ce atingea, fie şi la suprafaţă, această stare de lucruri îl făcea să tremure, ca un început de schimbare. Nu ştiuse niciodată bine ce înseamnă frumuseţea unei femei. Pricepea din instinct că trebuie să fie ceva minunat.

Privea înspăimîntat, din adîncurile urîţeniei lui, ale bătrîneţii, ale nefericirii, ale singurătăţii silite, ale umilinţei lui, spre această frumuseţe care înflorea lîngă el din ce în ce mai luminoasă şi biruitoare, pe fruntea nevinovată şi de temut a fetei.

Primele semne se iviră fără întîrziere.

A doua zi după ce Cosette îşi spusese : „Fără îndoială că sînt frumoasă“, începu să se gîndească la îmbrăcăminte. Îşi aduse aminte de cuvintele trecătorului : „Frumoasă, dar prost îmbrăcată“ — glas de oracol care trecuse pe lîngă ea şi se stinsese, după ce îi lăsase în inimă unul dintre cei doi germeni care umplu mai tîrziu întreaga fiinţă a femeii : cochetăria. Celălalt e dragostea.

În clipa în care se ştiu frumoasă, sufletul de femeie se deşteptă în ea. Începu să urască rochia de lînă şi să se ruşineze de pălăria de pluş. Taică-său nu-i refuzase niciodată nimic. Învăţă numaidecît toată arta care stă în alegerea unei pălării, a unei rochii, a mantăluţei, a pantofilor, a mînecuţelor, a stofei care se potriveşte, a culorii care vine bine, acel gust fin care face din femeia pariziană ceva atît de fermecător, atît de adînc şi de primejdios. Expresia „e o femeie îmbătătoare“ a fost născocită pentru parizience.

În mai puţin de o lună, micuţa Cosette ajunse, în pustiul din strada Babylon, nu numai una din femeile cele mai drăguţe, ceea ce nu e puţin, ci dintre cele mai bine îmbrăcate din Paris, ceea ce e mult mai mult. Ar fi vrut să-l mai întîlnească pe trecătorul acela, ca să vadă ce avea să mai spună, ca „să-i arate ea lui !“ Era, în adevăr, încîntătoare întru totul şi ştia să deosebească de minune o pălărie de la *Gérard* de o pălărie de la *Herbaut*.

Jean Valjean privea cu spaimă pieirea sa. El, care simțea că nu poate decît să se tîrască, cel mult să umble, vedea cum îi cresc aripi Cosettei.

De altfel, o femeie care s-ar fi uitat puțin la îmbrăcămintea Cosettei și-ar fi dat seama că n-are mamă. Cosette nu lua în seamă anumite reguli bine stabilite. O mamă, de pildă, i-ar fi spus că o fată tînără nu se îmbracă în rochie de damasc.

Prima dată cînd Cosette ieși în rochie, cu pelerină de damasc negru și cu pălărie de crep alb, îl luă de braț pe Jean Valjean veselă, luminoasă, îmbujorată, mîndră, strălucitoare și-l întrebă : „Tată, cum îți par ?“ Jean Valjean răspunse cu un glas care părea amar de invidie : „Încîntătoare !“ La plimbare se purtă ca de obicei. Cînd se întoarseră acasă, o întrebă pe Cosette :

— N-ai să-ți mai pui niciodată rochia și pălăria... știi tu care ?

Aceasta se petrecea în odaia Cosettei. Cosette se întoarse spre cuierul din dulap, de care își agățase hainele ei de școală.

— Zdrențele astea ? ! Tată, ce vrei să mai fac cu ele ? Nu, nu mai pun asemenea orori. Cu scufia asta pe cap parcă sînt o nebună !

Jean Valjean oftă adînc.

Din clipa aceea băgă de seamă că aceeași Cosette, care altădată cerea totdeauna să rămînă acasă, spunînd : „Tată, mă simt mai bine aici cu tine“, acum voia mereu să iasă la plimbare. „La ce folosește să ai o mutră drăguță și o îmbrăcăminte încîntătoare dacă nu le arăți nimănui ?“

Mai băgă de seamă că pe Cosette n-o mai trăgea inima să vină în curticica din spatele casei. Acum stătea mai mult în grădină și se plimba bucuroasă în fața grilajului. Jean Valjean, posac, nici nu călca în grădină. Rămăsese în curtea din fund, ca și cîinele curții.

Cosette, de cînd știa că e frumoasă, pierdu grația pe care o avea pe cînd n-o bănuia încă. E o grație fermecătoare, pentru că frumusețea luminată de nevinovăție, e fără cusur, și nimic nu e mai gingaș decît o ființă nevinovată și strălucitoare care pășește ținînd în mînă cheia unui rai, fără s-o știe. Dar grația nevinovată pe care o

pierdu fu înlocuită de un farmec gînditor şi grav. Întreaga ei făptură, pătrunsă de bucuriile tinereţii, de nevinovăţie şi de frumuseţe, răspîndea o minunată melancolie.

In epoca aceea o văzuse din nou Marius în Luxembourg, după o absenţă de şase luni.

VI

BĂTĂLIA ÎNCEPE

Cosette, în umbra în care trăia, era sortită, ca şi Marius, să fie cuprinsă de flacăra iubirii. Destinul, cu răbdarea sa tainică şi de neînlăturat, apropia una de alta aceste două făpturi încărcate şi dornice de furtunile clocotitoare ale patimii ; aceste două suflete care purtau dragostea aşa cum doi nori poartă trăsnetul, şi care trebuiau să se întîlnească şi să se contopească într-o privire, ca norii intr-un fulger.

În romanele de dragoste s-a vorbit atît de mult despre privire, încît a ajuns să fie dispreţuită. Azi abia mai îndrăzneşti să spui că doi oameni s-au iubit pentru că s-au privit. Şi totuşi aşa se iubesc oamenii, şi numai aşa. Ce rămîne nu e decît ceea ce rămîne. Nimic nu e mai adevărat decît ciocnirea dintre două suflete cînd schimbă această scînteie.

În clipa în care Cosette, fără să-şi dea seama, îi aruncă lui Marius acea privire care îl tulbură adînc, el nu bănui că şi privirea lui o tulburase pe Cosette.

Îi făcuse şi el acelaşi rău şi acelaşi bine.

Ea îl privea de mult şi cerceta, aşa cum văd şi cercetează fetele, uitîndu-se în altă parte. Marius o găsea încă pe Cosette urîtă, pe cînd Cosette îl şi socotea pe Marius frumos. Dar, pentru că n-o lua în seamă, băiatul acesta îi era indiferent. Totuşi, nu se putu opri să nu-şi spună că avea păr frumos, ochi frumoşi, dinţi frumoşi, un glas frumos, cînd îl auzea vorbind cu colegii lui, că nu se ţinea destul de drept cînd umbla — dacă e vorba să-i găseşti neapărat un cusur — totuşi cu o anumită graţie, care era numai a lui, că nu părea prost, că toată făptura

lui era aleasă ; blajină, simplă și mîndră, că, în sfîrșit, părea sărac, dar nu un înfrînt.

În ziua în care ochii lor se întîlniră și își spuseră deodată primele lucruri nelămurite și de nerostit pe care le îngînă ochii, Cosette la început nu înțelese. Se întoarse gînditoare acasă, în strada Ouest, unde Jean Valjean venise, după obiceiul lui, să petreacă șase săptămîni. A doua zi, cînd se trezi, se gîndi la tînărul acela necunoscut, atîta timp nepăsător și glacial, care părea că acum o ia în seamă și nu i se păru de fel că această atenție i-ar fi făcut plăcere. Mai curînd era puțin mînioasă pe omul acesta disprețuitor și frumos. Se răzvrătea împotriva lui. I se părea că avea să se răzbune o dată, și se bucura copilărește. Se știa frumoasă și simțea nelămurit că avea o armă. Femeile se joacă uneori cu frumusețea lor, așa cum copiii se joacă cu bricegele. Și se rănesc cu ea.

Cititorul își aduce aminte de șovăielile lui Marius, de tulburarea lui, de temerile lui. Rămînea pe bancă și nu se apropia. Asta o înciuda pe Cosette. Într-o zi ea îi spuse lui Jean Valjean :

— Tată, hai să ne plimbăm pînă colo.

Văzînd că Marius nu venea spre ea, se duse ea la el. În asemenea împrejurări toate femeile se aseamănă cu Mahomet. Lucru ciudat, primul semn al iubirii adevărate la un bărbat tînăr e sfiala și la o fată e îndrăzneala. E de mirare, și totuși nimic nu e mai firesc. Cele două sexe încearcă să se apropie și îmbracă unul însușirile celuilalt.

În ziua aceea privirea Cosettei îl înnebuni pe Marius, privirea lui Marius o tulbură pe Cosette. Marius se depărtă plin de încredere, pe cînd Cosette se depărtă neliniștită. Din ziua aceea se iubiră.

Cosette simți, înainte de orice, o tristețe nedeslușită și adîncă. I se păru că sufletul i se întunecase într-o singură zi. Nu și-l mai recunoștea. Albul din sufletul fetelor tinere seamănă cu zăpada, e un amestec de răceală și veselie. Se topește la soarele dragostei.

Cosette nu știa ce-i dragostea. Nu auzise niciodată rostindu-se acest cuvînt în înțelesul lui pămîntesc. Pe cărțile de muzică profană care intrau în mînăstire cu-

vîntul *amor* fusese înlocuit cu *ulcior* și *pridvor*. „Cele mari“ încercau să dezlege ghicitorile: „Ah! Ce dulce e ulciorul!“, sau „Pridvorul nu cunoaște milă!“. Cosette însă ieșise prea copil din mînăstire și nu se ocupase prea mult de „pridvor“. Nu știa ce nume să dea la ceea ce simțea acum. Dar a nu cunoaște numele bolii nu înseamnă a fi mai puțin bolnav.

Iubea cu și mai multă patimă, pentru că iubea fără să-și dea seama. Nu știa dacă era bine sau rău, prielnic sau primejdios, trebuincios sau vătămător, veșnic sau trecător, îngăduit sau oprit. Iubea. S-ar fi mirat dacă i s-ar fi spus: „Nu dormi? Dar nu-i voie! Nu mănînci? Foarte rău! Te înăbuși și-ți bate inima? Nu trebuie! Te roșești și te îngălbenești cînd un anumit domn îmbrăcat în negru se ivește la capătul unei anumite alei verzi? E îngrozitor!“ N-ar fi priceput și ar fi răspuns: „Cum să fiu eu vinovată de un lucru în care nu pot nimic și pe care nu-l înțeleg?“

Se întîmplase că dragostea care o întîmpinase era tocmai cea care se potrivea de minune cu starea ei sufletească. Era un fel de adorație de departe, o contemplare mută, o îndumnezeire a necunoscutului. Adolescența se ivea în fața adolescenței, visul nopților devenea roman și rămînea vis, umbra dorită era în sfîrșit reală, făcută trup, încă fără nume, fără greș, fără pată, fără dorințe și fără cusur. Într-un cuvînt iubitul depărtat și rămas în lumea idealului, o himeră care îmbrăcase o formă. Oricare altă întîlnire mai reală și mai apropiată ar fi înspăimîntat-o pe Cosette așa cum era pe jumătate cufundată în cețurile tulburi ale mînăstirii. Avea, amestecate, toate temerile copilului și toate spaimele călugăriței. Aerul mînăstirii, de care se îmbibase vreme de cinci ani, se risipea cu încetul și făcea ca totul să pară nesigur în jurul ei. În starea în care se afla, nu-i trebuia un iubit, ci o viziune. Începu să-l adore pe Marius ca pe ceva fermecător, luminos, nefiresc.

Îi zîmbea deschis, pentru că nevinovăția fără margini atinge cochetăria nemărginită.

Aștepta zilnic, cu nerăbdare, ora plimbării; îl găsea pe Marius, se simțea nespus de fericită și credea cu sin-

ceritate că își mărturisește toate gîndurile, spunîndu-i lui Jean Valjean :

— Ce minunată grădină e Luxembourgul !

Marius și Cosette erau învăluiți în taină unul pentru celălalt. Nu-și vorbeau, nu se salutau, nu se cunoșteau ; se vedeau și trăiau mulțumită faptului că se priveau, ca stelele din cer, despărțite de milioane de leghe.

Cosette devenea, încetul cu încetul, femeie și înflorea, frumoasă și îndrăgostită, cu conștiința frumuseții ei și cu neștiința dragostei. Și pe deasupra cochetă, din nevinovăție.

VII

O TRISTEȚE MAI ADÎNCĂ DECÎT ALTA

Orice împrejurare își are instinctul ei. Bătrîna, veșnica mamă, natura, îl vestea în tăcere pe Jean Valjean de prezența lui Marius. Jean Valjean tresărea în adîncul ființei sale. Nu vedea nimic, nu știa nimic și, totuși, cerceta cu atenție încăpățînată întunericul în care se afla, ca și cum ar fi simțit că de o parte se naștea, de altă parte se năruia ceva. Marius, din instinct și el, ocrotit de aceeași mamă, natura, făcea tot ce putea ca să se ascundă de tatăl iubitei sale. Totuși, Jean Valjean îl zărea cîteodată. Purtările lui Marius nu mai erau firești. Avea anumite prudențe suspecte și îndrăzneli stîngace. Nu se mai apropia de ei ca odinioară. Se așeza mai departe și rămînea în extaz. Avea o carte și se prefăcea că citește. De ce se prefăcea ? Altădată venea cu hainele vechi, acum se îmbrăca totdeauna cu haina cea nouă. Nu se putea spune sigur că nu-și încrețea părul, avea o privire ciudată, purta mănuși. Pe scurt, Jean Valjean nu-l putea suferi.

Cosette nu lăsa să se ghicească nimic. Fără să-și dea bine seama de ce, simțea că era ceva care trebuia ascuns.

Jean Valjean găsea o potrivire între gustul pentru găteală, care îi venise Cosettei, și hainele noi pe care și le punea zilnic necunoscutul. Poate că era o întîmplare,

sigur că era numai atît, dar o întîmplare plină de amenințări.

Niciodată nu-i vorbise Cosettei despre necunoscutul acesta. Într-o zi, însă, nu se mai putu stăpîni și, cu deznădejdea nelămurită a omului care încearcă să-și măsoare adîncimea nenorocirii, îi spuse :

— Ce închipuit pare băiatul ăsta !

Cu un an înainte, Cosette, fetiță nepăsătoare, ar fi răspuns : „Ba nu, e fermecător !“ Peste zece ani, cu inima plină de dragoste pentru Marius, ar fi răspuns : „Ai dreptate ! E închipuit și nesuferit !“ În clipa aceea a vieții și a inimii ei, se mărgini să răspundă cu o liniște nemaipomenită :

— Băiatul ăsta ?

Ca și cum l-ar fi văzut pentru prima oară în viața ei.

„Sînt un nătărău ! se gîndi Jean Valjean. Nici nu-l băgase de seamă, și eu i-l arăt.“

O, naivitate a bătrînilor ! Înțelepciune a copiilor !

Mai este o lege a acestor ani fragezi, plini de suferință și de griji, a luptelor vii dintre prima iubire și primele piedici : fata nu se lasă prinsă în nici o capcană, bărbatul cade în toate. Jean Valjean începuse o luptă surdă împotriva lui Marius, care, cu prostia sublimă a patimei și a vîrstei lui, nu ghici. Jean Valjean îi întinse o mulțime de lațuri : schimbă ora, schimbă banca, își uită batista, veni singur la Luxembourg. Marius, cu ochii închiși, se prinse în toate. Răspunse cu nevinovăție : da, la toate semnele de întrebare așezate de Jean Valjean în calea lui. Cosette însă rămînea închisă în nepăsarea ei prefăcută și în liniștea ei netulburată, așa că Jean Valjean ajunse la această concluzie : nerodul ăsta e îndrăgostit nebun de Cosette și ea habar n-are de existența lui.

Și totuși inima îi tremura îndurerată. Clipa în care Cosette avea să iubească putea să sune oricînd. Nu încep toate prin nepăsare ?

O singură dată Cosette făcu o greșeală și-l sperie. Se ridicase de pe banca pe care stătuseră trei ceasuri, și cînd să plece acasă ea spuse : „Așa de repede ?“

Jean Valjean nu întrerupse plimbările la Luxembourg, pentru că nu voia să facă nimic neobișnuit și mai ales să

atragă atenţia Cosettei, dar în timpul ceasurilor acelora atît de încîntătoare pentru cei doi îndrăgostiţi, pe cînd Cosette îşi trimitea zîmbetul lui Marius, îmbătat, care nu mai vedea altceva pe lume decît chipul ei iubit, Jean Valjean aţintea asupra lui nişte ochi scînteietori şi cumpliţi. El, care crezuse că nu mai e în stare de nici un sentiment duşmănos, avea clipe în care, cînd Marius era pe aproape, se credea iarăşi sălbatic şi crud şi simţea cum se răscoală împotriva bărbatului acestuia, străfundurile sufletului lui în care sălăşluise pe vremuri atîta furie. I se părea că se deschideau în el din nou cratere necunoscute.

Cum ! Omul acela era mereu acolo ! Ce căuta ? Venea să dea tîrcoale, să adulmece, să cerceteze, să încerce ! Venea să spună : „Ei, şi de ce nu ?" Venea să stea la pîndă în jurul vieţii lui, a lui Jean Valjean ! În jurul fericirii lui, ca s-o ia şi să fugă cu ea !

Jean Valjean adăuga : „Da, asta e ! Ce caută ? O aventură ! Ce vrea ? Un fleac de dragoste ! Un capriciu ! Şi eu ! Cum ? ! Am fost mai întîi cel mai ticălos dintre oameni, pe urmă cel mai nenorocit, am trăit şaizeci de ani îngenuncheat, am suferit cît am putut suferi, am îmbătrînit fără să fi fost vreodată tînăr, am trăit fără familie, fără părinţi, fără prieteni, fără femeie, fără copii, mi-am lăsat sîngele pe toate pietrele, pe toţi spinii, peste tot locul, de-a lungul tuturor zidurilor ; am fost blînd, cu toate că alţii au fost cu mine nemiloşi, am fost bun, cu toate că au fost răi, m-am făcut, totuşi, om cinstit, m-am pocăit de tot răul pe care l-am făcut, şi am iertat tot răul care mi s-a făcut, şi în clipa cînd sînt răsplătit, în clipa cînd s-a isprăvit cu suferinţele, în clipa în care îmi ajung ţelul, cînd am ceea ce vreau, bunul pe care l-am plătit, l-am cîştigat, se duce, piere, o pierd pe Cosette, îmi pierd viaţa, bucuria, sufletul, pentru că i-a venit poftă unui nătărău să se plimbe prin Luxembourg !"

Atunci ochii lui se umpleau de o limpezime lugubră, teribilă. Nu mai era un om care se uită la alt om, un duşman care se uită la un duşman. Era un dulău care a zărit un hoţ.

Se ştie ce-a urmat. Marius se purtă mai departe ca un om fără minte. Într-o zi o urmări pe Cosette în strada

Ouest. Altădată vorbi cu portarul. Portarul vorbi și el și-i spuse lui Jean Valjean : „Domnule, cine-o fi tînărul prea curios, care v-a căutat ?“

A doua zi Jean Valjean îi aruncă lui Marius privirea pe care acesta o observă în sfîrșit. Peste opt zile Jean Valjean se mută. Jură să nu mai pună piciorul nici în Luxembourg, nici în strada Ouest. Se întoarse în strada Plumet.

Cosette nu se plînse, nu spuse nimic, nu întrebă, nu încercă să afle care era pricina. Era în perioada în care te temi să nu fii ghicit și să nu te trădezi. Jean Valjean nu avea experiența acestor suferințe, singurele fermecătoare și singurele pe care nu le cunoscuse. De aceea nu pricepu însemnătatea gravă a tăcerii Cosettei. Băgă de seamă numai că era tristă și se întunecă și el. Era, de o parte și de alta, în luptă, aceeași lipsă de experiență.

O dată făcu o încercare. O întrebă pe Cosette :

— Vrei să mergem la Luxembourg ?

O rază lumină chipul palid al Cosettei.

— Da, spuse ea.

Și se duseră. Trecuseră trei luni. Marius nu mai venea. Marius nu era acolo.

A doua zi, Jean Valjean o întrebă pe Cosette :

— Vrei să mergem la Luxembourg ?

Ea răspunse cu glasul plin de blîndețe și de mîhnire :

— Nu.

Jean Valjean fu izbit de această mîhnire și mîhnit de această blîndețe.

Ce se petrecea în acest suflet atît de tînăr și de pe acum atît de nepătruns ? Ce era pe cale să se împlinească în el ? Ce se întîmpla cu sufletul Cosettei ? Cîteodată, în loc să se culce, Jean Valjean rămînea cu capul în mîini, lîngă așternutul lui, nopți întregi, întrebîndu-se : „Ce se petrece în mintea Cosettei ?“ Și se gîndea la lucrurile pe care le putea gîndi ea.

Ah, ce priviri dureroase îndrepta în clipele acelea către mînăstire, acea culme preacurată, acel lăcaș al îngerilor, acel ghețar inaccesibil al virtuții ! Cum contempla cu o încîntare deznădăjduită acea grădină a mînăstirii, plină de flori necunoscute, de fecioare zăvorîte între ziduri,

unde toate miresmele și toate sufletele suiau drept spre cer ! Cît iubea raiul acela, pierdut acum pentru totdeauna, din care ieșise de bunăvoie și coborîse nebunește ! Cît regreta abnegația și nebunia de a fi scos-o din nou în lume pe Cosette, el, biet erou al sacrificiului, zdrobit și trîntit la pămînt de propriul lui devotament ! Și își spunea : „Ce-am făcut ?"

Dar Cosette nu întrezărea nimic din toate acestea. Nici îmbufnarea, nici asprimea. Jean Valjean avea totdeauna același chip senin și bun. Purtarea lui era mai caldă și mai părintească decît oricînd. Numai blîndețea lui mai adîncă decît altădată putea să fie un semn că e mai puțin vesel.

De altminteri, și Cosette tînjea. Suferea de lipsa lui Marius, așa cum se bucurase de prezența lui, în chip ciudat, fără să-și dea seama. Cînd Jean Valjean n-o mai ducea la plimbările obișnuite, un instinct de femeie îi șoptise nelămurit în fundul inimii că nu trebuia să pară că ține la Luxembourg și că, dacă se arăta nepăsătoare, taică-său avea s-o mai ducă. Dar treceau zile, săptămîni, luni. Jean Valjean acceptase în tăcere consimțămîntul mut al Cosettei. Ei îi părea acum rău, dar era prea tîrziu. În ziua în care se întoarse la Luxembourg, Marius nu mai era acolo. Dispăruse deci ! Totul se isprăvise ! Ce putea să facă ? Avea să-l mai întîlnească vreodată ? Simțea că i se strînge inima, că nimic nu i-o mai poate înviora. Nu mai știa dacă e iarnă sau vară, soare sau ploaie, dacă păsărelele cîntau, dacă era vremea daliilor sau a părăluțelor, dacă Luxembourgul era mai încîntător decît Tuileriile, dacă albiturile pe care le aduce spălătoreasa erau prea scrobite sau nu îndeajuns, dacă Toussaint făcuse bine sau rău „piața", și rămînea covîrșită, pierdută, atentă la un singur gînd, cu ochii rătăciți și ficși, ca atunci cînd privești în întuneric pata neagră și adîncă în care s-a mistuit o vedenie.

Nici ea nu-l lăsa pe Jean Valjean să vadă nimic altceva decît că e palidă. Îl privea cu aceeași blîndețe.

Paloarea ei îl chinuia pe Jean Valjean. Cîteodată o întreba :

— Ce ai ?

Ea răspundea :

— N-am nimic. Și, după o clipă de tăcere, ghicind că și el era trist, urma : Dar dumneata, tată, ai ceva ?

— Eu ? Nimic, spunea el.

Aceste două ființe, care se iubiseră numai una pe cealaltă cu o dragoste atît de mișcătoare și care trăiseră atita timp una pentru alta, sufereau acum alături una din pricina alteia, fără să și-o spună, fără vrăjmășie, zîmbind.

VIII

CĂTUȘELE

Cel mai nenorocit dintre cei doi era Jean Valjean. Tinerețea, chiar în mijlocul mîhnirilor are o lumină a ei.

Cîteodată Jean Valjean suferea atît, încît se purta ca un copil. Durerea scoate totdeauna la iveală latura copilăroasă din om. Simțea din ce în ce mai mult că o pierduse pe Cosette. Ar fi vrut să lupte, s-o rețină, să-i trezească entuziasmul într-un fel, prin ceva neașteptat, strălucitor. Aceste idei copilărești, cum am spus, și în același timp senile îi dădură, prin chiar copilăria lor, o noțiune destul de justă despre influența pe care o au fireturile și epoleții asupra imaginației fetelor tinere. Văzuse o dată trecînd pe stradă, călare, un general în uniformă de gală, pe contele Coutard, comandantul Parisului. Îl invidie pe acest om împodobit cu aur. Își spuse : „Ce fericire să poți îmbrăca o astfel de uniformă ! Dacă m-ar vedea Cosette așa, fără îndoială că ar fi uluită ; cînd aș trece de braț cu ea, prin fața Tuileriilor, soldații i-ar da onorul și ar fi destul pentru Cosette, ca să nu-i mai alunece ochii după bărbați tineri."

Ceva neașteptat și zguduitor veni să se adauge gîndurilor lui triste.

În viața singuratică pe care o ducea de cînd locuiau în strada Plumet prinseseră un obicei : dimineața plecau la plimbare să vadă răsăritul soarelui, bucurie dulce, potrivită celor care părăsesc viața, ca și celor care o încep.

Pentru cei care iubesc singurătatea, plimbările din zorii zilei sînt tot atît de plăcute ca și cele de noapte ; cele din zori au însă ceva mai mult : veselia naturii. Străzile sînt pustii și păsările cîntă. Cosette, păsărică și ea, se scula bucuros dis-de-dimineață. Pregăteau din ajun excursiile acestea. El le plănuia, ea le primea. Le rînduia minuțios, de parc-ar fi fost vorba de un complot ; ieșeau înainte de ivirea zorilor. Cosette se bucura de fiecare amănunt. Tinereții îi place tot ce e neobișnuit și nevinovat.

Pe Jean Valjean îl atrăgeau, după cum se știe, plimbările prin locuri puțin umblate, singuratice, părăsite. Pe vremea aceea, dincolo de barierele Parisului se întindeau cîmpii sărace, aproape una cu orașul, pe care creștea vara un grîu pipernicit, și care toamna, după strîngerea recoltei, semănau mai puțin cu o miriște decît cu un loc pîrjolit. Jean Valjean le colinda cu multă plăcere. Nici Cosette nu se plictisea. Pentru el însemna singurătate, pentru ea — libertate. Cosette devenea din nou copil, putea să alerge, aproape să se joace, își scotea pălăria, o punea pe genunchii lui Jean Valjean și culegea mănunchiuri de flori. Se uita la fluturii de pe flori, dar nu-i prindea. Deodată cu dragostea se naște bunătatea, duioșia și fata care are un ideal fremătător și gingaș, e plină de milă pentru aripile fluturelui. Împletea coroane de maci pe care și le punea pe cap ; străbătute și pătrunse de soare, arzînd în flăcări, încununau cu jeratic chipul ei trandafiriu.

Păstraseră obiceiul acestor plimbări matinale, chiar după ce viața lor începuse să fie umbrită de tristețe.

Așadar, într-o dimineață de octombrie, ademeniți de minunatele zile senine ale acelei toamne a anului 1831, plecaseră de acasă și, la ivirea primelor pîlpîiri de lumină, se găseau lîngă bariera Maine. Soarele nu răsărise încă ; se deșteptau zorile. Clipă încîntătoare și sălbatică ! Cîteva stele mai clipeau ici și colo pe cerul palid și adînc, pămîntul era negru, cerul alb ; un fior trecea prin ierburi ; de pretutindeni se ridica acea înfiorare plină de taină a răsăritului. O ciocîrlie, care părea că se strecoară printre stele, cînta amețitor de sus, și s-ar fi

zis că imnul acesta, închinat de un grăunte viu infinitului dădea liniște nemărginirii. Spre răsărit, Val-de-Grâce își profila masa întunecată pe zarea strălucitoare ca oțelul. Luminoasă, Venus se înălța din spatele domnului, ca un suflet care își ia zborul dintr-un lăcaș întunecat.

Pace și liniște pretutindeni. Drumul pustiu. Departe, pe poteci, cîțiva muncitori, abia întrezăriți, se duceau la lucru.

Jean Valjean se așezase pe un drum lăturalnic, pe niște bîrne puse la poarta unui șantier. Se uita în lungul drumului, cu spatele la răsărit. Uitase de soarele care avea să se ridice. Era muncit de gînduri adînci, gînduri care cer concentrare minții, care orbesc pînă și privirea, de parcă omul ar fi închis între patru ziduri. Există meditații pe care le-am putea numi verticale. Cînd te afunzi în adîncul lor, e nevoie de timp ca să te întorci pe pămînt. Jean Valjean coborîse într-o asemenea visare. Se gîndea la Cosette, la fericirea care ar fi fost cu putință dacă un străin nu s-ar fi așezat între ei doi, la lumina cu care ea îi umplea viața, lumină care era respirația sufletului său. În visul acesta era aproape fericit. Cosette în picioare, lîngă el, se uita la norii care începeau să se îmbrace în răsfrîngeri trandafirii.

Deodată, Cosette strigă : „Tată, parcă ar veni cineva dintr-acolo". Jean Valjean ridică ochii.

Cosette avea dreptate.

Șoseaua care duce la fosta barieră Maine prelungește strada Sèvres, face un unghi drept cu bulevardul interior. La răscrucea dintre șosea și bulevard se auzea un zgomot neobișnuit la acea oră și se zărea o învălmășeală ciudată. O umbră lipsită de formă venea de pe bulevard și intra pe șosea. Creștea, părea că se mișcă în ordine și era totuși frematătoare și zburlită. Putea să fie o căruță, dar nu i se vedea încărcătura. Se zăreau cai, roți, se auzeau strigăte, plesnituri de bici. Apoi imaginea se limpezi treptat, cu toate că rămînea înecată în întuneric. Era în adevăr o căruță care intrase de pe bulevard pe drum și se îndrepta spre bariera lîngă care se afla Jean Valjean. După ea venea a doua, cu aceeași înfățișare, apoi a treia, a patra. Șapte căruțe veneau una după alta.

Capul cailor atingea spatele căruțelor. Pe aceste căruțe se zbuciumau umbre omenești. În întuneric se vedeau scînteieri ca de săbii scoase din teacă, se auzea un zăngănit ca de lanțuri clătinate. Se apropiau, vocile creșteau, și totul părea uriaș, ca ieșit dintr-o peșteră a viselor.

Cînd fu aproape, arătarea luă o formă și se desluși dincolo de copaci, palidă ca orice arătare. Pîlcul se albi. Ziua, care se ridica treptat, arunca o lumină ștearsă peste furnicarul acesta nepămîntesc și viu, fețele siluetelor deveniseră fețe de cadavre și iată ce era :

Șapte căruțe mergeau în șir pe drum. Primele șase aveau o formă ciudată, semănau cu carele pe care se încarcă butoaie. Erau un fel de scări culcate pe două roți care aveau la capătul din față niște tărgi ; la fiecare căruță sau, mai bine zis, la fiecare scară trăgeau patru cai. Pe scările acestea erau tîrîți niște ciorchini ciudați de oameni. Abia îi deosebeai în zarea de lumină care se făcuse. În fiecare car erau douăzeci și patru de inși, cîte doisprezece pe o parte, spate-n spate, cu fața la trecători, cu picioarele spînzurate în gol. Aveau în spate ceva care zornăia și era un lanț, la gît ceva care strălucea și era o zgardă de fier. Fiecare avea zgarda lui, dar lanțul era unul singur pentru toți, încît dacă acești douăzeci și patru de oameni ar fi trebuit să coboare din car și să meargă pe jos, ar fi alcătuit o unitate de nedespărțit și ar fi trebuit să șerpuiască pe pămînt ca o urechelniță, cu lanțul drept șiră a spinării. În partea din față și în capătul carului stăteau în picioare doi oameni, înarmați cu puști, cu piciorul lăsat greu pe capătul lanțului. Zgărzile erau pătrate. A șaptea căruță, un furgon uriaș cu loitre, descoperită, pe patru roți și purtat de șase cai, era încărcată cu căldări de fier, cu oale de tuci, cu plite și cu lanțuri care se ciocneau cu zgomot ; printre ele zăceau cîțiva oameni legați fedeleș și culcați, care păreau bolnavi. Furgonul acesta, cu loitre rare, era căptușit cu zăbrele uzate care parcă slujiseră odinioară la schingiuiri.

Căruțele mergeau prin mijlocul străzii ; de o parte și de alta înaintau un șir dublu de gardieni cu o înfățișare respingătoare, purtînd pe cap tricornuri ca soldații directoratului, gardieni jerpeliți, jegoși, îmbrăcați în uni-

forme de invalizi și cu pantaloni de ciocli, cenușii și albaștri, aproape sfîșiați, cu epoleți roșii, cu curele galbene, cu biciuști, cu puști, cu bastoane. Un fel de soldați-haimanale. Zbirii aceștia păreau a înfățișa în același timp josnicia cerșetorului cu dîrzenia călăului. Cel care părea șeful lor avea în mînă un bici de surugiu. Amănuntele acestea, șterse de umbra zorilor, se lămureau pe măsură ce creștea lumina. În fruntea și la coada convoiului mergeau jandarmi călări, încruntați, cu sabia scoasă.

Cortegiul era atît de lung, încît în clipa în care prima căruță ajunse la barieră, ultima abia coti de pe bulevard.

O mulțime de oameni, ieșiți de nu se știe unde și adunați cît ai clipi din ochi, cum se întîmplă des la Paris, se îngrămădeau de amîndouă părțile drumului și priveau. În ulițele lăturalice se auzeau strigătele unor oameni care se chemau și saboții zarzavagiilor care alergau să caște gura și ei.

Oamenii îngrămădiți în care se lăsau hurducați în tăcere. Erau vineți de răcoarea dimineții. Toți aveau pantaloni de pînză și picioarele goale în saboți. Restul îmbrăcămintii lor era lăsat la fantezia mizeriei. Boarfele lor erau bălțate și hîde. Nimic nu e mai îngrozitor decît costumul de paiață al zdrențelor. Pălării desfundate, șepci smolite, scufii de lînă pocite, haine negre, rupte în coate, alături de bluze proletare. Unii aveau pălării femeiești. Alții își puseseră un coș în cap. Printre zdrențe se vedeau piepturi păroase, tatuaje care închipuiau templul dragostei, inimi în flăcări, amorași. Se vedeau pecingini, pete roșii, bube urîte. Doi sau trei aveau, prinse de scîndurile de pe fundul carului, funii de paie, atîrnînd ca niște scări de șa, pe care își sprijineau picioarele. Unul dintre ei ducea mereu la gură ceva ca o piatră neagră și părea că mușcă din ea ; era o bucată de pîine. Nu se zăreau decît ochi uscați, stinși sau luminați de o lumină rea. Trupa de escortă bombănea. Încătușații nici nu suflau. Din cînd în cînd se auzea cîte o lovitură de băț peste spinare sau peste cap. Cîțiva din oamenii aceia căscau. Zdrențele de pe ei erau îngrozitoare. Picioarele le atîrnau, umerii li se zgîlțîiau, se loveau cap în cap, fiarele zăngăneau, privirile ardeau sălbatic, pumnii se

strîngeau sau se deschideau fără vlagă, ca niște mîini de morți. În urma convoiului, o ceată de copii rîdea.

Șirul de care era înfiorător. Mîine, sau poate peste un ceas, putea să vină un ropot de ploaie, după el altul, și trecînd prin acele veșminte hărtănite, să ude oamenii pînă la piele, și neavînd cum se usca, vor îngheța de-a binelea ; o dată înghețați, n-aveau să se mai încălzească ; pantalonii lor de pînză aveau să li se lipească de piele ; biciul nu-i va putea opri să clănțăne din dinți. Așa, legați cu lanțul de gît, cum erau, și cu picioarele atîrnate, nu puteai să nu te înfiori văzînd acele făpturi omenești încătușate astfel, nepăsătoare sub ceața rece a toamnei, pradă ploii, vîntului, tuturor toanelor văzduhului, ca niște copaci sau ca niște pietre.

Loviturile de băț nu-i cruțau nici pe bolnavii care zăceau legați cu funii, neclintiți, în carul al șaptelea, și care păreau aruncați acolo ca niște saci încărcați cu mizerie.

Și deodată răsări soarele. Uriașa lumină din răsărit țîșni, și parcă dădu foc tuturor acestor capete sălbatice. Limbile se dezlegară. Un incendiu de rînjete, de înjurături și de cîntece făcu explozie. Lumina bogată, orizontală a răsăritului tăie în două întregul șir, deslușind capetele și piepturile, lăsînd picioarele și roțile în întuneric. Pe chipuri se iviră gînduri. Clipa aceea era înspăimîntătoare. Păreau diavoli cărora le căzuse masca, suflete de fiară goale-goluțe. Mulțimea aceea, chiar luminată, rămase întunecată. Unii, veseli, țineau în gură cîte un cotor de pană prin care suflau păduchii asupra mulțimii și mai ales asupra femeilor. Zorile desenau și mai adînc cu umbre profilurile jalnice ale acestor ființe : nici una nu rămăsese nepocită de mizerie. Priveliștea era atît de îngrozitoare încît lumina soarelui parcă se schimba în strălucire de fulger. Primul car cînta în gura mare, cu o veselie bezmetică, un potpuriu de Désaugiers [1], foarte cunoscut atunci, *Vestala*. Pomii fremătau trist. Pe poteci, burghezii ascultau cu o bucurie tîmpă măscările cîntate de niște strigoi.

În cortegiul acesta, ca într-un haos, erau adunate toate disperările. Figuri amintind unghiul facial al tuturor ani-

[1] Vodevilist francez din timpul imperiului și al restaurației. Victor Hugo citează opereta sa comică *Vestala*, parodie a operei italiene cu același titlu de Spontini.

malelor, de bătrîni, de adolescenți, cranii goale, bărbii cenușii, monstruozități cinice, resemnări pline de ură, rînjete sălbatice, atitudini neomenești, rîturi cu șepci, chipuri care semănau a fete cu bucle la tîmple, capete copilărești și de aceea mai îngrozitoare; fețe supte de schelete vii. În primul car se afla un negru care poate că fusese rob și putea să compare lanțurile. Rușinea trecuse peste toate aceste frunți, înjosindu-le la fel; în gradul de decădere la care ajunseseră, toți fuseseră transformați pînă în adîncul lor. Neștiința devenită abrutizare era egală cu inteligența schimbată în disperare. Nu se putea face nici o alegere între oamenii aceștia care păreau elita noroiului. Era limpede că acel care rînduise această procesiune respingătoare nu-i clasase. Fuseseră legați și împerecheați la întîmplare, pesemne că într-o dezordine alfabetică, și încărcați în care. Totuși, grozăviile, chiar cînd sînt adunate la un loc, ajung la un rezultat comun. Nenorocirile laolaltă fac un total. Din fiecare lanț ieșea un același suflet și fiecare car avea fizionomia lui. Lîngă cel care cînta era unul care urla. Al treilea cerșea, altul scrîșnea din dinți, altul amenința trecătorii, altul blestema pe Dumnezeu. Cel din urmă era tăcut ca un mormînt. Dante ar fi văzut în ele cele șapte cercuri ale infernului pornite la drum.

Marș al osîndiților la infern în drumul lor spre chinuri, nu în carul uriaș, scînteietor al apocalipsului, ci, mai grozav încă, în căruța gemoniilor [1].

Unul dintre gardieni, care avea un cîrlig de fier în vîrful bastonului, se făcea cîteodată că răscolește maldărul de gunoi omenesc. O babă din mulțime îi arăta cu degetul unui băiețel de cinci ani și-i spunea: „Hoțomanule, ia aminte!"

Cum cîntecele și blestemele creșteau, cel care părea a fi căpitanul escortei plesni din bici, și, la semnalul lui, o ploaie de lovituri înfricoșătoare, surdă și oarbă, căzu ca o grindină peste cele șapte care. Răcnete și strigăte furioase țîșneau din rîndurile celor loviți. Copiii, adunați ca un roi de muște pe o rană, se înveseliră și mai tare.

---

[1] Scară a Capitoliului din Roma de pe care erau aruncate în Tibru trupurile condamnaților.

Ochii lui Jean Valjean erau înspăimîntători. Nu mai erau ochi omenești, erau apa aceea adîncă și sticloasă care înlocuiește privirea celor nenorociți, nesimțitoare, parcă, la realitate, în care pîlpîie flacăra spaimelor și a prăpădului. El nu privea un spectacol, trăia o vedenie. Vru să se ridice, să fugă, să scape. Nu putu să se clintească. Cîteodată priveliștile te prind și te țin. Rămase țintuit locului, împietrit, prostit, cuprins de o groază nespusă și întrebîndu-se ce însemna această prigoană de dincolo de lume, și de unde ieșea acel iad care îl urmărea ? Duse mîna la frunte, gest obișnuit celor care își amintesc dintr-o dată de ceva. Își aduse aminte că acela era drumul obișnuit, care făcea acest ocol ca să evite întîlnirea cu cortegiul regal, mergînd spre Fontainebleau [1] și că acum treizeci și cinci de ani trecuse și el pe la bariera asta.

Cosette era și ea tot atît de speriată, dar în alt chip. Nu pricepea. I se tăiase răsuflarea. Ceea ce vedea nu i se părea cu putință. În sfîrșit, strigă :

— Tată, cine e în căruțele astea ?

Jean Valjean răspunse :

— Ocnași.

— Unde-i duc ?

— La muncă silnică.

În clipa aceea ploaia de ciomege se abătu și mai zeloasă ; se mai amestecară și lovituri cu latul săbiei ; părea că bîtele și bicele turbaseră. Ocnașii plecau spinările ; o supunere dezgustătoare se născu din tortura aceea și toți tăcură, cu priviri de lupi înlănțuiți. Cosette tremura din tot trupul. Întrebă iar :

— Tată, ăștia mai sînt oameni ?

— Cîteodată, răspunse nenorocitul.

Era de bună seamă „lanțul“ care, pornit înainte de ivirea zorilor din Bicêtre [2], o apuca pe șoseaua Maine,

---

[1] Castel istoric, la sud de Paris, în mijlocul orașului și al pădurii cu același nume.

[2] Localitate din sudul Parisului, unde se afla o fortăreață care servea, pe timpul monarhiei absolute, și de închisoare politică. Orășelul este cunoscut și prin azilul său de alienați. Pentru parizieni, „unul scăpat de la Bicêtre“, înseamnează un nebun. În tinerețea lui Victor Hugo, în citadela din Bicêtre se închideau condamnații de drept comun, înainte de trimiterea lor la muncă silnică.

ca să ocolească Fontainebleau-ul unde se afla regele. Ocolul prelungea îngrozitoarea călătorie cu trei-patru zile, dar era nevoie de ea pentru a cruța privirile regești de vederea unor schingiuiri.

Jean Valjean se întoarse acasă frînt. Asemenea întîlniri sînt adevărate lovituri, și amintirea pe care o lasă seamănă cu aceea a unui cutremur.

Mergînd spre casă cu Cosette, Jean Valjean nici nu auzise că îi mai pusese și alte întrebări în legătură cu ceea ce văzuseră. Poate că era prea pătruns de amărăciune ca să-i mai audă cuvintele și să-i răspundă. Abia seara, cînd Cosette îl părăsi ca să se ducă la culcare, o auzi șoptind încet, ca pentru ea însăși : „O, Doamne ! cred că dacă aș întîlni vreodată unul dintre oamenii aceia, aș muri numai văzîndu-l de aproape".

Din fericire, se întîmplă că a doua zi după întîlnirea aceea tragică să aibă loc serbări la Paris, în cinstea nu mai știu cărei solemnități oficiale : defilare la Champs-de Mars, lupte navale pe Sena, teatru la Champs-Elysées, focuri de artificii la Étoile și pretutindeni iluminație. Jean Valjean, călcînd peste obiceiurile lui, o duse pe Cosette la aceste spectacole, ca s-o facă să uite amintirea din ajun și să șteargă prin clocotul vesel al întregului Paris imaginea îngrozitoare care trecuse prin fața ochilor ei. Defilarea cu care se deschidea serbarea făcea să pară firească orice uniformă. Jean Valjean și-o îmbrăcă pe aceea a gărzii naționale cu simțămîntul nelămurit că se pune la adăpost. De altfel, se părea că-și atinsese ținta plimbării. Cosette, care voia totdeauna să facă pe plac tatălui ei și pentru care, de altfel, orice spectacol era nou, primi cu bunăvoința ușoară și ușuratică a tinereții această distracție și nu strîmbă din nas în fața cazanului cu veselie, care e o serbare publică. Jean Valjean crezu că izbutise și că nu mai rămăsese nici o urmă din priveliștea aceea hîdă.

Peste cîteva zile, într-o dimineață însorită, se aflau amîndoi pe terasa dinspre grădină. Jean Valjean trecuse peste obiceiul lui și Cosette, pe care tristețea o ținea de un timp închisă în odaie, ieșise și ea. Cosette, într-un halat de casă — și ce bine le stă fetelor tinere lipsa de găteală a primelor ceasuri de dimineață, cînd par stele învelite în

nori ! — în picioare, cu capul în lumină, rumenă pentru că dormise bine, rupea petalele unei părăluțe, pe cînd bătrînul, înduioșat, se uita la ea cu blîndețe. Cosette nu cunoștea încîntătoarea legendă : „Mă iubește, mult, la nebunie..“ Cine ar fi putut s-o învețe ? Se juca cu floarea din instinct, cu nevinovăție, fără să-i dea prin gînd că a desfoia o părăluță însemna a smulge petala unei inimi. Dacă ar mai fi a patra grație : Melancolia, zîmbitoare, Cosette ar fi semănat cu ea. Jean Valjean privea fermecat la degetele ei mici jucîndu-se cu floarea, și uită totul, luminat de strălucirea pe care o avea copila în clipa aceea. Un prigor ciripea în tufișul de alături. Norii albi se alungau pe cer cu vioiciune, parcă fericiți că sînt în libertate. Cosette rupea mai departe, atentă, una cîte una, petalele florii. Părea că se gîndește la ceva. Trebuie să fi fost un gînd fermecător. Deodată, întoarse capul peste umăr, cu încetineala gingașă a unei lebede, și întrebă :

— Tată, ce e aceea : muncă silnică ?

CARTEA A PATRA

AJUTORUL DE JOS POATE FI AJUTORUL DE SUS

I

RANI PE DINAFARĂ, VINDECARE PE DINĂUNTRU

Viața lor se întuneca treptat.

Le mai rămăsese o singură distracție, care fusese altădată fericire : să ducă pîine celor cărora le era foame și veșminte celor cărora le era frig. În vizitele acestea la săraci, în care Cosette îl întovărășea adesea pe Jean Valjean, mai găseau frînturi din vechea lor duioșie. Cîteodată, cînd avuseseră o zi bună, cînd alinaseră multe nenorociri, încălziseră și învioraseră mulți copilași, seara Cosette era puțin mai veselă. În vremea aceea vizitaseră mansarda lui Jondrette.

A doua zi după acea aventură, Jean Valjean se arătă de dimineață, în pavilion, liniștit ca de obicei, dar cu o rană mare la brațul stîng, umflată, infectată, care părea o arsură pe care o explică într-un fel oarecare. Rana nu-l lăsă să iasă din casă aproape o lună. Avea temperatură. Nu vru să fie văzut de nici un medic. Cînd Cosette îl ruga, el îi răspundea : „Cheamă doctorul de cîini".

Cosette îl pansa dimineața și seara, cu un aer plin de blîndețe și cu bucuria îngerească de a-i putea fi de folos. Jean Valjean se simțea iar fericit, temerile și neliniștile i se risipeau, și o privea pe Cosette, spunîndu-și : „Ah, ce rană bună ! Ce durere binecuvîntată !"

Cosette, de cînd îl știa pe taică-său bolnav, părăsise pavilionul și prinsese iar gust de căsuța din fund și de curticică. Își petrecea aproape tot timpul lîngă Jean Valjean și-i citea cărțile pe care le dorea, de obicei cărți de călătorii ; Jean Valjean renăștea. Fericirea învia în el cu o

strălucire nespusă. Luxembourgul, tînărul hoinar necunoscut, răceala Cosettei, toate aceste umbre se ștergeau din sufletul lui. Începuse să-și spună : Toate acestea sînt închipuiri ! Sînt un bătrîn nebun !“

Era atît de fericit, încît îngrozitoarea întîlnire cu familia Thénardier în maghernița falsului Jondrette, atît de neașteptată pentru el, trecuse fără să-l atingă. Izbutise să scape, i se pierduse urma, ce-i mai păsa ? Cînd se gîndea la nenorociții aceia, le plîngea de milă. Acum erau în închisoare, nu mai puteau face vreun rău : ce familie jalnică și nenorocită !

Cosette nu mai pomenise despre vedenia hîdă de la bariera Maine.

La mînăstire, sora Sainte-Mathilde o învățase pe Cosette puțină muzică. Cosette avea vocea unei pitulice care ar fi avut suflet și, cîteodată, seara, în căsuța umilă a rănitului, cînta cîntece triste care îl înveseleau pe Jean Valjean.

Veni primăvara. Grădina era atît de minunată în acest anotimp, încît, într-o bună zi, Jean Valjean îi spuse Cosettei :

— Nu te mai duci în grădină ? Aș vrea să te mai plimbi.

— Cum vrei, tată, îi răspunse Cosette.

Ca să-l asculte pe taică-său, începu să se plimbe iar în grădină, aproape totdeauna singură, pentru că, după cum am mai spus, Jean Valjean nu venea acolo mai niciodată, de teama să nu fie zărit prin grilaj.

Rana lui Jean Valjean le schimbase numai o vreme gîndurile.

Cînd Cosette văzu că taică-său avea mai puține dureri, că se vindeca și părea fericit, fu cuprinsă de o mulțumire de care nici ea nu-și dădu seama atît îi veni de încet și de firesc. Era în luna martie, zilele creșteau, iarna pleca ; iarna ia totdeauna cu ea o parte din tristețile noastre. Apoi veni aprilie, zorile verii, proaspăt ca toate zorile, vesel ca toate copilăriile, plîngînd cîteodată ca orice nou-născut. În luna aceasta firea are luciri fermecătoare, care trec din cer, din nori, din copaci, din livezi și din flori în inima omului.

Cosette era prea tînără ca să n-o pătrundă bucuria lui aprilie, care îi semăna. Amărăciunea o părăsea pe nesimțite, fără să prindă nici ea de veste. Primăvara se face lumină în sufletele triste, așa cum se face într-o pivniță la amiază. Cosette nu mai era atît de mîhnită. Se înseninase fără să prindă de veste. Dimineața pe la oarele zece, după ce mîncau, cînd izbutea să-și ducă tatăl în grădină pentru un sfert de ceas și îl plimba la soare în fața terasei, sprijinindu-i brațul bolnav, nici nu-și dădea seama că rîdea în fiece clipă și că era fericită.

Jean Valjean, îmbătat o vedea din nou rumenă și proaspătă.

— Ah, ce rană bună ! repeta el în șoaptă, și îi era recunoscător lui Thénardier.

După ce i se vindecă rana, își reluă plimbările singuratice în amurg.

Ar fi însă o greșeală să credem că te poți plimba singur prin părțile nelocuite ale Parisului fără să dai de vreo întîmplare neașteptată.

II

MĂTUȘA PLUTARQUE POATE EXPLICA O ÎNTÎMPLARE FĂRĂ SĂ SE ÎNCURCE

Într-o seară Gavroche nu mîncase. Își aduse aminte că nu mîncase nici în ajun. Nu-i prea venea la-ndemînă. Se hotărî să încerce să cineze. Începu să hoinărească dincolo de Salpêtrière, prin locuri mai pustii ; pe acolo poți da de vreun chilipir. Unde nu e nimeni, poți găsi ceva ! Ajunsese într-o mahala care îi păru a fi satul Austerlitz [1].

O dată, cînd mai rătăcise pe aici, văzuse o grădină prin care umblau un bătrîn și o bătrînă și în care se afla și un măr bunicel. Lîngă pom mai era și un pod pentru fructe, mai mult deschis, din care puteai șterpeli un măr. Un măr nu e o cină, un măr e viața. Ceea ce îl pier-

[1] Ospiciul și spitalul de alienați la Salpêtrière din Paris se află și astăzi în cartierul mărginaș pe atunci, numit Austerlitz, după victoria lui Napoleon împotriva austriecilor.

duse pe Adam putea să-l mîntuie pe Gavroche. Grădina dădea spre o uliță singuratică, nepietruită, mărginită de mărăcini și de care o despărțea un gard.

Gavroche se îndreptă spre grădina aceea. Găsi strădușa, recunoscu mărul, cercetă din ochi podul cu fructe, măsură gardul. Un gard poate fi înlăturat. Veni seara; pe uliță nu trecea nici o pisică, ceasul era prielnic. Gavroche dădu să sară gardul, apoi se opri. Cineva vorbea în grădină. Se uită prin crăpăturile ulucilor.

La doi pași de el, de cealaltă parte, lîngă gard, tocmai unde avea el de gînd să sară, se afla o piatră culcată care ținea loc de bancă și pe bancă stătea bătrînul pe care-l mai văzuse în grădină. În fața lui stătea bătrîna, în picioare. Bătrîna bombănea. Gavroche nu era discret; ascultă.

— Domnule Mabeuf! spunea bătrîna.

„Mabeuf! se gîndi Gavroche. Ce nume caraghios!"

Bătrînul nu se clinti. Bătrîna repetă:

— Domnule Mabeuf!

Bătrînul, fără să-și ia ochii din pămînt, se hotărî să răspundă:

— Ce e, mătușă Plutarque?

„Mătușa Plutarque! Alt nume caraghios!" gîndi Gavroche.

Mătușa Plutarque urmă, și bătrînul trebui s-o asculte:

— Proprietarul e nemulțumit.

— De ce?

— Îi datorăm trei rate.

— Peste trei luni o să-i datorăm patru.

— Spune că are să te dea afară, să dormi pe maidan.

— Am să mă duc.

— Zarzavagioaica cere să-i plătim. Nu ne mai dă zarzavat. Cu ce-o să te mai încălzești la iarnă? N-o să avem lemne.

— La soare.

— Măcelarul nu ne mai dă pe datorie.

— Cu atît mai bine. Nu-mi priește carnea, n-o pot mistui.

— Și ce-o să mîncăm?

— Pîine.

— Brutarul ne cere banii înainte, zice că nu ne mai dă pîine fără bani.
— Bine.
— Ce-ai să mănînci ?
— Mere din grădină.
— Dar bine, domnule, nu se poate trăi fără bani.
— N-am.
Bătrîna plecă și moșneagul rămase singur. Începuse să se gîndească. Gavroche se gîndea și el. Era aproape întuneric.
Primul rezultat al cugetărilor lui Gavroche fu că în loc să sară gardul, se ghemui sub el. Ramurile tufișului se desfăceau puțin deasupra pămîntului.
„Ia te uită, își spuse Gavroche în gîndul lui, un culcuș !" și se cuibări în el. Stătea aproape lipit de spatele băncii lui moș Mabeuf. Îl auzea pe bătrîn respirînd.
Și încercă să doarmă în loc să mănînce.
Somn de pisică, cu pleoapele închise pe jumătate. Ațipise, dar sta la pîndă.
Lumina cerului în amurg albea pămîntul și străduța se desena ca o linie palidă între două șiruri de tufișuri întunecate. Deodată, două umbre se iviră pe fîșia asta albicioasă. Una mergea înainte, alta în urmă, la oarecare depărtare.
— Uite doi inși, mormăi Gavroche.
Prima umbră părea un burghez în vîrstă, adus de spate și gînditor, îmbrăcat foarte simplu, care mergea încet ca toți bătrînii și privea stelele serii.
A doua era dreaptă, sigură de ea, subțire. Își măsura pașii după cealaltă. Se simțea însă, după încetineala voită a mersului, că era sprintenă și vioaie. Silueta aceasta avea pe lîngă ceva sălbatic și tulburător, întreaga înfățișare a unui „filfizon" de pe vremea aceea. Purta o pălărie de o formă frumoasă, o redingotă neagră, bine tăiată, pesemne dintr-o stofă bună, strînsă pe talie. Ținea capul în sus, cu o grație plină de putere, și i se zărea, sub pălărie, profilul palid de adolescent cu un trandafir în gură : era Montparnasse.
Despre celălalt n-ar fi putut spune decît că era un moșneag. Gavroche se puse numaidecît la pîndă.

Unul dintre cei doi trecători îi pusese gînd rău celuilalt, fără îndoială. Gavroche, de la locul lui, putea să vadă ce avea să urmeze. Culcuşul se prefăcuse în ascunzătoare. Montparnasse la vînat, la ceasul acela, la locul acela, era primejdios. Gavroche simţea cum i se răscolesc măruntaiele lui de copil de mila bătrînului.

Ce să facă ? Să se amestece ? Un neputincios să ajute pe altul ? Montparnasse ar fi avut de ce rîde ! Gavroche îşi dădea seama că bătrînul şi cu el ar fi fost numai două îmbucături pentru acel primejdos bandit de optsprezece ani.

Pe cînd Gavroche cugeta, atacul se săvîrşi deodată, îngrozitor. Atacul unui tigru asupra unui asin, atacul unui păianjen asupra unei muşte. Montparnasse aruncă trandafirul pe neaşteptate, sări asupra bătrînului, îl apucă de beregată, îl încleştă, îl încolăci tot, şi Gavroche îşi înghiţi strigătul. Peste o clipă unul era sub celălalt, horcăind, zbătîndu-se cu un genunchi de piatră pe piept. Numai că nu se întîmplase aşa cum se aşteptase Gavroche. Montparnasse era la pămînt, bătrînul era deasupra lui.

Toate astea se petreceau la cîţiva paşi de Gavroche.

Bătrînul primise lovitura şi o dăduse înapoi, dar o dăduse atît de grozav, încît într-o clipă cel care atacase şi-a schimbat locul cu cel atacat.

„Straşnic invalid" se gîndi Gavroche.

Nu se putu împiedica să nu bată din palme. Aplauzele lui însă se pierdură degeaba, nu ajunseră la cei doi încăieraţi absorbiţi şi asurziţi unul de celălalt, cu răsuflarea amestecată în luptă.

Se făcu tăcere. Montparnasse nu se mai zbătu, şi Gavroche se întrebă : „O fi murit ?"

Bătrînul nu rostise un cuvînt şi nu scoase un ţipăt. Se ridică, şi Gavroche îl auzi spunîndu-i lui Montparnasse :

— Scoală-te !

Montparnasse se strînse de pe jos, dar bătrînul îl ţinea încă zdravăn. Montparnasse avea aerul umilit şi înfuriat al unui lup înhăţat de un miel.

Gavroche asculta şi se uita ; ar fi vrut să aibă mai mulţi ochi şi mai multe urechi. Se distra de minune.

Încordarea lui conştiincioasă de spectator îşi primi răsplata. Putu prinde în zbor dialogul acesta, căruia întunericul îi dădea nu ştiu ce accent tragic. Bătrînul întreba şi Montparnasse răspundea :

— Cîţi ani ai ?

— Nouăsprezece.

— Eşti puternic şi sănătos. De ce nu munceşti ?

— Mă plictiseşte.

— Ce meserie ai ?

— Trîndăvia.

— Vorbeşte serios ! Nu se poate face ceva pentru tine ? Ce-ai vrea să fii ?

— Hoţ.

Tăcere. Bătrînul părea adîncit în gînduri. Stătea nemişcat şi nu-i dădea drumul lui Montparnasse.

Din vreme în vreme, tînărul bandit, puternic şi sprinten, avea cîte o tresărire de animal prins în laţ. Dădea un brînci, încerca să pună o piedică, îşi răsucea cu deznădejde braţul, încerca să scape. Bătrînul părea că nici nu bagă de seamă, îi ţinea amîndouă braţele cu o singură mînă, cu nepăsarea atotstăpînitoare a unei puteri nemăsurate.

Visarea bătrînului ţinu cîtva timp, apoi îl privi ţintă pe Montparnasse, ridică încet glasul şi rosti, în întuneric, un fel de cuvîntare solemnă, din care Gavroche nu pierdu un cuvînt.

— Băiete, intri din lene în viaţa cea mai plină de greutăţi. Ah, spui că eşti trîndav, atunci pregăteşte-te de muncă ! Ai văzut maşina aceea înspăimîntătoare care se cheamă laminor ? Fereşte-te de ea, e vicleană şi crudă. Dacă-ţi prinde pulpana hainei, te înghite de tot. Maşina asta e trîndăvia. Opreşte-te cît mai e vreme şi mîntuieşte-te ! Altfel s-a isprăvit, peste puţin timp ai să fii prins şi strivit. După aceea nu mai e nimic de sperat. Leneşule, trudeşte-te ! Fără odihnă. Se-abate asupra ta mîna de fier, necruţătoare, a muncii. Nu vrei să-ţi cîştigi viaţa, să ai o sarcină, să împlineşti o datorie. Te plictiseşti să fii la fel cu toţi ceilalţi. Bine, atunci să fii altfel. Munca e o lege. Cine n-o primeşte, socotind-o plictiseală, o îndură mai tîrziu ca pe o tortură. Nu vrei să fii muncitor, ai să fii rob. Munca te lasă, să-i scapi, ca să te

înhațe mai bine. Nu vrei să-i fii prieten, ai să-i fii sclav. Nu vrei să cunoști oboseala cinstită a oamenilor, ai să ai parte de sudoarea osîndiților. Cînd alții vor cînta, tu ai să horcăi. Ai să vezi pe oamenii ceilalți lucrînd, de departe, de sub pămînt, și-are să ți se pară că se odihnesc. Plugarul, secerătorul, marinarul, fierarul au să-ți apară în lumină ca niște fericiți în rai. Ce strălucire răspîndește nicovala ! Ce bucurie să mîni plugul, să legi un snop ! Ce sărbătoare să vislești într-o barcă, în vînt, în libertate ! Iar tu, leneșule, sapă, tîrăște-te, rostogolește-te, umblă ! Trage la jug, ești o vită de povară între celelalte vite înhămate în iad. A, ținta ta era să nu faci nimic ? Ei bine, n-ai să mai poți trăi nici o săptămînă, nici o zi, nici un ceas în care să nu fii zdrobit de trudă. Tot ce vei face va fi pătruns de groază. Fiecare clipă trăită are să-ți încordeze vinele mușchilor, gata să plesnească. Ceea ce pentru alții e ca un fulg va fi pentru tine ca o stîncă. Cele mai simple lucruri vor fi prăpăstioase. Viața se va face hîdă în jurul tău. Îți va fi greu să răsufli, să mergi. Plămînii au să-ți pară grei de sute de kilograme. Are să-ți pară o problemă de nedezlegat să te miști dintr-un loc în altul. Orice om care vrea să iasă la aer împinge ușa și gata. Tu, dacă ai să vrei să ieși, va trebui să găurești zidul. Ce face oricine cînd vrea să iasă în stradă ? Coboară scara. Tu ai să-ți rupi cearșafurile de pe pat, ai să împletești, bucățică cu bucățică, o funie, și să ieși pe geam, ai să te agăți de firul ăsta peste o prăpastie noaptea, pe furtună, pe ploaie, pe vijelie, și, dacă funia o să fie prea scurtă, n-ai să poți coborî, va trebui să cazi. Să cazi la întîmplare, în adînc, de la înălțime, peste ce ? Peste ceea ce e jos, peste necunoscut. Sau ai să te cațări prin hornul sobei, chiar de-ar fi să te arzi, sau pe țevile privății, chiar de-ar fi să te îneci. Nu-ți mai vorbesc despre găurile pe care trebuie să le ascunzi, despre pietrele pe care trebuie să le ridici și să le pui la loc de douăzeci de ori pe zi, despre molozul pe care trebuie să-l dosești în saltea. Stă în fața ta o broască. Burghezul are în buzunar o cheie făcută de un lăcătuș. Tu, dacă vrei s-o deschizi, trebuie să faci o capodoperă înspăimîntătoare. Să iei o piesă de zece cenți, s-o tai în două lame cu unelte pe care ai să le născocești tot tu, te privește cum, apoi să scobești

interiorul acestor lame, avînd grijă să nu le strici suprafața, și să le faci pe margine un canal dințat, așa ca să se potrivească una pe alta ca un capac peste o oală. Puse așa, una peste alta, nimeni n-are să bănuiască nimic. Supraveghetorii care au să te pîndească au să creadă că e un gologan. Ce-ai să pui în cutia asta ? O fărîmiță de oțel. Un resort de ceasornic pe care l-ai zimțat și din care ai făcut un ferăstrău. Cu ferăstrăul acesta, lung cît un ac și ascuns într-un ban, va trebui să tai resortul broaștei, limba zăvorului, toarta lacătului, drugul de la fereastră și cătușele de la picior. După ce vei fi săvîrșit capodopera aceasta, după ce vei fi înfăptuit atîtea isprăvi, minuni de artă, de dibăcie, de îndemînare, de răbdare, știi care-ți va fi răsplata dacă se va afla că ești autorul lor ? Carcera. Iată viitorul ! Lene, plăcere, ce prăpăstii ! Știi că a nu voi să faci nimic e o hotărîre nenorocită ? A fi leneș însemnează a trăi pe spinarea societății. A fi nefolositor, adică păgubitor, te duce drept la mizerie. Vai de cel care vrea să fie parazit ! Va fi gunoi ! Nu-ți place să muncești ? N-ai decît un gînd : să bei bine, să mănînci bine, să dormi bine ! Ai să bei apă stătută, ai să mănînci pîine neagră, ai să dormi pe o scîndură cu lanțuri prinse de picioare și noaptea ai să le simți răceala pe carnea ta. Ai să le fărîmi, ai să fugi. Bine. Ai să te tîrăști pe burtă prin mărăcini și ai să mănînci buruieni ca fiarele din pădure. Au să te prindă iar. Și atunci ai să-ți petreci viața într-o groapă adîncă, prins cu lanțuri de perete, ai să pipăi ca să-ți găsești ulciorul cu apă, ai să rozi o bucată de pîine groaznică, pe care nici cîinii n-ar atinge-o, și ai să mănînci fasolea pe care au mîncat-o, înaintea ta, viermii. Ai să fii un gîndac de pivniță. Ah ! Ai milă de tine însuți, copil nenorocit, care acum mai puțin de douăzeci de ani erai încă la doică și mai ai încă o mamă. Te rog, ascultă-mă ! Vrei stofă scumpă, pantofi de lac, vrei să-ți încrețești părul, să ți-l ungi cu ulei parfumat, să placi femeilor, să fii frumușel. Ai să fii ras în cap, ai să porți zeghe roșie și saboți de lemn. Vrei inel pe deget. Ai să ai zgardă de fier la gît. Și dacă o să te uiți după o femeie, un ciomag pe spinare ! Ai să intri la douăzeci de ani, ca să ieși la cincizeci. Ai să intri în iad tînăr, rumen, proaspăt, cu ochii strălucitori și cu dinții albi, cu păr des, de flăcăiandru, și ai să ieși frînt, cocoșat, zbîr-

cit, știrb, respingător, cu părul alb. Ah, băiete dragă, o iei pe un drum greșit, lenea te povățuiește prost! Hoția e cea mai grea muncă. Crede-mă! Nu te apuca de treaba asta încurcată care se cheamă trîndăvia. Nu e ușor să fii ticălos, e mai lesne să fii om de treabă. Acum du-te și gîndește-te la cuvintele mele. Ia stai! Ce voiai de la mine? Punga? Ia-o!

Și bătrînul îi dădu drumul lui Montparnasse și-i puse punga cu bani în mîini. Montparnasse o cîntări o clipă, apoi o strecură ușor în buzunarul din spate al redingotei, cu aceeași grijă cu care ar fi umblat dacă ar fi furat-o.

După asta, bătrînul îi întoarse spatele și își urmă liniștit plimbarea.

— Nătărăul! șopti Montparnasse.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, cine era bătrînul.

Montparnasse, uluit, îl privea pierind în întuneric. Această contemplare i-a fost fatală.

Pe cînd bătrînul se depărta, Gavroche se apropia.

Gavroche se asigurase cu o privire piezișă că domnul Mabeuf, adormit poate, se mai afla încă pe bancă. Ștrengarul ieșise din tufiș și se tîrîse în umbră, în spatele lui Montparnasse, care stătea nemișcat, și, fără să fie văzut sau auzit, ștrengarul își strecură binișor mîna în buzunarul redingotei de stofă fină, neagră, și apucă punga. Apoi își trase mîna înapoi, începu iar să se tîrască și pieri ca o șopîrlă în întuneric. Montparnasse care n-avea de ce să se păzească și care cugeta pentru prima oară în viața lui nu băgă de seamă nimic. Gavroche, cînd ajunse la locul unde se afla moș Mabeuf, azvîrli punga peste gard și o luă la sănătoasa.

Punga căzu pe piciorul lui moș Mabeuf. Lovitura îl deșteptă. Se aplecă, ridică punga, nu pricepu nimic și o deschise. Era o pungă cu două despărțituri: într-una erau cîțiva gologani, în cealaltă șase napoleoni.

Domnul Mabeuf, foarte tulburat, duse punga femeii de serviciu.

— Ne-a picat din cer! zise mătușa Plutarque.

CARTEA A CINCEA

AL CĂREI SFÎRȘIT NU SEAMĂNĂ CU ÎNCEPUTUL

I

SINGURĂTATEA ȘI UNIFORMELE

Durerea Cosettei, care fusese atît de sfîșietoare și atît de vie cu patru-cinci luni mai înainte, acum, fără știrea ei, intrase în convalescență. Natura, primăvara, tinerețea, dragostea pentru taică-său, veselia păsărelelor și a florilor strecurau în fiecare zi, pe încetul picătură cu picătură, în inima ei tînără și feciorelnică, ceva care semăna cu uitarea. Focul se stingea oare de tot ? Sau era numai acoperit cu un strat de cenușă ? Adevărul e că aproape nu mai simțea nici un punct dureros și arzător.

Într-o zi își aminti deodată de Marius : „Ia te uită, își spuse ea, nu mă mai gîndesc la el !"

În aceeași săptămînă văzu trecînd prin fața gardului de fier al grădinii un ofițer de lăncier foarte frumos, subțire în talie, cu o uniformă încîntătoare, cu obraji de fată, cu sabie sub braț, cu mustața pomădată, cu chipul lăcuit. Avea părul blond, ochii albaștri, puțin bulbucați, fața rotundă, înfumurată, obraznică și frumușică. Era întru totul contrariul lui Marius. Mergea cu țigara în gură. Cosette se gîndi că ofițerul acesta făcea parte, fără îndoială, din regimentul încazarmat în strada Babylon.

Îl văzu trecînd și a doua zi. Se uită să vadă cît era ceasul.

Din clipa aceea îl văzu trecînd aproape zilnic. Era numai o întîmplare ?

Camarazii ofițerului băgară de seamă că în grădina aceea, „neîngrijită", în dosul grilajului vechi, rococo, se

afla totdeauna o fată drăgălașă la ora la care trecea pe acolo chipeșul locotenent, pe care cititorul îl cunoaște și care se numea Théodule Gillenormand.

— Uite, uite ! spuneau ei, cine e fetița care îți face ochi dulci ?

— Am eu timp să mă uit la toate fetele care se uită la mine ? le răspundea lăncierul.

Acestea se petreceau tocmai în vremea cînd Marius se cufunda încet în agonie și-și spunea : „Dacă ce-l puțin aș putea-o vedea înainte de a muri !"

Dacă dorința lui s-ar fi împlinit, dacă ar fi văzut-o în clipa aceea uitîndu-se după lăncier, n-ar fi putut rosti un cuvînt și ar fi murit de durere.

A cui era vina ? A nimănui.

Marius avea una din firile acelea care se adîncesc în durere și-și fac culcuș în ea. Cosette era dintre acei care se afundă și ies deasupra.

Cosette trecu printr-o încercare primejdioasă, trecerea de neînlăturat a visării femeiești lăsate în voia ei, în care inima unei fete singuratice e asemenea cîrceilor unei vițe, care se agață, la întîmplare, ori de capitelul unei coloane, ori de stîlpul unei cîrciumi. Încercare scurtă și hotărîtoare, greu de trecut pentru orice orfană, fie că e bogată sau săracă, pentru că bogăția nu te ferește să faci o alegere greșită. Poți să faci o alegere greșită. Poți să faci un măritiș rău în societatea bună. Adevărata nepotrivire între soți e cea a sufletelor. Așa cum un tînăr necunoscut, fără nume mare, fără origine nobilă, fără avere, e un capitel de marmură care sprijină un templu de sentimente și idei generoase, tot așa cutare om din lumea bună, mulțumit de el și bogat, care are cizme lustruite și cuvinte poleite, dacă privești nu pe dinafară, ci înăuntrul lui, dacă îi cîntărești însușirile sortite femeii, vezi că nu e decît un prostănac, zbuciumat de patimi brutale, nerușinate, vicioase : un stîlp de cîrciumă.

Ce se petrecea în sufletul Cosettei ? Patimă liniștită sau adormită ; dragoste care plutea, nelămurită ; ceva care era limpede, strălucitor, și tulbure pe măsură ce coborai în adînc, pînă în întuneric. Chipul ofițerului cel frumos se

oglindea la suprafaţă. Dar la fund, la fund de tot, era o amintire ? Poate. Cosette nu ştia.

Atunci veni o întîmplare ciudată.

II

TEMERILE COSETTEI

În prima jumătate a lui aprilie, Jean Valjean făcu o călătorie.

Ştia că aceasta i se întîmpla din cînd în cînd, la răstimpuri. Lipsea o zi, două, cel mult trei. Unde se ducea ? Nimeni nu ştia, nici chiar Cosette. O singură dată, la o plecare a lui, îl întovărăşise în trăsură pînă la colţul unei fundături, pe a cărei tăbliţă scria : *Fundătura La Planchette*. El coborîse acolo, şi trăsura o adusese pe Cosette înapoi, în strada Babylon. Jean Valjean făcea călătoriile astea de obicei cînd nu mai erau bani în casă.

Aşadar, Jean Valjean lipsea. Spusese : „Mă întorc peste trei zile".

Seara, Cosette era singură în salon. Ca să-i treacă plictiseala, deschisese pianul şi începuse să cînte, acompaniindu-se, partea corului din *Euryanthe* [1] : *Vînătorii rătăciţi în pădure*, care e poate cea mai frumoasă bucată muzicală. Cînd isprăvi, rămase pe gînduri.

Deodată i se păru că cineva umblă prin grădină. Nu putea fi taică-său, care lipsea de acasă. Nu putea fi Toussaint fiindcă se culcase. Era ora zece seara.

Se duse lîngă oblonul închis şi îşi lipi urechea de el. I se păru că aude un pas de bărbat, care mergea încetişor.

Se sui repede la etaj, în odaia ei, ridică puţin oblonul şi se uită în grădină. Era lună plină. Se vedea ca ziua.

Nu era nimeni.

Deschise fereastra. Grădina era cu desăvîrşire liniştită, şi strada atît cît se vedea, era pustie ca de obicei.

Cosette se gîndi că fusese o părere. Îşi închipuise numai că aude un zgomot. Era o halucinaţie stîrnită, poate, de corul acela de Weber, întunecat şi minunat, care deschide în faţa sufletului adîncimi spăimîntătoare, care tremură

[1] Operă a compozitorului german Weber (1786—1826).

înaintea ochilor ca o pădure ameţitoare în care se aud trosnind crengile moarte sub paşii neliniştiţi ai vînătorilor întrezăriţi în amurg.

Gîndurile ei luară altă cale.

De altfel, Cosette nu era fricoasă din fire. În vinele ei curgea sînge de ţigancă şi de vagabond desculţ. Era mai curînd ciocîrlie decît porumbiţă. Avea un suflet sălbatic şi curajos.

A doua zi, mai devreme, pe cînd se îngîna ziua cu noaptea, Cosette se plimba prin grădină. Cufundată în gînduri tulburi cum era, i se păru că aude un zgomot asemănător celui din ajun, ca şi cum cineva ar fi mers pe sub copaci, nu departe de ea, în întuneric ; dar îşi spuse că foşnetul a două ramuri, care se clatină de vînt seamănă foarte mult cu umbletul paşilor în iarbă, şi nu luă aminte... De altfel, nu vedea nimic.

Ieşi din „desiş". Ca să ajungă la treptele casei, trebuia să străbată o pajişte mică, verde. Cînd Cosette ieşi dintre copaci, luna care se ridicase în spatele ei îi aruncă umbra pe pajişte.

Cosette se opri înlemnită.

Lîngă umbra ei, luna desena limpede pe iarbă altă umbră nespus de înfricoşătoare, o umbră care avea o pălărie rotundă.

Părea umbra unui bărbat care ar fi stat în picioare la marginea desişului, cu cîţiva paşi în urma Cosettei.

O clipă nu putu nici să vorbească, nici să strige, nici să cheme, nici să mişte, nici să se întoarcă.

În sfîrşit, îşi adună tot curajul şi se întoarse cu hotărîre.

Nu era nimeni.

Privi pe pămînt. Umbra pierise.

Intră iar în desiş, răscoli cu curaj toate ungherele, se duse pînă la grilaj şi nu găsi nimic.

Simţea că-i îngheaţă sîngele în vine. Era o nouă vedenie ? Cum, două zile la rînd ? Hai, fie o arătare, dar două ? Mai neliniştitor era faptul că umbra, fără îndoială, nu era o stafie. Stafiile nu poartă pălării rotunde.

Jean Valjean se întoarse a doua zi. Cosette îi povesti ceea ce i se păruse că auzise şi văzuse. Se aştepta ca tai-

că-său s-o liniştească, credea că taică-său avea să ridice din umeri şi să-i spună : „Eşti o zăpăcită mică !"

Jean Valjean căzu pe gînduri.

— Cred că nu-i nimic, îi spuse el.

O părăsi sub un pretext oarecare şi se duse în grădină, unde îl văzu cercetînd grilajul cu multă atenţie.

Peste noapte se trezi. De data asta era sigură că aude paşi sub fereastra ei, lîngă scări. Alergă şi deschise ferăstruica. În grădină se afla în adevăr un om care ţinea în mînă un baston gros. În clipa în care vru să strige, luna lumină profilul omului. Era taică-său.

Se culcă la loc, spunîndu-şi : „Va să zică şi el e îngrijorat !"

Jean Valjean petrecu în grădină noaptea aceea şi încă două nopţi în şir. Cosette îl văzu prin ferăstruica din oblon.

A treia noapte, luna, în descreştere, răsări mai tîrziu. Era poate ora unu cînd auzi un hohot de rîs şi vocea tatălui ei care o striga :

— Cosette !

Sări din pat, îşi puse halatul şi deschise fereastra.

Taică-său era jos, pe pajişte :

— Te-am trezit ca să te liniştesc, spuse el. Uite stafia ta cu pălărie rotundă !

Şi-i arătă pe iarbă o umbră desenată de lună, care semăna destul de bine cu silueta unui bărbat cu pălărie rotundă. Era umbra aruncată de un horn de tuci, cu capac, care se ridica deasupra unui acoperiş vecin.

Cosette rîse şi ea : toate presupunerile ei lugubre se împrăştiară şi, a doua zi, luînd gustarea de dimineaţă alături de tatăl său, făcu haz amintindu-şi de grădina sinistră, în care se plimbau umbre de hornuri.

Jean Valjean se linişti de-a binelea. Cosette nu se uită nici ea cu prea multă luare-aminte, ca să-şi dea seama dacă hornul se afla în direcţia în care i se păruse ei că văzuse umbra şi dacă luna se afla în acelaşi punct al cerului. Nu se întrebă cît de ciudat era hornul acela care, cînd fusese prins asupra faptului, se retrăsese să nu i se mai vadă umbra — pentru că umbra pierise cînd se întorsese Cosette — şi atunci fusese sigură de ce văzuse. Cosette se însenină cu desăvîrşire. Fu mulţumită cu explicaţia aceea

și-i ieși din minte gîndul că cineva ar fi putut umbla seara și noaptea prin grădină.

Cu toate acestea, peste cîteva zile se ivi o altă întîmplare.

III

TOUSSAINT ARE PĂRERILE EI

În grădină, aproape de gardul de fier dinspre stradă, se afla, ascunsă de privirile curioșilor, într-o boltă de verdeață, o bancă de piatră pe care un trecător putea s-o atingă strecurîndu-și brațul printre gratii.

Într-o seară, tot în aprilie, Jean Valjean plecase de acasă. Cosette se așezase pe banca aceea, după asfințitul soarelui. Vîntul începuse să bată mai tare prin copaci. Cosette se gîndea. O tristețe fără noimă o biruia încet, tristețea aceea de neînvins pe care ți-o dă seara și care vine, poate, cine știe, din taina unui mormînt întredeschis la acel ceas.

Poate că și Fantine era în umbra aceea.

Cosette se ridică, dădu încet ocol grădinii, călcînd prin iarba plină de rouă și spunîndu-și în acel soi de somnambulism melancolic în care era cufundată : „Seara, aici, în grădină, ar trebui să porți saboți. Altfel poți răci."

Și se îndreptă iar spre bancă.

În clipa în care vru să se așeze văzu pe locul pe care îl părăsise adineauri o piatră destul de mare, care nu fusese acolo cu o clipă mai înainte.

Cosette se uită la piatră, întrebîndu-se ce însemna asta ? Deodată își dădu seama că piatra n-a putut veni singură pe bancă : o pusese acolo cineva, un braț trecuse prin gratii, și gîndul acesta o înspăimîntă. De data asta îi fu frică de-a binelea. Nu mai era nici o îndoială, piatra era acolo. N-o atinse, fugi fără să se uite în urma ei, se ascunse în casă, închise numaidecît obloanele cu drugul și puse zăvorul la ușa dinspre terasă. O întrebă pe Toussaint :

— Tata s-a întors ?

— Încă nu, domnișoară.

(Am spus o dată pentru totdeauna că Toussaint era bîlbîită. Să ni se îngăduie să n-o mai accentuăm. Nu ne place notația muzicală a acestei infirmități.)

Jean Valjean, căruia îi plăcea să cugete și să se plimbe, se întorcea adesea tîrziu de tot.

— Toussaint, mai adăugă Cosette, ai dumneata grijă să închizi bine obloanele care dau spre grădină, să le prinzi în drugi și să vîri bine cuiul de fier în inelul zăvorului, da ?

— Fiți liniștită, domnișoară !

Cosette știa că Toussaint avea grijă să încuie în fiecare seară, dar nu se putu împiedica să nu adauge :

— Tare e pustiu aici !

— Asta e adevărat ! spuse Toussaint. Ar putea să te omoare careva fără să ai timp să zici : au ! Și domnul, care nu doarme în casă !... Dar să nu vă temeți, domnișoară, ferec ferestrele ca pe niște cetăți. Două femei singure ! Să mori de frică, nu alta ! Ia închipuiește-ți ! Să vezi noaptea niște bărbați care intră în odaie și-ți spun : „Să nu scoți o vorbă !“ și încep să-ți taie beregata. Și, vezi, nu e că mori, toată lumea moare, știi bine că tot o să mori odată, da e grozav să pună mîna pe tine oamenii ăia ! Și pe urmă nu cred că au cuțite care taie bine ! Of, Doamne !

— Taci ! rosti Cosette. Închide tot, zăvorește !

Cosette, înspăimîntată de melodrama născocită de Toussaint și poate de amintirea vedeniilor de săptămîna trecută, care-i veneau iar în minte, nu îndrăzni să-i spună : „Du-te de vezi ce piatră au pus pe bancă !“ temîndu-se că prin ușa dinspre grădină puteau intra „indivizi“. Închise cu grijă toate ușile și toate ferestrele, o puse pe Toussaint să cerceteze toată casa, din pivniță pînă în pod, se încuie în odaia ei, trăgînd zăvorul, se uită sub pat, se culcă și dormi rău. Toată noaptea visă piatra aceea care se făcuse mare cît un munte și plină de peșteri.

Cînd răsări soarele — răsăritul soarelui ne face să rîdem de spaimele nopții, și rîsul e totdeauna la fel de puternic ca spaima pe care am tras-o — cînd răsări soarele, Cosette, deșteptîndu-se, își socoti spaima un vis rău și-și spuse : „Ce mi-a trecut prin cap ? A fost la fel cu pașii pe care mi s-a părut că i-am auzit săptămîna trecută,

noaptea, în grădină! Ca umbra hornului! Cum? M-am făcut fricoasă?"

Soarele, care străbătea roșu-aprins printre crăpăturile oblonului preschimbînd în purpură perdelele de damasc, o liniști atît de bine, încît totul se topi în mintea ei, pînă și piatra.

„N-a fost nici o piatră pe bancă, așa cum n-a fost nici un bărbat cu pălărie rotundă în grădină. Am visat eu."

Se îmbrăcă, cobori în grădină, alergă la bancă și simți că o scaldă o sudoare rece. Piatra era acolo.

Dar asta ținu doar o clipă. Spaima din timpul nopții se schimbă în curiozitate.

„Ei hai să văd!"

Ridică piatra, care era destul de mare. Sub ea se afla ceva care semăna a scrisoare.

Era un plic alb. Cosette îl luă. N-avea nici adresă, nici pecete. Plicul, deși nelipit, nu era însă gol. Înăuntru se aflau niște hîrtii. Cosette le cercetă, nu cu spaimă, nici din curiozitate. Începea să fie neliniștită.

Scoase afară din plic tot conținutul lui: era un caiețel cu pagini numerotate, pe care se aflau cîteva rînduri scrise „destul de drăguț și foarte delicat", gîndi Cosette.

Fata căuta un nume, nu-l găsi. O iscălitură, nu era. Cui era adresat? Pesemne că ei, de vreme ce o mînă pusese plicul pe banca ei. De la cine venea? Fu cuprinsă de un farmec de nedescris, încercă să-și întoarcă ochii pe foile care-i tremurau în mînă, privi cerul, strada, salcîmii scăldați în lumină, porumbeii care zburau pe un acoperiș vecin, apoi privirea i se întoarse repede asupra manuscrisului. Și gîndi că trebuie să știe ce se afla în el.

Iată ce citi:

IV

O INIMĂ SUB PIATRĂ

Dragostea e reducerea lumii întregi la o singură ființă, preamărirea unei singure făpturi pînă la îndumnezeire.

Dragostea e închinăciunea pe care îngerii o fac stelelor. Ce trist e sufletul cînd e trist din dragoste!

Ce gol înseamnă lipsa ființei care umple ea singură întreaga lume ! Ah, ce adevărat e că ființa iubită devine Dumnezeu ! Dumnezeu ar putea fi gelos, dacă tatăl ceresc n-ar fi făcut dinadins întreaga fire pentru suflet, și sufletul pentru dragoste !

Un zîmbet zărit sub o pălărie de crep alb cu panglici albastre e destul pentru ca sufletul să pătrundă în palatul viselor.

Dumnezeu e în fiecare lucru, dar toate îl ascund. Lucrurile sînt cufundate în noapte, ființele sînt opace. A iubi o ființă înseamnă a o face străvezie.

Anumite gînduri sînt rugăciuni. Sînt clipe în care, oricum ar sta trupul, sufletul e în genunchi.

Îndrăgostiții despărțiți înșală absența prin mii de închipuiri, care totuși au realitatea lor. Sînt împiedicați de a se vedea, nu-și pot scrie, dar găsesc o mulțime de mijloace tainice de a-și vorbi. Își trimit cîntecul păsărilor, mireasma florilor, rîsul copiilor, lumina soarelui, suspinele vîntului, razele stelelor, întreaga fire. De ce nu ? Toate înfăptuirile lui Dumnezeu sînt făcute ca să slujească dragostea. Dragostea e destul de puternică pentru a încărca întreaga natură cu mesajele ei.

O, primăvară, tu ești scrisoarea pe care i-o scriu ei !

Viitorul e încă și mai mult al inimilor decît al minții. Dragostea e singurul lucru care poate umple eternitatea. Infinitului îi trebuie ceea ce nu se isprăvește niciodată.

Dragostea e sufletul însuși. E de aceeași natură. Dragostea e o scînteie divină ca și sufletul, și tot ca el e incoruptibilă, indivizibilă, nepieritoare. E un punct de foc în noi, nemuritor și infinit, pe care nimic nu-l poate mărgini și nimic nu-l poate atinge. Îl simți arzînd pînă în măduva oaselor și-l vezi strălucind pînă în adîncurile cerului.

O, dragoste ! adorație ! voluptate a două gînduri care se înțeleg, a două inimi care se dăruiesc, a două priviri care se pătrund ! Fericire, veni-vei și la mine ! Plimbări în doi, în singurătate ! Zile binecuvîntate și strălucitoare !

Visez uneori că, din cînd în cînd, clipe din viața îngerilor se desprind și vin aici, pe pămînt, și se amestecă în destinul oamenilor.

Dumnezeu nu poate dărui fericirii celor care se iubesc decît o durată fără capăt. După o viață de dragoste, o eternitate de dragoste, da, e o întregire. Dar nici lui Dumnezeu nu-i e cu putință să facă ceva mai mare decît fericirea desăvîrșită pe care o dă sufletului iubirea. Dumnezeu e împlinirea în cer. Dragostea e împlinirea omului.

Privești o stea pentru că e luminoasă și pentru că e de nepătruns. Dar lîngă tine se află o strălucire mai dulce și o taină mai mare : femeia.

Noi toți, oricare am fi, avem în noi un izvor dătător de viață. În clipa cînd îl pierdem, ne lipsește aerul, ne înăbușim. Murim. E grozav să mori din lipsă de iubire. E o sugrumare a sufletului.

Cînd dragostea a strîns laolaltă și a contopit două ființe într-o unitate sfîntă și îngerească, aceste ființe au găsit taina vieții. Nu sînt decît cele două tulpini ale aceluiași destin ; sînt două aripi ale unui singur suflet. A iubi înseamnă a pluti.

În ziua în care o femeie care trece prin fața ta răspîndește lumină în mers, ești pierdut, iubești. Nu mai ai de făcut altceva decît să te gîndești atît de neclintit la ea, încît s-o silești să se gîndească la tine.

Ceea ce începe dragostea nu poate fi încheiat decît de Dumnezeu.

Adevărata dragoste e nemîngîiată sau se încîntă pentru o mănușă pierdută, pentru o batistă găsită și are nevoie de veșnicie pentru devotamentul și nădejdile ei. E alcătuită în același timp din infinitul mare și din infinitul mic.

Dacă ești piatră, fii magnet ; dacă ești plantă, fii simțire, dacă ești om, fii iubire.

Dragostei nu-i ajunge nimic. Dacă are fericirea, vrea raiul. Dacă are raiul, vrea tot cerul.

O, voi cei care iubiți, toate se cuprind în dragoste; să știți să le găsiți. Iubirea are, ca și cerul, contemplarea, și ceva mai mult decît cerul : plăcerea.

„Mai vine la Luxembourg ?" „Nu, domnule," „În biserica aceasta ascultă liturghia ?" „Nu mai vine." „Mai stă în casa asta ?" „S-a mutat." „Unde ?" „N-a spus."
Ce lucru cumplit, să nu știi unde locuiește sufletul tău !

Dragostea are copilăriile ei, celelalte patimi au micimile lor. Rușine patimilor care micșorează omul ! Cinste celor care-l fac copil !

Ce lucru ciudat ! Sînt în întuneric. O ființă a plecat luînd cerul cu ea.

Ah, să fii culcat alături de ea în același mormînt, mînă în mînă, și, din cînd în cînd, în întuneric, să ne mîngîiem încet un deget. Veșnicia mea s-ar mulțumi cu atît.

Voi cei care suferiți pentru că iubiți, iubiți încă și mai mult. A muri de dragoste înseamnă a trăi în ea.

Iubiți ! O întunecată transfigurare înstelată e amestecată în această tortură. Agonia își are extazul ei.
O, bucurie a păsărilor ! Cîntă pentru că au un cuib.

Dragostea e respirația cerească a aerului din rai.

Inimi adînci, spirite înțelepte, luați viața așa cum a făcut-o Dumnezeu ! E o încercare îndelungată, o pregătire neînțeleasă pentru un destin necunoscut. Destinul acesta, cel adevărat, începe la om o dată cu prima treaptă înăuntrul mormîntului. Atunci se ivește ceva în fața ochilor și începe să se zărească veșnicia. Gîndiți-vă la cuvîntul acesta : veșnicie. Cei vii văd durata. Numai morții văd veșnicia. Pînă atunci iubiți și suferiți, nădăjduiți și gîndiți. Vai de cel care n-a iubit decît trupul, forme, aparențe. Moartea îi va lua totul. Încercați să iubiți suflete, le veți regăsi trupul.

Am întîlnit pe stradă un tînăr foarte sărac care iubea. Avea o pălărie veche, haine roase, coatele găurite. Ghetele îi erau pline de apă și inima îi era plină de stele.

Ce lucru minunat să fii iubit! Nu există decît un singur lucru mai minunat: să iubești! Inima, trecînd prin iubire, devine eroică. Nu mai e alcătuită decît din puritate. Nu se mai reazemă decît pe ceea ce e mare și înalt. În ea nu poate încolți nici un gînd nevrednic, cum nu pot crește urzici pe un ghețar. Sufletul înalt și senin, neatins de patimi și emoții josnice, care domină viața și umbrele lumii acesteia, nebuniile, minciunile, urile, vanitățile, mizeriile, locuiește în albastrul cerului și nu mai simte decît zguduirile adînci și subterane ale destinului, așa cum culmea munților simte cutremurele de pămînt.

Soarele s-ar stinge dacă n-ar mai iubi nimeni.

V

COSETTE DUPĂ SCRISOARE

Pe cînd citea, Cosette se lăsa furată încet-încet de gînduri. În clipa cînd ridică privirea de pe ultimul rînd al caietului, ofițerul cel frumos — era ora lui — trecu țanțoș prin fața grilajului. Cosette îl găsi respingător.

Începu să se uite din nou la caiet. „E un scris încîntător", gîndi Cosette; de aceeași mînă, dar cu cerneli deosebite, cînd foarte închise, cînd spălăcite, ca atunci cînd turnăm apă în călimară, și, prin urmare, din zile diferite. Cineva își mărturisește toate gîndurile, suspin cu suspin, fără șir, fără alegere, fără țintă, la întîmplare. Cosette nu mai citise niciodată ceva asemănător. Manuscrisul, lumină vie pe un fundal de umbre, i se părea un sanctuar cu porțile întredeschise. Fiecare dintre rîndurile acelea misterioase strălucea puternic în ochii ei și-i umplea inima cu o bucurie ciudată. În educația pe care o primise, i se vorbise mereu despre suflet și niciodată despre dragoste, ca și cum s-ar putea vorbi despre jeratic fără să pomenim

de flacără. Manuscrisul de cincisprezece pagini îi destăinuia pe neașteptate și cu încetul ce înseamnă dragostea, suferința, soarta, viața, veșnicia, începutul, sfîrșitul. Parcă s-ar fi deschis o mînă și i-ar fi aruncat dintr-o dată un pumn de raze. În aceste cîteva rînduri descoperea o fire pătimașă, înflăcărată, mărinimoasă, cinstită, o voință dîrză, o suferință fără margini și o nădejde nețărmurită, o inimă mîhnită și un ideal nețărmurit. Ce putea să însemne manuscrisul acela ? Era o scrisoare. O scrisoare fără adresă, fără nume, fără dată, fără iscălitură, grăbită și avîntată, enigmă alcătuită din adevăruri, solie și dragoste menită să fie purtată de un înger și citită de o fecioară, întîlnire dată dincolo de marginile pămîntului, răvaș de iubire al unei năluci către o închipuire.

Era un absent liniștit și abătut, care părea gata să-și caute scăpare în moarte și care-i împărtășea celei care îi lipsea, taina destinului, rostul vieții, dragostea. Cel care scrisese toate acestea era cu un picior în groapă și cu ochii spre cer. Rîndurile așternute unul după altul pe hîrtie erau ceea ce s-ar putea numi fărîme de suflet.

Și de la cine puteau veni paginile acestea ? Cine să le fi scris ? Cosette nu stătu nici o clipă la îndoială. Un singur om :

El !

Se făcuse iar lumină în mintea ei. Totul se înfiripase din nou. Simțea o bucurie nespusă și-o tulburare adîncă. El, el îi scria ; era acolo ; mîna lui se strecurase printre zăbrelele grilajului. În vreme ce ea îl uita, el o regăsise. Dar îl uitase oare ? Nu ! Nicidecum ! Fusese nebună, închipuindu-și măcar o clipă lucrul ăsta. Îl iubise mereu, îl adorase totdeauna. Jarul fusese acoperit și mocnise cîtăva vreme, dar își dădea seama acum că nu făcuse altceva decît să ardă mai în adînc, iar acum flăcările izbucneau din nou și o cuprindeau în întregime. Caietul era ca o scînteie desprinsă din sufletul lui și strecurată într-al ei ; simțea că focul se aprinde iarăși. Fiecare cuvînt al manuscrisului o mișca adînc : „O ! da, spunea ea, îmi aduc aminte de toate ! Le-am citit în ochii lui !“

Isprăvise de citit pentru a treia oară manuscrisul, cînd locotenentul Théodule trecu din nou prin fața grilajului,

zornăindu-şi pintenii. Cosette se văzu silită să ridice capul. Îl găsi anost, nătîng, prost, inutil, înfumurat, dezgustător, obraznic şi slut. Ofiţerul socoti că trebuie să-i zîmbească. Ea întoarse capul ruşinată şi mînioasă. Ar fi avut poftă să-i arunce cu ceva în cap.

O luă la fugă, intră în casă şi se încuie în odaia ei ca să mai citească o dată manuscrisul, să-l înveţe pe dinafară şi să dea frîu liber gîndurilor. După ce isprăvi de citit, îl sărută şi îl vîrî în sîn.

Se sfîrşise. Cosette se întorsese la marea ei dragoste îngerească. Genunea raiului i se deschidea iarăşi în faţă.

Toată ziua Cosette trăi ca într-un fel de ameţeală. Nu se putea gîndi la nimic ; gîndurile îi erau destrămate ca firele unui scul încîlcit ; nu izbutea să le descurce ; în starea de tulburare în care se afla, nici ea singură nu-şi dădea seama ce aştepta. Nu se încumeta să-şi făgăduiască nimic, dar nici nu voia să-şi refuze nimic. Emoţia i se citea pe faţă, în vreme ce trupul îi era scuturat de fiori. Din cînd în cînd, i se părea că visează ; îşi spunea : „Să fie oare adevărat ?" şi începea să pipăie caietul drag la piept ; îl apăsa pe inimă, îi simţea colţurile pătrunzîndu-i în carne şi, dacă Jean Valjean ar fi zărit-o în clipa aceea, s-ar fi cutremurat în faţa acestei bucurii înflăcărate şi necunoscute care-i ţîşnea de sub pleoape. „O, da ! îşi spunea ea, el e ! El mi-a trimis scrisoarea !"

Era încredinţată că o adusese o mînă de înger, o voinţă de sus.

O, minuni ale dragostei ! O, visuri ! Acea voinţă de sus, acea mînă de înger era un cocoloş de pîine ca acela aruncat de un hoţ altui hoţ, din curtea Charlemagne înspre Groapa Leilor, pe deasupra acoperişului închisorii La Force.

VI

BĂTRÎNII SÎNT FĂCUŢI CA SĂ PLECE CÎND TREBUIE

Pe înserate, Jean Valjean ieşi : Cosette se îmbrăcă. Îşi potrivi părul cum îi şedea mai bine ; îşi puse o rochie în al cărui decolteu foarfeca intrase ceva mai mult decît ar

fi trebuit, lăsînd prin această tăietură să se zărească gîtul întreg, lucru care era, după cum spun fetele, „cam necuviincios". Nu era cîtuși de puțin necuviincios : era mai drăguț decît altfel. Se gătise astfel fără să știe bine de ce.

Avea de gînd să iasă ? Nu.

Aștepta pe cineva ? Nu.

În amurg coborî în grădină. Toussaint avea treabă în bucătăria care dădea spre curtea din fund.

Porni pe sub crengi, depărtînd din cînd în cînd cu mîna pe cele care erau foarte aplecate.

Ajunse la bancă.

Piatra mai era acolo.

Se așeză și atinse cu mîna ei albă, catifelată piatra, ca și cum ar fi vrut s-o mîngîie și să-i mulțumească.

Deodată avu impresia nelămurită pe care o încercăm chiar fără să vedem nimic, cînd cineva se află în spatele nostru.

Întoarse capul și sări în picioare.

El era.

Cu capul gol. Părea palid și slăbit. Hainele negre abia i se deslușeau. Amurgul îi făcea și mai palidă fruntea frumoasă și-i învăluia ochii în întuneric. Sub vălul unei negrăite seninătăți avea ceva din lumea morții și a nopții. Fața îi era luminată de ultimele licăriri ale zilei care se stingea și de gîndurile unui suflet care-și lua zborul.

Nu părea nălucă, dar nici om nu era.

Pălăria și-o azvîrlise la cîțiva pași în tufiș.

Cosette, aproape să-și piardă cunoștința, nu scoase nici un țipăt. Se dădea încet înapoi, deoarece se simțea atrasă. El rămase nemișcat. În adierea plină de taină și de tristețe care o învăluia, ea simți privirea ochilor pe care nu-i vedea.

Dîndu-se mereu înapoi, Cosette se lovi de un copac și se rezemă de el. Dacă n-ar fi fost copacul, ar fi căzut.

Atunci îi auzi glasul, pe care nu i-l auzise niciodată cu adevărat, abia plutind deasupra foșnetului frunzelor și șoptind :

— Iartă-mă că sînt aici ! Mi-e inima plină ; nu mai puteam trăi așa ; de aceea am venit. Ai citit ce ți-am lăsat pe bancă ? Mă mai ții puțin minte ? Să nu-ți fie frică

de mine! E mult de atunci; îți mai amintești ziua cînd te-ai uitat la mine? În Luxembourg, lîngă statuia gladiatorului. Și zilele cînd ai trecut prin fața mea? La 16 iunie și la 2 iulie. E-aproape un an. Nu te-am mai văzut de mult. Am întrebat-o pe femeia care închiriază scaunele și mi-a spus că nu te-a mai văzut. Locuiai pe strada Ouest, la al treilea, în față, într-o casă nouă. Vezi că știu? Te urmăream. Ce-aș fi putut face? Pe urmă ai dispărut. Mi s-a părut că te-am zărit trecînd într-o zi, pe cînd citeam gazetele, sub arcadele *Odeonului*. Am alergat. Dar nu. Era cineva care avea o pălărie ca a dumitale. Noaptea vin aici. Să nu-ți fie teamă; nu mă vede nimeni. Vin să-ți privesc de aproape ferestrele. Merg foarte încet, ca să nu bagi de seamă; poate că ți-ar fi frică. Într-o seară eram în spatele dumitale; te-ai întors și am luat-o la fugă. O dată te-am auzit cîntînd. Am fost atît de fericit! Îți pare rău că te ascult cînd cînți? N-are de ce să-ți pară rău. Nu-i așa? Vezi bine că ești îngerul meu; lasă-mă să vin din cînd în cînd. Cred că am să mor. Dac-ai ști!... Te ador! Iartă-mă că-ți vorbesc așa! Nu mai știu ce spun. Poate că te supăr. Te supăr oare?

— O, mamă! zise ea.

Și se prăbuși aproape în nesimțire.

O prinse; ea nu se putea ține pe picioare; o luă în brațe, o strînse cu putere fără să-și dea prea bine seama ce face. O sprijini, clătinîndu-se și el. Era buimac; ca și cum capul i-ar fi fost plin de fum; ochii îi sclipeau; nu-și mai putea aduna gîndurile; i se părea că se află în fața unui altar și că săvîrșește o profanare. Nu încerca nici cea mai mică dorință pentru femeia încîntătoare al cărui trup îl simțea lîngă pieptul lui. Era amețit de dragoste.

Ea îi luă mîna și i-o puse pe inimă. El simți filele de hîrtie care se aflau acolo. Îngăimă:

— Mă iubești?

Ea răspunse cu un glas atît de scăzut, încît părea o adiere care abia se auzea:

— Taci! O știi prea bine!

Și-și lipi fața îmbujorată de pieptul tînărului plin de mîndrie, vrăjit. El căzu pe bancă, iar ea — lîngă el. Nu mai știau ce să-și spună. Stelele începură să strălucească.

Cum s-au întîlnit buzele lor ? De ce cîntă pasărea, de ce se topește zăpada, de ce înflorește trandafirul, de ce învie natura în luna mai, de ce luminează zorile dincolo de arborii întunecați, pe culmea înfiorată a colinelor ?

Un sărut ; atît.

Tresăriră amîndoi și se priviră pe întuneric cu ochi învăpăiați.

Nu simțeau nici răcoarea nopții, nici răceala pietrei, nici umezeala pămîntului, nici iarba jilavă ; se uitau unul la altul, și inima le era plină. Stăteau mînă-n mînă, fără să-și dea seama.

Cosettei nici prin gînd nu-i trecea să-l întrebe pe unde intrase și cum ajunsese în grădină. I se părea atît de firesc că era acolo !

Din cînd în cînd, Marius atingea cu genunchiul lui genunchiul Cosettei și amîndoi se înfiorau.

La răstimpuri, Cosette îngăima cîte un cuvînt. Sufletul îi tremura pe buze ca un strop de rouă pe o floare.

Încet-încet, începură să vorbească. Mărturisirile urmară tăcerii care își ajunge sieși. Deasupra lor noaptea se întindea senină și strălucitoare. Cele două făpturi, neprihănite ca îngerii, își spuseră totul : visurile, întîmplările, bucuriile, iluziile, slăbiciunile, deznădejdea lor cînd încetaseră de-a se mai vedea. Își împărtășiră cu o intimitate ideală pe care nimic n-ar mai fi putut-o spori, tot ce aveau mai ascuns și mai tainic. Își povestiră, cu încredere deplină în iluzii, tot ceea ce dragostea, tinerețea și urmele de copilărie pe care le mai păstrau aduceau în minte. Cele două inimi se revărsară una într-alta în așa fel, încît după un ceas tînărul avea sufletul fetei, iar fata avea sufletul tînărului.

Se contopiseră, se fermecaseră, se amețiseră.

După ce sfîrșiră, după ce-și spuseră totul, ea-și culcă fruntea pe umărul lui și-l întrebă :

— Cum te cheamă ?

— Mă cheamă Marius, zise el. Dar pe tine ?

— Pe mine mă cheamă Cosette.

CARTEA A ŞASEA

GAVROCHE

I

O POZNĂ A VÎNTULUI ŞTRENGAR

După 1823, în vreme ce circiuma din Montfermeil se năruia şi se împotmolea tot mai mult, nu în prăpastia unui faliment, ci în mlaştina datoriilor mărunte, soţii Thénardier mai avuseseră doi copii, băieţi amîndoi. Cu totul cinci : două fete şi trei băieţi. Cam mult.

Thénardiera se descotorosise de cei din urmă, chiar de cînd erau mici, cu o bucurie ciudată.

Se descotorosise — iată cuvîntul. Nu exista în această femeie decît o frîntură din poruncile firii ; o lipsă care de altminteri se întîlneşte destul de des. Întocmai ca mareşala de la Mothe-Houdancourt [1], Thénardiera nu era mamă decît pentru fiicele ei. Dragostea ei maternă se oprea aici. Ura împotriva neamului omenesc începea de la băieţii ei. Faţă de aceştia arăta o răutate fără margini, ca o prăpastie fără fund. Pe cel mare, cum am văzut, nu-l putea suferi ; pe ceilalţi doi îi ura de moarte. De ce ? Iac-aşa ! Motivul cel mai groaznic şi răspunsul care nu suferă nici o discuţie e acesta „Iac-aşa ! Nu-mi trebuie o liotă de copii", spunea această mamă.

Vom vedea cum au izbutit Thénardierii să scape de ultimii doi copii ai lor, ba chiar să tragă şi foloase din această ticăloşie.

[1] Soţia mareşalului cu acest nume (sec. al XVII-lea) care şi-a silit fiii „cadeţi" (al doilea şi al treilea născut) să îmbrace haina călugărească, spre a spori, cu partea lor de moştenire, zestrea fetelor.

Femeia Magnon, despre care am vorbit mai înainte, izbutise să-l facă pe bătrînul Gillenormand s-o ajute în creșterea celor doi copii pe care-i avea. Locuia pe cheiul Célestins, la colțul străvechii străzi Petit-Musc, care a făcut tot ce i-a stat în putință să-și schimbe în nume bun răul ei renume. Vă aduceți aminte de marea epidemie de anghină difterică de-acum treizeci și cinci de ani, care a pustiit mahalalele de pe marginea Senei, în Paris, și de care știința s-a folosit ca să experimenteze pe-o scară întinsă eficacitatea tratamentului cu piatră acră, pe care o înlocuiește astăzi cu atîta folos tinctura de iod. În timpul acestei epidemii Magnona își pierdu în aceeași zi amîndoi băieții, pe unul dimineața, pe celălalt seara, la o vîrstă destul de fragedă. A fost o grea lovitură. Copiii erau foarte prețioși pentru mama lor ; ei reprezentau optzeci de franci pe lună. Acești optzeci de franci erau plătiți cu foarte mare punctualitate, în numele domnului Gillenormand, de către încasatorul veniturilor sale, domnul Barge, portărel pensionar, din strada Roi-de-Sicile. O dată cu moartea copiilor, părinții lor pierduseră și renta. Magnona căută un mijloc ca să iasă din încurcătură. În întunecata masonerie a păcatului din care făcea parte, toți știu totul, toți păstrează secretul și se ajută unul pe altul. Magnona avea nevoie de doi copii ; Thénardiera avea doi. Tot băieți și de aceeași vîrstă. Socoteală bună pentru una, afacere bună pentru cealaltă. Micii Thénardieri ajunseră micii Magnoni. Magnona se mută de pe cheiul Célestins în strada Clocheperce. La Paris identitatea unui individ se pierde pe drum, de la o stradă la alta.

Oficiul de stare civilă nefiind înștiințat, nu interveni, și substituirea se făcu în chipul cel mai simplu din lume. Numai că Thénardier ceru, pentru împrumutarea copiilor, zece franci pe lună, pe care Magnon îi făgădui, ba chiar îi plăti. Se-nțelege de la sine că domnul Gillenormand își împlinea mai departe făgăduiala. Venea la fiecare șase luni să vadă copilașii și nu băgă de seamă schimbarea care se făcuse. „Ce bine seamănă cu dumneavoastră, domnule !“ îi spunea Magnona.

Thénardier, pentru care transformările erau o nimica toată, se folosi de prilejul ăsta ca să devină Jondrette.

Cele două fete ale lui și Gavroche abia avuseseră vreme să bage de seamă că mai aveau doi frățiori. La o anumită treaptă a mizeriei, te cuprinde un fel de nepăsare de mormînt și vezi ființele ca pe niște viermi. Rudele cele mai apropiate îți par adesea forme nedeslușite ale umbrei, abia desprinse din fondul întunecat al vieții și pierdute iar în nevăzut.

În seara zilei în care îi predase Magnonei pe cei doi micuți, deplin hotărîtă să se despartă pentru totdeauna de ei, Thénardiera avusese, ori se prefăcuse că are, o remușcare. Îi spusese soțului ei: „Cum să ne părăsim astfel copiii ?“ Thénardier, plin de demnitate și netulburat, îi potoli remușcarea cu aceste cuvinte: „Jean-Jacques Rousseau a făcut la fel — și mai mult decît atît !“ De la remușcare mama trecu la neliniște: „Dar dac-o s-avem încurcături cu poliția ? Ceea ce am făcut noi o fi îngăduit, domnule Thénardier ?“ Thénardier răspunse: „Orice e îngăduit ! N-o să se vadă decît partea frumoasă. Și-apoi nimănui n-o să-i treacă prin gînd să se intereseze de niște copii care n-au nici o lăscaie !“

Magnona era o ucigașă elegantă. Îi plăcea să se îmbrace bine. Împărțea locuința, mobilată pretențios și grosolan, cu o hoață foarte isteață, englezoaică franțuzită. Englezoaica, împămîntenită la Paris, cunoscută prin legăturile ei cu lumea celor foarte bogați și cu colecțiile de medalii și diamante ale domnișoarei Mars, a ajuns mai tîrziu vestită în analele justiției. I se spunea *mam'zel Miss.*

Cei doi țînci lăsați în seama Magnonei n-avură de ce să se plîngă. Avînd în vedere că aduceau optzeci de franci, erau îngrijiți ca tot ce e exploatat; nu erau îmbrăcați prost și nu erau rău hrăniți, erau tratați aproape ca niște „domnișori“ și le mergea mai bine cu mama vitregă decît cu cea adevărată. Magnona făcea pe „cucoana“ și nu vorbea urît în fața lor.

Trecură astfel cîțiva ani. Thénardier le prevestea un viitor fericit. Într-o zi îi spuse Magnonei, care venise să-i plătească cei zece franci lunari: „Tatăl lor ar trebui să le dea o educație !“

Pe neaşteptate, bieţii copii, pînă atunci destul de ocrotiţi, chiar prin soarta lor păcătoasă, fură zvîrliţi în viaţă şi nevoiţi s-o ia în piept.

Arestarea în grup a unor răufăcători, ca aceea din mansarda Jondrette, urmată, fireşte, de percheziţii şi de întemniţări, e o adevărată nenorocire pentru această drojdie a societăţii care trăieşte în marginea vieţii sociale. O asemenea întîmplare neplăcută atrage totdeauna după sine tot felul de prăbuşiri în mijlocul acelei lumi întunecate. Catastrofa lui Thénardier aduse şi catastrofa Magnonei.

Într-o zi, la puţină vreme după ce Magnona îi dăduse Époninei biletul cu privire la strada Plumet, poliţia făcu o descindere neaşteptată pe strada Clocheperce ; Magnona fu arestată împreună cu *mam'zel Miss* şi toată casa suspectată căzu în laţ. Cei doi băieţaşi se jucau într-o curte din fund şi habar n-avură de razie. Cînd se întoarseră acasă, găsiră uşa încuiată şi casa goală. Un cîrpaci, care locuia într-o maghernită din faţă, îi chemă şi le dădu un bilet pe care „mama lor" îl lăsase pentru ei. Pe bilet se afla o adresă : „*Domnul Barge, încasator, strada Roi-de-Sicile, nr. 8*". Omul din maghernită le spuse : „Nu mai locuiţi aici. Duceţi-vă la adresă. E foarte aproape. Prima stradă la stînga. O să vi s-arate drumul după biletul ăsta."

Cei doi copii plecară, cel mare ducîndu-l pe cel mic şi ţinînd în mînă biletul cu adresa. Îi era frig, iar degetele lui amorţite strîngeau slab şi abia mai puteau ţine biletul. La cotitura străzii Clocheperce vîntul i-l smulse şi, cum se întuneca, copilul nu-l mai putu găsi.

Şi începură să rătăcească la întîmplare pe străzi.

II

ÎN CARE MICUL GAVROCHE TRAGE FOLOASE DE PE URMA LUI NAPOLEON CEL MARE

Primăvara la Paris e străbătută adesea de vînturi aspre şi tăioase, care nu te fac propriu-zis să îngheţi, ci să degeri ; vînturile astea, care întunecă zilele cele mai fru-

moase, sînt întocmai ca acele răbufneli de aer rece care pătrund într-o încăpere încălzită printr-o fereastră spartă sau printr-o ușă rău închisă. Ți se pare că poarta mohorîtă a iernii a rămas întredeschisă și că răzbește vîntul prin ea. În primăvara anului 1832, epocă în care a izbucnit cea dintîi mare epidemie a acestui secol în Europa, vînturile erau mai reci și mai cumplite decît oricînd. Rămăsese întredeschisă o poartă și mai înghețată aceea a iernii ; poarta mormîntului. În vînturile care suflau se simțea duhoarea holerei.

Din punct de vedere meteorologic, vînturile acestea reci aveau particularitatea de a fi însoțite de puternice descărcări electrice. În epoca aceea au izbucnit furtuni foarte dese, însoțite de fulgere și de tunete.

Într-o seară, pe cînd vîntul sufla cu putere, încît părea că se întorsese iarna, iar burghezii își puseseră din nou paltoanele, micul Govroche, dîrdîind, dar tot voios sub zdrențele lui, stătea înfipt și parcă în admirație în fața prăvăliei unui bărbier de lîngă Orme-Saint-Gervais. Era împodobit cu un șal femeiesc de lînă, luat nu se știe de unde, și din care își făcuse fular. Gavroche părea că admiră grozav o mireasă de ceară, decolorată și împodobită cu flori de lămîiță, care se răsucea dincolo de geam între două lămpi, arătîndu-și zîmbetul trecătorilor : de fapt, însă, el iscodea prăvălia ca să vadă dacă n-ar putea „șterpeli“ din vitrină vreun calup de săpun, pe care să-l vîndă după aceea unui „coafor“ de la marginea orașului. Izbutea adeșea să mănînce de pe urma unui asemenea calup... El numea felul acesta de-a „lucra“, pentru care avea oarecare talent, „a-i bărbieri pe bărbieri“.

Pe cînd admira mireasa și cîntărea din ochi calupul de săpun, mormăia printre dinți : „Marți ! Nu marți. Marți să fi fost ? Mi se pare că marți. Da, marți !“

Nu s-a aflat niciodată ce voia să spună.

Dacă monologul se referea cumva la ultima dată cînd mîncase, atunci trecuseră trei zile, deoarece era vineri.

În prăvălia încălzită de-o sobă bună, bărbierul rădea un client și din cînd în cînd trăgea cu coada ochiului spre inamic, spre băiatul rebegit și obraznic, cu mîinile în buzunare, dar cu gîndul, desigur, la vreo potlogărie.

Pe cînd Gavroche se uita la mireasă, la vitrină și la bucățile de „Windsor-soap", doi copii de staturi diferite, destul de curat îmbrăcați, mai mici decît el, părînd unul de șapte, celălalt de cinci ani, apăsară cu sfială pe clanța ușii și intrară în prăvălie, cerînd pesemne de pomană, cu un murmur tînguitor, care aducea mai degrabă a scîncet decît a rugăminte. Vorbeau amîndoi deodată și nu se putea înțelege ce spun fiindcă glasul celui mic era întretăiat de suspine, iar celui mare îi clănțăneau dinții de frig. Bărbierul se întoarse cu o mutră mînioasă, cu briciul în mînă, și, îmbrîncindu-l pe cel mare cu mîna stîngă, iar pe cel mic cu genunchiul, îi dădu pe amîndoi afară și închise ușa spunînd :

— Auzi, domle, să ne facă să-nghețăm și alta nu !

Cei doi copii porniră mai departe plîngînd. Între timp se înnorase ; începuse să plouă. Gavroche se luă după ei și-i opri :

— Cei cu voi puștilor ?

— N-avem unde să dormim, răspunse cel mare.

— Asta-i tot ? zise Gavroche. Mare lucru ! Se poate să plîngeți pentru atît ? Ce nătăfleți ! Și, în superioritatea lui zeflemitoare, luîndu-și un aer de autoritate înduioșată, de ocrotitor blajin, adăugă : Țîncilor, veniți cu mine !

— Bine, domnule, zise cel mare.

Și cei doi copii porniră în spatele lui ca în urma unui arhiepiscop. Nu mai plîngeau.

Gavroche o luă pe strada Saint-Antoine spre Bastilia.

Pe cînd mergeau astfel, Gavroche aruncă o privire mînioasă și retrospectivă spre dugheana bărbierului.

— N-are pic de inimă frizerul ăsta ! bombăni el. E un maimuțoi !

O fată, văzîndu-i cum mergeau în șir, cu Gavroche în frunte, izbucni într-un rîs zgomotos. Rîsul era o lipsă de respect față de grupul celor trei.

— Bună ziua, domnișoară Omnibus ! îi spuse Gavroche. O clipă după aceea, aducîndu-și aminte de bărbier, adăugă : M-am înșelat în privința dobitocului : nu-i un maimuțoi, e un șarpe. Am să caut un lăcătuș, bărbierule, și-am să-ți agăț niște clopoței la coadă !

Bărbierul îl ațițase și-l făcuse bătăios. Sărind peste o băltoacă, se agăță de-o portăreasă bărboasă, cu o mătură în mînă, gata parcă să se întîlnească cu Faust pe muntele vrăjitoarelor.

— Doamna a ieșit la călărie ? întrebă el.

Apoi, sărind, stropi cu noroi cizmele lustruite ale unui trecător.

— Nătărăule ! strigă furios trecătorul.

Gavroche își scoase nasul din fular :

— Aveți vreo plîngere de făcut ?

— Da, împotriva ta ! spuse trecătorul.

— S-a închis ghișeul ! i-o întoarse Gavroche. Nu se mai primesc reclamații.

Între timp, urcînd strada, zări sub poarta unui gang, o fată de vreo treisprezece sau paisprezece ani înghețată și cerșind, într-o rochie atît de scurtă încît i se vedeau genunchii. Mititica începuse să fie prea mare pentru îmbrăcămintea ei. Cînd crești, se întîmplă asemenea neajunsuri. Rochia rămîne prea scurtă tocmai cînd goliciunea ajunge necuviincioasă.

— Biata fată ! exclamă Gavroche. N-are nici măcar pantaloni. Na, ține cel puțin asta !

Și desfăcîndu-și fularul de lînă de la gît, îl zvîrli pe umerii slabi și vineți ai cerșetoarei ; și fularul deveni din nou șal.

Fetița se uită la el uimită și primi fularul fără să scoată o vorbă. La o anumită treaptă de suferință, nevoiașul, în buimăceala lui, nu mai geme cînd îl doare ceva și nu mai mulțumește cînd i se face vreun bine.

— Brr ! se scutură Gavroche, tremurînd mai rău decît sfîntul Martin, care cel puțin își păstrase jumătate din manta.

La acest „brr !" ploaia întețită se dezlănțui cu furie. Cerurile dușmănoase pedepsesc faptele bune.

— Na ! exclamă Gavroche. Ce înseamnează asta ? Iar plouă ? Dumnezeule sfinte, dacă-i dai zor tot așa, m-ai pierdut de mușteriu ! Și porni mai departe. Oricum ! adăugă el trăgînd cu coada ochiului spre cerșetoarea care se ghemuia în șal. Știu că p-asta am înțolit-o ! Și uitîndu-se spre nori : V-am făcut figura !

Cei doi copii veneau în urma lui.

Trecînd prin fața unui geam acoperit cu o rețea de sîrmă care arăta că acolo e o brutărie, fiindcă pîinea, ca și aurul, se așază în dosul gratiilor de fier, Gavroche se întoarse :

— Ei, puștilor, am mîncat noi ceva azi ?

— Domnule, răspunse băiatul cel mare, n-am mîncat de azi-dimineață.

— N-aveți prin urmare, nici tată, nici mamă ? urmă Gavroche cu măreție.

— Iertați-mă domnule, avem și tată și mamă, dar nu știm unde sînt.

— Uneori, e mai bine decît să știi, îi lămuri Gavroche, care era un cugetător.

— De două ceasuri umblăm așa, urmă băiatul cel mare. Căutăm ceva de mîncare pe la colțurile străzilor, dar nu găsim nimic.

— Știu, zise Gavroche. Cîinii mănîncă tot. După o pauză adăugă : „Ah, ne-am pierdut părinții. Nu mai știm ce s-a întîmplat cu ei. Nu se poate, băieți. E o mare gugumănie să lași să se rătăcească așa niște oameni mari. Trebuie totuși să halim ceva.

Altminteri, nu le puse nici o întrebare. Ce poate fi mai simplu decît să nu ai casă ?

Cel mai mare dintre cei doi puști, întors aproape cu totul la nepăsarea firească a copilăriei, strigă deodată :

— Și cînd mă gîndesc că mama ne spusese c-o să ne ducă să luăm salcie sfințită în duminica floriilor !

— Aiurea ! zise Gavroche.

— Mama, adăugă băiatul cel mare, e o cucoană care stă cu *mam'zel Miss.*

— Scîrț ! exclamă Gavroche.

Între timp se oprise și-ncepuse să se pipăie și să se scotocească prin toate cutele zdrențelor lui.

În cele din urmă își înălță capul cu un aer care voia să pară mulțumit, dar care era triumfător.

— Puștilor, potoliți-vă ! Avem cu ce benchetui toți trei.

Și scoase dintr-un buzunar un gologan.

Fără să le dea răgaz puștilor să se mire, îi împinse pe amîndoi înaintea lui în brutărie, puse gologanul pe tejghea și comandă :

— Băiete ! Pîine de un gologan !

Brutarul, patronul însuși, luă o pîine și-un cuțit.

— Trei felii, băiete ! adăugă cu demnitate Gavroche. Sîntem trei.

Și băgînd de seamă că brutarul, după ce se uitase la cei trei mușterii, luase o pîine neagră, își vîrî adînc degetul în nas, însoțindu-l de o răsuflare atît de puternică, parc-ar fi avut pe vîrful degetului priza de tabac al lui Frederic cel Mare, [1], și-i azvîrli brutarului de la obraz această apostrofă furioasă :

— Ce-i iș'cea ?

Acelora dintre cititorii noștri care ar fi ispitiți să vadă în întrebarea adresată de Gavroche brutarului vreun cuvînt rusesc sau polonez, ori vreunul din strigătele sălbatice pe care yowaii și botocuzii [2] și le aruncă de pe un mal pe altul al fluviilor, prin pustietăți, le vom spune că e o expresie foarte cunoscută pe care o întrebuințează zilnic (ei, cititorii) și care ține locul întrebării : „Ce-i aici ?"

— Ei, ce să fie ? Pîine ! Pîine foarte bună, de calitatea a doua.

— Vrei să spui pîine neagră, zise Gavroche liniștit și cu adînc dispreț. Pîine albă, băiete ! Franzelă ! Fac cinste !

Brutarul nu-și putu stăpîni zîmbetul și, pe cînd tăia pîinea albă, se uită la el cu un aer compătimitor, care-l supără pe Gavroche.

— Ia ascultă, băiete, ce ne tot măsori așa ?

Așezați toți trei cap la cap, abia ar fi măsurat un stînjen.

Isprăvind de tăiat pîinea, brutarul își încasă gologanul, și Gavroche se adresă celor doi copii :

— Potoliți-vă ramazanul !

Băiețașii se uitară la el nedumeriți.

Gavroche începu să rîdă :

---

[1] Se spune că regele Prusiei Frederic cel Mare (1700—1786) era mare amator de tabac.

[2] Triburi sălbatice din America ; Yowaii în S.U.A. de azi, ceilalți în Brazilia.

— A! Așa e! Voi nu știți încă ce-nseamnă asta. Sînteți mici. Și adăugă: Mîncați!

Și întinse fiecăruia cîte o bucată de pîine.

Spunîndu-și că cel mai mare, pe care-l socotea mai vrednic să stea de vorbă cu el, merita o încurajare deosebită, și că trebuia îndemnat să lase la o parte orice sfială, pentru a-și potoli foamea, adăugă întinzîndu-i bucata cea mai mare:

— Na, umple-ți mațul!

Bucata cea mai mică o opri pentru el.

Bieții copii erau lihniți de foame, ca și Gavroche. Înfulecînd pe nemestecate pîinea, încurcau locul în prăvălie, iar brutarul, cu care încheiaseră socotelile, se uita la ei chioriș.

— S-o luăm din loc! se hotărî în sfîrșit, Gavroche.

Porniră din nou spre Bastilia.

Trecînd prin fața vitrinelor luminate, băiatul cel mai mic se oprea din cînd în cînd să se uite la un ceas de tinichea, legat la gîtul lui cu o sfoară.

„Hotărît, e un nătărău fără pereche!“ își spuse Gavroche.

Pe urmă, îngîndurat, bombăni printre dinți:

— Eu, dac-aș avea plozi, i-aș îngriji mai bine.

Cînd isprăviră de mîncat bucata de pîine, ajungînd la colțul întunecatei străzi Ballets, în fundul căreia se zărește ferestruica îngustă și dușmănoasă a închisorii La Force, cineva spuse:

— A, tu ești, Gavroche?

— A, tu ești, Montparnasse?! exclamă Gavroche.

Un bărbat îl oprise pe băiat, și bărbatul nu era altcineva decît Montparnasse deghizat, cu ochelari albaștri. Gavroche îl recunoscu.

— Șmechere! zise Gavroche. Ai o manta ca o cataplasmă de muștar și ochelari albaștri de doctor. Pe onoarea mea, știi că ești fercheș?

— Sst! șuieră Montparnasse. Mai încet!

Și-l trase repede pe Gavroche din lumina vitrinelor. Cei doi puști îi urmară instinctiv, ținîndu-se de mînă. Cînd ajunseră sub bolta întunecată a unei porți, la adăpost de priviri și de ploaie, Montparnasse întrebă:

— Știi unde mă duc?

— La mînăstirea de pe Muntele Părerilor-de-Rău, adică la eşafod, zise Gavroche.

— Caraghiosule ! Şi Montparnasse urmă : Mă duc să-l caut pe Babet.

— A, zise Gavroche, o cheamă Babet ? !

Montparnasse coborî glasul :

— Nu *o*, ci *îl* cheamă Babet.

— A ! Babet !

— Da, Babet.

— Credeam că e la răcoare.

— A luat-o din loc, răspunse Montparnasse.

Şi-i povesti la repezeală băiatului că în dimineaţa aceleiaşi zile Babet, fiind mutat la Conciergerie, evadase, apucînd-o la stînga, în loc s-o apuce la dreapta pe „coridorul instrucţiei".

Gavroche îi admiră iscusinţa.

— Mare şmecher ! zise el.

Montparnasse mai adăugă unele amănunte în legătură cu evadarea lui Babet şi sfîrşi spunînd :

— A ! asta nu-i tot !

Gavroche, ascultîndu-l, apucă bastonul pe care-l ţinea în mînă Montparnasse ; trase fără voie de partea de sus şi scoase la iveală tăişul unui pumnal.

— Aha ! grăi el, împingînd repede pumnalul la loc. Ai luat cu tine jandarmul îmbrăcat civil.

Montparnasse făcu cu ochiul.

— Drace ! zise Gavroche. Nu cumva ai de gînd să te încaieri cu sticleţii ?

— Nu se ştie, rosti Montparnasse nepăsător. E întotdeauna bine să ai un ac la tine.

Gavroche stărui :

— Ce-ai de gînd să faci în noaptea asta ?

Montparnasse îşi luă din nou un aer grav şi spuse înghiţind silabele :

— 'şte chestii. Şi schimbînd numaidecît vorba : Ştii ?

— Ce ?

— O chestie de-acum cîteva zile. Închipuie-ţi : întîlnesc un cetăţean care îmi face cadou o predică şi punga lui ; le bag pe-amîndouă în buzunar, şi peste o clipă mă scotocesc şi nu mai găsec nimic.

— Numai predica ! zise Gavroche.

— Dar, tu, îl întrebă Montparnasse, încotro ai intins-o ?
Gavroche îi arătă pe cei doi protejați ai săi și spuse :
— Mă duc să culc copiii.
— Să-i culci ? Unde ?
— La mine.
— Unde, la tine ?
— La mine.
— Ai locuință ?
— Da, am.
— Și unde locuiești ?
— În elefant, îl lămuri Gavroche.
Montparnasse, deși de obicei nu se prea mira, nu-și putu opri o exclamație :
— În elefant ? !
— Ei da, în elefant ! zise Gavroche. Zexe !
E încă un cuvînt în limba pe care nimeni n-o scrie, dar pe care o vorbește toată lumea. Zexe însemnează : „Vorba vine".
Răspunsul cu tîlc al băiatului îl readuse pe Montparnasse la liniște și la bun-simț. Păru că revenise la sentimente mai bune față de locuința lui Gavroche.
— Înțeleg ! zise el. În elefant... E bine acolo ?
— Foarte bine ! exclamă Gavroche. E într-adevăr minunat ! Nu suflă vîntul ca pe sub pod.
— Și cum intri în el ?
— Mă privește.
— Are vreo spărtură ? întrebă Montparnasse.
— Vezi bine ! Da să nu sufli o vorbă. Între picioarele dinainte. Copoii n-au văzut-o !
— Și te cațări acolo sus ? Da, înțeleg.
— O mică manevră, cric-crac, și s-a făcut, ești singur înăuntru. După o pauză, Gavroche adăugă : Pentru puii mei o să fac rost de o scară.
Montparnasse începu să rîdă.
— Unde naiba i-ai găsit pe țîncii ăștia ?
Gavroche răspunse simplu :
— Mi i-a dăruit un bărbier.
Între timp, Montparnasse căzuse pe gînduri.
— M-ai recunoscut numaidecît ? șopti el.

Scoase apoi din buzunar două obiecte mici, care nu erau decît două cotoare de pene, învelite în bumbac. Își băgă cîte una în fiecare nară și nasul lui căpătă altă formă.

— Asta te schimbă, zise Gavroche. Ești mai puțin urît. Ar trebui să rămîi așa.

Montparnasse era băiat frumos, dar Gavroche căuta să-l ia peste picior.

— Fără glume, spuse Montparnasse, cum mă găsești ? De data asta și glasul îi era schimbat. Într-o clipă Montparnasse se făcuse de nerecunoscut.

— Haide, exclamă Gavroche, fă-l pe Porrichinele[1] !

Cei doi copilași, care pînă atunci nu ascultau ce se spunea, fiind ocupați și ei să-și vîre degetele în nas se apropiară la auzul acestui nume și-l priviră pe Montparnasse cu un început de bucurie și admirație.

Din păcate, însă, Montparnasse era îngrijorat.

Puse mîna pe umărul lui Gavroche și-i zise, subliniind fiecare cuvînt :

— Ascultă ce-ți spun, băiete... dac-aș avea cu mine *dogul, daga* și *diga-diga,* ți-aș duce pentru juma' de franc, cotiga...

Această frază ciudată făcu asupra băiatului un efect neașteptat. Se întoarse repede, își plimbă cu mare atenție ochii mici și strălucitori de jur împrejur și zări, la cîțiva pași, un sergent de stradă care se îndepărta. Gavroche lăsă să-i scape un : „Ah, înțeleg !" și grăi strîngînd mîna prietenului său :

— Bună seara ! Mă duc cu plozii la elefantul meu. Dacă ai nevoie de mine vreodată, noaptea, mă poți găsi acolo. Locuiesc la etajul întîi. Portar nu există. Întreabă de domnul Gavroche.

— Bine, răspunse Montparnasse.

Și se despărțiră, Montparnasse luînd-o spre Piața Grève, iar Gavroche spre Bastilia. Țîncul de cinci ani, tîrît de frate-său, pe care-l trăgea Gavroche, întoarse de cîteva ori capul să-l vadă pe „Porrichinelle" depărtîndu-se.

Fraza neînțeleasă prin care Montparnasse îl înștiințase pe Gavroche de prezența gardistului nu avea decît semnifi-

[1] Personaj din comedia populară italiană, tipul bețivului scandalagiu care spune tuturor adevărul în față.

cația asonanței *dig*, repetată de mai multe ori, în felurite chipuri. Silaba *dig* cînd nu e pronunțată singură, ci amestecată cu măiestrie printre cuvintele unei fraze înseamnează : *Băgați de seamă, nu se poate vorbi !* Era, de altfel, în fraza lui Montparnasse o frumusețe literară care îi scăpă lui Gavroche : *dogul*, *daga* și *diga-diga*, e expresie a argoului de la Temple, care înseamnă : *cîinele meu, cuțitul meu și femeia mea*, întrebuințate de paiațele și măscăricii din bîlciurile marelui veac în care Molière scria și Callot [1] desena.

Acum douăzeci de ani se mai putea vedea încă în Piața Bastiliei, în colțul de sud-est, lîngă gura canalului săpat în fostul șanț al închisorii-cetate, un monument ciudat, astăzi șters din amintirea parizienilor, care merita să lase unele urme, căci era gîndul unui „membru al Institutului, generalul comandant al armatei din Egipt". [2]

Spuneam „monument", deși nu era decît o machetă ; dar macheta aceasta, schiță măreață, cadavru impunător al unei idei napoleoniene, pe care cîteva furtuni succesive o îndepărtaseră treptat de noi, ajunsese istorică și căpătase un caracter definitiv, contrastînd cu aspectul ei provizoriu. Era un elefant înalt de patruzeci de picioare, construit din scînduri și zidărie, purtînd în spate un turn cît o casă, pe care un zugrav oarecare îl vopsise odinioară cu verde și care era acum înnegrit de vînturi, de ploi și de timp. În acest ungher pustiu și descoperit al pieței, fruntea vastă a namilei, trompa și dinții, turnul, șoldurile uriașe, cele patru picioare asemănătoare cu patru coloane, alcătuiau în noapte, sub cerul înstelat, o figură fantastică și înfricoșătoare. Nimeni nu știa ce înseamnă. Era un fel de simbol al forței populare. Întunecat, nemăsurat. Era un fel de stafie puternică, făcînd de strajă în văzul tuturor lîngă spectrul nevăzut al Bastiliei.

Puțini străini vizitau acest edificiu, iar trecătorul nu-i dădea nici o atenție. De altfel, începuse să se ruineze ; ipsosul, care se desprinsese de pe el cu fiecare anotimp, săpa plăgi hidoase pe suprafața lui. „Edilii" [3] cum se

[1] Pictor și gravor francez din prima jumătate a secolului al XVII-lea, unul dintre marii realiști ai artei franceze.
[2] Napoleon.
[3] Consiliul municipal al Parisului.

spune în limbaj elegant, îl uitaseră încă din **1814**. Stătea acolo în colțul lui, trist, bolnav, gata să se prăbușească, înconjurat de un gard putred, pîngărit în fiecare clipă de birjarii beți. Pîntecele îi era brăzdat de crăpături, o scîndură îi ieșea pe lîngă coadă, iar între cele patru picioare iarba creștea înaltă. Cum nivelul pieței se ridicase de treizeci de ani în jurul lui, prin acea mișcare înceată și continuă care înalță pe nesimțite solul marilor orașe, elefantul rămăsese într-o adîncitură, ceea ce făcea să pară că pămîntul se scufundă sub el. Era o arătare diformă, respingătoare și măreață în același timp ; slută în ochii burghezului, plină de melancolie pentru cugetător ; semăna cu un gunoi care trebuie măturat, și cu un rege care așteaptă să fie decapitat.

După cum am mai spus, noaptea, înfățișarea i se schimba. Noaptea este adevăratul mediu a tot ce e umbră. O dată cu amurgul, bătrînul elefant se schimba la față și căpăta o ținută liniștită și de temut în nemăsurata seninătate a întunericului.

Pentru că aparținea trecutului, făcea oarecum parte din noapte ; întunecimea se potrivea măreției sale.

Acest monument puternic, masiv, greoi, aspru, posomorît, aproape pocit, dar fără îndoială maiestuos și înzestrat cu o gravitate semeață și sălbatică a pierit pentru a lăsa să domnească în pace acea sobă uriașă, împodobită cu burlanul ei, care a înlocuit întunecata fortăreață cu nouă turnuri, așa cum burghezia înlocuiește feudalitatea. E foarte firesc ca o sobă să simbolizeze o epocă a cărei putere stă într-o oală cu vapori. Această epocă va trece. A și trecut aproape. Lumea începe să înțeleagă că, dacă există forță într-un cazan cu abur, nu există putere decît într-un creier. Cu alte cuvinte, ceea ce mișcă, ceea ce mînă lumea nu sînt locomotivele, ci ideile. Înhămați locomotivele la idei, dacă vreți, dar nu confundați calul cu călărețul !

Oricum ar fi — ca să ne întoarcem în Piața Bastiliei — arhitectul elefantului izbutise să facă ceva măreț din ipsos, pe cînd arhitectul burlanului a reușit să facă ceva meschin din bronz.

Acest burlan, botezat atît de sonor „Coloana din iulie" [1], acest monument neizbutit al unei revoluții avortate, era încă învăluit, în 1832, într-o uriașă cămașă de schelărie, pe care, întrucît ne privește, o regretăm, și cu un gard înalt de scînduri, care făcea ca elefantul să pară și mai singuratic.

Spre acest colț al pieței, abia luminat de un felinar îndepărtat, își conduse Gavroche „țîncii" lui.

Fie-ne îngăduită o mică paranteză, pentru a vă reaminti că cele spuse aparțin numai și numai realității și că, acum douăzeci de ani, tribunalele corecționale au avut de judecat, sub inculparea de vagabondaj și de distrugere a unui monument public, un copil care fusese găsit dormind în pîntecele elefantului din Piața Bastiliei.

După această paranteză, să continuăm.

Ajungînd lîngă colos, Gavroche înțelese efectul pe care-l poate produce un lucru infinit de mare asupra unor ființe infinit de mici și zise :

— Nu vă speriați copii !

Intră apoi printr-o spărtură a gardului în împrejmuirea monumentului și-i ajută și pe copii să sară înăuntru. Puțin cam speriați, cei doi copii îl urmau pe Gavroche fără să spună un cuvînt, încredințîndu-și soarta acestui Noroc jerpelit, care le dăduse pîine și le făgăduise adăpost.

Lîngă gard se afla culcată o scară, care servea în timpul zilei lucrătorilor de pe șantierul vecin. Gavroche o ridică cu o putere nebănuită și o sprijini de unul din picioarele de dinainte ale elefantului. Pe locul unde se rezema capătul de sus al scării se zărea o gaură mare, neagră, în pîntecele colosului.

Gavroche arătă oaspeților scara și gaura, și le spuse :

— Urcați și intrați !

Cei doi copii se priviră înfiorați.

— Vi-i frică, puștilor ? întrebă Gavroche. Și adăugă : Uitați-vă !

Luă apoi în brațe piciorul zgrunțuros al elefantului și, cît ai bate din palme, fără să se mai slujească de scară, ajunse la deschizătură. Intră în ea ca o șopîrlă care se

[1] Monument înălțat pe locul unde se ridica altădată Bastilia, în primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip, în cinstea celor care și-au dat viața în revoluția din 1830.

strecoară într-o crăpătură, pătrunse înăuntru și, după o clipă, cei doi copii văzură ivindu-se o pată alburie, nedeslușită — capul palid al lui Gavroche în buza găurii întunecate.

— Ei, strigă el, intrați și voi, țîncilor! O să vedeți ce bine e aici! Haide, urcă-te tu! îl îndemnă pe cel mare. Adă mîna!

Micuții își dădură cu cotul. Băiețandrul îi cam speria, dar totodată îi și încuraja. Ploaia se întețise și, în cele din urmă, cel mare își luă inima în dinți. Uitîndu-se la fratele lui care se urca și văzîndu-se singur între labele uriașe ale animalului, cel mic dădu să plîngă, dar nu îndrăzni.

Cel mare suia, clătinîndu-se, treptele scării. În acest timp, Gavroche îl îndemna prin tot felul de interjecții ca un profesor de scrimă pe elevii lui, sau ca unul care-și mînă catîrii:

— Nu-ți fie teamă! Așa! Nu te lăsa! Pune piciorul colo! Dă-mi mîna! Voinicește!

Cînd copilul ajunse aproape de el, Gavroche îl prinse deodată cu putere de braț și-l trase la el.

— Gata!

Copilul intrase în deschizătură.

— Așa, acum așteptați-mă! zise Gavroche. Pînă atunci luați loc, domnule!

Și ieșind din deschizătură așa cum intrase, se lăsă să alunece cu sprinteneala unei maimuțe pe piciorul elefantului, căzînd în picioare pe iarbă. Îl luă apoi pe țîncul de cinci ani în brațe, îl așeză în mijlocul scării și începu să urce în urma lui, strigînd celui mare:

— Eu îl împing de la spate, tu trage-l spre tine!

Într-o clipă, micuțul fu urcat, împins, tîrît, tras și vîrît în deschizătură, fără să aibă timp să se dumirească. Gavroche intră după ei, împinse cu piciorul scara, lăsînd-o să cadă în iarbă și strigă, bătînd din palme:

— S-a făcut! Trăiască generalul Lafayette! După această izbucnire, adăugă: Copii, sînteți la mine acasă!

Gavroche era în adevăr acasă la el.

O, utilitate neașteptată a lucrului inutil! Îndurare a lucrurilor mari! Mărinimie a uriașilor! Acest monument gigantic, care întruchipase un gînd al împăratului, deve-

nise cocioaba unui ştrengar. Plodul fusese primit şi adăpostit de un colos. Burghezii gătiţi în haine de duminică, trecînd prin faţa elefantului de la Bastilia, spuneau voioşi, aruncîndu-i o privire dispreţuitoare din ochii lor bulbucaţi: „La ce-o fi folosind ?" Folosea ca să scape de frig, de chiciură, de grindină, de ploaie, să apere de vîntul iernii, să ferească de dormitul în noroi, care dă friguri, şi de dormitul în zăpadă, care pricinuieşte moartea, să pună la adăpost o mică făptură fără tată, fără mamă, fără pîine, fără îmbrăcăminte, fără un acoperiş. Folosea ca să adune de pe drumuri un nevinovat respins de societate. Folosea la micşorarea vinovăţiei obşteşti. Era o vizuină deschisă pentru aceia cărora li se închiseseră toate uşile. Se părea că răpănoasa, străvechea namilă, uitată şi putredă, plină de noduri, mucegai şi plăgi, gata să cadă, viermănoasă, părăsită, osîndită, acest cerşetor uriaş, cerînd zadarnic pomana unei priviri binevoitoare în mijlocul unei răspîntii a fost cuprins de milă pentru celălalt cerşetor, pentru sărmanul pigmeu care umblă desculţ, fără adăpost, suflînd în pumni, îmbrăcat în zdrenţe, hrănindu-se din ce aruncă alţii la gunoi. Iată la ce folosea elefantul de la Bastilia. Această idee a lui Napoleon, dispreţuită de oameni, fusese luată de Dumnezeu în seama lui. Ceea ce n-ar fi fost decît măreţ devenise divin. Ca să înfăptuiască ceea ce îşi pusese în gînd, împăratului i-ar fi trebuit porfir, aramă, fier, aur sau marmură ; lui Dumnezeu îi era de ajuns putreda închegare de scînduri, de căpriori şi răni de tencuială. Împăratul avusese un vis de geniu ; în elefantul titanic, cu armătură de fier, nemaipomenit, cu trompa în sus şi turnul în spate, împroşcînd în toate părţile, în jurul lui, jocuri de apă, vesele şi înviorătoare, voia să întruchipeze poporul ; dar Dumnezeu făcuse ceva mai măreţ : adăpostise în el un copil.

Gaura pe care intrase Gavroche era o spărtură care aproape nu se vedea de afară, fiind ascunsă, după cum am spus, sub pîntecele elefantului şi atît de strîmtă, încît numai pisicile şi plozii puteau trece prin ea.

— Mai întîi şi-ntîi, zise Gavroche, să lăsăm vorbă portarului că nu sîntem acasă. Şi cufundîndu-se în întuneric fără şovăială, ca unul care-şi cunoaşte locuinţa, luă o scîndură şi astupă gura.

Gavroche se cufundă iar în întuneric. Copiii auziră sfîrîitul chibritului cufundat în sticluța cu fosfor. Chibritul chimic nu exista încă ; bricheta *Fumade* reprezenta în vremea aceea progresul.

O lumină neașteptată îi făcu să clipească din ochi ; Gavroche aprinse un capăt de feștilă muiată în rășină, căruia i se spune „șobolan de pivniță". Șobolanul de pivniță, care mai mult fumega decît lumina, făcea să se vadă nedeslușit înăuntrul elefantului.

Cei doi oaspeți ai lui Gavroche priviră împrejurul lor și simțiră ceva cam la fel cu unul care ar fi fost închis în butoiul cel mare de la Heidelberg [1] sau, mai bine zis, cu ceea ce va fi simțit Iona în pîntecele biblic al balenei [2]. Se pomeniseră în hăul unui schelet gigantic. Sus, o grindă lungă și înnegrită, din care se desfăceau din loc în loc vine arcuite, închipuiau șira spinării și coastele ; țurțuri de tencuială atîrnau de ea ca niște măruntaie, și, dintr-o parte pînă în cealaltă, pînze întinse de păianjen alcătuiau draperii prăfuite. Ici și colo, prin colțuri, se vedeau niște pete negricioase, care păreau vii și care se mișcau repede, cu zvîcniri bruște și speriate.

Surpăturile căzute de sus, din spinarea elefantului, umpluseră copaia pîntecului, pe care se putea merge ca pe o dușumea.

Cel mic se vîrî în fratele lui și spuse cu jumătate glas :

— E întuneric.

Cuvîntul acesta îl făcu pe Gavroche să izbucnească.

Înfățișarea încremenită a celor doi plozi îl silea să-i scuture puțin :

— Ce-ați zgîit așa ochii ? țipă el. Ce, ne jucăm ? Faceți nazuri ? Nu cumva ați vrea palatul Tuileriilor [3] ? Ce, sînteți proști ? Să știți că n-aveți de-a face cu un fleț ! Ce, sînteți coborîți cu hîrzobul din cer ?

---

[1] Butoi colosal (2.360 hectolitri) aflat în pivnița unui castel din orașul german Heidelberg, situat într-o regiune viticolă.

[2] După legenda biblică, prorocul Iona, aruncat în mare în timpul unei furtuni, a fost înghițit de o balenă, în al cărei pîntece a stat trei zile.

[3] Atunci palatul regal. Acest monument de artă, clădit în secolul al XVI-lea în stilul renașterii franceze, a fost distrus în 1871 de bombardamentele armatei lui Thiers, care asedia Parisul Comunei.

Nu strică puţin frecuş la spaimă. E-ntăritor. Copiii se apropiară de Gavroche.

Gavroche, înduioşat părinteşte de atîta încredere, trecu de la „acru la dulce“ şi, vorbind celui mai mic dintre ei, rosti ocara cu un glas de mîngîiere :

— Prostuţule, întuneric e afară, nu aici ; afară plouă, aici nu plouă ; afară e frig, aici nu e nici o adiere de vînt ; afară e înghesuială, aici nu e nimeni ; afară nu e lună, aici e luminarea mea. Ei, fir-ar al naibii !

Cei doi copii începură să privească apartamentul cu mai puţină spaimă, dar Gavroche nu le dădu răgaz să-l admire mult timp :

— Repede ! zise el.

Şi îi împinse spre ceea ce sîntem prea fericiţi să putem numi fundul încăperii.

Acolo era patul lui.

Patul lui Gavroche era întreg ; adică o saltea, o învelitoare şi un alcov cu perdele.

Salteaua era o rogojină, învelitoarea o pătură destul de lată, de lînă groasă, fumurie, foarte călduroasă şi aproape nouă, iar alcovul iată ce era :

Trei prăjini destul de lungi, înfipte şi întărite în molozul de pe burta elefantului, două în faţă, una în spate, cu capetele de sus legate cu o sfoară, în aşa fel încît să formeze toate trei un mănunchi piramidal. Pe acest mănunchi de prăjini fusese întinsă o pînză de sîrmă, artistic aşezată şi fixată pe prăjini cu ajutorul unor legături tot de sîrmă, aşa că le acoperea în întregime. Un şir de pietre grele fixa de jur împrejur poalele pînzei de sîrmă de podea, aşa încît nimic să nu se poată strecura pe sub ele. Această împletitură de sîrmă nu era decît un grilaj de aramă din acelea cu care se îmbracă cuştile menajeriilor. Patul lui Gavroche se afla sub cortul de sîrmă ca într-o cuşcă. Toată înjghebarea semăna cu un cort de eschimos.

Împletitura de sîrmă ţinea loc de perdele.

Gavroche dădu puţin la o parte pietrele care ţineau grilajul în faţă, şi cele două părţi ale împletiturii, care se petreceau una peste alta, se desfăcură.

— Plozilor, pe brînci ! porunci Gavroche.

Își băgă cu grijă oaspeții în cușcă, apoi intră și el după ei, tîrîndu-se, puse din nou pietrele și închise iarăși ermetic deschizătura.

Se întinseră toți trei pe rogojină.

Oricît de mici erau, nici unul dintre ei n-ar fi putut sta în picioare în „alcov". Gavroche ținea „șobolanul de pivniță" în mînă.

— Și acum, continuă el, soileală ! S-a zis cu candelabrul !

— Domnule, întrebă cel mai mare dintre frați pe Gavroche, arătînd grilajul de sîrmă, ce e asta ?

— Asta, îl lămuri Gavroche serios, e pentru șobolani. Hai, soiliți ! Cu toate acestea, se crezu dator să adauge cîteva cuvinte pentru învățătura acestor ființe de vîrstă crudă, și urmă : E niște chestii din Grădina Botanică. E pentru animale sălbatice. E o magazie plină cu d-aldeastea. Sari un zid, te cațări pe o fereastră și te strecori pe sub o ușă, atît. Și ai d-astea cîte vrei.

În timp ce vorbea, acoperi cu un colț al păturii pe cel mic, care șopti :

— Oh, ce bine e ! Ce cald !

Gavroche se uită lung la pătură, cu mulțumire.

— E tot de la Grădina Botanică. Am luat-o de la maimuțe. Și arătînd celui mai mare rogojina pe care se afla întins, rogojină foarte groasă și minunat lucrată, adăugă : Asta era la o girafă. După o tăcere, continuă : Animalele aveau de toate. Le-am luat. Și nu s-au supărat. Le-am spus : „E pentru elefant". Mai tăcu un răstimp, apoi spuse : Sari peste zid și puțin îți pasă de stăpînire. Asta e !

Cei doi copii se uitau cu respect, cu teamă și uimire la această ființă plină de curaj și iscusință, fără adăpost, singură pe lume, plăpîndă ca ei, totodată oropsită și atotputernică, și care li se părea fără seamăn pe lume, cu chipul acela alcătuit din toate strîmbăturile unui bătrîn saltimbanc, amestecate cu zîmbetul cel mai naiv și mai încîntător.

— Domnule, zise sfios cel mai în vîrstă, va să zică nu vă e frică de polițiști ?

Gavroche se mulțumi să răspundă :

— Mă, plodule, nu se zice polițiști, se zice sticleți !

Cel mic avea ochii deschiși, dar nici nu crîcnea. Cum el se afla la marginea rogojinii, cel mai mare fiind la mijloc, Gavroche îi băgă pe sub coaste marginea păturii, ca o mamă, și-i înălță rogojina sub cap cu niște boarfe vechi, așa încît plodul să aibă o pernă. Pe urmă se întoarse către cel mai în vîrstă :

— Ei ? Nu-i frumușel aici ?

— O, da ! răspunse acesta și se uită la Gavroche care avea aerul unui înger mîntuitor.

Cei doi copilași, uzi leoarcă, simțeau că încep să se încălzească.

— A, da, continuă Gavroche, și pentru ce plîngeați ? Și arătîndu-l pe cel mic fratelui său : Un mucos ca ăsta, hai, mai zic și eu ; dar un om mare ca tine să plîngă, ce nerozie ! Parcă erai un vițel !

— Doamne, zise copilul, dar n-aveam casă unde să ne ducem.

— Piciule, reluă Gavroche, nu se zice casă, se zice cotineață.

— Și pe urmă ne era frică singuri, așa, noaptea...

— Nu se zice noaptea, se zice oarba.

— Mulțumesc, domnule, spuse copilul.

— Ascultă, începu din nou Gavroche, nu trebuie să mai scînciți de-acum încolo după nimic. O să am eu grijă de voi. Ai să vezi ce bine o să fie. Vara mergem la Glacière cu Navet, un prieten al meu, ne scăldăm lîngă gară, alergăm în pielea goală pe mal în fața podului Austerlitz ; asta le înnebunește pe spălătorese. Țipă, ocărăsc ; dacă ai ști ce hazoase sînt ! O să ne ducem să vedem omul-schelet. Trăiește. La Champs-Elysée. E slab ca o zi de post. Și pe urmă am să vă duc la teatru. Am să vă duc la Frédérick-Lemaître [1]. Am bilete, îi cunosc pe actori, am și jucat într-o piesă. Eram niște mogîldețe atîtica ; alergam pe sub o pînză care făcea valuri ca marea. Am să vă bag actori și pe voi la teatrul meu. O să mergem să vedem sălbaticii. Nu sînt sălbatici adevărați. Au pe ei tricouri subțiri, trandafirii, care fac cute, și li se văd coatele cîrpite cu ață albă. După aceea o să ne ducem la Operă. Intrăm cu „claca“. „Claca“ la Operă e de clasa-ntîi. N-o să mă

[1] Celebru actor francez din secolul trecut.

bag eu în „clacă" la teatrele mici de pe bulevard. La Operă, ce crezi, sînt și d-äia care plătesc douăzeci de bani, niște găgăuți. Li se zice ciurucuri. Și pe urmă o să ne ducem să vedem cum joacă ghilotina. Am să vă arăt călăul. Stă în strada Marais. Domnul Samson. Are și cutie de scrisori la poartă. A, e distracție mare !

În clipa aceea un strop de ceară căzu pe degetele lui Gavroche și-l aduse la realitate.

— Ei, drăcie cu pălărie ! exclamă el, iacătă că se termină feștila ! Băgați de seamă ! Nu pot trece la cheltuială mai mult de un ban pe lună pentru luminat. Cînd te culci trebuie să dormi. N-avem timp să citim romane de-ale domnului Paul de Kock [1]. Și unde mai pui că lumina s-ar putea vedea prin crăpăturile porții, și-atît le-ar trebui sticleților !

— Și pe urmă, spuse sfios cel mai în vîrstă, singurul care se încumeta să-i vorbească lui Gavroche și să-i răspundă, ar putea să cadă vreo scînteie pe paie : să avem grijă să nu dăm foc casei.

— Nu se zice să nu dăm foc casei, îl lămuri Gavroche. Se zice să nu pîrpălim cotineața.

Furtuna se întețea. Printre rostogolirile tunetului se auzea răpăitul ploii pe spinarea elefantului.

— I-am tras chiulul ploii ! zise Gavroche. Îmi place să ascult cum toarnă cu găleata pe picioarele casei. Iarna e o dobitoacă, își pierde marfa, se căznește degeaba, nu ne poate uda, și asta îl face să bombăne pe bătrînul sacagiu din nori.

Aluzia aceasta la tunet, ale cărei consecințe Gavroche, ca un filofoz al secolului al XIX-lea ce era, le primea dinainte cu larghețe, fu urmată de un fulger uriaș, atît de orbitor, încît o fărîmă din el pătrunse prin crăpătura burții elefantului. Aproape în același timp tunetul bubui cumplit. Cei doi copii scoaseră un țipăt și se ridicară atît de repede, încît dădură la o parte sirma împletită ; dar Gavroche se întoarse spre ei cu mutra lui plină de îndrăzneală și, profitînd de lovitura tunetului, izbucni în rîs.

[1] Autor francez de ieftine romane frivole din prima jumătate a secolului trecut.

— Uşurel, copii ! Să nu dărîmăm edificiul. Aşa tunet mai zic şi eu ! Asta nu e imitaţie de fulger ! Bravo ! Doamne, pe cinstea mea, mai-mai ca la *Ambigu*[1] !

După aceste cuvinte, Gavroche potrivi din nou sîrma împletită, îi ridică încetişor pe amîndoi copiii pe căpătîiul patului, le apăsă genunchii făcîndu-i să se întindă bine şi spuse :

— Fiindcă bunul Dumnezeu îşi aprinde luminarea, pot să suflu într-a mea. Copii, trebuie să dormiţi, omuleţii mei ! E foarte rău dacă nu dormiţi. Asta face să vă duhnească culoarul sau, cum se zice în lumea bună, să vă pută gura. Ghemuiţi-vă bine în scutece ! Sting. Gata ?

— Da, şopti cel mai în vîrstă. E bine ! Parc-aş avea puf sub cap.

— Nu se zice cap, îl corectă iar Gavroche, se zice devlă.

Copiii se strînseră unul în altul. Gavroche îi aşeză mai bine pe rogojină şi le potrivi învelitoarea pînă la urechi, apoi repetă pentru a treia oară îndemnul în limba lui hieratică :

— Hait, bila pe cinci !

Şi suflă în opaiţ.

Abia stinsese lumina şi un tremur ciudat începu să clatine împletitura de sîrmă sub care se culcaseră cei trei copii. O mulţime de frecături înăbuşite scoteau un tunet metalic, ca şi cum gheare şi dinţi scrîşneau pe firul de aramă. Şi totul era însoţit de fel de fel de chiţăituri.

Micuţul de cinci ani, auzind această zarvă deasupra capului său, îngheţă de spaimă, dădu cu cotul fratelui mai mare, dar fratele mai mare „soilea" de mult, aşa cum îi poruncise Gavroche. Atunci, micuţul, nemaiputînd de frică, îşi luă inima-n dinţi şi-l întrebă pe Gavroche, încet de tot, cu sufletul la gură :

— Domnule...

— Hei ? făcu Gavroche, care tocmai închisese pleoapele.

— Ce-i asta ?

— Şobolani, răspunse Gavroche.

---

[1] Teatru din Paris. Organiza spectacole fastuoase de feerii şi melodrame, cu jocuri de lumini obţinute prin focuri de artificii.

Şi îşi puse din nou capul pe rogojină.

Şobolanii, care în adevăr mişunau cu miile în cheresteaua elefantului, şi care erau acele pete vii negricioase, despre care am vorbit, fuseseră ţinuţi la distanţă de flacăra luminării, atîta vreme cît ardea, dar de îndată ce vizuina, o adevărată cetate a lor, se cufundase iar în beznă, simţind în preajma lor ceea ce marele povestitor Perrault numeşte „carne fragedă", se căţăraseră pînă sus, unde se apucară să roadă ochiurile sîrmei, ca şi cum ar fi vrut să găurească acele zale nemaivăzute.

Micuţul nu putea să adoarmă.

— Domnule... reluă el.

— Ei ? făcu Gavroche.

— Ce e aia şobolani ?

— Şoareci.

Explicaţia linişti puţin pe copilaş. Văzuse în viaţa lui şoareci albi şi nu-i fusese frică de ei. Totuşi, mai ridică o dată glasul :

— Domnule...

— Ei ? făcu din nou Gavroche.

— De ce n-aveţi o pisică ?

— Am avut una, răspunse Gavroche, am adus una, dar mi-au mîncat-o.

Această a doua explicaţie strică tot ceea ce făcuse prima, şi micuţul începu iar să tremure. Dialogul dintre el şi Gavroche porni din nou pentru a patra oară.

— Domnule...

— Ei ?

— Cine a mîncat pisica ?

— Şobolanii.

— Şoarecii ?

— Da, şoarecii.

Copilul uimit de aceşti şoareci care mănîncă pisici, urmă :

— Domnule, o să ne mănînce şi pe noi şoarecii ?

— Tii, pe dracul ! exclamă Gavroche.

Groaza copilului era la culme. Dar Gavroche adăugă :

— N-ai teamă ! Nu pot intra. Şi pe urmă sînt eu aici ! Na, ia-mă de mînă ! Taci din gură şi culcă-te !

Gavroche, în același timp, dădu mîna micuțului pe deasupra fratelui său. Copilul o strînse la piept și se simți întărit. Curajul și puterea se pricep să comunice așa, în taină. Liniștea se lăsase iarăși peste ei, zgomotul glasurilor speriase și alungase șobolanii ; în zadar se mai întoarseră după cîteva clipe făcînd o zarvă grozavă, că cei trei prichindei, cufundați în somn, nu mai auzeau nimic.

Ceasurile de noapte se scurgeau. Întunericul învăluia nemăsurata Piață a Bastiliei ; un vînt de iarnă, încărcat de picurii ploii, sufla cu răbufniri, patrulele se strecurau pe sub porți, cercetînd aleile, grădinile, colțurile întunecoase și umblînd după vagabonzii nopții, treceau fără habar prin fața elefantului ; namila, înmărmurită pe picioarele-i enorme, cu ochii deschiși în întuneric, părea că visează mulțumită de fapta bună ce făcuse, ferind de ger și de oameni pe cei trei bieți copii adormiți.

Cititorul e bine să-și amintească, pentru a înțelege ceea ce va urma, că pe atunci corpul de gardă al Bastiliei se afla la cealaltă margine a pieței și sentinelele nu puteau nici să audă, nici să zărească ceea ce se petrecea lîngă elefant.

Cînd ultimul ceas din noapte, înainte de ivirea zorilor, era pe sfîrșite, un om ieși în fugă din strada Saint-Antoine, străbătu piața, ocoli împrejmuirea „Coloanei din iulie" și se strecură printre uluci pînă sub pîntecul elefantului. Dacă o lumină oarecare ar fi căzut pe el, s-ar fi ghicit după cît era de ud că petrecuse noaptea în ploaie. Ajuns sub elefant, scoase un țipăt ciudat, care nu făcea parte din nici o limbă omenească și pe care numai un papagal l-ar putea scoate. Repetă de două ori acest țipăt, a cărui transcriere de mai jos nu ne poate da decît o slabă idee asupra lui :

— Kirikikiu !

La al doilea țipăt, un glas limpede, vesel și tineresc răspunse din burta elefantului :

— Da.

Aproape numaidecît scîndura care astupa gura fu dată la o parte și lăsă liberă trecerea unui băiat, care coborî pe unul din picioarele elefantului și căzu binișor lîngă

omul care strigase. Era Gavroche. Iar omul — Montparnasse.

Cit despre strigătul „kirikikiu" era fără îndoială ceea ce copilul voia să spună prin: „Întreabă de domnul Gavroche".

Auzindu-l, Gavroche se deșteptase tresărind, se tîrîse afară din „alcov", desfăcînd puțin grilajul de sîrmă, pe care îl potrivise din nou cu mare grijă, pe urmă deschisese chepengul și coborîse.

Omul și copilul se recunoscură în tăcere, pe întuneric. Montparnasse spuse numai atît:

— Avem nevoie de tine. Vino să ne dai o mînă de ajutor!

Ștrengarul nu mai ceru nici o altă lămurire.

— Hai! zise el.

Și amîndoi se îndreptară spre strada Saint-Antoine, de unde venise Montparnasse, strecurîndu-se iute prin lungul șir de căruțe ale zarzavagiilor, care la acel ceas coborau spre hale.

Zarzavagiii, ghemuiți în căruțe, printre saltele și legume, pe jumătate adormiți, cu gulerele ridicate peste urechi sub revărsarea ploii nemiloase, nu catadicsiră să arunce nici măcar o privire asupra ciudaților trecători.

III

PERIPEȚIILE EVADĂRII

Iată ce se întîmplase chiar în noaptea aceea la închisoarea La Force.

Babet, Brujon, Gueulemer și Thénardier, deși Thénardier se afla la secret, puseseră la cale o evadare. Babet o și înfăptuise chiar în ziua aceea pe a lui, cum s-a văzut din cele povestite de Montparnasse lui Gavroche.

Montparnasse trebuia să-i ajute de afară.

Brujon, petrecînd o lună într-o celulă de pedeapsă, avusese timpul, în primul rînd, să împletească o funie și, în al doilea rînd, să clocească un plan. Altădată, acest loc de ispășire aspră, în care regulamentul închisorii lăsa

pe osîndit numai cu el însuși, era alcătuit din patru pereți de piatră, o pardoseală de lespezi, un pat de campanie, un ochi rotund cu gratii, o ușă căptușită cu fier, și se numea „carceră" ; dar carcera fiind socotită prea groaznică, astăzi are o ușă de fier, un ochi de geam cu gratii, un pat de campanie, o pardoseală de lespezi, un tavan de piatră, patru pereți de piatră, și se numește o celulă de pedeapsă. E și luminată, oarecum, spre prînz. Neajunsul acestor încăperi, cărora, după cum se vede, nu le mai spune carcere, este că lasă să gîndească niște ființe care ar trebui puse să muncească.

Brujon gîndise, deci, și ieșise din celula de pedeapsă cu o funie. Fiindcă i se dusese vestea în închisoarea Charlemagne ca foarte primejdios, fu mutat la Bâtiment-Neuf. Primul lucru pe care-l găsi la Bâtiment-Neuf fu Gueulemer, al doilea, un cui ; Gueulemer, adică crima, un cui, adică libertatea.

Brujon, despre care va fi timpul să ne facem o idee completă, cu toate că părea să aibă o fire gingașă și o nostalgie adînc premeditată, era un vlăjgan politicos, isteț și hoț, cu privirea mîngîioasă și zîmbetul crunt. Privirea era voită ; zîmbetul îi zugrăvea firea. Își îndreptase cele dintîi studii în arta hoției asupra acoperișurilor ; făcuse mari progrese în industria răpitorilor de tablă de pe case, care jefuiesc acoperișurile și dezlipesc burlanele prin metoda zisă a *prapurului*.

Ceea ce făcuse momentul potrivit pentru o încercare de evadare era împrejurarea că tinichigiii chiar atunci reparau și așezau din nou acoperișul închisorii. Închisoarea Saint-Bernard nu mai era despărțită în nici un loc de Charlemagne și de Saint-Louis. S-au instalat, deci, pe deasupra lor tot felul de scări și schelării ; cu alte cuvinte, tot atîtea trepte și punți de scăpare.

Bâtiment-Neuf, care era tot ce poate fi pe lume mai coscovit și șubred, poate fi socotit punctul slab al închisorii. Zidurile îi erau atît de roase de silitră, încît se ivise nevoia ca bolțile dormitoarelor să fie căptușite cu scînduri de lemn, pentru ca pietrele desprinse din tavan să nu mai cadă în paturi. Cu toată această vechime, se făcea greșeala că tocmai în Bâtiment-Neuf să fie aduși

cei mai primejdioşi deţinuţi, „procesele mari", cum se zice pe limba închisorilor.

Bâtiment-Neuf cuprindea patru dormitoare aşezate unul deasupra celuilalt şi o mansardă numită : „La aer curat". Un horn gros de sobă, rămas pesemne de la vreo fostă bucătărie a ducilor de La Force, străbătea cele patru caturi, tăia în două toate dormitoarele prin care trecea ca un fel de stilp turtit şi apoi străpungea acoperişul.

Gueulemer şi Brujon se aflau în acelaşi dormitor. Din prevedere fuseseră puşi la etajul de jos. Întîmplarea făcuse ca paturile lor să fie aşezate cu căpătîiul spre hornul sobei.

Thénardier se afla chiar deasupra capului lor, în mansarda numită : „La aer curat".

Trecătorul care se opreşte în strada Culture-Sainte-Catherine, după cazarma pompierilor, în faţa porţii de intrare a băilor, zăreşte o curte încărcată de flori şi de arbuşti în hîrdaie, în fundul căreia se ridică, cu două aripi, un fel de pavilion rotund, mic, alb, înveselit de obloane verzi, vis bucolic al lui Jean-Jacques. Nu sînt nici zece ani de cînd deasupra acestui pavilion se înălţa un zid negru, uriaş, coşcovit şi gol, de care se rezema pavilionul. Era zidul de pe care se făcea paza închisorii La Force.

Zidul acesta, din spatele turnului, era Milton zărit îndărătul lui Berquin [1].

Dincolo de zid, mai înalt decît zidul şi mai negru decît el, se vedea un acoperiş. Era acoperişul Clădirii-Noi. Avea patru ochiuri de mansardă, cu o armătură de drugi de fier : ferestrele de la „Aer curat". Un coş străpungea acoperişul : acelaşi coş trecea prin dormitoare.

„Aer curat", mansarda Clădirii-Noi, avea înfăţişarea unei săli mari, închisă cu grătare triple şi cu uşi căptuşite cu tablă, ţintuite cu cuie uriaşe. Cînd intrai prin partea de nord, aveai la stînga cele patru lucarne [2], şi la

---

[1] Contrastul dintre cele două clădiri este subliniat comparativ prin contrastul celor doi scriitori. Unul, Milton, poet englez din secolul al XVII-lea, grav şi evlavios, autorul poemului biblic *Paradisul pierdut ;* celălalt, poet francez din secolul al XVIII-lea, autor de elegii sentimentale.

[2] Ferestre mici de mansardă sau de pod.

dreapta, față-n față cu lucarnele acestea, patru cuști pătrate, destul de cuprinzătoare, depărtate una de alta, despărțite prin culoare strîmte construite din zid de o înălțime de om, și mai sus, pînă la acoperiș, din drugi de fier.

Thénardier se afla la secret într-una din aceste cuști în noaptea de 3 februarie. Niciodată nu s-a putut descoperi cum, prin ce mijlociri tainice, izbutise să facă rost și să ascundă o sticlă din vinul născocit zice-se, de Desrues, în care e amestecat un narcotic, vin pe care banda „Adormitorilor" l-a făcut faimos.

In multe închisori se află funcționari necinstiți, jumătate temniceri, jumătate hoți, care ajută pe evadați, care vînd poliției ascunzișurile unde sînt primiți și care învîrtesc treburile închisorii după plac.

Chiar în noaptea cînd Gavroche adunase de pe drumuri pe cei doi copii vagabonzi, Brujon și Gueulemer, care știau că Babet evadase de dimineață și îi aștepta în stradă ca și Montparnasse, se sculară binișor și începură să găurească cu cuiul găsit de Brujon hornul de la căpătîiul paturilor lor. Molozul cădea pe patul lui Brujon, așa că nimeni nu-l auzea. Răpăitul ploii, amestecat cu tunete, zguduia ușile din țîțîni și făcea în cuprinsul închisorii un zgomot înspăimîntător, dar binevenit. Cîțiva dintre deținuți, care se treziseră, se prefăcură că adorm din nou, lăsîndu-i pe Gueulemer și Brujon să-și vadă de treabă. Brujon era îndemînatic, iar Gueulemer puternic. Pînă să ajungă zgomotul la urechile paznicului care dormea în celula a cărei fereastră dădea spre dormitor, găuriseră zidul, străbătuseră soba pe dinăuntru pînă sus, rupseseră grătarul care închidea gura burlanului, și temuții bandiți erau pe acoperiș. Ploaia și vîntul se întețeau, acoperișul era lunecos.

— Ce oarbă bună pentru putină ! (Ce noapte bună pentru evadare !) zise Brujon.

O prăpastie largă numai de cîțiva metri, dar adîncă de aproape treizeci îi despărțea de zidul de pază. Vedeau lucind în întuneric, în fundul prăpastiei, țeava puștii unui paznic. Legară de drugii pe care-i strîmbaseră un capăt al funiei împletite de Brujon în celulă, azvîrliră celălalt capăt pe deasupra zidului de pază, săriră dintr-o dată prăpastia, se apucară cu amîndouă mîinile de căpriorul

zidului, pe care-l încălecară, alunecară unul după altul, de-a lungul funiei, pe un acoperiș mic, lipit de casa băilor, traseră funia, trecură peste zid în curtea băilor, o străbătură, forțară ferestruica portarului de care atîrna cordonul clopoțelului, traseră de el, deschiseră astfel poarta și se aflară în stradă.

Nu trecuseră nici trei sferturi de ceas de cînd se ridicaseră din paturile lor, pe întuneric, cu cuiul în mînă și cu planul în cap.

Puțin după aceea îi și găsiră pe Babet și pe Montparnasse, care dădeau tîrcoale prin împrejurimi.

Cînd o trăseseră la ei, funia se rupsese, așa că un capăt rămase legat de gratiile hornului pe acoperiș. Nu pățiseră nimic, atîta doar că își jupuiseră miinile.

In acea noapte, fără să se poată lămuri prin ce mijloace, Thénardier fusese înștiințat, așa că nu dormea.

Cam la un ceas după miezul nopții, cum era foarte întuneric, el zări trecînd pe acoperiș, în ploaie și vînt, prin dreptul lucarnei din fața celulei lui, două umbre. Una se opri o clipă în ochiul lucarnei. Era Brujon, Thénardier îl recunoscu și înțelese totul. Atît îi fu de ajuns.

Cunoscut ca tîlhar, gata de orice și deținut în prevenție pentru vina de-a fi întins noaptea o capcană cu scopuri ucigașe, Thénardier era păzit îndeaproape. Un paznic, schimbat din două în două ceasuri, se plimba cu pușca încărcată prin fața celulei lui. „Aerul curat“, mansarda, era luminată de o lampă aprinsă în perete. Deținutului i se puseseră la picioare fiare grele de cincizeci de livre. În fiecare zi, la orele patru după prînz, un paznic urmat de doi cîini — ceea ce se mai făcea încă în vremea aceea — intra în celula lui, îi lăsa lîngă pat o pîine neagră de două livre, un ulcior de apă și o strachină de zeamă în care înotau cîteva boabe de fasole, îi cerceta fiarele și încerca zăbrelele. Omul cu cîinii venea și în timpul nopții de două ori.

Thénardier dobîndise învoiala să aibă la el un fel de cîrlig de fier cu care-și înțepenea pîinea intr-o crăpătură a zidului „ca s-o ferească — zicea el — de șobolani“. Fiind păzit îndeaproape, cîrligul lui nu supăra pe nimeni. Cu toate acestea, unii își amintiră mai tîrziu că un paznic spusese: „Ar fi mai bine să i se dea un cîrlig de lemn“.

La ora două dinspre dimineață se schimbă paznicul, care era un soldat vechi, și în locul lui veni un recrut. Cîteva clipe după aceea, omul cu cîinii își făcu datoria și plecă fără să fi băgat de seamă ceva, în afară de prea marea tinerețe și „mutra de țăran" a acestui „boboc". După două ceasuri, la orele patru, cînd recrutul trebuia să fie schimbat, îl găsiră adormit și căzut la pămînt ca un bolovan lîngă celula lui Thénardier. Cît despre Thénardier, nu mai era acolo. Fiarele rupte zăceau azvîrlite pe jos. Se vedea o spărtură în tavanul celulei și deasupra o altă spărtură în acoperiș. O scîndură de la pat fusese smulsă și fără îndoială luată, fiindcă nu se mai găsi. Mai dădură în celuă peste o sticlă pe jumătate goală, care conținea restul de narcotic cu care fusese adormit soldatul. Baioneta acestuia lipsea.

Cînd se descoperi totul, nimeni nu crezu că ar mai putea pune mîna pe el. Adevărul era că Thénardier scăpase din Bâtiment-Neuf, dar se găsea încă în mare primejdie. Evadarea lui nu era fapt împlinit.

Ajungînd pe acoperișul închisorii, găsise acolo, atîrnînd de drugii grătarului de deasupra hornului, capătul funiei lui Brujon, dar crîmpeiul fiind prea scurt, nu putuse fugi peste zidul de pază, așa cum făcuseră Brujon și Gueulemer.

Cînd cotești din strada Ballets în strada Roi-de-Sicile, dai numaidecît, la dreapta, peste o fundătură murdară. Acolo, în secolul trecut se afla o casă din care n-a mai rămas decît peretele din fund, adevărată ruină, ridicat pînă la înălțimea catului al treilea al clădirilor vecine. Ruina se poate recunoaște după două ferestre mari, pătrate, pe care le mai are încă ; cea de la mijloc, mai apropiată de foișorul din dreapta, e astupată de-a curmezișul cu o bîrnă putredă și potrivită să slujească și de proptea. Prin aceste ferestre se distingea altădată un zid înalt și lugubru, care era o porțiune a împrejmuirii drumului de pază al închisorii La Force. Golul lăsat în stradă de casa dărîmată e acoperit pe jumătate cu un gard de uluci putrede, proptit de cinci stîlpi de piatră. Pe locul acesta închis se ascunde o mică baracă rezemată de ruina rămasă în picioare. Gardul are o poartă care acum cîțiva ani nu era închisă decît cu un ivăr.

Pe creasta acestei ruine ajunsese Thénardier puţin după orele trei noaptea.

Cum ajunsese acolo ? Nu s-a putut niciodată explica şi nici înţelege. Fulgerele îl vor fi ajutat, dar l-au şi împiedicat. S-o fi folosit de scările şi schelăria tinichigiilor ca să ajungă din acoperiş în acoperiş, din împrejmuire în împrejmuire, dintr-o parte în alta, pînă ce clădirile din curtea Charlemagne şi apoi pe acelea din curtea Saint-Louis, pe zidul de pază, şi de acolo în cocioaba din strada Roi-de-Sicile ? Dar pe acest parcurs erau mari spaţii goale, de netrecut. Pusese scîndura de la pat ca o punte de pe acoperişul de la „Aer curat" pînă pe zidul paznicilor ? Se tîrîse pe burtă pe marginea acelui zid, jur împrejurul închisorii, pînă în cocioabă ? Dar zidul de pază al închisorii La Force avea creasta crenelată în chipul cel mai neprielnic, urca şi scobora, se lăsa în jos de tot la cazarma pompierilor, se înălţa din nou la casa băilor, era întretăiat de construcţii, nu se ridica la aceeaşi înălţime înspre casa Lamoignon ca înspre strada Pavée, avea pretutindeni coborîşuri şi unghiuri drepte, şi apoi sentinelele ar fi văzut silueta întunecată a fugarului ; aşa că drumul străbătut de Thénardier rămîne aproape inexplicabil. În amîndouă felurile, fuga era cu neputinţă. Iluminat de acea înspăimîntătoare sete de libertate, care preface prăpastiile în şanţuri, grilajele de fier în împletituri de răchită, un schilod în atlet, un anchilozat în pasăre, tîmpenia în instinct, instinctul în inteligenţă şi inteligenţa în geniu, Thénardier născocise şi înjghebase la repezeală un al treilea fel de evadare ? Nu s-a aflat niciodată nimic.

Minunile unei evadări nu se pot şti totdeauna. Omul care fuge din închisoare, repetăm, e un inspirat ; e ceva de stea şi de fulger în tainica lucire a fugii ; năzuinţa spre libertate nu e mai puţin surprinzătoare decît zborul către sublim ; se spune de cîte un hoţ evadat : „Cum a putut să sară peste un acoperiş ?" în acelaşi fel cum se spune de Corneille : „Unde a găsit el acel : «Qu'il mourût» [1] ?"

---

[1] Replică dramatică din tragedia *Horaţiu* de Corneille. Tatăl celor trei Horaţi, primind ştirea că şi ultimul său fiu a fugit din faţa curiaţilor, întrebat ce-ar fi voit să facă fiul împotriva a trei duşmani, a răspuns : *„Qu il mourût !"* (Să fi murit !).

Oricum, scăldat în sudori, ud de ploaie, cu veşmintele sfîşiate, cu mîinile julite, cu coatele însîngerate şi genunchii zdreliţi, Thénardier ajunsese pe ceea ce copiii numesc, în graiul lor figurat, *tăişul* zidului ruinat, pe care se culcase cît era de lung, şi acolo îl lăsaseră puterile. Un povîrniş drept, la înălţimea celui de-al treilea cat, îl despărţea de pavajul străzii.

Funia pe care o avea era prea scurtă. Aştepta acolo sus, palid, istovit, fără nici o speranţă, ocrotit încă de întuneric, zicîndu-şi că nu mai e mult pînă la ziuă, spăimîntat de gîndul că va auzi peste cîteva minute orologiul din apropiere, de la Saint-Paul, bătînd ora patru, ceas la care trebuie să se facă schimbul sentinelei, şi că o vor găsi adormită sub acoperişul spart ; privea cu groază la adîncimea teribilă, la lumina felinarelor, la pavajul ud şi negru, acel pavaj dorit şi înspăimîntător care însemna şi moartea şi libertatea.

Se întreba dacă cei trei complici ai săi de evadare izbutiseră, dacă îl auziseră şi dacă aveau să-i vină în ajutor. Asculta. În afară de patrulă, nimeni nu trecuse pe stradă de cînd se afla acolo. Aproape toate căruţele zarzavagiilor din Montreuil, din Charonne, din Vincennes şi Bercy [1] trec spre hală prin strada Saint-Antoine.

Orologiul bătu patru. Thénardier tresări. După cîteva clipe izbucni în închisoare zarva speriată şi nedesluşită care urmează după descoperirea unei evadări. Ajungeau pînă la urechile lui zgomotul uşilor trîntite, scrîşnetul din ţîţîni al grilajurilor, larma corpului de gardă, strigătele răguşite ale temnicerilor, izbitura paturilor de puşcă pe pavajul curţilor. Prin ferestrele zăbrelite ale dormitoarelor se vedeau lumini urcînd şi coborînd, o torţă alerga pe creştetul Clădirii-Noi, pompierii de la cazarma vecină fuseseră chemaţi. Căştile lor, pe care torţa le lumina prin ploaie, se mişcau într-un du-te-vino pe acoperişuri. În acelaşi timp, Thénardier zărea dinspre Bastilia o dungă palidă albind lugubru marginea cerului. El se afla pe coama unui zid lat de două palme, întins în ploaie între două prăpastii, la dreapta şi la stînga, neputîndu-se clinti,

[1] Localităţi din estul Parisului, într-o regiune legumicolă care alimentează capitala.

ameţit de spaima unei căderi posibile şi de grozăvia unei arestări sigure, iar mintea, ca limba unui clopot, i se zbătea între cele două gînduri : „Dacă voi cădea, mor ; dacă rămîn, voi fi prins".

În acest zbucium cumplit, cu toate că strada era încă întunecată, văzu deodată un om care se furişa de-a lungul zidurilor şi care, venind dinspre strada Pavée se oprise în fundătura deasupra căreia Thénardier era parcă atîrnat. Acest om fu ajuns din urmă de un altul, care mergea cu aceeaşi grijă, apoi de al treilea, apoi de al patrulea. Cînd se adunară toţi la un loc, unul dintre ei ridică clanţa porţii din gardul de uluci şi intrară cu toţii în curtea în care era baraca. Se aflau chiar sub Thénardier. De bună seamă că oamenii aceştia aleseseră fundătura aceea ca să poată vorbi fără să fie văzuţi nici de trecători şi nici de sentinela care păzeşte ferestruica din poarta închisorii La Force, la cîţiva paşi de acolo. Trebuie să spunem, însă, că ploaia silea sentinela să stea în gheretă. Thénardier, neputînd să le desluşească feţele, îşi ciuli urechile la vorba lor, cu încordarea deznădăjduită a nenorocitului care se simte pierdut.

Lui Thénardier îi trecu pe dinaintea ochilor ceva care aducea o speranţă ; vorbeau în argou.

Primul zicea foarte încet, dar desluşit :

— Să ne cărăbănim ! Ce paştem acilea ?

Al doilea răspunse :

— Băltăgeşte de stinge saltul măscărişului [1]. O să treacă sticleţii, e colo o liftă cu cange ; aicişea ne împachetează.

Numai cuvintele *acilea* şi *aicişea*, care amîndouă înseamnă *aici*, luminară mintea lui Thénardier. După *acilea* îl recunoscu pe Brujon, care era o haimana de bariere, iar după *aicişea* pe Babet, care între alte multe meserii, avusese şi pe aceea de vînzător pe picior în cartierul Temple.

Argoul străvechi al marelui secol nu se mai vorbeşte decît la Temple, şi Babet era chiar singurul care îl mai

---

[1] Plouă cu găleata.

vorbea curat. Fără *aicişea*, Thénardier nu l-ar fi recunoscut, fiindcă îşi schimbase glasul cu totul.

Acum intervenise şi al treilea :

— Nu e mare grabă, să mai aşteptăm puţin. De unde ştim că n-are nevoie de noi ?

După aceste vorbe, care nu erau decît franţuzeşti, Thénardier recunoscu pe Montparnasse, care înţelegea toate argourile, dar găsea că e mai elegant să nu vorbească nici unul.

Cît despre al patrulea, acesta tăcea, dar umerii lui laţi îl dădeau de gol. Thénardier nu şovăi. Era Gueulemer.

Brujon răspunse aproape răstit, dar tot cu glas scăzut :

— Ce tot dai cu papagalul ? Tapiţerul n-a putut face rost de putină. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e ! Să-şi odgonească ghiocul, să-şi secere steagurile ca să tupileze o împleteală, să pună buline în groasă, să-i ardă un hîrţog, să tupileze caruble, să-şi secere tarii, să clatine împleteala în jos, să se şteargă, să se cerşetorească, trebuie să fie căpos pentru aşa ceva. N-a putut paşa, nu ştie să vulpuiască ! [1]

Babet adăugă, tot în acelaşi înţelept argou clasic pe care îl vorbeau Poulailler şi Cartouche şi care este, pe lîngă argoul îndrăzneţ, nou, colorat şi riscat de care se folosea Brujon, ceea ce este limba lui Racine pe lîngă limba lui André Chénier :

— Tapiţerul tău, a o fi fost făcut castană pe scară. Trebuie să fie dat ; şi el e cîrlan. S-o fi lăsat jos în ham de vreun globan sau chiar de vrun bidiviu, care i-o fi pus căpăstru. Ciuleşte bleaga, Montparnasse auzi imvuiala aia în colegiu ? Ai văzut toate stelele alea ? A căzut, asta e ! O să înghită douăzeci de lungi. Nu mi-e piftie, nu sînt un piftios, asta se glăveşte, dar noi să ne

---

[1] Ce ne tot spui acolo ? Hangiul n-a putut să evadeze. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e ! Să-şi sfîşie cămaşa şi să-şi taie cearceaful ca să facă o funie, să găurească uşa, să-şi fabrice acte de identitate false, chei de asemenea false, să-şi reteze fiarele, să dea drumul funiei în jos, să se ascundă, să se schimbe, trebuie să fii isteţ pentru aşa ceva ! N-a putut bătrînul, nu ştie să lucreze !

spăloim puțin că altfel o s-o înghițim. Nu te ardeia, vino cu noi, hai să sugem împreună o borțoasă ! [1]

— Nu se lasă prietenii la ananghie, mormăi Montparnasse.

— Eu îți vrăjesc că e bolnav ! reluă Brujon. La ceasul care croncăne, tapițerul nu plătește o chioară. Nu mai avem nimic de vulpuit. Să ne topim. Mi se tot pare că un sticlete m-a și prins în greblă. [2]

Montparnasse nu se mai împotrivea decît foarte slab ; fapt este că acești patru oameni, devotați ca toți bandiții, care nu se părăsesc niciodată unii pe alții, dăduseră tîrcoale toată noaptea închisorii La Force, cu toată primejdia, în speranța de a vedea pe Thénardier arătîndu-se pe culmea unui zid. Dar noaptea care se făcea tot mai aprigă — era o ploaie de parcă turna cu găleata și care pustiise toate străzile — frigul care îi răzbise, hainele ude, încălțămintea ruptă, zgomotul neliniștitor care se dezlănțuise în închisoare, orele care treceau, patrulele pe care le întîlneau, nădejdea care îi părăsea, teama care îi cuprinsese, toate acestea îi îndemnau să se retragă. Montparnasse însuși, care era oarecum ginerele lui Thénardier, o lăsase mai moale. O clipă, două să mai fi trecut, și-ar fi fost plecați. Thénardier gîfîia sus pe zid ca naufragiații *Meduzei* pe pluta lor, văzînd corabia cum se pierde în zare.

Nu îndrăzni să-i strige ; chemarea auzită de cine știe cine ar fi stricat totul, dar îi trecu prin minte un gînd, ultimul gînd, o lumină : luă din buzunar capătul de funie

---

[1] Hangiul tău o fi fost prins asupra faptului. Trebuie să fii șiret. E doar un ucenic. S-o fi lăsat dus de vreun copoi sau chiar de vrun polițist adevărat, care i-o fi întins vro cursă. Ascultă, Montparnasse, auzi strigătele de la închisoare ? Ai văzut toate luminările alea ? A fost prins, asta e ! O să scape cu douăzeci de ani de pușcărie. Nu mi-e frică, nu sînt un fricos, e lucru știut, dar nu mai e nimic de făcut, trebuie s-o luăm din loc, altfel o pățim. Nu-ți face sînge rău, vino cu noi hai să dăm pe gît împreună o sticlă de vin !

[2] Îți spun eu că l-au prins ! În momentul de față, hangiul nu mai face doi bani. N-avem nici o putere. Degeaba stăm aici. Mereu am senzația că un sergent de stradă a și pus mîna pe mine !

al lui Brujon, pe care îl deznodase de pe zăbrelele coşului Clădirii-Noi şi îl aruncă pe locul închis cu uluci.

Funia căzu la picioarele lor.

— O văduvă ![1] exclamă Babet.

— Împleteala mea ! constată Brujon.

— Hangiul e sus, zise Montparnasse.

Ridicară ochii. Thénardier îşi lungi niţel gîtul în jos.

— Repede ! şopti Montparnasse. Ai capătul celălalt al funiei, Brujon ?

— Da.

— Înnoadă amîndouă capetele ! O să i-o aruncăm. O s-o prindă de zid şi o să coboare.

Thénardier îşi luă inima în dinţi şi spuse cu voce ceva mai tare :

— Sînt îngheţat.

— Te dezgheţăm noi.

— Nu mai mă pot mişca.

— Dă-ţi drumul să aluneci, că te prindem noi.

— Mi-au degerat mîinile.

— Leagă funia de zid.

— N-o să pot.

— Trebuie să se urce unul din noi, zise Montparnasse.

— Trei etaje ! se miră Brujon.

Un horn vechi de tencuială, care slujise la o sobă din baracă, se urca de-a lungul zidului şi ajungea aproape pînă la locul unde se găsea Thénardier. Acest coş, foarte coşcovit şi crăpat, s-a surpat mai tîrziu, dar i se văd încă urmele. Era foarte îngust.

— S-ar putea urca pe-aici, arătă Montparnasse.

— Pe hornu ăsta ? izbucni Babet. Un urs[2] ? Niciodată ! Ar trebui un mînz[3].

— Ar trebui un plod, reluă Brujon.

— Unde să găsim un ţînţar ? obiectă Gueulemer.

— Aşteptaţi, zise Montparnasse. Am eu o chestie.

Întredeschise binişor poarta gardului de uluci, se încredinţă că nimeni nu trecea pe stradă, ieşi cu grijă,

[1] O funie.
[2] Un om.
[3] Un copil.

închise din nou poarta în urma lui și plecă alergînd înspre Bastilia.

Se scurseră șapte-opt minute, pentru Thénardier șapte-opt mii de secole; Babet, Brujon și Gueulemer așteptau cu dinții încleștați. Poarta se deschise din nou, în sfîrșit, și Montparnasse, gîfîind apăru cu Gavroche de mînă. Strada era tot pustie din pricina ploii.

Gavroche intră în curte și se uită la mutrele acestea de bandiți cu mare liniște. Apa i se scurgea din păr. Gueulemer se îndreptă spre el cu vorbele :

— Puștiule, ești bărbat ?

Gavroche ridică din umeri și răspunse :

— Un plod ca mine e un urs, și urșii ca voi sînt plozi !

— Bine scuipă mînzul ! exclamă Babet.

— Plodul păpușesc nu e vulpuit din puf băltăgit [1], adăugă Brujon.

— De ce aveți nevoie ? îi întrebă Gavroche.

Montparnasse răspunse :

— Să te cațeri prin hornul ăsta.

— Cu văduva asta, continuă Babet.

— Și să fereci împleteala [2], adăugă Brujon.

— Pînă pe suitul suișului, reluă Babet.

— La plopul vîrnei [3], lămuri Brujon.

— Și pe urmă ? zise Gavroche.

— Atît, rosti Gueulemer.

Ștrengarul cercetă funia, hornul, zidul, ferestrele și făcu din buze un zgomot disprețuitor, care nu se poate exprima în cuvinte, dar care înseamnă :

— Fleac !

— Sus e un om pe care îl salvezi, reluă Montparnasse.

— Ce zici ? întrebă Brujon.

— Fleț mai ești ! răspunse copilul ca și cum întrebarea i se părea prostească, și își scoase încălțămintea.

Gueulemer apucă pe Gavroche de braț, îl sui pe acoperișul barăcii, ale cărei scînduri putrede se lăsară în jos sub greutatea puștiului, și îi dădu funia pe care Brujon o înnodase în lipsa lui Montparnasse. Ștrengarul se în-

[1] Mucosul ăsta parizian nu e făcut din paie plouate.
[2] Să legi frînghia sus.
[3] La pervazul ferestrei.

dreaptă spre hornul în care îi era ușor să intre, fiindcă lîngă acoperiș avea o spărtură largă. În clipa cînd fu să urce, Thénardier, care vedea că i se apropie scăparea și viața, se aplecă peste marginea zidului ; cea dintîi lucire a zorilor îi înălbea fruntea scăldată în sudoare, umerii obrajilor gălbejiți, nasul ascuțit și sălbatic, barba căruntă zbîrlită. Gavroche îl recunoscu.

— Ia te uită ! exclamă el. E tata !... Eh, n-are a face !

Și apucînd funia în dinți, începu hotărît urcușul. Ajunse pe creasta șandramalei, încălecă pe zidul vechi ca pe o șa și înnodă funia de crucea de sus a ferestrei.

În clipa următoare, Thénardier se afla în stradă.

De cum atinse pavajul, de cum se simți în afară de orice primejdie, nu mai fu nici istovit, nici înghețat, nici nu mai tremura ; împrejurările groaznice prin care abia trecuse se risipiră ca un fum, întreaga lui minte fioroasă și iscoditoare se trezi din nou, lucidă și liberă, gata s-o ia singură înainte. Iată care fu primul lui cuvînt :

— Și acum, pe cine avem de mîncat ?

N-are nici un rost să mai tălmăcim înțelesul unui cuvînt atît de înspăimîntător de limpede, care înseamnă totodată a ucide, a asasina, a jefui. A mînca, pe-adevăratul înțeles : a înfuleca.

— Să ne dăm după un colț, propuse Brujon. Să isprăvim în doi timpi și trei mișcări și să ne despărțim numaidecît. Era o trebșoară de făcut în strada Plumet, o stradă pustie, o casă singuratică, o grădină cu grilaj șubred și numai femei.

— Bun ! De ce nu ? întrebă Thénardier.

— Zîna ta [1], Éponine, a fost să vadă chestia, răspunse Babet.

— Și i-a adus lui Magnon un pesmete, adăugă Gueulemer. Nimic de vulpuit acolo.

— Zîna nu e o fleață, zise Thénardier. Totuși, ar mai trebui să vedem.

— Da, da, spuse Brujon, e de văzut.

În tot acest timp, nici unul nu-l mai băga în seamă pe Gavroche, care, cît ținu convorbirea, stătuse pe una

[1] Fata ta.

din pietrele gardului ; așteptă cîteva clipe ca tată-său să se întoarcă spre el, apoi se încălță și zise :

— S-a sfîrșit ? Mai aveți nevoie de mine, bătrînilor ? Ați scăpat de încurcătură. Am șters-o ! Mă duc să-mi deștept plozii.

Și plecă.

Cei cinci oameni ieșiră unul cîte unul de după gard.

După ce Gavroche pierise la colțul străzii Ballets, Babet îl luă pe Thénardier deoparte.

— Ai văzut mînzul ? îl întrebă el.

— Ce mînz ?

— Mînzul care s-a cățărat pe zid și ți-a adus împleteala.

— Nu prea.

— Ei bine, nu știu ce să zic, dar mi se pare că e fiu-tău.

— Ei, aș ! exclamă Thénardier. Crezi ?

Și plecă.

PARTEA A DOUA: COSETTE
(continuare)

Cartea a șasea

PETIT-PICPUS

Cartea a șaptea

O PARANTEZĂ

Cartea a opta

CIMITIRELE PUN STĂPÎNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

PARTEA A TREIA: MARIUS

Cartea întîi

PARISUL VĂZUT ÎN ATOMUL LUI

Cartea a doua

UN MARE BURGHEZ

Cartea a treia

BUNICUL ȘI NEPOTUL

Cartea a patra

PRIETENII A.B.C.-ULUI

Cartea a cincea

BINEFACERILE SĂRĂCIEI

Cartea a şasea

INTÎLNIREA A DOUĂ STELE

Cartea a şaptea

PATRON-MINETTE

Cartea a opta

SĂRACUL CEL PĂCĂTOS

PARTEA A PATRA : IDILA DIN STRADA PLUMET ȘI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

Cartea întîi

CÎTEVA PAGINI DE ISTORIE

Cartea a doua

EPONINE

Cartea a treia

CASA DIN STRADA PLUMET

Cartea a patra

AJUTORUL DE JOS POATE FI AJUTORUL DE SUS

Cartea a cincea

AL CĂREI SFÎRȘIT NU SEAMĂNĂ CU ÎNCEPUTUL

Cartea a șasea

GAVROCHE

Lector : FLORIN CHIRIȚESCU
Tehnoredactor : NICOLAE BĂRBULESCU

Bun de tipar : 10.V.1985. Coli de tipar : 35

Comanda nr. 50 011
Combinatul poligrafic „Casa Scînteii"
Piața Scînteii nr. 1 — București,
Republica Socialistă România

Victor Hugo este un inspirat, s-ar putea spune că el a fost inspiratul prin excelenţă, şi opera sa este cea mai bună demonstraţie dintre toate despre acest fenomen ciudat şi atît de tulburător care se cheamă inspiraţie.

Paul Claudel

Vol. I—III, Lei 78

clu

Editura Univers